jaarboek oud-utrecht 1975

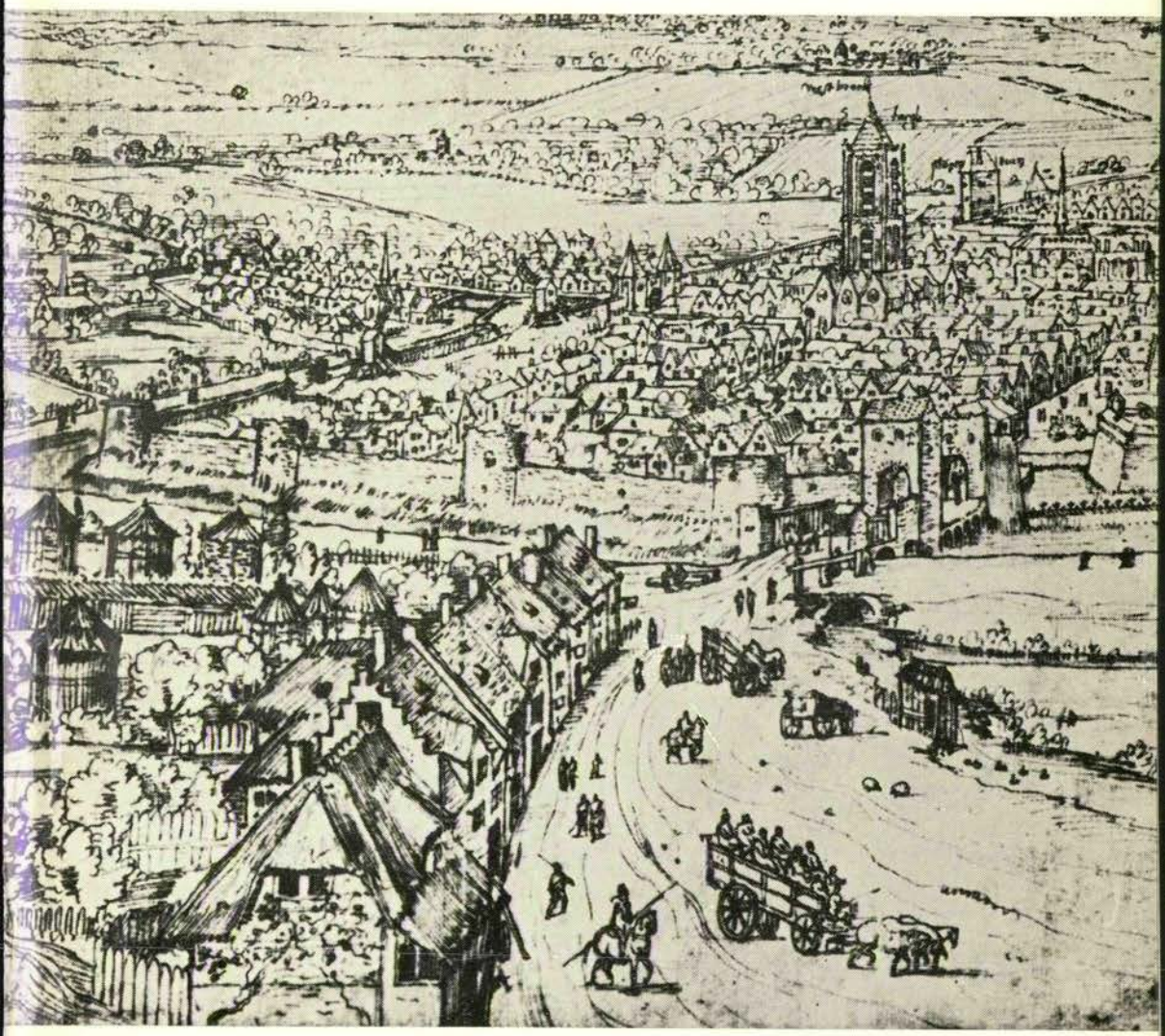

uitgave: vereniging oud-utrecht

JAARBOEK OUD-UTRECHT

Dit boek is van
HOTZE MULDER
Frans Halsstraat 62 bis
Utrecht (tel. 514511)

jaarboek oud-utrecht 1975

vereniging
tot beoefening en tot verspreiding
van de
kennis der geschiedenis
van stad en provincie Utrecht

onder redactie van: E. L. S. Offringa-Boom
W. Uittenbogaard
J. E. A. L. Struick

uitgave: De Vereniging Oud-Utrecht

Inhoud

Mr. P. J. Verdam, „Terug naar de Landbrief". Rede uitgesproken ter gelegenheid van de herdenking van 600 jaar Stichtse Staten op 14 mei 1975 in de Domkerk te Utrecht 7

Drs. L. Blok, Verkiezingen in Utrecht: 1825-1848. Stands- en trapsgewijs 19

Prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, Een introductie voor de restauratie 28

Jkvr. dr. J. M. van Winter, Utrecht aan de Rijn; Middeleeuwse Rijnloop en wordingsgeschiedenis van de stad Utrecht 44

Dr. ir. J. Mac Lean, De verwerving van de natuurwetenschappelijke collecties aan de Utrechtse Universiteit van 1815 tot 1848 . . 73

Drs. Jan Baptist Bedaux, Jo Uiterwaal en Piet Elling. Een vergeten hoofdstuk in de ontwikkeling van de moderne beeldhouwkunst in Nederland 99

Drs. J. A. F. Janzen, „Van Allerlei Slag". De lotgevallen van een typisch Utrechts leesgezelschap 131

P. H. Bogaard, Van Den Bongard. Genealogie van een Nederlandse tak van het Nederrijnse geslacht Von dem Bongart 161

E. Heupers, Hoe oud is het Grote Gild van Soest? 206

Kroniek 1974 220

Jaarverslag 1974 238

Statuten van de vereniging „Oud-Utrecht" 241

Naamlijst der leden 248

Herdenking 600 jaar Stichtse Staten. Mr. P. J. Verdam tijdens zijn rede op 14 mei 1975 in de Domkerk te Utrecht.
(Fotobureau 't Sticht)

Terug naar de Landbrief

Rede uitgesproken ter gelegenheid van de herdenking van 600 jaar Stichtse Staten door de Commissaris der Koningin in de provincie Utrecht, op 14 mei 1975 in de Domkerk te Utrecht.

Mr. P. J. Verdam

Koninklijke Hoogheden, Excellentie, Eminentie, en gij allen die ons de eer aandoet van Uw aanwezigheid.

Het is Provinciale Staten van Utrecht een hoge eer dat deze bijeenkomst met zoveel hoge gasten en met zovelen die dagelijks aan het werk der provincie deelhebben, wordt bijgewoond door uwe Koninklijke Hoogheden Prinses Beatrix en Prins Claus der Nederlanden. De Staten waarderen bijzonder uw meeleven in heden en historie der provincie.
Een gelukkige samenval van monumenten doet ons tegelijkertijd een tentoonstelling in het provinciehuis en een bijeenkomst op deze plaats houden. Die tentoonstelling is gewijd aan monumenten van bouwkunde, de aanleiding tot deze bijeenkomst is een monument van staatkunde: de Utrechtse Landbrief van 1375.
Dat moet een grote feestdag in Utrecht zijn geweest, die Meidag in 1375, waarop de nieuwe bisschop Arnold van Horn, de hulde van zijn onderdanen ontving. Dat was een reden om toen feest te vieren maar nog niet om het nu over te doen. De reden van onze bijeenkomst ligt in dat andere: Het afgeven van een landbrief, de ontvangst van de Landbrief, de ontvangers van die Landbrief, zijn inhoud en zijn functie, dat alles brengt ons hier bijeen.
De steeds wisselende constellatie van machten en krachten binnen en buiten Utrecht, hun onderlinge verhouding, hun spel en tegenspel, en de macht en de onmacht van de staten daarin, dat alles is een uitermate boeiend gebeuren. Ik wil u aan de hand van grepen uit de geschiedenis, met een zestal grote stappen door die 600 jaar heen terugvoeren naar die eerste duidelijke vormgeving van de Staten van Utrecht.

Als wij zeggen dat de Staten van Utrecht nu 600 jaar vergaderen en werken, dan moeten wij daarbij direct bedenken dat wij in die korte uitspraak een aantal woorden hebben gebruikt, waarvan de betekenis gedurig wisselt. De staten zijn de staten van vier jaar geleden niet en zij zijn helemaal de staten van 600 jaar geleden niet; vergaderen doen ze anders dan toen, en hun werk heeft een heel andere inhoud gekregen. En was het nu alleen maar anders; maar het is zo volstrekt anders, dat ons begrijpen eigenlijk te kort schiet. Het is eigenlijk onmogelijk zich werkelijk in te leven in situaties van eeuwen geleden.

Wij kunnen hoogstens in het verleden een paar punten vinden waarbij wij iets van onze tijd en van onszelf herkennen en enige andere punten waarbij de tegenstelling ons duidelijk opvalt; en wij zien over het hoofd de feiten en ideeën, die zover van ons afstaan, dat wij ze niet eens meer zien.
Als ik dan die eerste stap met u neem en dus eigenlijk uit het heden overstap in het verleden, dan moet ik even een kleine tussenstap maken, denkend aan hoe lang iemand statenlid kan zijn. Dan herinner ik er aan dat op dit moment nog maar één statenlid meer dan 24 jaren lid der staten is. Mevrouw mr. Haars zal in juni van dit jaar 25 jaren lid van provinciale staten zijn. Ik heet haar bijzonder welkom. Vooral ook om het feit dat zij bij Koninklijk Besluit van 12 mei j.l. werd benoemd tot officier in de Orde van Oranje Nassau. Ik wil haar daarmee namens de staten hartelijk gelukwensen.
Maar we gaan het dan nu met die eerste stap proberen.
Laten wij het maar met de eerste stap proberen. Wat zeggen de staten van honderd jaar geleden ons nu nog?

Als ik u het beeld der provincie Utrecht rond 1875 voor ogen breng dan vallen gelijkenis en verschil u direct op. Ik denk aan het verschil in dat ene bericht: „Een aanvang werd gemaakt met den aanleg van een paardenspoorweg over den Rijksweg van Utrecht naar Zeist". Maar ook aan de overeenkomst in dat andere bericht van 100 jaren her: „De regeling der grensscheiding met Gelderland . . . tusschen Woudenberg en Scherpenzeel is nog aanhangig en in overleg bij gedeputeerde staten der beide provincien".
Het beste beeld van Utrecht omstreeks 100 jaar geleden geven de sedert afgeschafte jaarlijkse verslagen, die in die tijd de Commissaris des Konings aan de Koning moest uitbrengen. Die verslagen beginnen steeds met een paragraaf over de geest en stemming der ingezetenen. Het is dan elk jaar weer hetzelfde: rust, vrede en tevredenheid en verschillen alleen in het godsdienstige. De gezondheidstoestand was over het algemeen redelijk, behalve dan dat ene vreeslijke jaar, 1866, toen de cholera aziatica „een ontzaglijke menigte mensen ten grave sleepte". Opvallend vaak wordt melding gemaakt van ziekten onder het vee. Vooral de longziekte is gevreesd. De runderpest (de naam blijft zo mogelijk ongenoemd) bracht in en om 1866 in Utrecht een verlies van 34000 runderen. Overigens wordt soms van welvaart soms van een economische inzinking gesproken. De Eem moet nodig verbeterd en de Lekdijken baren zorg. De droogmakerijen bij Mijdrecht en Maarssen vinden voortgang, maar ten oosten van de Vecht ziet men er van af. Van wegenonderhoud lees ik meer dan van wegenaanleg, behalve in de nieuwe polders. De schipbrug te Vreeswijk wordt beschadigd. De spoorlijn naar Culemborg komt klaar, maar die spoorbruggen hinderen de scheepvaart. Diverse grotere plaatsen moeten een telegraafkantoor hebben. Politie is er te weinig. De scholenbouw is duur. De armenwet geeft woonplaatsconflicten. De hondsdolheid neemt af bij het invoeren van de hondenbelasting. Het toezicht op de gemeentebesturen ondervond geen moeilijkheden, al las ik wel wat vaak de fraaie volzin: „Waar teregtwijzing noodig was vondt zij gereeden ingang". Het werk ter griffie stagneert als er een klerk ziek is; de ambtenaren verrichten hun arbeid wel goed; „Over het algemeen genomen zijn de jaarwedden evenwel

karig en ver beneden de verdiensten".
Vergelijk ik nu dit alles met vandaag, dan valt het direct op: toen veel dichter bij de natuur, met haar eigen rust en haar eigen rampen. Toen geen hinder van te veel vuil water maar van te veel schoon water; geen klachten over militaire vliegvelden, maar wel over inkwartiering; minder industrie, minder economische regeling, maar dan ook feller crises en epidemieën.
Het zal u intussen zijn opgevallen dat in al deze vermeldingen totnogtoe een instelling niet werd genoemd, namelijk Provinciale Staten. Ik moet het toegeven: u vindt ze in de rapporten van mijn ambtsvoorganger nauwelijks genoemd.
Dat is geen wonder. Want veel te betekenen hadden Provinciale Staten in de vorige eeuw niet. In 1875 kwamen zij in februari met bijzonder verlof van de Koning bijeen, maar alleen om een nieuw lid van Gedeputeerde Staten te kiezen. Hun eigenlijk eerste vergadering houden de Staten in juli en de tweede in november. De begroting voor 1876 beloopt ongeveer *f* 190.000,— zijnde ½% van tegenwoordig. De portikosten worden begroot op *f* 150,—. De betekenis der Staten is maar gering.
Wij leefden in 1875 immers niet onder de Provinciewet van 1962, die aan provinciale staten ruime ontplooiingsmogelijkheden gaf, maar onder de Provinciale Wet van 1850, die al een hele verbetering was vergeleken bij de situatie daarvoor. De vorige eeuw leefde immers uit het systeem: houdt de provinciale staten kort, laat ze niet meer dan één of twee maal per jaar mogen vergaderen, en laat de gouverneur (zo heette de Commissaris des Konings voor 1850) goed opletten dat die provincies niet teruggrijpen naar de oude provinciale zelfstandigheid van voor 1800. En ik maak mij dus op om met u in 1775 te duiken.

Maar deze sprong van honderd jaar maak ik liever in tweeën, want ik moet even stil staan bij de markante figuur van Van de Poll. Enige merkwaardige zaken over zijn rapporten en over zijn persoon mag ik u niet onthouden.
In zijn eerste rapport gedateerd 21 november 1840 schreef hij aan Koning Willem II over moeilijkheden met de Afgescheidenen, en wel in Bunschoten, waar een schildwacht, geplaatst voor het huis tot het houden der separatistische oefeningen bestemd, werd beledigd. Dit rapport was de directe aanleiding voor 's Konings ingrijpen, want op dit rapport tekent de Koning aan: „Secretaris van Staat hierover morgen om 10 uur spreken, rakende de inlegering bij de separatisten". En reeds op 24 november ging een circulaire aan alle Gouverneurs uit: „De Koning verlangt dat de militaire macht niet meer gebezigd wordt om de bijeenkomsten van de Afgescheidenen der Hervormde Kerk tegen te gaan, en dat de troepen welke daartoe thans nog op enkele plaatsen gedetacheerd zijn, worden ingetrokken". Tegenwoordig krijgen wij niet altijd binnen drie dagen reacties uit Den Haag.
In een ander rapport veroorlooft Van de Poll zich een saillante typering: „Het is aan Uwe Majesteit bekend, dat alleen dan, wanneer bijzonder gewigtige finantiële vraagstukken worden behandeld, de bewoners van dit gewest, welke daarbij zijn betrokken, van hunnen deelneming doen blijken, welke echter nimmer in ongunstige, scherpe of hatelijke beoordeeling ontaardt".

Ja, Van de Poll. Zijn buste op Paushuize verraadt zijn veelbewogen levensloop niet. Van Lennep op zijn voetreis door Nederland ging al op Jachtlust in De Bilt op bezoek bij zijn jonge neef Van de Poll die een grootse carrière te wachten stond, maar dat wist hij toen nog niet. Hij werd later burgemeester van Amsterdam waar het belastingoproer van 1835 tot zijn heengaan leidde om het maar voorzichtig uit te drukken. Vijf jaar later werd hij Gouverneur des Konings in Utrecht, uit welk ambt hij tien jaar later ongevraagd werd ontslagen. Een week later moet hij het hoogtepunt van zijn carrière hebben bereikt: hij werd toen gekozen tot lid van Provinciale Staten van Utrecht!

En dan nu naar 1775

Om de sfeer goed te proeven wil ik even met u zo'n statenvergadering van 1775 binnen lopen. Eigenlijk mag dat niet; ze wachtten toen nog op de wet op de openbaarheid. Maar we wagen het er maar op. U moet dan zijn op het Janskerkhof in de zaal die nog steeds Statenkamer heet. Daar ziet u ze dan zitten, een groot aantal, en toch maar een klein getal, eigenlijk gezegd drie veelkoppige leden. Drie stemmen in totaal uitbrengend. Trouwens het aantal stemmen is niet zo belangrijk, want meerderheid van stemmen beslist alleen over onbelangrijke zaken; voor zaken van gewicht is eenstemmigheid nodig. Natuurlijk vindt u daar de groep der ridderschap. Tot de ridderschap hoorden in het algemeen zij die een ridderhofstad bewoonden en een dienovereenkomstige staat voerden, en dat waren er in het Utrechtse rond de zestig. Hun afvaardiging bestond uit zeven of acht heren, die samen één stem uitbrachten. Dan waren er de steden, samen ook met één stem. Men sprak in het Utrechtse overigens niet van steden, maar van „stad en steden" en dat typeert de overwegende positie van de stad Utrecht. De delegatie van de stad Utrecht naar de Statenvergaderingen bestond vaak uit zo'n twintig personen. De overige vier steden nml. Amersfoort, Rhenen, Wijk en Montfoort zonden meestal twee of drie afgevaardigden. Oudewater en IJsselstein zult u niet missen, want die behoorden toen niet tot Utrecht. 't Had overigens heel wat voeten in de aarde voor dat die ene stem vaststond.
Het eerste lid der staten (eerste niet in getal, maar in rang, want rang en voorrang waren toen geweldig belangrijk), dat derde en toch eerste lid bestond uit de zgn. geëligeerden. Een merkwaardig gezelschap, als u daar bijvoorbeeld ontwaart de Graaf van Nassau de la Leck, Kanunnik van Oud-Munster, de heer Pit, Deken van Ste. Marie, de heer Godin, Kanunnik van den Dom, en nog andere Kanunniken en Proosten. Vergis u niet: 't zijn allen protestanten, aanhangers van de enig ware gereformeerde religie, die ruim tweehonderd jaar lang de derde stem uitbrachten en de eerste viool speelden. Zij zaten op de plaatsen die vroeger toekwamen aan de katholieke kapittelheren, maar wat wil men. Ja, stad Utrecht en ook Voetius en de zijnen, zij hadden wel gewild: Hef die kapittels op, en dat er dan maar twee stemmen in de staten zijn is best op te lossen: één voor de ridderschap, één voor stad Utrecht en één voor de andere steden. Maar dat nam de ridderschap niet, en de kleinere

steden waren het ook op andere punten meestal met Utrecht al oneens - terwijl er nog niet eens een Kring Midden Utrecht was - en er is dus niets van gekomen. Maar dat speelde in 1660 en in 1582 en dan ben ik mijn tijd ver vooruit, want wij waren toch nog in die statenvergadering van 1775.
En wij horen die staten van 1775 dan beraadslagen. Natuurlijk over de heel gewone menselijke zaken; op personeelsgebied zoals salarisbetalingen, mantelgeld voor de concierge en vier bodens. Of over de salariëring der deurwaarders, die toen er nog geen postgiro was, de kussens op Hunner Edel Mogenden Statenleden gestoelten in de Domkerk moesten schikken, zodat zij wat gemakkelijker zouden zitten dan u nu. Of over milieuproblemen; zie maar het ingekomen stuk: „dat eenige opgezetenen van Zeist op 't rondeel bij de Voorlaan op de straat vuil werpen". Of over de klacht van die grootgrondbezitter, dat de hekken bij de ingangen van zijn landgoed voor de jeugd niet onoverkomelijk bleken en dat men zelfs op zijn landgoed liep. Hij verlangde daartegen een pittige verordening. Het Hof provinciaal, nu 99 jaar geleden opgeheven, werd om advies gevraagd. Dat advies was er binnen een week en de verordening kwam er.
Maar zij beraadslagen en beslissen ook over veel zaken die nu niet meer provinciale zaken maar rijkstaken zijn. Daaraan ziet men hoe Utrecht toen nog een staatje was: het benoemde legerofficieren, het bepaalde mede het marinebeleid door zijn afvaardiging in de admiraliteiten, het gaf paspoorten uit; de staten hieven eigen invoerrechten en kenden eigen douanebeambten en bij Veenendaal moest goed gecontroleerd worden, want zelfs runderen waren toen zo dom niet of ze wisten wel in groten getale clandestien over de grens te komen. Ook hieven de staten allerlei andere rechten, bijv. die op het bier, en op wijn, en die op het gemaalde, zoals die bakker ondervond die als vindingrijk ondernemer op de gedachte was gekomen dat het voor de dienstboden in de Bilt een hele tocht was het brood te komen halen, weshalve hij besloot het bij de huizen langs te brengen; maar de Schout dacht aan het accijns op het gemaalde, nam de kruiwagen en de broden in beslag en wist de man veroordeeld te krijgen tot *f* 600,— boete. De staten bewerkten kwijtschelding en stonden zo bij de wieg van het nu uitstervend geslacht der broodbezorgers. Eigen grenzen, eigen invoerrechten, eigen recht ook, kortom op allerlei gebied eigenlijk een staatje tussen andere staatjes, zij het in een militaire unie met zes andere.
Zo was, want wij moeten verder, de situatie ook in 1675.

1675 was voor Utrecht een jaar van herstel en wederopbouw in meer dan één zin

Allereerst trachtte Utrecht zich te herstellen van „het 'schrickelyck tempeest van 1674" dat in de stad en provincie een enorme schade had aangericht. De rectorale rede op de diës van de toen nog geen veertig jaar oude universiteit kon niet (zoals toen en nu gebruikelijk) in de Domkerk worden gehouden, want het hele schip was weggeslagen en met het eerste herstel moest nog worden begonnen. Vanuit de gangramen der provinciale griffie kan men

zien dat de Pieterskerk twee torens heeft gehad; ook zij vielen bij de stormramp van 1674; ook zij zijn niet herrezen.
De provincie had zich van veel meer te herstellen, want het had weinig gescheeld of de provincie had niet meer bestaan. In november 1673 hadden de Franse legers de provincie weer verlaten; het dreigement „de Provincie te plonderen en plat te branden" was verder niet uitgevoerd. De ramp van plundering was wel voorkomen, de ramp der vijandelijke bezetting was wel geëindigd, maar daarmee was Utrecht nog niet weer teruggekeerd tot zijn oude positie van lid der Unie.
Integendeel, de Staten-Generaal hadden een paar dagen voor de bevrijding een geheim besluit genomen alle Utrechtse raden en de staten tot nader order te schorsen. Gedelegeerden uit Den Haag bevestigden die schorsing aan de Raad van de stad Utrecht. „Ook bewoogen zij" zo heet het „de andere tegenwoordig zijnde Leden der Staaten ligtelijk tot stilzitten". Nu hadden de staten juist niet stilgezeten, maar de vorige dag het stadhouderschap over het bevrijde Utrecht aangeboden aan Prins Willem III. Maar nu waren zij dus geschorst. Die schorsing had natuurlijk een reden, die terugging op de inval der Franse troepen twee jaar eerder. Toen die troepen naderden, trok de Prins van Oranje met zijn leger op Utrecht terug. De burgerij schijnt hem niet binnen de stad te hebben willen laten, maar; andere berichten zeggen dat de Prins er mee ingestemd had zich in de dorpen te legeren. Toen de nood hoger werd, bood de stad aan de troepen te ontvangen, maar toen had de Prins al orders op Holland terug te trekken en weldra was Utrecht door de Fransen bezet. Er is dan natuurlijk nog een zoekgeraakte brief in het spel. In elk geval, na de bevrijding gingen de Staten-Generaal met Utrecht dat appeltje schillen en men dacht er niet mals over: Utrecht had zijn plaats in de Unie verspeeld; het kon wel door de Staten-Generaal geregeerd worden als een generaliteitsland; provinciale staten zijn dan overbodig. Nu ja, die wilde denkbeelden hebben maar een paar dagen geduurd. Utrecht uit de Unie kon natuurlijk niet; de persoonlijke hand van Willem III heeft daarin stellig meegespeeld. Maar nu had Holland wel belangstelling voor enig Utrechts grondgebied. Dat dat niet lukte, lag, heel merkwaardig, aan de Zeeuwen. Die zeiden: als dat zo gaat, kan Holland ook wel wat afstaan, bijv. Brielle aan ons, want daar hebben wij nog historische rechten op. Het slot was dat Holland enige militaire bases op Utrechts grondgebied hield, dat de dam in de Vecht bij Muiden vervangen bleef door een sluis, waar Utrecht Holland nog dankbaar voor is, en dat er verder nog zwaar gevochten werd over de protocollaire rangorde der provincie onder de andere provincies; en daar ziet u de willekeur der geschiedbeschrijving: dat zou ik u nu uitvoerig moeten vertellen, als ik aan de geschiedenis recht wil doen, maar ik doe het niet, want wij begrijpen niet meer wat daar belangrijks aan was.

Ook in de 17e eeuw veroorloof ik mij even een tussenlanding en wel in 1611

Dat een actiegroep de provinciale papieren door de war brengt, hebben wij

laatst beleefd. Dat een demonstrantengroep de statenzaal binnendringt is mogelijk. Maar het kan erger. Hoort slechts het volgende vonnis binnen Utrecht gewezen in roerige tijden, - het was in 1611 kort nadat de Prins de burgemeesters van Utrecht door anderen had vervangen niet zonder voorkennis der Staten, „Also Jan Ruijsch Bastaert / Schoenmaker alhier binnen Utrecht / jegenwoordich ghevanghen opten Huijse van Hasenberch / buijten pijne ende banden van ijsere bekent heeft / dat hij" met anderen een complot had gesmeed om „der Staten Camere / als die Heeren Staten . . . vergadert souden wesen / om datmense dan al te samen bij den anderen soude hebben / op schoonen middach omtrent twaalf uren / met gewelt te besetten" en dat met de bedoeling „inde vergaderinghe vande Heeren Staten / doen comen thien ofte twaelf mannen met lange mantels / hebbende daeronder een cort Roer met een Sabel / die segghen souden jeghens de Heeren Staten: Gheeft ons onse Privilegiën ofte dat gaetter door / dat zij de Heeren Staten alsdan vast houden / . . . ende wel so tracteren souden / dat zij niet weder inden Haghe souden loop clagen / ende in haerlieder plaetse anderen / . . . inde regieringe stellen".
Zij hadden er ook op gerekend dat zij het garnizoen moesten uitschakelen: „ende dat zij aldaer inde Staten Camer door een out manneken toeghemaecht ende gedeguiseert (dat is: vermomd) als een Staten Bode / den Heere Commandeur over het Crijchsvolck souden ontbieden / Cito, Cito, ende hem bij de Cop vatten ende afdwinghen patente om de Soldaten te doen vertrecken". Waar het vonnis op uitloopt zal u zonder meer duidelijk zijn: „gheexecuteert te worden met den swaerde datter de doot na volcht". Maar de „Heeren Staten 's Lands van Utrecht ende die van den Gerechte der Stadt Utrecht" hebben op de ernstige bede en tussenkomst van „den eersamen ende godvruchtigen Kerckendienaren metten Kercken-Raedt," genade voor rigeur van justitie doen gelden, en Jan Ruijsch drie dagen later op het schavot begenadigd en zijn straf veranderd in verbanning. Zo werd in die tijd de rechtsgelijkheid gediend, want nu was de straf van de schoenmaker gelijk aan die van de oud-burgemeester De Canter, wiens vonnis tot verbanning luidde.

Dit alles had natuurlijk iets te maken met de remonstranten en contra-remonstranten, een intern protestants conflict. Een ander geloof dan de gereformeerde religie werd soms oogluikend toegestaan, soms scherp tegengegaan. Tolerantie op godsdienstig gebied, het ideaal van Willem de Zwijger, was er niet bij sinds de katholieke Graaf van Rennenburg in 1580 naar Spaanse zijde was overgegaan en Groningen en het Oosten van het land onder Spaanse heerschappij had teruggebracht. Voordien leek het toch al heel wankele vertrouwen tussen calvinisten en katholieken nog een kans te hebben, al hadden Amsterdam en ook stad Utrecht al laten zien dat men de katholieken ondanks alle afspraken bij alteraties niet meer duldde.
Met 1575 zijn we al 400 jaar van vandaag af. Steeds moeilijker wordt het zich de leefwijze van de mensen van toen in te denken. Televisiespelen laten ons er soms iets van zien. Bijzonder knap zijn die spelen. Teruggeleefd naar die tijd, heengespeeld naar onze tijd. Wij voelen ons dan teruggeplaatst in die tijd; dat kan natuurlijk niet, niet echt, maar ook niet spelenderwijs. In eens anders gedachtengang zich verplaatsen is bij vrienden-tijdgenoten

al haast onmogelijk. Begrip is meestal een ontmoeting halverwege. De afstand in tijd komt daar nog bovenop.
1575 dan. Weer zo'n jaar midden in de roerigheid van zijn tijden. Dat grijpen naar telkens dat jaar '75 is natuurlijk willekeurig. Of heeft het iets te maken met die uitspraak van Jan Romein: „Zo moet bij tijden de natie zich hernieuwen, en zij heeft het ook gedaan: in de 16e eeuw, toen in de 17e eeuw, toen in de 18e eeuw en tenslotte in de 19e eeuw, telkens omstreeks de jaren '70". Zo willekeurig is de greep dus niet. Maar over deze golfbeweging druf ik geen oordeel uit te spreken.

1575 was dan zo'n jaar midden in alle zorgen en onduidelijkheden van die tijd. De Zeven Verenigde Provinciën met ieder zijn souvereine statenvergadering gaan terug op 1581, de afzwering van Philips de Tweede. Vóór die afzwering waren de provinciale staten niet zelfstandig; zoals Gelre en Holland hun hertog en graaf hadden, zo had ook Utrecht een heer, Heer van den lande genoemd, Philips II en voor hem Karel V. De Unie van Utrecht van 1579 wordt echter al door Gedeputeerde Staten getekend uit eigen naam der staten. Bij de slechting van het fort Vreeburg in 1578 is het duidelijk dat Utrecht aan de zijde van de Prins van Oranje stond. Daarvoor was dat niet duidelijk. Stad Utrecht wilde wel, er werden besprekingen gevoerd, maar telkens kreeg de stad Spaans garnizoen in en dat had een duidelijke reden. Want Utrecht was de provincie, waar het conflict met Alva wel het hoogst was gelopen. Alva wist minder van de burgers van Utrecht dan Van de Poll, want de Spaanse hertog trof op twee fronten bijzonder gevoelig: op het geestelijk front en in het finantiële vlak en dat moest wel fout gaan. Stad Utrecht moest officieel voor de Raad van Beroerten verschijnen - waar in het algemeen slechts burgers voor werden gedaagd en niet de openbare lichamen - en liet zich daar niet onbetuigd. Toen met de andere gewesten al een vorm van overeenstemming was bereikt over afkoop van de tiende penning, werd aan de stad Utrecht het recht ontnomen ter Statenvergadering te gaan; hetzelfde lot trof Amersfoort, Wijk en Rhenen, en ook de Edelen en de Geestelijkheid, en de Statenvergaderingen werden verboden.
Roerige tijden dus rond 1575. In dat jaar zelf gebeurde overigens niets bijzonders, behalve dat de Utrechtse kalender veranderde. In Utrecht begon het nieuwe jaar nog altijd met Kerst. 's Konings ordonnantie luidt nu dat met ingang van 1 januari 1576 het nieuwe jaar altijd begint met 1 januari. Zodoende heeft Utrecht tweemaal de laatste dagen van december 1575 beleefd. Maar wat is een week op 600 jaar?
Daarmee hebben wij intussen afscheid genomen van de staten der republiek, van de machtige, haast souvereine hoogmogende heren, die de provincie Utrecht hebben geregeerd, waarbij wij nog even onze bewondering uitspreken voor de wijze waarop zij, zo plotseling tot deze taak gereopen, die hebben vervuld.
Plotseling geroepen in 1578 voor een taak, waarvan zij voordien maar amper weet hadden. Sedert 1567 had Alva trouwens alle vergaderingen verhinderd. En voordien was de taak der staten wel totaal anders.
Want de opppermacht berustte toen niet bij de staten, maar bij de heer van

het land - ik moet in dit jaar natuurlijk zeggen dat het ook een vrouw kan zijn; Renswoude kende zelfs al een vrijvrouwe - en dat was Philips II en voor hem zijn vader Karel V, die hoe graag hij in officiële stukken ook sprak van „den drie staten onzer voorschreve stad, steden ende landen van Utrecht", die staten bepaald niet veel zeggenschap gaf. Het door Karel V ingestelde Hof zal de staten wel bijeenroepen, als het nodig is. Vroeger gebeurde dit door de Dom-Deken, zonder voorkennis van de landsheer, zo protesteerden de Staten. Maar het land van Utrecht is door die vrijheid dan ook gekomen „in grooten verloop", zo krijgen de Staten in 1536 van Karel V ten antwoord. Dat grote „verloop", die warboel, ziet dan zonder twijfel op de verwarde toestand van ongeveer 1527. Karel V de Habsburger, en van grootmoederszijde erfgenaam der Bourgondiërs, had allang in Utrecht willen ingrijpen, maar zelfs Holland gaf hem daar geen geld voor! In Utrecht zetelde toen namelijk de bisschop (zo noem ik hem maar, al was hij het formeel nog niet) Hendrik van Beieren, maar uit zijn hoofdstad was hij verdreven door de inwoners zelf met behulp van Karel van Gelre en diens fameuse veldheer Maarten van Rossem. Karel V bestookte Karel van Gelre ondertussen wel in Overijssel en Groningen, hetgeen zijn veldheer Maarten van Rossem niet verhinderde even een plunderuitstapje naar Den Haag te maken. 't Was ver vóór de tijd van het provinciefonds maar toch was het dom, want toen was Holland rijp gemaakt om aan Karel V geld te geven om die Geldersman uit Utrecht terug te drijven, en zo heeft Karel V Karel van Gelre verdreven en met hem de bisschop van Utrecht. Ik twijfel niet of ik ben er in geslaagd u duidelijk te maken dat het een verwarde zaak was.

De bisschop verdreven zei ik, maar dat is maar een halve waarheid. Want Karel V ontnam hem alleen maar het wereldlijke deel van zijn macht, zijn geestelijke wardigheid en zeggenschap bleef. Men kende nml. voor 1528 in Utrecht de bisschop als Heer van den lande. Een situatie die wat ver afstaat van hen die kerk en staat scherp scheiden, maar in die tijden, vooral in Duitsland heel gewoon was. Die situatie was dat de bisschop heerser over het land was, op dezelfde wijze als een hertog of graaf, en tegelijk hoofd van de kerk in datzelfde of een nog groter gebied.

Dat was zo'n verwonderlijke situatie niet. De meeste hertogen en graven waren grootgrondbezitters, die gezag over hun omgeving hadden weten op te bouwen. De kerk had in dat opzicht zeker recht van spreken. In de Middeleeuwen hadden kerk en kapittelen op grootse wijze initiatieven genomen voor ontginningen, ontsluitingen en bedijkingen, en dan is het zo vreemd niet dat het gezag zich niet tot het geestelijke beperkt. De Duitse keizers hadden vooral in de tijd van Otto III (rond het jaar 1000) het systeem van wereldlijke macht voor bisschoppen trouwens wat gestimuleerd om enig tegenwicht tegen de opkomende hertogen en graven te hebben. Maar dat werkte in die oude tijd en zover zijn we nog niet.

Die bisschop van 1528, Hendrik van Beieren, was eigenlijk nog geen bisschop, maar elect, en dat kan de reden zijn, waarom hij de Landbrief niet bekrachtigd had. Dat had zijn voorganger bij zijn inhuldiging in 1517 wel gedaan. En zo ben ik dus 140 jaar te vroeg al bij de Landbrief aangekomen. Op de Landbrief, zoals die in het archief van het Domkapittel bewaard werd,

vermeldt het bovenste opgeplakte perkamentje de bevestiging van de Landbrief uit 1517. En op soortgelijke wijze hebben nog zes van zijn voorgangers de Landbrief bevestigd.
Utrecht is in die tijd in een moeilijke positie. Het heeft wel niets met de Bourgondische eenheidsidealen, met Staten-Generaal en Grote Raad van Mechelen te maken, het kent Staten die door de bisschop worden erkend en geraadpleegd, maar het ligt tussen machten die groter en sterker zijn dan Utrecht zelf, en die op alle mogelijke manieren druk willen uitoefenen op de benoeming van de bisschop en de aanbeveling daartoe vanuit Utrecht. Als de bisschop steun bij de sterkste van die machten vindt, dan is hij ook in Utrecht sterk en overvleugelt hij de staten en als hij van buiten geen steun heeft, is hij ook naar binnen zwak en spelen de staten een grote rol.
De bisschop die in 1475 aan de macht was, is daarvan een typisch voorbeeld. David van Bourgondië overleed in 1496 kort voor de datum die anders zijn veertigjarig jubileum had betekend. De laatste jaren waren moeilijk geweest. Wel was hij een bastaardzoon van de grote Hertog Philips de Goede van Bourgondië en wist hij zich verzekerd van de steun van de bourgondische macht, die vele Nederlandse Gewesten omvatte; zeker, die macht was weer wat aan het opklimmen in de laatste tijd, maar heel wat jaren had hij al buiten Utrecht doorgebracht, omdat het een en al twijfel en verzet was, sinds zijn halfbroer Karel de Stoute in zijn overmoed een onverantwoord verre veldtocht had ondernomen en in 1477 bij Nancy was gesneuveld. De klachtenlijst der staten van 1479 is niet toevallig van dat jaar.
1475, in dat jaar en die andere zeven zeventiger jaren had hij zijn macht geconsolideerd, de Bisschopdavidsgrift in Veenendaal laten graven, de munt tot groot verdriet van Rhenen naar Wijk overgebracht, een gerechtshof ingesteld tot grote ergernis der staten; met culturele zaken kon hij zich bemoeien, het plan om een universiteit te stichten was wel op niets uitgelopen, maar de pas gestichte Hieronymusschool te Utrecht wilde hij graag begunstigen. Figuren als Wessel Gansfort en Erasmus wonnen graag zijn raad in.
David van Bourgondië was van de acht bisschoppen die zeiden naar de Landbrief te zullen handelen, stellig de grootste.
Zo zijn wij dan weer bij de plechtigheid van die meidag in 1375, die zich waarschijnlijk in de gebouwen van het Domkapittel, en vermoedelijk in de aan deze kerk grenzende Domkapittelzaal, nu aula der Rijksuniversiteit, heeft afgespeeld, en waar de Landbrief op aandringen van de drie standen of staten werd afgegeven door Bisschop Arnold van Hoorne. Die brief of zoals de Blécourt-Japikse zegt: „het weinig bekende en toch zo belangrijke privilege" is als het ware de magna charta van Utrecht, zoals uit de inhoud blijkt: de bisschop zegt de burchten en landen van Utrecht aan deze zijde van de IJssel niet meer aan vreemden te zullen geven, zoals vroeger zo vaak gebeurde om de oorlogen te financieren; hij zal alleen Utrechtenaren over die burchten aanstellen; de bisschop zal ieder naar het geldende recht berechten en geen vreemd recht invoeren; hij zal geen oorlog voeren zonder de toestemming van de medeondertekenaars - later staten genoemd - en zo hij bisschop dit alles niet nakomt, dan houdt de gehoorzaamheidsplicht der onderdanen op.

En dan tekenen zij en zegelen zij: de bisschop, de dekens en kapittelen der kerken van de Dom, van Oudmunster, van Sint Pieter, Sint Jan en Sinte Marie, en al die heren, in wier namen u het huidige grondgebied der provincie en nog wel wat meer, terugvindt, zoals de heer Sweder van Abcoude, zijn zwager Johan, heere van Culemborch ende van der Lecke, Ghiselbrecht van Vyanen, Sweder borchgrave van Montfoorde, Ghiselbrecht van Sterkenberch, Vrederic uten Hamme, Splinter van Loenresloot, Johan van Ameronghen, Bokel van der Haer, Willem van Vloeten, Arnt van Lunenborch, Johan over die Vechte, en zoveel andere, „ende wij, stad van Utrecht en de steden des Gestichts van Utrecht voers., alse Amersfoorde ende Renen".
Er is op deze Landbrief veel gestudeerd, er is veel over geschreven. Het Gedenkboek dat op uitkomen staat voegt daar enkele waardevolle studies aan toe. Een analyse zult u van mij niet verwachten, maar wel een aanduiding wat nu het eigene van de Landbrief is.
Dat eigene zit niet zozeer in de afzonderlijke toezeggingen die elders of in Utrecht wel eens eerder waren voorgekomen. Dat eigene schuilt in

1. Dat in deze Landbrief de later Staten geheten vergadering voor het eerst optreedt.
2. Dat zich hier dwars door alle samenvoegende en centraliserende krachten heen een deelgebied van 's bisschops veel groter territoir (dat immers wereldlijk ook nog Overijssel en Drente omvatte) zich duidelijk als eenheid manifesteert.
3. Dat het dat doet met een veelomvattende verklaring die de rechten van vorst en burger op vele punten nauwkeurig afbakent.
4. Dat de Landbrief niet een incidenteel progressieve proefballon was, maar dat vele eeuwen teruggegrepen hebben op deze Landbrief, die formeel meer dan 150 jaar heeft gewerkt en die om al deze redenen terecht wel is aangeduid als de Grondwet van Utrecht.

1375 is ver weg. Wat herkennen wij er van onszelf in? Dat valt uit te drukken met de zin: 1375 is een jaar van activiteit, van samenwerking, van inspraak en van protest en die begrippen zijn ook van deze tijd. De tijd rond 1375 vertoont die wonderlijke mengeling, die ons toch zelfs in die tijd thuis doet gevoelen: stad Utrecht staat op het hoogtepunt van zijn bloei; handel en scheepvaart bloeien, kanalen worden gegraven en de burgerij heeft aan de welvaart naar de begrippen van die tijd haar deel. Grootse bouwwerken verrijzen. De Domkerk is sedert lang in aanbouw.
Tegelijk leest Geert Groote, de bekende geestelijke voorman van de Moderne Devotie, o.m. de Broeders des Gemeenen Levens, zegt u maar: de gewone jongens, zijn vlammend protestschrift nog eens door, dat hij schreef tegen de bouw van de Domtoren (contra turrim); als u meeleest, meent u te weten van wie de actiegroepen het tegenwoordig hebben: Die toren is alleen maar grootdoenerij, het geld der kerk is voor de armen en niet voor praal. Een toren is alleen maar geschikt om klokken in op te hangen; dat kan ook wel wat lager. Het protest dat ik verkondig vertolkt een algemene opvatting, een zin die men ook nu nog zelden mist. En dan natuurlijk een uitvoerig

betoog dat van de hele procedure juridisch en materieel niets deugt. En als die toren er komt, gebouwd als hij is op water en zand, „dat zulk een groot gevaarte op zulk een basis lang zal bestaan, verwacht ik dan ook niet". En als wij liever in 1975 leven, dan is het toch niet zo vreemd dat Provinciale Staten van Utrecht in deze tijd van samenwerking en van inspraak, van hoogbouw en van monument, in de schaduw van de Dom, even wilden omzien naar dat andere monument uit verre tijden, de Landbrief van 1375, praeludium van een aanzet tot de democratische inspraak.

Verkiezingen in Utrecht 1825 - 1848

Stands- en trapsgewijs

L. Blok

Het is bekend, dat de herziening van de grondwet in 1848 bij vele leden van de tweede kamer nogal wat bezwaren opriep.[1]) Dit gold met name voor de ingrijpende wijzigingen die in het kiesstelsel werden aangebracht: van getrapte naar rechtstreekse verkiezingen. Om verschillende redenen gingen vele kamerleden door de knieën en slikten zelfs de direkte verkiezingen. In de zitting van 19 augustus 1848 wordt door de tweede kamer het betreffende ontwerp van wet met 41 tegen 15 stemmen aanvaard. Van de drie vertegenwoordigers van de provincie Utrecht stemt alleen Van Goltstein voor. Op 16 augustus stelde hij al: „Ik zal daarbij gehoor geven aan de roepstem die ook aan mij door het geëerbiedigd Hoofd van den Staat is gerigt, om toegevendheid en inschikkelijkheid te gebruiken en iets van eigen inzigten op te offeren, ten einde te voldoen aan de behoefte die er bestaat dat de grondwetsherziening tot stand kome." [2]) De heren H. Menso en N. P. J. Kien, de andere utrechters, stemmen op 19 augustus tegen. Kien zei in de zitting van 18 augustus, dat hij niet voor zulke grote veranderingen voelde, dat het beter was „allengskens en trapsgewijze te herstellen en verbeteringen aan te brengen." [3]) In de dubbele kamer, die in september en oktober 1848 bijeen is, stemmen vier van de zes leden uit de provincie Utrecht tegen het ontwerp van wet, waarbij volgens de grondwet direkte verkiezingen ingevoerd worden voor alle vertegenwoordigende organen. Utrecht heeft dus geen grote bijdrage tot de veranderingen van 1848 geleverd.

In het geval van Kien is dit wel treffend. Hij is immers de man, op wiens verkiezing door de koning in 1845 bij de gouverneur van Utrecht was aangedrongen. De direkteur van het kabinet van de koning schreef op 7 november 1845 dan ook de gouverneur, dat het bericht van de verkiezing van Kien „aangenaam" was geweest.[4]) Zoals vele anderen in de kamer voelde Kien niet voor direkte verkiezingen en zag hij in het tot dan toe bestaande stelsel te veel goeds om het zomaar af te schaffen. In het volgende van deze bijdrage zullen we ons bezig houden met dat stelsel van verkiezingen, zoals

1) J. C. Boogman, „The Dutch Crisis in the Eighteen-Forties" in J. S. Bromley and E. H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, I (London, 1960) 194.
2) *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* 1847-48, 646.
3) *Ibidem*, 686.
4) Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Kabinet des Konings, 4535, nr. 291.

dat van 1815 tot 1848 bestond. De nadruk zal daarbij vallen op de tijd na 1825.[5])

Bij de beschrijving van dit kiesstelsel kan men het beste uitgaan van de grondwetten van 1815 en 1840. Daarin zijn de hoofdzaken geregeld, terwijl de nadere bepalingen te vinden zijn in de stedelijke en provinciale reglementen van 1824 en 1825.[6])

De spil waarom het kiesstelsel draaide, vormde in iedere provincie het kollege van provinciale staten. Dit koos de leden van de tweede kamer en werd zelf gekozen door de drie standen. Volgens de grondwet van 1840 werden de leden van de tweede kamer in de volgende verhoudingen verkozen: [7])

Noord-Holland	10	Overijsel	4
Zuid-Holland	12	Utrecht	3
Noord-Brabant	7	Zeeland	3
Gelderland	6	Limburg	3
Friesland	5	Drenthe	1
Groningen	4		
		totaal	58

De grondslag voor deze verdeling is ongetwijfeld het aantal inwoners per provincie geweest. Verkiesbaar waren voor de tweede kamer ingezetenen van dertig jaar en ouder; zij werden gekozen voor drie jaar, terwijl jaarlijks een derde gedeelte aftrad. Met uitzondering van die van Drenthe moeten de provinciale staten dus ieder jaar een of meer benoemingen doen. Voor iedere benoeming vindt een aparte stemming plaats, waarbij de absolute meerderheid van stemmen vereist wordt. Formeel laat zich dit alles aardig beschrijven, maar hoe het werkelijk toeging is moeilijker te doorgronden. In de notulen van de staten van Utrecht zijn geen aanwijzingen te vinden, dat er in de zitting van provinciale staten over de verkiezingen en over kandidaten gediskussieerd werd. Toch werden de benoemingen meestal met grote meerderheid, bij de eerste stemming, gedaan. De zaak moet dus voor de vergadering al „geregeld" zijn. De gouverneur speelde hierbij vaak een belangrijke rol. Dat was waarschijnlijk ook het geval bij de hiervoor genoemde verkiezing van de heer Kien in 1845. Tot 1841 stemde overigens de door de koning benoemde gouverneur gewoon mee bij de aanwijzing van leden voor de tweede kamer. In dat jaar kregen de gouverneurs de opdracht die stemmingen aan de verkozen leden van de provinciale staten over te laten.[8])

Artikel 129 van de grondwet van 1815 bepaalde, dat de leden van provinciale staten gekozen moesten worden door de drie standen: de ridderschappen,

5) Het hieronder meegedeelde is onderdeel van een grotere studie over kiezers en kiesstelsels in de eerste helft van de 19e eeuw, die nog niet is voltooid. De resultaten dienen dan ook als voorlopig te worden beschouwd.

6) *Bijvoegsels tot het Staatsblad.*

7) Artikel 81.
Voor de noordelijke provincies bedroeg het aantal leden van de tweede kamer 55, volgens de grondwet van 1815.

8) A. J. C. Rüter, Rapporten van de Gouverneurs in de Provinciën 1840-1849, deel I, *Werken Historisch Genootschap,* 3e serie nr. 73 (Utrecht, 1941) XVII.

de steden en de landelijke stand. Voor we bezien hoe ieder van die standen dit deed, volgt eerst een overzicht van de samenstelling van de staten in de verschillende provincies.

	aantal statenleden	te benoemen door ridderschap	steden	platteland
Gelderland	90	30	30	30
Noord-Braband	42	7	21	14
Noord-Holland	72	6	44	22
Zuid-Holland	86	10	41	35
Zeeland	46	6	21	19
Utrecht	36	12	12	12
Friesland	54	18	18	18
Overijssel	63	21	21	21
Groningen	36	12	12	12
Drenthe	24	4	5	15
Limburg	39	13	13	13
Totaal	588	139	238	211

Welke maatstaf is aangelegd bij het bepalen van het totaal aantal statenleden per provincie is onduidelijk.[9]) Wel is bij het aandeel van iedere stand per provincie gerekend met de gesteldheid van het gewest. In het algemeen lijkt het aandeel van de steden te groot, wanneer men bedenkt dat omstreeks 1840 meer dan 60% van de nederlandse bevolking op het platteland woonde. In feite is echter de vertegenwoordiging van de ridderschap ook bedoeld geweest als een versterking van de invloed van het platteland.[10]) Uit de adviescommissie voor de provincie Utrecht, die in 1814 werkte ter vaststelling van een provinciaal reglement, kwamen dan ook geen protesten tegen het voorgestelde aandeel van de ridderschap in de provinciale staten. Men ging ervan uit, dat ridderschap en landeigenaren samen het platteland vertegenwoordigden.[11])
Verkiesbaar tot lid van de provinciale staten zijn inwoners van de provincie van minstens 25 jaar, die lid van de ridderschap zijn of het stemrecht in een andere stand bezitten. Zij worden verkozen voor zes jaar, om het andere jaar treedt een derde gedeelte van iedere stand af.

De ridderschappen wijzen hun vertegenwoordigers in de provinciale staten direkt aan. Om het jaar kozen zij in Utrecht vier vertegenwoordigers. De invloed van de ridderschappen was onevenredig groot, gezien de weinige leden die deze kolleges telden, zoals blijkt uit de volgende opgave naar de toestand in 1842.[12])

Noord-Brabant	34	Utrecht	56
Gelderland	95	Friesland	59
Zuid-Holland	64	Overijsel	48
Noord-Holland	28	Groningen	30
Zeeland	18	Drenthe	7

9) J. R. Thorbecke, *Aantekening op de Grondwet*, 2e uitgave, II (Amsterdam, 1843) 27.
10) Zie ook hieronder bij de keuze door het platteland.
11) Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Staatssecretarie, 26 augustus 1814, nr. 24.
12) J. R. Thorbecke, *Over de hervorming van ons kiesstelsel* (Leiden, 1842) 65.

Bij de verkiezingen door de ridderschap speelde kennelijk nog een zekere interne hiërarchie mee. Vrijwel altijd vaardigt de utrechtse ridderschap baronnen af ter provinciale staten.

De keuze van de steden voor de provinciale staten is de meest gekompliceerde. Alle mannelijke ingezetenen van 23 jaar en ouder, die een zekere som in de direkte belastingen betalen, zijn stemgerechtigd. De censusgetallen lopen uiteen naar de plaatselijke welvaart. Alleen de grond- en personele belasting tellen mee, het patentrecht valt buiten de census voor het stemrecht. De stemgerechtigden kiezen een kieskollege van omstreeks twee maal zoveel leden, als de raad van de stad telt. In Utrecht bestond de raad uit 20 en het kieskollege uit 42 leden. Tot kiezer kan men gekozen worden bij een leeftijd van 25 jaar en wanneer men voldoet aan een census die veel hoger ligt dan voor het stemrecht. In de volgende tabel is de census aangegeven voor de steden, zoals die gold volgens de stedelijke reglementen van 1824 in de provincie Utrecht; in dezelfde tabel is aangegeven hoeveel leden iedere stad ter provinciale staten had af te vaardigen.

steden	census		afgevaardigden
	stemrecht	verkieskaar	staten
Utrecht	25	100	6
Amersfoort	15	50	2
Montfoort	10	30	1
Rhenen	10	30	1
Wijk bij Duurstede	10	30	1
IJsselstein	10	30	1

Het kieskollege wordt gekozen voor negen jaar, terwijl om de drie jaar een derde gedeelte aftreedt. Eenmaal per jaar komt het bijeen om vakatures in de raad te vervullen. Om tot raadslid verkiesbaar te zijn, moet men minstens 25 jaar oud zijn, gedurende zes jaar in de stad gewoond hebben en stemgerechtigd zijn. Eenmaal tot raadslid verkozen, behoudt men die post voor het leven. De invloed van de stemgerechtigden op de stedelijke raad, de provinciale staten en de tweede kamer is dus alleen zeer indirekt mogelijk. De manier van kiezen was in de steden ingewikkeld en zo ingericht, dat „onrust en kuiperij" vermeden werden. De stemgerechtigden kregen een stembiljet toegestuurd met een lijst van verkiesbaren; er moesten zoveel namen ingevuld worden als er leden van het kieskollege aftredend waren. Na enige dagen werd het stembiljet, dat door de stemmer ondertekend diende te zijn, opgehaald „vanwege de regering." Een betrekkelijke meerderheid van stemmen was voldoende om tot kiezer verkozen te zijn. Het was bovendien geen gewoonte om openbaar kandidaten te stellen. Het gevolg van de gehele procedure was, dat de stemmen over vele personen verspreid werden uitgebracht. In de stad Utrecht komt het herhaaldelijk voor, dat er kiezers benoemd worden, die ongeveer tien procent van de uitgebrachte stemmen op zich verenigen. Voor de stemmers lijkt het heel moeilijk hun stem te bepalen, omdat ook de kieskolleges niet openbaar vergaderen.

N°. 1.

Rhenen den 20 September 1820.

Cornelis Dirkie Droot.

Van wege BURGEMEESTEREN der Stad Rhenen, wordt bij deze ter Uwer kennisse gebragt, dat het derde deel der Kiezers, welke bij het lot, met den 2den Januarij dezes jaars 1820. zijn afgetreden, zijn, de Heeren *J. G. Sandbrink*, *D. Sandbrink*, *A. Lijster*, en *H. van Ommeren*; — en de aangebleven zijn, *Gerardus de Vrind*, de Heeren *E. van Doesburgh*, *W. Budding*, *H. J. van Deventer*, *H. Menso*, *J. C. P. E. Menso*, *C. Roghair*, en *J. Metz*.

Wordende UE. diensvolgens als Stemgeregtigde dezer Stad, uitgenodigd, om ter aanvulling der uitgevallene Kiezers, vier Personen uit nevensgaande Lijst te kiezen, dezelve op dit Biljet te stellen, met Uw Naam te onderteekenen en hetzelve te verzegelen, zullende hetzelve alzoo door UE. ingevuld, geteekend en gesloten, met de nevensgaande Lijst, na verloop van vier dagen wederom worden afgehaald.

Uit Naam van Heeren Burgemeesteren
J. C. P. E. MENSO.
Secretaris.

Doet wissen
gen heer
Cornelus
Dirkie

Stembiljet uit 1820.
(Archief van de gemeente Rhenen, inventaris nr. 612)

Bij deze wat snelle konklusie moeten toch een paar kanttekeningen gemaakt worden. Het aantal verkiesbaren was niet erg groot en men koos daaruit over het algemeen mensen, die al bekend waren, als leden van de raad, de tweede kamer en de provinciale staten. In 1840 telde het kieskollege in Utrecht nog 40 leden. Daarvan behoorden er 21 tot juistgenoemde kolleges, aangevuld door raadsheren van het provinciaal gerechtshof, enkele notarissen en hoogleraren, een arts en een predikant. In het kieskollege hadden de meest aanzienlijken van de stad zitting; voor een groot gedeelte betekende dit: de hoogst aangeslagenen in de direkte belastingen. In Amersfoort moest men *f* 50,— in de direkte belastingen betalen om verkiesbaar te zijn. In 1844 waren er in deze gemeente 15 personen, die *f* 250,— en meer betalen; van hen behoorden er 8 tot de leden van het kieskollege.[13]) De enige funktie van het kieskollege bestond uit het aanwijzen van personen, die een vakature in de raad gingen vervullen. De keuze voor de provinciale staten wordt door de stedelijke raad gedaan. Over het algemeen kiezen de raadsleden hun eigen burgemeester en wethouders in de provinciale staten. In de gevallen dat dit anders is gaat het om iemand, die gedeputeerde is, een van de weinige funkties die niet verenigbaar is met het raadslidmaatschap. De steden in de provincie Utrecht deden in 1835 de volgende keuzen voor de provinciale staten: Utrecht een gedeputeerde, Amersfoort een burgemeester en een wethouder, Rhenen en IJsselstein beide een wethouder.[14])
Voor wat betreft de keuze door de steden gaan we nog even terug naar de basis van het stelsel met de vraag: wat heeft de census voor invloed op de samenstelling van de groep stemmers en kiezers. Een vraag, die gedeeltelijk beantwoord kan worden door te verwijzen naar de beroepen.[15])

Utrecht (stad), 1830,	percentages verkiesbaar	stemmer
Geen beroep Rentenier Vrije beroepen	33	17
Ambtenaren	7	7
Kooplieden	13	8
Ambachtslieden	17	29
Winkeliers Logementhouders Kroeghouders	11	17

In de stad Utrecht was in 1830 bijna 20% van de mannelijke bevolking boven 23 jaar stemgerechtigd, ruim 6% was verkiesbaar.

In de diverse provinciale reglementen van 1825 vindt men de indeling aangegeven van de distrikten, via welke de vertegenwoordigers van het platteland of de landelijke stand in de provinciale staten worden gekozen. Een

13) Gemeentearchief Amersfoort, „Kieskollege 1816-1848".
14) Rijksarchief Utrecht, Provinciaal Archief na 1813, Algemene Zaken, 3479, 10 juni 1835, nr. 1.
15) Gemeentearchief Utrecht, Nieuw archief nr. 55.

vaste regel is in de indeling van de kiesdistrikten niet te ontdekken. In sommige provincies is het platteland in evenveel distrikten verdeeld, als de landelijke stand afgevaardigden ter provinciale staten benoemt, in andere worden 2, 3, 4 en 6 afgevaardigden per distrikt gekozen.

De censusgetallen voor het stem- en kiesrecht zijn niet per distrikt of gemeente, maar per provincie vastgesteld. Naar gelang van de welvaart lopen die getallen nogal sterk uiteen.[16])

Provincie	census platteland	
	stemrecht	verkiesbaarheid
Gelderland	25	50
Noord-Brabant	25	74
Noord- en Zuid-Holland	30	150
Zeeland	30	150
Utrecht	30	150
Overijsel	25	120
Groningen	20	100
Drenthe	10	60
Limburg	10	50

Ook voor het platteland geldt, dat de patentbelasting niet meetelt voor de census van stem- en kiesrecht. De manier van stemmen - het bezorgen en ophalen van de stembiljetten - heeft veel overeenkomst met die in de steden; de stemgerechtigden kiezen een kieskollege (12 personen) per distrikt. Vergeleken bij de steden wordt er dan een trap overgeslagen. Niet de (gezamenlijke) gemeenteraden van een distrikt, maar het kieskollege wijst direkt aan wie het distrikt in de provinciale staten zullen vertegenwoordigen. De reden van deze kortere konstruktie is gelegen in het feit, dat men op het platteland niet zelf zijn plaatselijke bestuur koos; burgemeesters werden door de koning, raadsleden door gedeputeerde staten benoemd.

Dat de verkiezingen voor de provinciale staten op het platteland direkter plaats vonden dan in de steden, is duidelijk af te lezen uit de census, die vooral voor de kiezers op het platteland veel hoger ligt. In 1845 telde men op het platteland van Utrecht maar 345 personen, die voldeden aan de census van *f* 150,— om tot kiezer te kunnen worden benoemd. Het platteland van Utrecht was verdeeld in de distrikten Abcoude, Zeist, Amerongen, Baarn, Maarsen en Harmelen. In 1841 telde het laatste distrikt 55 verkiesbaren.[17]) Van de 23 gemeenten van dit distrikt was Lopik met 1125 inwoners (per 1 januari 1840) een van de grotere. Het is daarom, dat de stemmers [18]) naar beroep als volgt te onderscheiden zijn volgens de opgave van 1841.

16) Tabel tot de reglementen voor de samenstelling der staten, gearresteerd bij K.B. van 30 mei 1825, nr 98.
17) Rijksarchief Utrecht, Provinciaal Archief na 1813, Algemene Zaken, 3594, 24 januari 1845, nr. 2.
18) Archief Lopik, Agenda burgemeester en assessoren 1841.

Lopik 1841	stemmers	verkiesbaar
Landbouwer	51	5
Grondeigenaar	2	2
Chirurgijn	1	
Onderwijzer	1	
Koopman	1	
Notaris	1	
Predikant	1	
Molenaar	1	
Schipper	1	
	60	7

In de kleinere gemeenten zijn er geen andere beroepen vertegenwoordigd dan dat van grondeigenaar en landbouwer. De stemmers stemmen over het algemeen op verkiesbaren uit de eigen gemeente. Bij een reeks van verkiezingsuitslagen in het distrikt Harmelen is dat een opvallende trend. Dat wil ook zeggen, dat in het kieskollege vooral kiezers uit de grotere gemeenten terecht komen. Van de 12 gekozen kiezers komt er in 1841 in het distrikt Harmelen geen enkele uit de kleine gemeenten, zoals Cabauw, Zevender en Achthoven. De zeven grootste gemeenten - gerekend naar inwoners en stemmers - hebben een of meer vertegenwoordigers in het kieskollege.
Uit de uitslagen van de verkiezingen op het platteland laat zich het groot aanzien van de adel aflezen. Dat geldt in de provincie Utrecht met name voor het distrikt Zeist. Onder de 12 verkozen kiezers zijn daar soms 6 leden van de ridderschap aan te treffen. Overigens bedanken ze altijd voor de eer om inderdaad als kiezer te fungeren, omdat het kieskollege van het platteland en de ridderschap op dezelfde dag vergaderen om de keuzen voor de provinciale staten te verrichten. Kennelijk gaven de leden van ridderschap er de voorkeur aan de vergadering van dit adellijk kieskollege bij te wonen.

Samenvattend: de leden van de tweede kamer werden gekozen via één trap, twee en drie trappen door respektievelijk de ridderschappen, het platteland en de steden. Stemgerechtigden in de steden neigen ertoe de hoogst aangeslagenen in de direkte belastingen te kiezen, op het platteland speelt daarnaast de plaats van inwoning een grote rol.
Het kiesstelsel zoals hier omschreven was niet bepaald geschikt om algemeen politieke belangstelling te wekken. Alle keuzen speelden zich af in besloten vergaderingen, alleen het resultaat werd bekend gemakt. De hele eerste helft van de 19e eeuw ontmoet men in de bronnen klachten over de geringe belangstelling voor de verkiezingen: leden van kieskolleges blijven zonder bericht van verhindering weg, veel stembriefjes worden blanco of ongeldig ingeleverd. Ook schreef men er wel mooie aanmerkingen op zoals „ik kan mij met die zaak niet bemoeien" of „doet uwee sin heer".
Een tendens is duidelijk: hoe kleiner de gemeente des te groter is het percentage geldig uitgebrachte stemmen. Het was een stelsel, waarbij men elkaar moest kennen om een zinvolle keuze te doen. De plaatselijke besturen dringen vaak aan op een hoge census of een verhoging ervan, omdat anders het

stemrecht toevalt aan „eene klasse van personen, welke geen belang stellen in de keuzen, noch dezelve behoorlijk kunnen beoordelen." [19])

Tenslotte gaan we even terug naar de heftige diskussies over het kiesrecht in 1848. De Bosch Kemper, tegenstander van Thorbecke en het direkte kiesrecht, gebruikte in die strijd een speciaal argument door te beweren, dat „vele tot nu toe stemgerechtigde burgers van allen invloed bij de verkiezingen werden beroofd." [20]) De kieswet van 1850 zou dus wel direkt kiesrecht brengen, maar dan voor een kleinere groep. Als overzicht volgt nu een vergelijkende staat van stemmers in de stad Utrecht.

jaar	census	aantal stemmers	% v. d. mannel. bevolking boven 23 j.
1830	25	2050	19,5
1850 (2e K)	60	1216	11,5
1851 (raad)	30	1930	16,7

Op zichzelf gezien spreken deze cijfers ter ondersteuning van de mening van De Bosch Kemper. In het licht van het hierboven geschetste zijn er ook andere opvattingen mogelijk. Onder de kieswet van 1850 gold zowel voor de tweede kamer als voor de gemeenteraad een hogere census en waren er dus minder stemgerechtigden dan volgens het stedelijk reglement van 1824. Daarover is geen diskussie mogelijk. Wel is dat het geval over de vraag of er voor 1848 eigenlijk wel een stemrecht bestond voor de tweede kamer en gemeenteraad. Het stemrecht hield onder het getrapte stelsel niet meer in dan het aanwijzen van kiezers, in de steden voor de raad en op het platteland voor de provinciale staten.
Het argument kwam De Bosch Kemper te goed van pas om het niet te gebruiken, tegenstander als hij was van direkte verkiezingen. Hij gaf de voorkeur aan verkiezingen zo niet standsgewijs, dan toch in ieder geval trapsgewijs.

19) Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Binnenlandse Zaken, 1e afdeling, 5 mei 1841, nr. 4.
20) J. de Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, deel V, (Amsterdam, 1882) 357.

Een introductie voor de restauratie

Inaugurele rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in het architektonisch ontwerpen (restauratie) aan de Technische Hogeschool te Delft op woensdag 4 april 1973 in de Oude Kerk te Delft.

door C. L. Temminck Groll

(De redactie van dit jaarboek opperde al geruime tijd geleden de gedachte, onderstaande inaugurele rede, die om wille van het vak „restauratie" gehouden mocht worden in de Oude Kerk te Delft i.p.v. in de aula, in het nu verschijnend jaarboek op te nemen. De relatie met Utrecht is uiteraard gering. Viermaal slechts komt kort iets uit (de stad) Utrecht als voorbeeld ter sprake, en één van die vier keren zal nog lang niet voor iedereen te vinden zijn.
Toch is het zo, dat enige algemene gedachten over het restaureren zeker aan de hand van voorbeelden uit stad en provincie Utrecht kunnen worden verduidelijkt. Ten behoeve daarvan is er aan de oorspronkelijke notenreeks 1 t/m 22 een nieuwe a t/m n toegevoegd).

> *At no time in our history has there been such an obvious and increasing interest in old buildings. At no time has there been such a need for knowledge in dealing with the problems of decay, repair, maintenance and rehabilitation, or for the continuance of essential crafts and the study of new materials suitable for use in old buildings. (Ontleend aan: Foreword by Chairman Grafton, Society for the Protection of Ancient Buildings, in Donald W. Insall, The Care of buidings today, London 1972).*

Bij deze gelegenheid ontmoeten twee werelden elkaar. Aan de ene kant die van een Technische Hogeschool, in eerste instantie gericht op het leren „maken" van wat de maatschappij nodig heeft en op het onderzoek naar de manieren waarop dat het beste kan gebeuren. Aan de andere kant de weinig hecht georganiseerde wereld van al diegenen, die op een of andere wijze bezig zijn met het onderzoek, de instandhouding en de regeneratie van wat anderen, vóór ons, maakten. Deze bestaat uit talloze celletjes, die doorgaans alleen over moeizaam lopende geldbronnen beschikken en zij moet het voor een belangrijk deel hebben van liefde en vrijetijdswerk. Maar zij werkt - al heel lang - met grote hardnekkigheid vanuit de overtuiging, dat datgene

wat eerder is gemaakt een essentiële rol kan vervullen in het leven van nu en in dat van wie na ons komen. En zij ontdekt met vreugde bij de eerstgenoemde wereld een toenemende bereidheid om zich ook met het door-anderengemaakte bezig te houden. Ik stel het daarom namens deze „tweede" wereld, van waaruit ik nu in de eerste een rolletje méé mag spelen, bijzonder op prijs dat deze, gesymboliseerd in dit gebouw, hier gastheer mag zijn en dat die eerste hier heeft willen komen.

De geringe georganiseerdheid van het, overigens wel heel internationale, wereldje van restauratie en regeneratie heeft tot gevolg, dat de omvang van het werk- en vakgebied naar buiten toe voor velen weinig duidelijk is. De onoverzichtelijkheid wordt in de hand gewerkt doordat vele van de juist genoemde celletjes, behoudens enkele overkoepelende als onze ijverige Rijksdienst voor de Monumentenzorg, zich strikt beperken tot deeltaken als kastelen, molens, woonhuizen uit één stad of kerken in één provincie, of, zoals de jongste cellen - die van de plaatselijke aktiecomités -, tot één wijk of één straat. Voor wat de toekomst betreft sloot Reinink in zijn rede „Oud en Nieuw" ook verenigingen als „De Hollandse Hoogspanningsmast" al niet bij voorbaat uit.[1]) Het is daarom goed, ons hier op die omvang te bezinnen. Deze is immers wèl aanmerkelijk gegroeid sinds, juist 100 jaar geleden, Victor de Stuers in „Holland op zijn smalst" voor het eerst met nadruk waarschuwde,[2]) dat het dringend tijd was het „eerder gemaakte" met groter zorgvuldigheid te behandelen.

Hij dacht daarbij aan wat hij noemde „de Kunstmonumenten", aan objekten die in zichzelf als kunstwerk (of document) beschouwd konden worden. Uiteraard zijn er vele eerdere voorbeelden van pogingen om één bepaald, tot die klasse behorend, gebouw te redden. Heel mooi is de brief van 7 augustus 1800 van Alexandre Lenoir aan de minister Chantal [3]) met het verzoek om de verkoop-voor-afbraak van een van de monumentaalste en rijkste gebouwen die Europa gekend heeft, de (3e) abdijkerk van Cluny, ongedaan te maken: „. . . Citoyen Ministre, je vous demande au nom des arts la conservation de ce beau monument de nos pères . . .".

Het bezig zijn met zaken, die horen tot het allerbeste wat de mens ooit maakte vormde dus het uitgangspunt van het bezig zijn met gebouwen uit andere tijdperken. Geen gering uitgangspunt (ook ik mocht eenmaal werken aan een gebouw, dat tot dit „beste" behoorde), maar één dat ons wel eens als een last op de schouders ligt. We bemoeien ons nu ook met zoveel minder „monumentale" zaken en dragen toch tengevolge van dat uitgangspunt nog altijd namen als Monumentenzorg, Denkmalpflege of Service des Monuments Historiques!

1) A. W. Reinink, *Oud en Nieuw, Geschiedenis van de bouwkunst bekeken,* rede te Utrecht. Groningen 1969, p. 9.
2) Victor de Stuers, *Holland op zijn smalst,* De Gids 1873, derde deel. Voorts: Bull. K.N.O.B. 1973, p. 117. Becommentarieerde heruitgave Bussum 1975.
3) K. J. Conant, *Cluny,* Mâcon 1968, p. 11.

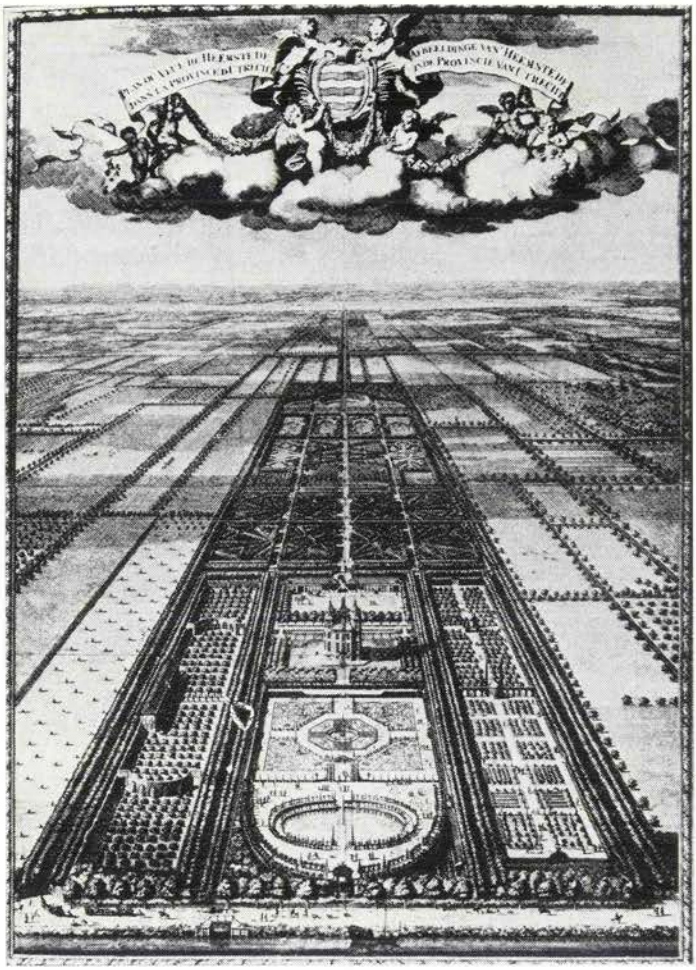

Gezicht op het Kasteel Heemstede met zijn tuinen.
(Uit: Bulletin Kon. Ned. Oudh.k. Bond 1973.)

van een gebouw - of complex van gebouwen - maakt dat zijn plaats juist een van zijn meest kenmerkende eigenschappen is. Vitruvius stelde al [6]): „Want de soorten van woningen behoren anders in Egypte, anders in Spanje te zijn, niet eender in Pontos, weer verschillend in Rome en ook in de andere streken (steeds) naar de eigenaardigheden der landen en gewesten te worden aangelegd". Dit effect wordt nog versterkt, doordat wat er éérder op of rond die plaats gebeurde, zulk een enorme invloed kan hebben op dat gebouw of dat complex. Dat de kerk waar u nu bent hier en niet ergens anders ligt, is een gevolg van een heel stuk historie, recentelijk in een voor de gemeente gemaakt rapport door Raue uitvoerig uit de doeken gedaan.[7])

6) J. H. A. Mialaret, *Vitruvius' tien boeken over de bouwkunst,* Maastricht 1914, p. 122.
7) O.D. 205, *Delft binnen de veste, struktuurstudie,* Delft 1972; hierin: J. J. Raue, *De stedebouwkundige geschiedenis van Delft.*

Door aan de relatie gebouw/omgeving een eigen zelfstandige waarde toe te kennen kwam niet één, maar kwamen er twee welhaast onuitputtelijke nieuwe werkterreinen in het zicht. Het ene omvat de relatief bescheiden gebouwen, die hun waarde ontlenen aan het feit, dat ze op de plaats staan waar ze staan en daar een funktie kunnen hebben.[c]) Het andere is het stedebouwkundige aspekt: een hoeveelheid van onderlinge relaties kan met elkaar een waarde hebben, die tot in hoge mate onafhankelijk is van de gebouwen zelf.[d]) Beschermingsmogelijkheden bestaan er in deze nog maar kort; nog lang niet iedereen is het duidelijk, waar het hierbij om gaat. Vooral t.a.v. dit tweede aspekt is een naam als „monumentenzorg" een sta in de weg. Engeland heeft het gemakkelijker, daar heeft men verschillende woorden voor het bezig zijn met gebouwen en het bezig zijn met relaties. Ik citeer de Architectural Review van november 1970 [8]): „Preservation is about buildings and conservation is about places. They are both important contemporary activities, and it is useful that the English language provides a separate word for each. Other languages are not so fortunate, and have to make do with one word, leading to constant confusion between the need to preserve something untouched and the need over a wider area of ground, to preserve some buildings, restore others and deal with the whole area in which they stand in a way that retains its total - in most cases historical - character".

Wanneer we nog een stap verder gaan, komen we bij de laat 19e eeuwse en jongere wijken waarin aanleg en bebouwing één geheel vormen. De waarde ligt dan niet zozeer in de objekten zelf, als in de mogelijkheden tot hernieuwde bruikbaarheid tegen niet al te hoge kosten, die ze in zich dragen. We komen hier al voorbij de grenzen van het terrein van „restauratie", zoals al blijkt uit het feit, dat er voor deze aktiviteiten wèl aparte namen bestaan: renovatie en rehabilitatie. Onze afdeling der Bouwkunde zoekt naarstig naar de vorm, waarin deze rehabilitatie in het onderwijs moet worden betrokken en ik dacht dat wij toch wel vanuit die „restauratie" enige steentjes moesten aandragen. Een ander grensgebied, eveneens nog nauwelijks van de grond, is dat van de relatie tussen gebouwen de landschappelijke omgeving en dat van het „aangelegde" landschap op zichzelf.[e]) In dorpskernen, bij boerderijen, op landgoederen komen relaties voor, waarin méér speelt dan waarover onze bondgenoot de natuurbescherming zich kan ontfermen en wel het aspekt van het bezig-zijn-geweest van de mens. We zijn hier beland bij een heel andere

8) Architectural Review 1970 II, p. 269.

c) Amerongen toont dit duidelijk aan: de eenvoudige historische woonhuizen zouden in een andere samenhang, laat staan tussen moderne bebouwing van groter schaal, veel minder aantrekkelijk zijn, dan juist deze mooi gelede dorpskern!

d) Voor de Utrechtse grachten is het profiel met de werven zo typerend, dat de samenhang van het stadsbeeld eerder dáárdoor wordt bepaald dan door de (soms onderling heel sterk verschillende) huizen. Ook bij de Amersfoortse Muurhuizen is de relatie tussen (van buiten naar binnen): gracht, tuinen, huizen, smalle straat, kleinschalige bebouwing, typerender voor het totaalbeeld dan vele van de huizen zelf.

e) Voor wat betreft de op een gebouw gerichte aanleg liggen twee van de belangrijkste voorbeelden van ons land in de provincie Utrecht: de lange assen door het slot Zeist en door het huis Heemstede bij Houten (vgl. Bull. K.N.O.B. 1973, p. 5 en 13).

wereld van deskundigheid en we kijken daarbij met name graag in de richting van Maas. De uiterste grens in deze is wel de boomrestauratie, toegepast op de zonder hulp van de mens uitgegroeide boom, maar dan toch alleen wanneer deze staat op een door de mens bepaalde plaats.

Tegenover grenzen naar buiten staan grenzen naar binnen. Met het restaureren van meubelen of schilderijen bemoeien we ons in principe niet, maar niet zodra gaat het om een kerkbank, een hek, een schoorsteenstuk of een muurschildering, kortom om inventarisstukken die uitdrukkelijk bij een bepaald gebouw horen, of we vinden dat we ze wèl in ons werk moeten betrekken - uiteraard ook hier niet dan in samenwerking met deskundigen uit een andere hoek. Meestal is het aantal inventarisstukken van importantie gering en dan begint voor wat betreft aankleding en inrichting het samenspel met de ontwerper van nu.

Bij deze poging om te komen tot een omschrijving van het vakgebied van de restaurateur (in bouwkundige zin) horen ook de begrenzingen in de tijd.

Het beginpunt kan in een heel ver verleden liggen. Het werken aan Egyptische tempels en het herbouwen van de Stoa van Attalos in Athene kan men als „restaureren" beschouwen. Wel zijn we daarbij bezig in tijdvakken, waar de archeoloog de scepter zwaait. Geen steen mogen we leggen, die niet de visualisering vormt van het resultaat van een door een archeoloog uitgevoerd onderzoek. Pas bij wat jongere gebouwen, middeleeuwse bijvoorbeeld, wordt de positie van de restaurateur zelfstandiger, al moet er ook dan nog in vele gevallen goed naar specialisten uit de historische en kunsthistorische wetenschappen worden geluisterd en soms zullen deze het laatste woord moeten hebben.

Het bepalen van het eindpunt is interessanter. Toen in de 2e helft van de 19e eeuw het begrip restaureren min of meer officieel vorm kreeg, had dit nog maar zelden betrekking op zaken die jonger waren dan 200 à 250 jaar. Nog tot diep in deze eeuw heette in de Engelse monumentenbeschrijvingen alles, wat gebouwd was na het einde van het huis Stuart, de dood van Queen Anne in 1714, zonder meer „modern". Dit tijdsverschil tussen objekt en ogenblik, waarop men het als te verzorgen „monument" beschouwt is inmiddels zelfs in de wetgeving - die toch doorgaans op de gevoelsmatige benadering na-ijlt - al sedert 1961 ingelopen tot 50 jaar. Voor de zeker al zorg eisende gebouwen uit de jaren '20, die wonderlijke periode waarin het beste in de architektuur 10 jaar vóór lag op de techniek, bestaat veel belangstelling. Zo is er voor het behoud en de restauratie van het Rietveld-Schröderhuis een stichting in het leven geroepen.

In plaatselijke verordeningen, als die van Utrecht uit 1929/31, wordt soms zelfs al geen enkele afstand in de tijd als eis gesteld. Ook in de praktijk blijkt, dat we tot een meer nabij verleden al genoeg afstand kunnen nemen om de uitingen als „verschijnsel" te kunnen waarderen. In 1969 signaleerde ik, voor

het eerst, een positieve waardering van de Middelburgse herbouw van na '40,[f]) onder aankomende studenten en ik voorspel bij deze, dat het niet lang meer zal duren of de „Bossche School" uit de jaren '50 komt weer in de belangstelling.[g]) Voor wat een nog recenter verleden betreft preludeert Praks artikel over onze aula, in „Delftse Studiën",[9]) al op het monument-worden van dit gebouw met zijn sterke kwaliteiten.

Hiermee kom ik op iets essentieels: leeftijd is niet voldoende - behalve wanneer deze heel erg hoog is -, kwaliteit is een vereiste, om mensen bereid te vinden iets voor instandhouding over te hebben. Hieraan mag wel worden toegevoegd, dat heel lang àlles, wat gemaakt werd alleen al een zekere echte kwaliteit had dank zij het voortkomen uit sterke, langzaam gegroeide, dikwijls regionaal gebonden, tradities. Veel voortbrengselen, met name ook stedebouwkundige, van recenter tijdperken missen zowel deze kwaliteit als die van te zijn gemaakt vanuit een duidelijke visie.

Mag ik een voorbeeld aanhalen uit de historie van de auto? Een architektuurbederver, zoals Kousbroek hem terecht noemt,[10]) maar een ding dat dank zij zijn snel verlopen vormgeschiedenis vele verschijnselen markant kan illustreren. Er gaat in Delft geen dag meer voorbij, of men ziet een Citroën 11 rijden, „gerestaureerd" door een student. Niemand haalt het in zijn hoofd om bv. een Hudson uit de jaren '50 weer tot leven te wekken. Op dat moment was die voor de meesten „moderner" dan het op '34 teruggaande Citroën-ontwerp, nu ziet men er slechts een verouderde pudding in, terwijl de „11" nog steeds aantoont dat een stuk techniek een kunstwerk kan zijn. Om weer op architektuur en stedebouw terug te komen: de aula wordt monument, maar dat de Mekelweg „beschermd stadsgezicht" zal worden betwijfel ik in allerhoogste mate, behalve wanneer onze Willem Bever er op een nacht 10.000 van zijn wonderbomen zou planten, zodat we de gebouwen via „eeuwig zingende bossen" zouden kunnen betreden.[10a])

Na deze inleiding over met „wat" we bezig kunnen zijn, wil ik aan de orde stellen „hoe" we er mee bezig zijn, om met enige opmerkingen over het meest essentiële, het „waarom", te eindigen.

9) N. L. Prak, *De nieuwe aula van de Technische Hogeschool*, in *Delftse Studiën*, Assen 1967, p. 386.
10) R. Kousbroek, *Anathema's 3*, Amsterdam 1971, p. 67.
10a) De tekst was juist gezet, toen een dergelijk beeld ook verscheen in Bouw (1973, p. 367), in verband met de Bijlmermeer!

f) In onze provincie geeft de herbouw van Rhenen een goed voorbeeld van dezelfde architectuuropvatting, dikwijls aangeduid als „Delftse School". Deze trachtte door middel van aandacht voor de ambachtelijke aspecten van het bouwen een zekere verwantschap met het historische stadsbeeld te creëren.
g) Hierbij werd vooral de vormentaal van de vroeg-christelijke kerkbouw als uitgangspunt genomen. Behalve in Noord-Brabant zijn er met name in de Betuwe (veel oorlogsschade!) veel voorbeelden van deze bouwtrant te vinden. De R.K. kerk te Doorn is een aardige, bescheiden vertegenwoordiger ervan; de meest exotische uiting van deze school (met bijmengingen vanuit andere hoeken) is misschien wel het Kruisherenklooster van architect Schijvens bij Amersfoort!

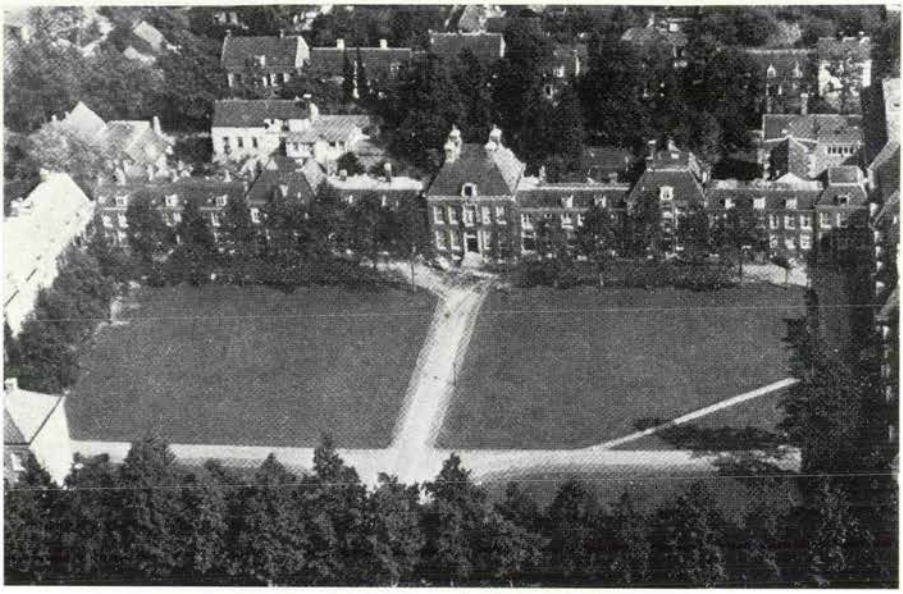

Luchtfoto van het Broederplein te Zeist
(Uit: Bulletin Kon. Ned. Oudh.k. Bond 1970.)

Is het „wat" voor de buitenwereld al weinig duidelijk, het „hoe" is nòg onduidelijker. Ik zei al dat ons wereldje uit vele cellen bestaat, en er bestaan dan ook vele meningen. Wat de één voorstaat, vindt de ander ontzettend. Weinig uitspraken drukken dit beter uit dan die, uit 1904, van de beroemde kunsthistoricus Strzygowski [11]): „Für ewige Zeiten aber sollte das „Restaurieren" verdammt sein", nadat hij de Paltskapel van Aken had bezocht. In feite is hij boos, omdat er „teveel" is gedaan, het gebouw was opgesierd op een manier die niets met de Karolingische architektuuropvatting had uit te staan. Om diezelfde reden had, in 1877 al, William Morris de „Society for Protection of Ancient Buildings" opgericht,[12]) „to further his campaign against the ruthless and destructive restoration then fashionable". Nog steeds kunnen veel weerstanden tegen restaureren herleid worden tot weerstanden tegen een „teveel".

Ik noemde u zojuist een reeks van soorten objekten, waarmee de restaurateur bemoeienis kan hebben en het zal u duidelijk zijn, dat elk van die soorten een eigen benadering vraagt, dat er binnen elke soort vele nuances bestaan en dat menig objekt tot méér dan één soort behoort. De manier van benaderen kan variëren van een pure conservering van wat men aantreft tot een volledig opnieuw optrekken (campanile van Venetië.[13]))
Een oude omschrijving van restaureren luidt: terugbrengen in de oorspron-

11) J. Strzygowski, *Der Dom zu Aachen und seine Entstellung*, Leipzig 1904, slotwoord.
12) A. R. Powys, *Repair of ancient buildings*, London 1929, p. VII en Architectural Review 1970 II, p. 269.
13) De toren is volledig ingestort op 14 juli 1902

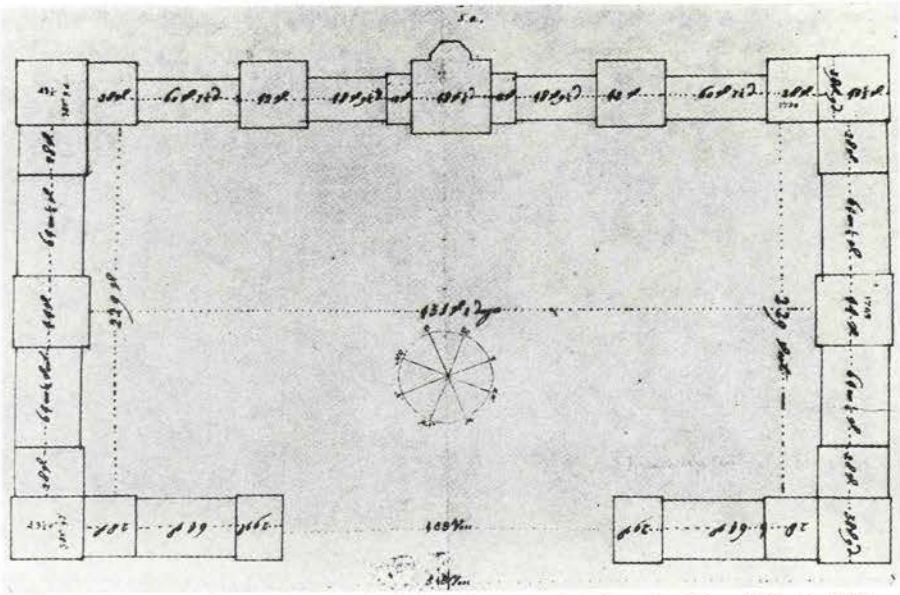

Ontwerp voor de bebouwing van het Broederplein, 1747 of 1748.
(Archief Evang. Broedergemeente en Rijksarchief Utrecht)

kelijke staat. Een kerk als deze - niet voor niets heb ik gevraagd u hier te mogen uitnodigen - maakt het duidelijk, dat in vele gevallen iedere poging daartoe een fiktie zou zijn. Maar ook wanneer we, zoals hier voor de hand lag, vroege en late fasen gelijkelijk in ere willen laten,[h]) ontkomen we er toch niet aan om onder de meer recente wijzigingen en toevoegingen een opruiming te houden. De schotten, die hier stonden, zoudt u niet terug willen hebben, maar wààr trekt men de grens?

Mogen we, wanneer bekend is wat er was, een vroege toestand (bv. het schip van de Utrechtse Dom) terug brengen? Bij veel herstellingen na oorlogsschade heeft men dat op overtuigende wijze kunnen doen. Mogen we een historische toestand maken, waarvan we weten hoe hij zou zijn geweest, àls hij er ooit was geweest? Ook dàt kan.[i]) Of moeten we terugbrengen wat er niet meer is, resp. afmaken wat nooit is klaargekomen, in afwijkende vormen? Hètzij historiserend, met alle gevaar voor afglijden naar geschiedvervalsing en het besteden van monumentengeld aan namaak, hètzij eigentijds [j])

h) In het jaarboek van 1973 (p. 179) is er al op gewezen, dat bij de restauratie van de Amersfoortse Muurhuizen eigenlijk bij woonhuizen voor het eerst in Nederland - rond 1930 - het náást elkaar laten voortbestaan van verschillende fasen duidelijk een uitgangspunt heeft gevormd.
i) De bouw van de z.w.-vleugel van het Broederplein te Zeist, ten behoeve van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg volgens het - ook op andere plaatsen - onvoltooid gebleven ontwerp van 1747/48 (vgl. Bull. K.N.O.B. 1970, p. 4), is daarvan een voorbeeld.
j) Nederlands beroemdste voorbeeld van (toenmalig) „eigentijds" aanvullen van een historisch monument is de bekroning naar ontwerp van M. de Klerk voor de toren van IJsselstein (Wendingen 1929, nr. 4).

en wat verstaat men daaronder dan wel? Van beide manieren van doen zijn zowel oude als recente voorbeelden aan te halen. Ik zou in dit verband een schets willen noemen, die ik Herzberger heb zien maken op 31 maart 1952 (hij mag de datum verifiëren als hij zijn schetsboeken heeft bewaard!) tijdens een schetsexcursie naar Vlaanderen. De toen nog maar half herbouwde Lakenhal van Ieper completeerde hij als massa door middel van een ijl skelet met veel glas - precies zoals men 4 jaar later in Keulen het verwoeste gedeelte van de 13e eeuwse Hahnentor zou herbouwen.[14])

Dezelfde vragen doen zich voor ten aanzien van toevoegingen, die niet op een oud element terug gaan en ten aanzien van het vullen van in een stedebouwkundige struktuur gevallen gaten. Zowel het werken in de „stijl" van gebouw of omgeving als in een meer vrije historiserende vormgeving doet dikwijls afbreuk aan de authenticiteitswaarde van dat, wat echt is. Iets nieuws zonder meer voegt zich doorgaans slecht, we moeten zoeken naar nieuw-met-bijzondere zorg. Waaruit bestaat dan die zorg? Bij een m.i. bijzonder goed voorbeeld als King's Lane Courts, Cambridge [15]) bestaat deze o.m. uit een zelfde liefde en aandacht per m^2 als eens werd besteed aan het achtergelegen Queens' College. (afb. blz. 39). Ook bescheidenheid - en dikwijls speelsheid - spelen in deze een belangrijke rol.

Evenals ten aanzien van de vormgeving doen zich ook ten aanzien van meer praktische aspekten steeds tal van mogelijkheden voor. Uiteraard moet men zich aanpassen aan de gebruikseisen, maar altijd is er een „tot hier toe en niet verder", van waar af de gebruiker zich moet aanpassen aan het objekt. De ornamenten boven uw hoofd illustreren het conflikt, dat daardoor kan ontstaan. Enerzijds had men ze graag wat luchtiger gemaakt, anderzijds moeten ze u warmte geven en zo ontstonden de wat plompe apparaten, die er hangen. Dikwijls dwingen financiële beperkingen tot een compromis. Waarop kan bezuinigd worden, wat kan er worden uitgesteld? Hoe krapper de middelen, hoe scherper de prioriteiten moeten worden omlijnd. Dit hoeft overigens lang niet altijd een nadeel voor het resultaat te zijn, zolang we de bezuiniging zoeken in het laten zitten van onderdelen, die we nu eigenlijk nog „lelijk" vinden. Een volgende generatie is daar meestal alleen maar dankbaar voor!

Mogen, los van eventuele financiële belemmeringen, authentieke stukken, die verweerd maar construktief goed zijn, vernieuwd worden om de ontworpen vorm beter te kunnen tonen? Waar, wanneer en hoe kunnen we nieuwe materialen en technieken - zichtbaar of onzichtbaar - toepassen? Doen we wel al het mogelijke om nog herkenbare, maar inwendig verzwakte, elementen met behulp van chemische hulpmiddelen te handhaven? Een copie blijft immers maar een copie. Al in 1907 schreef Th. van Erp, bezig aan de Borobudur [16]): „Elke poging om bijvoorbeeld teniet gegane plastiek of ornament

14) Jahrbuch der Rheinischen Denkmalpflege XX, 1956, p. 165 en XXI, 1957, p. 129.
15) King's Lane Courts, tussen Trumpington Street en Queens' Lane, Architekten: James Cubitt & Partners en Fello Atkinson. Bouwjaren: 1965-'68.
16) C. C. Th. de Beaufort, *De Borobudur*, in Bouw 1971, p. 395.

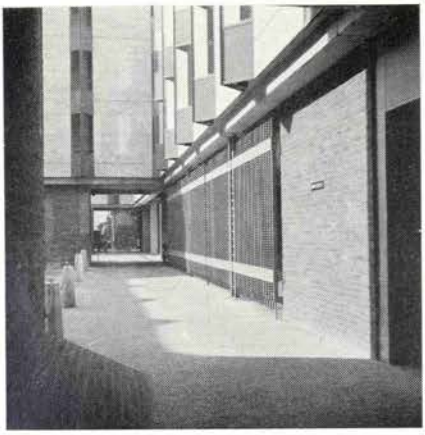

King's Lane Courts, Cambridge, als introductie tot de wat meer naar achteren gelegen binnenhof van Queen's College. Er is duidelijk naar een relatie gezocht tussen duidelijk-herkenbaar „nieuw" en historisch zeer waardevoi „oud". In beide gevallen is er een hoge, verticaal gelede bovenbouw in wit en zwart op een bakstenen onderbouw. Een forse horizontale iets uitgekraagde (dus schaduwgevende) band fungeert als scheiding. In beide gevallen komen in de bovenbouw uitgebouwde elementen met onder 45° schuin staande vlakken voor; de detaillering is in beide gevallen uiterst verzorgd en fijn van schaal.

na te bootsen, zou, afgescheiden van het ontoelaatbare van een dergelijke „vervalsing van de oude oorkonde", gedoemd wezen op een hopeloze mislukking uit te lopen". Het is uiterst merkwaardig, dat met de waarde die men op allerlei terreinen toekent aan authenticiteit, of het nu om een schilderij of een postzegel gaat, op het gebied van de (oudere) architektuur dikwijls zo luchtig wordt omgesprongen.

In hoeverre moet men toegeven aan het verlangen van de vakman om een „goed stuk werk" af te leveren, „als nieuw"? Men kan hierop antwoorden - de woordspeling is niet van mij -, dat men in de restauratie een beter stuk werk oplevert door een minder goed stuk werk op te leveren en soms zelfs het beste door in het geheel geen (zichtbaar) werk op te leveren. Ons vak heeft trouwens een aspekt, waarbij al of niet zichtbaar werk totaal niet aan de orde komt: dat van het overleg en het zoeken van bestemmingen. Ir. R. Meischke heeft eens gesteld: bijna ieder gebouw is al eens weggedacht. Dan hier, dan daar, komen er plannen op om iets, wat aantrekkelijk is, te vervangen door iets wat duidelijk minder aantrekkelijk is, meestal omdat er dan meer mee verdiend kan worden. Het is dan mede onze taak, te onderzoeken of het belang van het doel het offer rechtvaardigt en in het bijzonder onze taak om na te gaan of het doel ook niet met handhaving van het bestaande kan worden bereikt. Aan voorgangers van ons soort mensen is het te danken, dat de gracht hier voor de toren niet in de jaren '20 omwille van een trambaan is dichtgegooid!

Zo zien we een veelheid van manieren van doen, waaruit gekozen moet worden. Wat in het ene geval goed is, kan funest zijn in een ander. Er is behoefte aan een zo breed en diepgaand mogelijk onderzoek naar het systeem van verbanden tussen énerzijds de objekten, hun waarden, hun ruimtelijke samenhang, de waarde daarvan, de mogelijkheden en de eisen en ànderzijds de manier van aanpak. Onze sektie zal daarin een rol kunnen en moeten spelen; een grote belangstelling voor deze materie is aanwezig. Een basis daarbij wordt gevormd door de vanwege de K.N.O.B. in 1917, 1950 en 1953 [17]) opgestelde „grondbeginselen". Als richtlijn kan de volgende kernachtige formulering dienen, te vinden in een van de weinige boeken die de theorie van het restaureren behandelen: Brandi's „Teoria" van 1963 [18]): „. . .senza commettere un falso artistico o un falso storico". Ofwel: laat niet voor het werk van een ander doorgaan, wat je eigen werk is en spiegel geen andere geschiedenis voor, dan die welke er heeft plaatsgevonden. Dat houdt niet in dat er niet heel veel mag worden veranderd, maar het legt wel beperkingen op aan de manier waaròp er wordt veranderd. Wie zondigt tegen deze regel, ondermijnt de basis van ons vak. En toch . . . soms wil de mens bedrogen worden!

Behalve dit gebied van onderzoek zou ik nog een paar andere willen noemen. Eén daarvan is het hardnekkig zoeken naar mogelijkheden om een eind te maken aan het afschuwelijke verschijnsel, dat de kosten in de restauratie nog sneller oplopen dan in de nieuwbouw. Een tweede betreft het opbouwen van een methode om te analyseren en te leren analyseren, wat in een bepaalde situatie de meest karakteristieke aspekten zijn van een objekt of een samenhang. Zulks in de hoop meer inzicht te krijgen in wat ik hier eens noemde de „spirit of the place" en met het doel een bijdrage te leveren tot een zo duidelijk en gericht mogelijk beleid t.a.v. al datgene wat we „erfden", teneinde onze nakomelingen zo min mogelijk te kort te doen. Dit vereist onderzoek naar de denkwereld van de mensen die de objekten maakten, naar hun relatie tot diegenen die de omgeving vorm gaven, waarin zij ze maakten, naar die van de mensen die ze later aan hun eigen leven aanpasten en naar de mogelijkheden die al deze mensen hadden, sociaal, technisch en financieel. De tijd ontbreekt om hier nu ook maar enigszins op in te gaan; een „spirit" laat zich trouwens ook nooit helemaal vangen.

Er rest ons immers nog na het „wat" en het „hoe" de vraag van het „waarom". In 1955 verscheen er een uiterst belangwekkend nummer van de Architectural Review, „Outrage" geheten.[19]) Het begint als volgt: „This issue is less of a warning than a prophecy of doom . . ." Geen zin uit de tijd van het rapport van de Club van Rome, maar een van 18 jaar geleden! Dit nummer beschrijft op een indringende manier, hoe onmenselijk de omgeving

17) In 1917: afzonderlijke publicatie. Verder: Bulletin K.N.O.B. 1950, p. 105 en 1953, kol. 169.
18) Cesare Brandi, *Teoria del Restauro*, Rome 1963, p. 36.
19) Ian Nairn, *Outrage*, Architectural Review 1955 I, p. 365.

Wijk C, Waterstraat 1900. (Gem. Archief Utrecht)

van de mens er zal gaan uitzien, wanneer we dóór zouden gaan met het alles-verslindende slordige omspringen met wat we hebben (en de Engelsen zijn toch echt niet berucht als de meest slordige gebruikers van onze aardbodem).

Wel, we *zijn* doorgegaan, nog heel lang, om pas sinds kort - Amelisweerd, Leidse Baan - wat bij te sturen in de richting van grotere voorzichtigheid met het bestaande, een richting die al gesuggereerd wordt in een even belangrijk nummer van diezelfde Review: „Counter Attack" van 1956.[20]) Ondertussen is op talloze plaatsen het beeld al ontstellender, dan men toen in de somberste voorspellingen durfde te geven. Van het massaal slopen van hele wijken, van het totaal dichtslibben met auto'tjes, had men toen kennelijk

20) Ian Nairn e.a. *Counter Attack,* Architectural Review 1956 II, p. 355. Zie ook de uitgave van de Raad van Europa, *Past in Future,* Luik 1969.

nog geen notie. Het woord „kaalslagsubsidie" was nog niet uitgevonden. Het is werkelijk rampzalig wat er sinds '55 allemaal met onze steden en dorpen, met onze omgeving, met de wereld is gebeurd. Dit òndanks alle goedbedoelde plaatselijke pogingen om het nieuwe met meer voorzichtigheid en zorgvuldigheid te bouwen en om het oude te restaureren en te regenereren. Misschien denkt u, hier zo langs de Oude Delft lopende, „het valt wel mee". *Het valt niet mee,* gaat u maar eens dóór naar het zuidoosten. Onmenselijker kan het niet: er ligt één kale vlakte, waar eens huisjes stonden. Misschien wel bescheiden en vervallen, maar toch heel persoonlijke en zeker regenerable huisjes.[k])

Het eerstgenoemde Review-nummer geeft gelukkig na de „prophecy of doom" nog een „if": „if what is called development is allowed to multiply at the present rate". Het inzicht, dat we die „ontwikkeling" inderdaad aan banden moeten leggen, begint te dagen. O.m. hier aan de T.H. en al heel in het bijzonder aan onze afdeling Bouwkunde. Maar tot nu toe gaat er nog steeds in iedere tijdseenheid méér mis dan in de vorige, dat moet u maar aannemen van iemand die zich er in heeft getraind om in elk beeld van nu, de film te zien die eraan vooraf ging.

Het gaat bij de mondiale instandhoudings-problematiek [21]) uiteraard om veel en veel méér dan alleen de „gebouwde omgeving". Maar deze vormt wel een onderdeeltje waar we allen heel direkt mee te maken hebben en een dat heel illustratief is. Zoals ik de snelle auto-historie gebruikte om een verschijnsel in de geschiedenis van het bouwen te illustreren, zo is wat we met onze steden doen een afspiegeling van *hoe* erg het is, wat we met de wereld doen. Beter „restaureren" en niet voor al het overige zorgen is *nonsens.* Omgekeerd zal zodra we beter voor het geheel gaan zorgen, dat te zien zijn aan „beter" restaureren.

In het bouwvak wordt aan het „maken" het honderdvoudige besteed van wat aan instandhouden wordt besteed en de verhoudingen in het groot tussen de hoeveelheden geld voor „maken" en voor „instandhouden" zullen zeker nog ongunstiger liggen.[l]) Het eerste is dan ook lucratiever: „maken" gaat dikwijls gepaard met „opmaken" en de waarde van het opgemaakte komt als schijnwinst naar voren. Toch is het niet zo, dat de maatschappij zich geen behoorlijk instandhoudingsbeleid zou kùnnen permitteren. Het gaat er alleen om, hoe men de prioriteiten stelt. Eens stelde men pyramides, eeuwen later kathedralen, als prioriteit en ze kwamen klaar. Toen sloegen de ideeën daarachter niet meer aan, er kwamen nog enkele zoutzak-pyramides en onaffe kathedralen en het hield op. Het klapstuk van déze tijd was het sturen van mensen naar de maan. Wat nu aan de orde komt is: *in-leven-blijven.*

21) Nieuwsbull. K.N.O.B. 1972, p. 112*, verslag jaarvergadering.

k) Over Wijk C in Utrecht kan hetzelfde gezegd worden!

l) In deze cijfers is sedert 1973 zeker een verandering ten goede gekomen, zowel dank zij nieuwe maatregelen van het ministerie van V.R.O. als tengevolge van de voor werkverruimingsobjecten ter beschikking gestelde gelden.

Nederland is bereid meer dan een half miljard op te brengen aan autoverzekeringspremies, voor iets dus waarvan toch ieder hoopt het nooit nodig te hebben. *Dit is meer dan tienmaal zoveel als de som die het Rijk bijdraagt aan restauraties!*[m]) Deze laatste som - ter grootte van 2 of 3 flinke kantoorgebouwen - heeft als ideëel uitgangspunt nog steeds De Stuers' selecte groep „Kunstmonumenten" en niet dat van de zorg voor een essentiële brok van alles, wat door vroegere generaties is gemaakt. In andere landen liggen de verhoudingen hetzelfde. Ik bepleit graag hogere subsidies, maar langs die weg alleen komen we er niet. We zagen dat de gemeenschap heel veel kan opbrengen, zodra de bereidheid bestaat om aan iets prioriteit te geven. Daarom kan het stimuleren van bereidheid om bezig te zijn met zaken, die het in stand blijven in zijn totaliteit ten goede komen een blijvender en minder kunstmatige manier vormen om een regeneratieproces, waar we werkelijk allen bij *moeten worden* betrokken, op gang te brengen. Alleen al een duidelijker fiscale scheiding tussen regeneratieve en consumptieve aktiviteiten zou een goede stimulans kunnen vormen.[22])

Nogmaals: wat wij in de restauratie doen betreft maar een klein deeltje van alles, wat onder de voet dreigt te worden gelopen. Maar een deeltje, dat iets laat zien van de vele manieren waarin de mens zich kan uiten: nu, vroeger, hier en elders; van de zorg, die hij aan zijn omgeving besteedde en van de liefde, die hij daarvoor kon opbrengen. Het is daarom, dat ik juist aan dàt deeltje zo in 't bijzonder mijn hart heb verpand.[n])

22) Nieuwsbull. K.N.O.B. 1971, p. 131*, rapport aan de Regering; nieuwsbull. 1973, p. 134*.

m) Uiteraard zijn de cijfers gewijzigd, maar de verhouding zal wel ongeveeer gelijk zijn gebleven.

n) Vgl. Maandblad Oud Utrecht 1965, p. 36.

Utrecht aan de Rijn

Middeleeuwse Rijnloop en wordingsgeschiedenis van de stad Utrecht.)*

Johanna Maria van Winter

De ogenschijnlijk zo eenvoudige titel van dit opstel: Utrecht aan de Rijn, houdt in meer dan één opzicht, zoals zal blijken, een stellingname in. Over de vroegste geschiedenis van de stad Utrecht is door geleerden uit verschillende vakgebieden zoveel geschreven en als hypothese of theorie geponeerd, dat in plaats van een communis opinio een steeds grotere verwarring is ontstaan en een status questionis nauwelijks meer te geven valt. Niettemin zal hier geprobeerd worden, de meest wezenlijke geschilpunten onder enige hoofdthema's samen te vatten en daarin stelling te nemen. Ook daarbij zal veel hypothetisch moeten blijven; want zolang de Utrechtse binnenstad niet grondig door archeologen is onderzocht, laat zich geen enkele theorie echt bewijzen. Maar omdat zich juist in deze jaren in verband met de graafwerkzaamheden voor Hoog-Catharijne en de restauratie van de middeleeuwse binnenstadskerken veel gelegenheid voor archeologisch onderzoek voordoet, kan iedere enigszins redelijke hypothese welkom zijn als uitgangspunt voor hernieuwde kritische bezinning. Daartoe wil dit artikel een bijdrage leveren.
De boven aangeduide hoofdthema's, waaronder de geschilpunten kunnen worden samengevat en die onderling ook weer samenhangen, zijn de volgende:

1. de rivier of de rivieren waaraan de stad is ontstaan: Rijn of Vecht?
2. de namen *Traiectum, Trecht* en *Utrecht;*
3. de kathedralenkwestie.

Alleen het eerste punt zal op de volgende bladzijden tamelijk uitvoerig worden behandeld, de andere punten veel beknopter.

1. Rijn of Vecht?

Aangezien de middeleeuwse bronnen ondubbelzinnig vermelden dat *Traiectum super fluvium Reno* [1]) (Traiectum aan de rivier de Rijn) of *in ipsa*

*) Dit is een enigszins uitgebreide versie van een artikel dat oorspronkelijk in het Duits is verschenen onder de titel Utrecht am Rhein, Mittelalterlicher Rheinlauf und Entstehungsgeschichte der Stadt Utrecht, in Die Stadt in der europäischen Geschichte, Festschrift Edith Ennen, Bonn 1972, p. 138-152.
1) 753 mei 23 en 769 maart 1; Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum

eiusdem fluminis [*Hreni*] *ripa* [2]) (op de oever zelf van diezelfde rivier de Rijn) was gelegen, en omdat dit vroegmiddeleeuwse *Traiectum* als de voortzetting van het Romeinse *castellum* wordt beschouwd, dat net als de andere *Limes*-versterkingen waarschijnlijk aan de linkeroever van de Rijn lag, hebben de meeste historici aangenomen, dat er vroeger een rivier was die door het huidige Utrecht stroomde en dat die rivier de Rijn was. Tegenwoordig is er van die rivier niets anders over dan enige stukjes gracht en wat nietige waterlopen.

Deze rivier moet in de Romeinse tijd de hoofdstroom van de Rijn hebben gevormd, die ongeveer in de bedding van de tegenwoordige Nederrijn stromend, bij *Dorestat* (tegenwoordig Wijk bij Duurstede) naar het noordwesten afboog en tot *Fectio* (Vechten) de huidige Kromme Rijn volgde. Bij *Fectio* moet er een verbinding met de Vecht zijn geweest, die zich waarschijnlijk daar in de buurt van de Rijn aftakte en haar loop naar het noorden met grote kronkels tot in het Flevomeer voortzette. Tot zover is men het in grote trekken met elkaar eens, maar dan beginnen de moeilijkheden. Om bij de beschrijving van de verschillende theorieën nog begrijpelijk te blijven, verwijs ik naar de *Caerte vande vryheyd der stadt Utrecht* van C. Specht uit 1696, volgens de Decisie van het jaar 1539, toen de grenzen van de stadsvrijheid door de landvoogdes Maria van Hongarije werden vastgesteld (afbeelding 1). Want op moderne topografische kaarten is heel weinig van de verschillende waterlopen te zien, doordat bijna het hele gebied rondom Utrecht met woonwijken is volgebouwd.

Helemaal rechts op de *Caerte* ziet men de aanduiding *Landen onder Bunnik en Vechten*. Vechten zelf staat niet op de kaart maar moet een eindje verder naar rechts worden gezocht, aan de kromme waterloop die door de *Covelaers brug* wordt overbrugd. Dit water heette de *Kovelaerswetering* of *Oudwulvense wetering* en bestaat tegenwoordig niet meer, hoewel het op een luchtfoto uit de Tweede Wereldoorlog nog heel goed in het terrein is te zien.[3]) Aan de zuidelijke oever van deze waterloop, die we als een oude Rijnloop moeten zien, werd bij archeologische opgravingen inderdaad het Romeinse *castellum Fectio* gevonden, dat onder de regering van Tiberius (14-37) als vlootbasis werd gesticht en sindsdien minstens vijfmaal na verwoestingen werd herbouwd; eerst van hout en aarde, en omstreeks 200 na Chr. van steen.[4]) Op de *Tabula Peutingeriana* (2e eeuw na Chr.) komt het voor als *Fletio*. Ten westen van de plaats van dit *castellum* ligt nog tegen-

scripta, ed. M. Gysseling en A. C. F. Koch, I Teksten (Belgisch inter-universitair Centrum voor Neerlandistiek), 1950 (verder te citeren als Diplomata Belgica), no 175 en 177; Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, I, ed. S. Muller Fzn en A. C. Bouman, Utrecht 1920 (verder citeren als OBU I), no 43 en 45.

2) 690; Vita Willibrordi archiepiscopi Traiectensis auctore Alcvino, ed. W. Levison, MGH SS rer. Merov. VII, Hannover-Leipzig 1920, p. 120, caput 5.

3) Afgebeeld in H. Halbertsma, Over de verhouding tussen de luchtfotografie en het oudheidkundig bodemonderzoek, in Tijdschrft van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap 2e reeks 65, 1948, p. 616-623, foto 2.

4) A. E. van Giffen, Inheemse en Romeinse terpen; Opgravingen in de dorpswierde te Ezinge en de Romeinse terpen van Utrecht, Valkenburg Z.H. en Vechten, in 29e, 30e, 31e en 32e Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek, 1944-1948, p. 30-33.

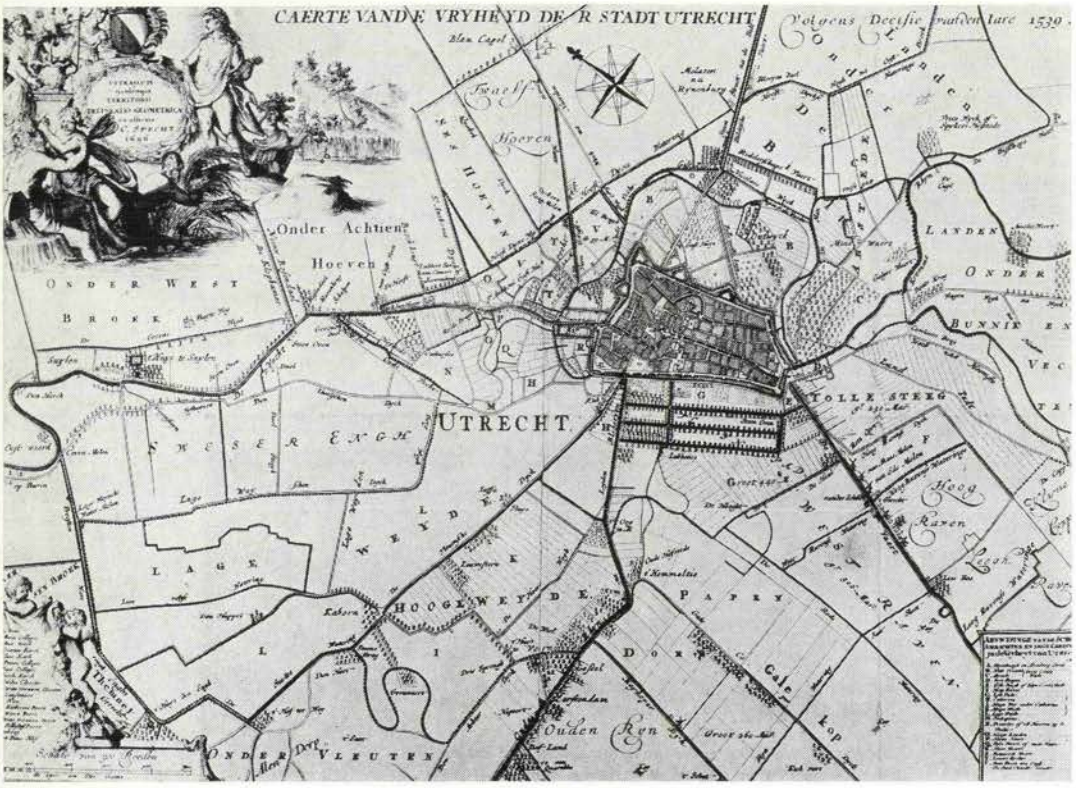

Afbeelding 1: *Caerte vande vryheyd der stadt Utrecht door C. Specht, 1696. Exemplaar in het Gemeentelijk Archief te Utrecht.*

woordig een boomgaard met de naam Wiltenburg, de naam die door Beda werd verwisseld met *Traiectum.*[5])

Deze Rijnloop langs Vechten heeft echter sinds de 2e of 3e eeuw na Chr. niet meer goed gefunktioneerd; hij verlandde, waarbij zijn stroom onder invloed van de trek van de iets noordelijker stromende Vecht een noordelijker stroombed zocht: waarschijnlijk dat van de *Kromme Rhyn,* zoals op de kaart van Specht aangegeven, langs *Amelis Weert* naar het noorden en dan terugbuigend naar het westen, tot hij even voorbij *Bonte Kray* weer de oude bedding bereikte. De Vecht werd zelf eveneens door deze verlegging beinvloed; want terwijl ze vroeger in de buurt van Vechten met de Rijn in verbinding stond, werd ze nu door de Rijn stroomafwaarts meegetrokken en kon zich pas bij Vossegat hiervan afsplitsen. Hoelang deze toestand heeft geduurd, is helaas niet te zeggen; waarschijnlijk enige eeuwen na de Romein-

5) Bede's Ecclesiastical History of the English People, ed. B. Colgrave en R. A. B. Mynors (Oxford Medieval Texts), Oxford 1969, liber V, caput 11: *Donauit autem ei [Uilbrordo] Pippin locum cathedrae episcopalis in castello suo inlustri, qoud antiquo gentium illarum uerbo Uiltaburg, id est Oppidum Uiltorum, lingua autem Gallica Traiectum uocatur.*

se tijd. Maar de Vecht hield niet op, de Rijn naar het noorden te trekken en zelf hierdoor stroomafwaarts getrokken te worden, zodat in historische tijden de situatie waarschijnlijk zo was dat de Rijn bij Vossegat in de bochtige bedding van de Minstroom vloeide (bij Specht *De Min*) en de oude Kromme Rijn verlandde. Pas in 1337 horen we weer van deze laatste waterloop, en dan niet onder de naam Kromme Rijn maar als *Nye Minne*. Hij staat dan ter beschikking van de stad Utrecht en is dus waarschijnlijk door deze gegraven; vermoedelijk in de oude rivierbedding, die zonder deze werkzaamheden volkomen onbruikbaar was geworden.[6])

De Vecht splitste zich toen daar af waar bij Specht de aanduidingen *Begin van de Vecht* en *Nicolaes Wegh* staan. Bij Specht kan men de *Oude Vecht* met haar kronkels verder ten oosten en ten noorden van de stad tamelijk goed volgen.

De Rijnloop langs Vechten diende dus allang niet meer als hoofdstroom maar bleek wel als smalle streep in de Kovelaerswetering zichtbaar. Dit feit heeft sommige historici ertoe gebracht, de opvatting van J. J. de Geer van Oudegein [7]) te volgen, die stelde dat bij Vechten een zuidelijke aftakking van de Rijn gedeeltelijk in de bedding van de Kovelaerswetering vloeide en dan verder naar het westen stroomde tot *Liesbos* en Grote Wade (*De Way* bij Specht), om vervolgens scherp naar het zuiden afbuigend de bedding van de gegraven Vaartse Rijn (bij Specht *De Vaart*) naar Jutphaas en Gein te volgen. Voor dit kanaal moet volgens hem een oude stroombedding zijn gebruikt en uitgediept. Bij deze opvatting sluit zich Walther Vogel [8]) aan; en Martina van Vliet [9]) schrijft zelfs dat er vrijwel een communis opinio over de loop van deze aftakking bestaat, althans tot Oudegein (niet ver van de Hollandsche IJsel); want alleen Heeringa [10]) heeft er zich oneens mee verklaard. Over het verloop van Oudegein tot de Hollandsche IJsel bestaan weer vele meningsverschillen, maar die zullen we hier laten rusten. Ik moet echter bekennen dat ik die ogenschijnlijke communis opinio niet deel en me bij Heeringa aansluit; want van zo'n rivier vindt men noch op oude noch op moderne kaarten iets terug (uitgezonderd een stuk Kovelaerswetering, dat zich evenwel naar het noorden en niet naar het westen voortzet); en in de tweede plaats is de Vaartsche Rijn zo kaarsrecht, dat zich in deze bedding nauwelijks een rivier kan hebben bevonden: alle rivieren in het Nederrijnse deltagebied zijn immers vol bochten.

6) Deze voorstelling van zaken het eerst bij J. H. Jongkees, Aanteekeningen over Utrechts oudste geschiedenis, in Jaarboekje van „Oud-Utrecht" 1945-1946, p. 35-41 (zonder verwijzing naar de *Caerte* van Specht). - *Nye Minne* anno 1337 genoemd in Liber Albus, art. CVIII, in De middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht, ed. S. Muller Fzn. I (Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen), 's-Gravenhage 1883, p. 54.

7) J. J. de Geer, Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden der provincie Utrecht, Utrecht 1860, p. 66-67; en eveneens J. J. de Geer van Oudegein, Het oude Trecht als de oorsprong der stad Utrecht, Utrecht 1875, p. 6.

8) W. Vogel, Die Binnenfahrt durch Holland und Stift Utrecht vom 12. bis 14. Jahrhundert, in Hansische Geschichtsblätter 15, 1909, p. 20 met schetskaartje naast p. 36.

9) Martina van Vliet, Het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams (Bijdragen van het Instituut voor Rechtsgeschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht), Assen 1961, p. 5.

10) K. Heeringa, Bijdrage tot de oude geschiedenis van de stad Utrecht en haar naaste omgeving, in Jaarboekje van „Oud-Utrecht" 1924, p. 67.

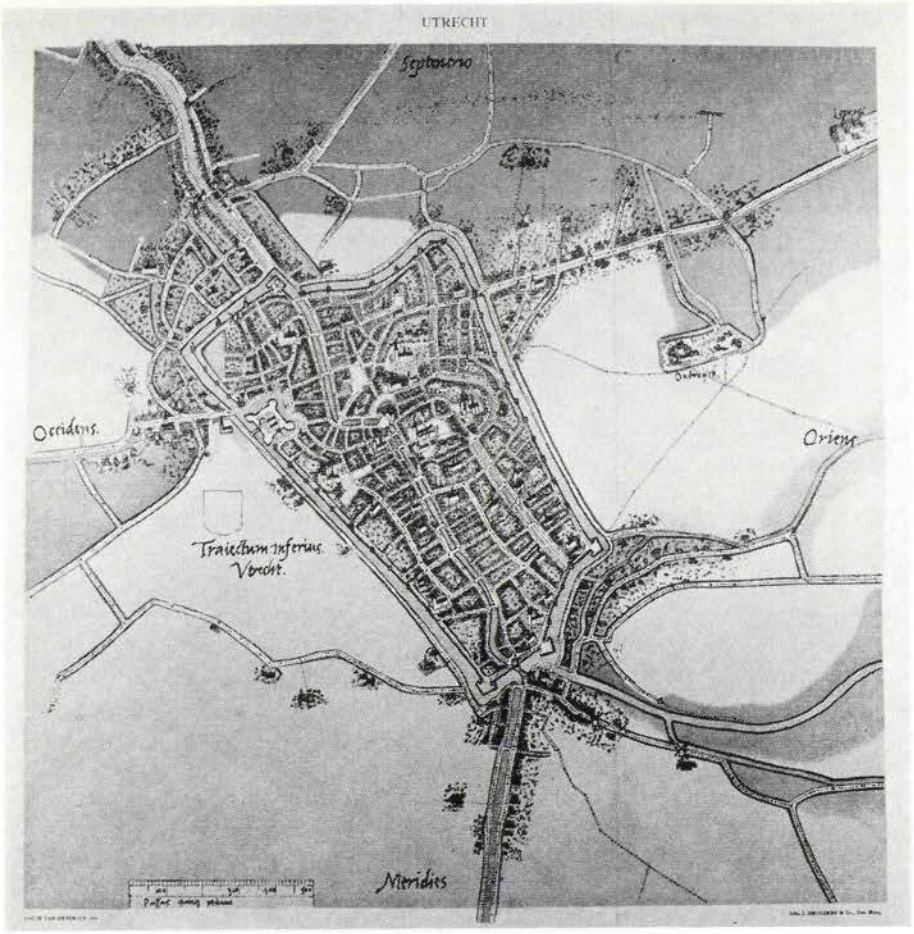

Afbeelding 2: *Utrechtse stadsplattegrond door Jacob van Deventer, ca 1560. Facsimile-uitgave: Nederlandse Steden in de XVIe eeuw, plattegronden door Jacob van Deventer, uitgegeven door R. Fruin, 's-Gravenhage 1916-1923.*

Er blijven dus als rivieren ten oosten, noorden en zuiden van Utrecht alleen de Kromme Rijn, later de Minstroom, en de Vecht over. Ten westen van de stad vindt men bij Specht nog een rivier: *Oude Rhyn na Leyden.* Deze Leidsche Rijn is sterk gekanaliseerd en werd gedeeltelijk pas in 1665 gegraven. Zijn oude loop is echter goed in de bochtige grenzen van de stadsvrijheid te herkennen, van *'t Oog in Al* over *'t Hommeltie, 't Huys te Voorn, Grouwaert* en *Den Hoet* tot *'t Hof ter Wey.*[11]) Hoe deze Leidsche of Oude Rijn oorspronkelijk de stad verliet, is bij Specht niet te zien, omdat daar een groot oppervlak is vergraven en voor steenbakkerijen gebruikt *(Steen Oven).* Dit feit bewijst trouwens al dat zich daar pottebakkersklei moet hebben bevonden, hoogstwaarschijnlijk rivierklei van een oeverwal of stroomrug. Op de stads-

11) Daarop is reeds gewezen door M. N. Acket, Ligging en grenzen van Utrecht, in Jaarboekje van „Oud-Utrecht" 1950, p. 99vlg.

plattegrond van Jacob van Deventer uit de tweede helft van de 16e eeuw (afbeelding 2) is bij de zuidwestelijke hoek van de stad een weggetje te zien, bekend als het Lijnpad (dit hele gebied heet bij Specht *'t Lynpad*), dat oorspronkelijk langs deze rivier moet hebben gelopen. In geologische profielen is de stroomrug van deze Lijnpad-Rijn nog goed herkenbaar.
Hoewel men het vroegere bestaan van deze Lijnpad-Rijn waarschijnlijk wel vermoed of gekend heeft, is hij door de meeste historici tot dusverre niet in hun beschouwingen opgenomen. Men heeft integendeel voor de Rijn steeds een veel noordelijker uitgang uit de stad gezocht, bijvoorbeeld in de buurt van de Waterstraat, dus slechts iets ten zuiden van de noordwestelijke hoek van de stadswal; aldus Heeringa [12]) en Jongkees,[13]) die beiden de Minstroom, dus de Rijn, bij de Tolsteegbrug aan de zuidkant van de stadswal in de stad laten binnenkomen, via het kromme gedeelte van de Oude Gracht aldaar, en vervolgens met een bocht naar rechts en weer naar links langs de Nieuwe Gracht naar de Kromme Nieuwe Gracht, die hij volgens Heeringa afsnijdt maar volgens Jongkees volgt. Vanaf het einde van de Kromme Nieuwe Gracht stroomt hij weer een stukje van oost naar west tot aan de bocht van de Oude Gracht bij het huidige stadhuis, en dan via de Oude Gracht verder naar de reeds genoemde Waterstraat, waar hij naar links afbuigt om zich verder naar Leiden en Katwijk te slingeren.

Op zichzelf heeft deze theorie deze aantrekkelijke kant, dat de bochten in het Utrechtse grachtenstelsel op deze manier een natuurlijke verklaring krijgen. Enige jaren geleden is tijdens de dempingswerkzaamheden van de westelijke Stadsbuitengracht echter helaas gebleken dat zich tussen de noordelijke punt en het midden van de singel (want verder wordt er niet gedempt) geen grote rivier een uitweg kan hebben gebaand. Tot ieders verrassing kwam slechts een smaller stroombed te voorschijn, ca. 22 meter breed (hetgeen correspondeert met een rivier van ca. 130 meter breedte), ongeveer in het verlengde van de bocht van de Oude Gracht in noordoost-zuidwestelijke richting gelegen, Achter Clarenburg waar geen mens een rivier had verwacht. Schervenvondsten hebben waarschijnlijk gemaakt dat de rivier in deze bedding nog in de 9e eeuw stroomde, hoewel smaller dan eerst, maar in de 12e eeuw volledig was verland. Zeer interessant was de vondst van een wilgetenen visfuik op het onderste afzettingsniveau, die op grond van C 14-datering geplaatst kan worden in de 1e eeuw na Chr. (70 na Chr., met een mogelijke afwijking van 35 jaar vroeger of later).[14]) Een geologisch onderzoek, door twee Utrechtse studenten voor hun doctoraalscriptie verricht, leverde de volgende ontwikkelingsstadia op:[15])

12) Heeringa, Bijdrage, p. 57.
13) Jongkees, Aanteekeningen (zie noot 6), p. 41-55.
14) H. H. van Regteren Altena en H. Sarfatij, De verdwenen Rijnloop, Waarnemingen in de bouwput van V & D Achter Clarenburg, in Maandblad Oud Utrecht 46, 1973, p. 68-70 en 77-80 (datering visfuik op p. 70).
15) Desirée Dominicus en Janrik van den Berg, Een fluviatiele afzetting van de Rijn in de stad Utrecht, verslag veldwerk sedimentologie, Utrecht, zomer 1971 (gestencild werkstuk) p. 36.

„Stadium 1: In het eerste stadium maakt de gevonden fluviatiele afzetting deel uit van een grote meander die gelopen moet hebben via de Kromme Nieuwe Gracht, Minrebroederstraat, Ganzenmarkt, over de bouwputten Achter Clarenburg en Westerstraat naar het Centraal Station."

„Stadium 2: Het tweede stadium doet zijn intree wanneer er stroomopwaarts een stroomverlegging of een gedeeltelijke afdamming heeft plaats gevonden, waardoor een sterke afname in het debiet van de rivier wordt veroorzaakt. De breedte van de bedding is niet langer in evenwicht met het debiet van de rivier en er ontstaat een rivier met een min of meer vlechtend patroon."

„Stadium 3: Uiteindelijk ontstaat er weer een evenwicht tussen de breedte van de bedding en de afvoer van de rivier, die weer een begin tot meanderen laat zien."

„Stadium 4: Tenslotte vindt er stroomopwaarts een plotselinge afdamming plaats, met als gevolg een totale verlanding."

Met het eerste stadium correspondeert de genoemde visfuik, met het tweede schervenvondsten uit Romeinse, Merovingische en Karolingische tijd (ca. 50-800 n Chr.), terwijl het derde stadium volgens de schrijvers niet jonger kan zijn dan de 10e eeuw. Wanneer de plotselinge afdamming van stadium 4 plaatsvond, is niet bekend, maar het eerste woonniveau van dit terrein, gelegen op een kunstmatig ophogingspakket van ca. 0.70 meter, dateert uit de 12e eeuw.

Aangezien evenwel deze nieuw ontdekte rivierarm te smal was om de hoofdstroom van de Rijn te hebben kunnen vormen, en daar zich ook verder ten westen van de stad geen hoofdrivier behalve de Lijnpad-Rijn heeft vertoond, zijn hiermee de theorieën van diegenen niet weerlegd, die het bestaan van een door de stad Utrecht lopende Rijnbedding helemaal in twijfel hebben getrokken: de kunsthistoricus dr. G. C. Labouchere en de bodemkundige ir. K. J. Hoeksema. Beiden hebben hun ideeën niet op schrift gezet, maar voor de inmiddels overleden Labouchere heeft diens vriend Th. Haakma Wagenaar een artikel geschreven.[16]) Ir. Hoeksema heeft zich mondeling tegenover verschillende mensen uitgelaten, ook tegenover mij. Als ik hem goed heb begrepen, stelt hij het volgende: bij het begin van de Romeinse bezetting was de Vecht geen zijtak van de Rijn maar een zelfstandige rivier, die haar water uit de Utrechtse Heuvelrug en uit regenval verkreeg. Omdat ze evenwel heel dicht in de buurt van het Kromme Rijn-systeem kwam, waarvan de hoofdstroom door de bedding van de latere Kovelaerswetering en Lijnpad-Rijn in

16) Th. Haakma Wagenaar. Enige hypothesen van dr. G. C. Labouchere over het middeleeuwse Utrecht, in Jaarboek Oud Utrecht 1971, p. 13-32.

het zuiden aan Utrecht voorbij vloeide totdat hij bij Katwijk de zee bereikte, kon in de 2e of 3e eeuw na Chr. een Rijn-Vecht-verbinding tot stand komen. Hierbij gleed de Rijn in de noordelijker gelegen bedding van de Vecht en liet zijn eigen oude bedding verlanden. Zoals boven beschreven, werd de aftakking van de Vecht vanaf deze verlegde Rijn steeds verder stroomafwaarts getrokken, totdat de middeleeuwse ligging was bereikt. Verder wordt bij deze theorie gesteld, dat er in de Romeinse tijd vòòr de 2e of 3e eeuw na Chr. nog geen Rijn-Vecht-verbinding bij Vechten bestond, maar dat de Romeinen bij Utrecht een verbinding tussen beide rivieren zouden hebben gegraven, ongeveer langs de huidige Oude Gracht. Hun *castellum Fectio* lag dus niet aan de Vecht (volgens Hoeksema draagt integendeel de rivier zijn naam naar het *castellum*), en het *castellum Traiectum* niet aan de Rijn maar aan een gracht tussen Rijn en Vecht. Onder invloed van de beide rivieren begon deze gracht later enigszins te kronkelen en vormde aldus de Kromme Nieuwe Gracht en de bochten van de Oude Gracht.

Ook al klopt dit geologisch misschien prachtig, dan toch zijn voor de historicus de beschreven consekwenties niet recht aanvaardbaar. Waar in het *limes*-gebied hebben de Romeinen een *castellum* ten noorden van de Rijn gebouwd, dus aan de onveilige oever? [17]) En waarom zou het *castellum Fectio*, dat in de 2e of 3e eeuw inderdaad door de verlegging van de Rijn onbruikbaar werd, zijn naam hebben gegeven aan de rivier die deze verlegging veroorzaakte?

De andere Vecht-theoreticus, Labouchere, laat dit laatste probleem buiten beschouwing, omdat hij de Vecht van meet af aan als een aftakking van de Rijn beschouwt; maar niet bij Vechten doch pas bij de Tolsteegbrug. De Rijn stroomt dan ten zuiden van de stad in de bedding van Kromme Rijn en Lijnpad-Rijn, die - net als bij Hoeksema - een rechtstreekse onderlinge verbinding hebben. De Vecht splitst zich evenwel bij Tolsteeg af naar het noorden, om zich met enige bochten door de stad te slingeren totaan de Otterstroom, dwz. de rivier die op de kaart van Specht ten noorden van de noordwestelijke vestingpunt naar de Vecht afbuigt. Van daar af volgt ze de bedding van de Oude Vecht. De bochten van de Vecht ten oosten van de stad, bij de Nicolaes Wegh en verder, laat hij helemaal buiten beschouwing alsof ze niet hadden bestaan. Ook lost hij de vraag niet op of de Romeinen werkelijk hun *castellum* ten noorden van de Rijn hebben gebouwd. Hoewel hij, net als Hoeksema, volkomen terecht de Lijnpad-Rijn in zijn ontwerp heeft opgenomen, kan ook zijn oplossing de historicus niet bevredigen.

In de Utrechtse rivierkwestie is er tenslotte nog een derde theorie, van ir. J. van Galen.[18]) Hij laat in de bedding van de Minstroom niet de Rijn maar de

17) Niettemin schijnt een historicus als W. H. Fritze, Zur Entstehungsgeschichte des Bistums Utrecht, Franken und Friesen 690-734, in Rheinische Vierteljahrsblätter 35, 1971, p. 107-151, zich aan die consekwentie niet te stoten als hij op p. 110 schrijft: „Wir wissen, dass noch unter König Dagobert I. die fränkische Herrschaft nach norden zu das *castellum Traiectense* am Nordufer des alten Rheines eingeschlossen hat, einen festen Platz bereits der Römerzeit, . . .".

18) J. van Galen, Over Trecht en Utrecht, in Jaarboekje van „Oud-Utrecht" 1954, p. 23-47; en idem, Schets van een geschiedenis van Trecht, in Jaarboekje van „Oud-Utrecht" 1958, p. 29-49.

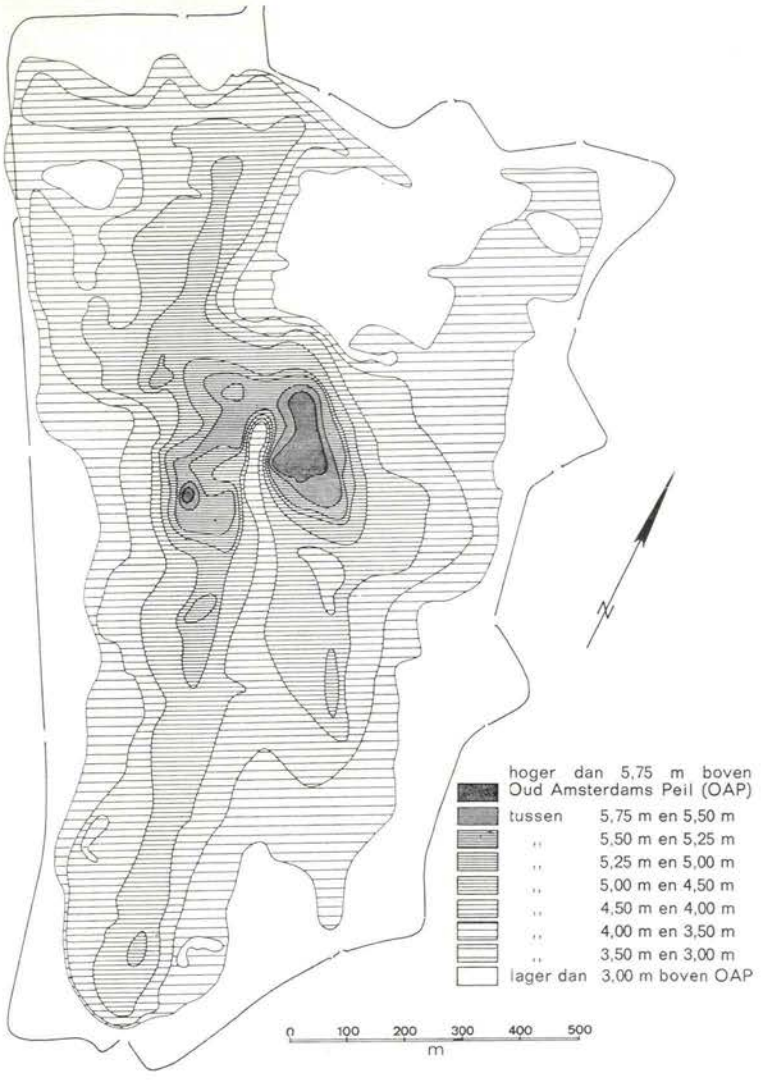

Afbeelding 3: *Hoogtekaart van de Utrechtse binnenstad omstreeks 1900. Naar het in kleuren uitgevoerde origineel omgetekend door H. Pinschke en M. Huiskes te Bonn.*

Vecht stromen, vanaf de Tolsteegbrug naar het oosten, dus in omgekeerde richting dan wij tot nu toe hadden aangenomen. De Lijnpad-Rijn bestond volgens hem nog niet in de Romeinse tijd maar pas na de 3e eeuw, want anders hadden de Romeinen hun *castellum* wel verder naar het zuiden gebouwd. De Rijn stroomde in de bedding van de Kromme Rijn tot aan de Tolsteegbrug, waar de Vecht zich afsplitste om via de Minstroom naar het oosten te stromen en waar reeds in de Karolingische tijd een tol zou zijn geheven (volgens een noch door anderen noch door mij gedeelde interpretatie van de

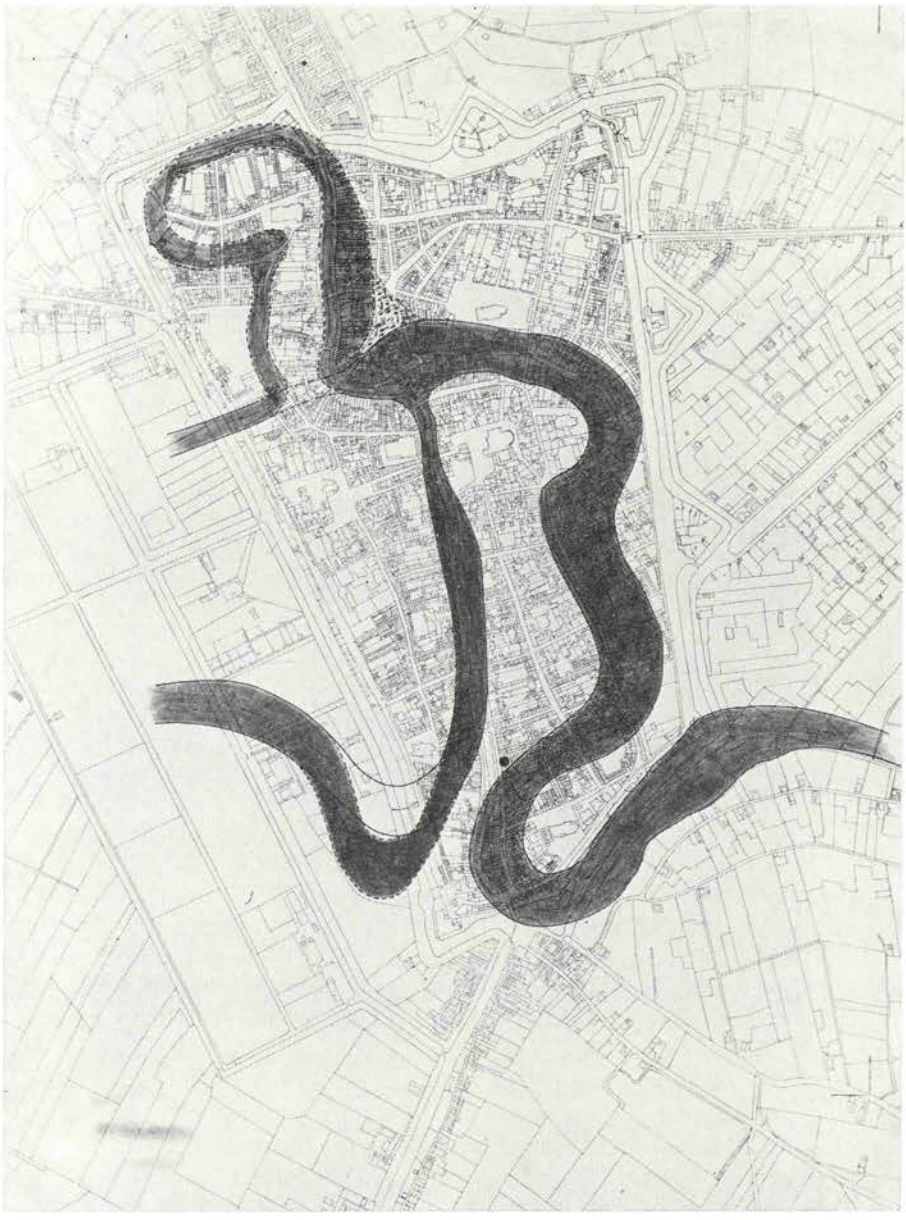

Afbeelding 4: *Eigen hypothese van de Rijnloop, op de kadasterkaart van 1823 ingetekend door W. J. van Weers te Utrecht, De in de rivierbocht ontstane driehoek, waar nu de Neude ligt, is als moeras beschouwd. De stip bij de ingang van het schiereiland betekent de „Gesloten Steen".*

schenkingsoorkonde van 753).[19]) Bij deze splitsing van Rijn en Vecht lag volgens hem het middeleeuwse *Trecht* met de Sint Maartenskerk, dat geen voortzetting van het Romeinse *castellum* was maar een nieuwe nederzetting vormde. Op de plaats van het *castellum* ontstond niet *Trecht* maar Utrecht, dwz. Neder-*Trecht*, stroomafwaarts aan de Rijn. Bij de bespreking van de stadsnaam en van de kathedralenkwestie zullen we op deze theorie nog nader moeten ingaan. Hier behoeft alleen met betrekking tot de rivieren te worden gezegd dat de omgekeerde stroomrichting van de Minstroom in de hele landschappelijke situatie merkwaardig aandoet. Ook een ontstaan van de Lijnpad-Rijn na de Romeinse tijd is nauwelijks aan te nemen, omdat deze rivier, die in de 16e eeuw al weer helemaal was verdwenen, dan geen tijd zou hebben gehad zich ten volle te ontwikkelen en een oeverwal te vormen.

Na de beschouwing van deze drie theorieën:
1. *Traiectum* en Utrecht aan de Rijn,
2. *Traiectum* en Utrecht aan de Vecht of aan een gracht tussen Rijn en Vecht, en
3. Utrecht aan de Rijn maar *Traiectum* en *Trecht* aan de splitsing van Rijn en Vecht,

staan we nog steeds voor een raadsel. Daarom wordt het tijd een vierde theorie te ontwikkelen, hoewel ook deze natuurlijk slechts hypothetisch kan zijn. Uitgangspunt daarbij zal naast de bruikbare elementen uit al eerder ontwikkelde theorieën de hoogtekaart zijn, die enige Utrechtse studenten acht jaar geleden onder mijn leiding tekenden en die hierbij wordt afgebeeld (afbeelding 3). Ondergrond voor deze kaart was de kadasterplattegrond met peilmaten uit het begin van deze eeuw, toen met (Oud) Amsterdams Peil (OAP) werd gerekend. Tegenwoordig wordt naar Nieuw Amsterdams Peil (NAP) gemeten. De kunstmatige hoogten van bolwerken en bruggen zijn door ons buiten beschouwing gelaten, met uitzondering van de Stadhuisbrug, die bijna een plein vormt en daarom door ons wel moest worden opgenomen. Deze ligt ongeveer in de richting noord-zuid in het midden van het hoge gedeelte, of liever tussen twee hoogten. Kunstmatige verlagingen zoals de grachten met hun verdiepte werven zijn eveneens buiten beschouwing gelaten. Men mag evenwel niet vergeten dat overal waar bewoning is geweest, kunstmatige verhoging is ontstaan, die vanzelfsprekend door ons wel is opgenomen. De vroegmiddeleeuwse situatie week dus waarschijnlijk nogal wat af van dit beeld, maar niettemin zijn naar mijn mening de relatieve hoogteverschillen toch als gegeven bruikbaar.

19) 753 mei 23, Diplomata Belgica no 175, OBU I no 43: *Pippinus rex Francorum* bevestigt op verzoek van Bonifatius voor diens kerk *sancti Martini, quae est constructa in vico qui diciturTreiecto super fluvium Reno* het reeds door zijn voorgangers Pippijn en Karel of Karloman geschonken privilegie *ut omnem decimam de terra seu de mancipia aut de t o l o n e o vel de negotio aut undecumque ad partibus fisci census sperare videbatur, sicut diximus, omnia decima partem, ad ipsa casa Dei sancti Martini, quem domnus Bonefacius archiepiscopus custos preesse videtur, concessimus vel confirmamus . . .*". Dit privilege heeft betrekking op de tolheffing in het hele bisdom, niet in de stad *Traiectum*, zoals Van Galen concludeert.

Mijn eigen hypothese vindt u getekend op de kadasterplattegrond van 1823 (afbeelding 4), waarop het Lijnpad, dat langs de Rijn moet hebben gelopen, nog als een streep ten noorden van de zuidwest-hoek van de Stadsbuitengracht is te zien. Ik volg de opvatting van Heeringa en Jongkees in zoverre, dat de Rijn de Minstroom volgde tot de (pas veel later ontstane) Tolsteegbrug en dan via de flauwe bocht in de zuidelijke Oude Gracht naar rechts en weer naar links in een bedding tussen Nieuwe Gracht en Oude Kamp stroomde. De straatnaam Oude Kamp luidde oorspronkelijk *Campus in Oudella* of *in Veteri Valle*. De rivierbedding is ongeveer 50 meter breed gedacht (hetgeen een totale rivierbreedte van ca. 300 meter meebrengt), en wel hierom, omdat de rivier dan de hele breedte tussen de Minstroom en de zuidoostelijke singelgracht kan hebben gevuld. Immink [20]) heeft er reeds op gewezen dat in dit deel van de stadsgracht vreemd genoeg niet de stad maar de bisschop de visserijrechten bezat, wat alleen te verklaren is als deze laatste daar een stroomregaal had. Dan moet dus dit deel van de gracht het overblijfsel van een rivier zijn geweest, die bovendien geheel evenwijdig met de Minstroom liep. Dit laat zich alleen zo oplossen, zoals Immink ook al heeft voorgesteld, dat de Rijn oorspronkelijk met twee stroomdraden de hele breedte tussen singelgracht en Minstroom heeft gevuld. Een breedte van ca. 50 meter is overigens helemaal niet buitensporig voor een normale rivierbedding.

Bij het verloop langs de Nieuwe Gracht, die pas in 1391-'93 werd gegraven in de verlande Rijnbedding, sluit ik me weer bij Jongkees aan en laat de Rijn via de Kromme Nieuwe Gracht de hoogtelijnen volgen over Jansdam, Minrebroederstraat en Ganzenmarkt. Hij stroomde hier waarschijnlijk nog in de 11e eeuw tussen de immuniteiten van de Dom en de Janskerk, en vormde hier niet een grens maar een hele corridor, die later - nadat ook deze bedding was verland - niet aan de geestelijkheid maar aan de stad behoorde. De invloed van deze Rijnstroom laat zich vermoeden op grond van het feit dat in het kerkenkruis, dat in de 11e eeuw werd aangelegd, de Janskerk (1049) veel verder naar het noorden werd gebouwd dan haar tegenpool de Paulusabdij (1050) naar het zuiden. Bovendien hadden alle kerken van dit kerkenkruis met uitzondering alleen van de Janskerk hun pandhof aan de zuidkant (Dom, Pieterskerk, Paulusabdij en Sint Marie), zoals nog duidelijk op de stadsplattegrond van Braun-Hogenberg uit de tweede helft van de 16e eeuw is te zien (afbeelding 5). De Janskerk moest ver naar het noorden, met pandhof aan de noordkant, worden gebouwd, omdat ze meer naar het zuiden door overstroming van de Rijn werd bedreigd. Op de hoogtekaart blijkt duidelijk hoe laag ze ligt.

Tot zover volg ik met betrekking tot de Rijnloop de gangbare mening, maar bij de bocht van de Oude Gracht stel ik, tenminste voor de hoofdstroom, een andere oplossing voor: een wending naar het zuiden, dus rondom het Domplein, naar de huidige Oude Gracht Tolsteegzijde (die niet lang vòòr

20) P. W. A. Immink. Iets over den Rijnloop in Utrecht, in Maandblad van „Oud-Utrecht" 19, 1946, p. 53-59.

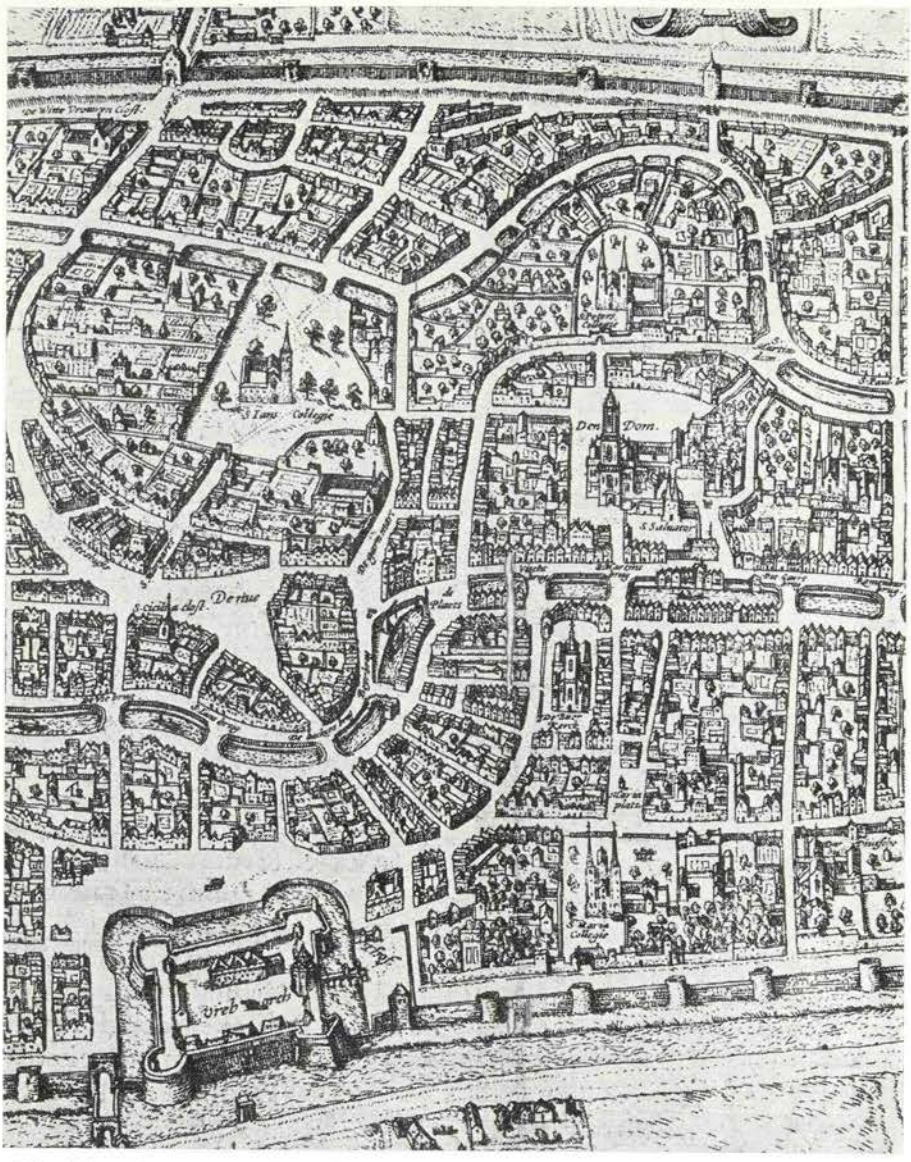

Afbeelding 5: *Detail uit de Utrechtse stadsplattegrond van Braun en Hogenberg, Civitates Orbis Terrarum, ca 1570.*

1127 werd gegraven.[21]) De hoogte die daartoe schijnbaar door water moet worden doorsneden, is de kunstmatige hoogte van de Stadhuisbrug en vormt dus geen werkelijk beletsel. De hoogteverschillen ten zuiden van deze brug

21) Deze gracht wordt als *Novum Fossatum* voor het eerst vermeld in een oorkonde van 1127 oktober 2, OBU I no 322, die, hoewel door Opperman ca 50 jaar later gedateerd, toch inhoudelijk als betrouwbaar wordt beschouwd. Zie bv. Jongkees, Aanteekeningen, p. 45.

zijn zo opvallend, dat ze zonder een waterloop nauwelijks verklaarbaar zijn. Nu is het waar dat het Domplein reeds in de Romeinse tijd herhaaldelijk is opgehoogd. Van Giffen [22]) heeft daar bij uitgravingen vier Romeinse castella van hout en aarde uit de periode 47 tot ongeveer 200 na Chr. gevonden, met daarbovenop een vijfde *castellum* van steen, dat tot omstreeks 260 na Chr. heeft bestaan. Bovendien is er waarschijnlijk op diezelfde plaats in de 4e eeuw opnieuw een Romeinse activiteit geweest. Maar daarmee was het menselijk ophogingsbedrijf nog lang niet ten einde; want in de 10e eeuw bouwde bisschop Balderik op de resten van de Romeinse *castellum*-muur zijn middeleeuwse vesting, die eveneens door Van Giffen bij uitgravingen werd ontdekt. Het zou dus denkbaar zijn dat hoogteverschillen in deze omgeving slechts uit die bouwbedrijvigheid zouden zijn voortgekomen. Maar Vollgraff [23]) heeft tijdens één van deze campagnes vastgesteld, dat ten westen van de westelijke *castellum*-muur, dus vlakbij en evenwijdig met de door mij veronderstelde waterloop, een Romeinse weg of een *castellum*-fundament van dwars liggende houten balkjes heeft gelegen, 0,55 à 0,60 meter lager dan het oudste *castellum*. Ook zonder kunstmatige ophoging bestond hier dus reeds in 47 na Chr. een aanzienlijk hoogteverschil, dat door Vollgraff net als door mij met een rivierloop wordt verklaard. Vreemd genoeg is dit archeologische gegeven tot nog toe aan de opmerkzaamheid van de historici ontsnapt.
Deze waterloop laat ik nu verder naar het zuiden stromen, totdat hij een eindje ten noorden van het Lijnpad naar het noordwesten afbuigt. De hoofdstroom van een rivier ligt altijd bij de buitenbocht, dus in dit geval zover mogelijk naar het zuiden, met de gelegenheid om in de loop van de eeuwen verder naar het zuiden uit te meanderen totdat de definitieve bedding van de Lijnpad-Rijn was gevormd. De Romeinen hebben hun *castellum* dus op een schiereiland gebouwd, aan drie zijden door de rivier beschermd. Het oorspronkelijke *Traiectum*, dat wil zeggen oversteekplaats, zoek ik aan de westelijke rivierarm, in het verlengde van de *Via principalis* van het *castellum*, waar tegenwoordig de Maartensbrug ligt (afbeelding 6). Jongkees [24]) heeft het aan de andere kant gezocht, bij de Kromme Nieuwe Gracht, waar inderdaad Romeinse scherven zijn gevonden maar geen nederzetting is ontstaan; pas in de 13e eeuw vinden we in de bronnen een weg van die plek naar het oosten vermeld, zoals Jongkees zelf meedeelt. Maar aan de westelijke oever was er reeds in de Romeinse tijd een burgernederzetting (men heeft hier vòòr de oorlog graven en veel scherven gevonden, maar een opgravingsbericht is nooit verschenen); en de middeleeuwse stad heeft zich eveneens daar, in de Buurkerk-wijk *Stathe* ontwikkeld. Omdat Jongkees ten westen van het Domplein geen Rijnarm vermoedde, kon hij daar geen *Traiectum* localiseren; maar zodra men hier wel het bestaan van een rivierarm aanneemt, wordt de ontwikkeling veel logischer.
Verder neem ik op grond van de hoogtekaart aan dat er in het westen een

22) Van Giffen, Terpenonderzoek (zie noot 4), p. 15-21.
23) Opgravingen op het Domplein te Utrecht, II: C. W. Vollgraff en G. van Hoorn, De opgravingen in Juni en Juli 1933, Haarlem 1934, p. 47.
24) Jongkees, Aanteekeningen, p. 66 vlg.

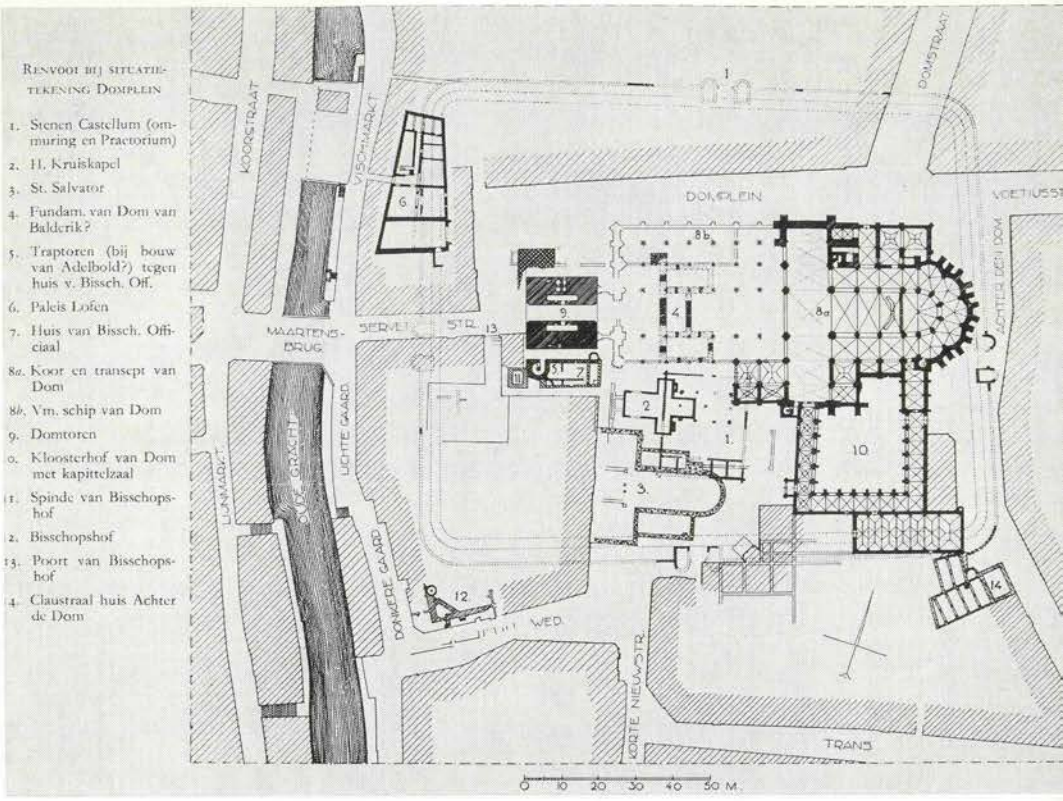

Afbeelding 6: *Romeinse en middeleeuwse bebouwing op het Utrechtse Domplein, uit E. J. Haslinghuis, De Gemeente Utrecht (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst II: De Provincie Utrecht, eerste stuk), eerste aflevering, 's-Gravenhage 1956, p. 12.*

kleine natuurlijke hoogte lag, schuin tegenover het *castellum*, die door de Romeinen strategisch kon worden benut. Daar, in de omgeving van het Vissersplein, vlakbij de parkeergarage Strosteeg, ligt tegenwoordig een stuk grond van dezelfde hoogte als het Domplein, hoewel daar geen vijf *castella* boven elkaar liggen en er ook later geen bijzonder intensieve bewoning is geweest. Volgen we deze Rijnbedding langs de latere Oude Gracht naar het zuiden, dan vinden we ongeveer bij de ingang van het schiereiland, waar de twee rivierbochten elkaar naderen, een bijzonderheid uit de stedelijke folklore, waaraan misschien geen enkel gewicht mag worden gehecht maar die ik toch vemeld, mede omdat ze in de theorie van Van Galen een rol speelt: de zogenaamde Gesloten Steen op de hoek Oude Gracht/Eligenstraat. Daar ligt een grote steen aan een ketting, volgens de overlevering omdat twee duivels hem voor hun balspel over de gracht heen en weer gebruikten en daarbij teveel lawaai maakten. Van Galen meent dat dit een grenssteen was, en wel aan de grens van het oorspronkelijke *Trecht,* dat hij bij de Tolsteegbrug

zoekt.[25]) Volgens mij is een betekenis als grenssteen inderdaad mogelijk, maar dan niet als grens van de Tolsteeg-nederzetting doch als merkteken bij de ingang van het schiereiland. Misschien heeft aan de overkant van de Oude Gracht, op de plaats waar volgens mij de Rijn naar het noordwesten afboog, wel net zo'n steen gelegen.
De lus rondom het Domplein en dan verder naar de Lijnpad-Rijn is echter niet de enige rivierarm op Utrechts gebied geweest; want anders zou de smallere rivierbedding Achter Clarenburg, die in de zomer van 1971 werd ontdekt, onverklaarbaar zijn. Aangezien deze bedding ongeveer in het verlengde van de bocht van de Oude Gracht ligt, dwz. van het stuk Oude Gracht tussen Stadhuisbrug en Bezembrug, is het denkbaar dat tussen beide beddingen oorspronkelijk een vrijwel rechte verbinding heeft bestaan, zoals door de genoemde Utrechtse geologen Dominicus en Van den Berg wordt aangenomen. Evenwel suggereert de hoogtekaart, althans voor latere tijd, een andere oplossing; en wel in die zin dat een rivierarm door de bocht van de latere Oude Gracht naar het noorden is omgebogen en zich dan ongeveer langs de noordwestelijke stadsgracht naar het westen en vervolgens weer naar het zuiden heeft gewend, totdat de bedding Achter Clarenburg was bereikt. Algemeen wordt door historici aangenomen dat de bocht van de Oude Gracht door een natuurlijke waterloop is gevormd en dat de Neude ten noordoosten daarvan een lage moerassige plek of misschien zelfs een haven is geweest. Een straatje bij de Neude heet nog steeds *Kintgenshaven,* omdat daar een kind in de wieg door een kat tijdens een overstroming in evenwicht zou zijn gehouden en gered. Deze volksetymologie kan zich hebben ontwikkeld uit *Geynkenshaven,* dus haven aan het riviertje het Geyn, want zo komt de naam ook voor.[26]) *Geyn* betekent waterloop en zou dus in dit geval een stroompje kunnen hebben aangeduid dat van het noordoosten komend zich via Kintgenshaven en Neude in de Rijn zou hebben gestort (afbeeldingen 7 en 8, moderne stadsplattegrond met detail daaruit). Het omgekeerde, dat een riviertje zich op dit punt van de Rijn naar het noordoosten zou hebben afgetakt, is volgens geologen niet mogelijk.
De eigenlijke haven van de wijk *Stathe* wordt algemeen aan de zuidkant van de Oude Gracht bij de huidige Stadhuisbrug gezocht. Het middeleeuwse stadhuis stond niet op dezelfde plaats als het tegenwoordige maar dichtbij de Buurkerk, aan het Massegast tussen Steenweg en Oude Gracht. Naar mijn opvatting lag deze haven dus precies bij de splitsing van de beide Rijntakken, daar waar de hoofdstroom naar het zuiden omboog en de smallere arm zich naar het westen en vervolgens naar het noorden richtte. Op mijn hypothetische plattegrond is die hoofdstroom naar het zuiden smaller getekend dan de westelijke en noordelijke zijtak; maar dat is omdat ik op grond van de hoogtelijnen aanneem dat het water langs de huidige Vismarkt en Lichte Gaard smal en zeer diep was, zodat een groot rivierdebiet kon worden verwerkt. Naar het westen en noorden echter kon het water vrijelijk in de breedte uitvloeien, ook al was het debiet van de rivier daar kleiner. De Neude is

25) Van Galen, Over Trecht en Utrecht, p. 43.
26) De Geer van Oudegein, Het oude Trecht, p. 70.

Afbeelding 7: Falk-plan van de stad Utrecht, 1971.

op mijn tekening een moeras. Het eventuele riviertje het Geyn is niet ingetekend, omdat het bestaan daarvan op uiterst vage aanduidingen berust. De verbinding van de westelijke zijtak met de gevonden bedding Achter Clarenburg is met stippellijnen aangegeven, waarbij een breedte van ongeveer 130 meter is aangenomen, corresponderend met de gevonden rivierbedding van 22 meter breed.
In het noorden langs de Stadsbuitengracht werd door Immink [27]) een rivierbedding vermoed op grond van het bochtige verloop van dit stuk singel. Zijn hypothese is voor dat gedeelte gevolgd, waarbij de rivier evenwel smaller is aangegeven dan hij misschien was, en wel om de onderliggende plattegrond niet helemaal te verdoezelen. Dit stuk van mijn tekening is veel onzekerder dan de rest, omdat ik hiervoor nog geen sluitende theorie kan ontwerpen. Dat er daar in de buurt, dus tevens in de buurt van de Waterstraat, een rivier moet zijn geweest, werd niet alleen vermoed door Heeringa, Jongkees en Immink, en aannemelijk gemaakt door opgravingen tijdens de oorlog,[28]) maar is ook bewezen door de vondsten van scheepswrakken in juni 1974 aan de noordzijde van de Waterstraat in de bouwput van de Nederlandse Bank. Deze vondsten konden gelukkig tijdig in veiligheid worden gebracht door toedoen van de Utrechtse stadsarcheoloog drs. T. Hoekstra, aan wiens mondelinge mededelingen ik het volgende ontleen.
Begin juni 1974 werd bij de hoek Waterstraat/Oude Koningstraat, naar de kant van de singel, een ongeveer 20 meter lang stuk van een platbodemschip (type aak) gevonden, waarvan het zuidelijk zijboord was verdwenen en dat naar het oosten kapot was. Dit schip was niet op de Romeinse manier gespijkerd maar volgens inheemse traditie gevoegd met houtverbindingen. Er was geen lading, maar wel zaten tussen de bodem en de spanten Romeinse scherven geklemd, en daarboven scherven die tussen de 10e en 12e eeuw kunnen worden gedateerd. De ondergrond bestond uit klei en zand, niet uit grind. Het schip lag met de verdwenen zuidzijde omhoog gekanteld tegen hoge beschoeiingspalen aan. De afstand vandaar tot de Stadsbuitengracht is ongeveer 300 meter.
Op 29 juni 1974 werd even verder naar het oosten, bij de hoek Waterstraat/Sint Jacobstraat, eveneens naar de kant van de singel, een kleiner schip van ongeveer 10 meter lengte gevonden, waarvan een stuk van de voorsteven, gericht naar het zuidoosten, ontbrak. Dit schip is qua type een hulk en als zodanig vergelijkbaar met het zgn. Utrechtse Schip, dat zich in het Centraal Museum alhier bevindt en gewoonlijk in de 8e eeuw wordt gedateerd. Maar dit scheepstype is eeuwenlang in gebruik gebleven. Dit scheepje lag op een ondergrond van klei en zand, met daaronder grind. In dat grind onder het hulkje werd een scherf uit het eerste kwart van de 12e eeuw gevonden. Ook dit schip had geen lading. De scheepswrakken, beiden van eikehout, zijn voor onderzoek en conservering naar Ketelhaven gebracht, waarna ze aan een jaarringen-telling zullen worden onderworpen. Tot zover de inlichtingen van drs. Hoekstra.

27) Immink, Rijnloop, p. 55.
28) J. Vink, Iets over de opgravingen in de voormalige Wijk C, in Maandblad van „Oud-Utrecht" 20, 1947, p. 9-13.

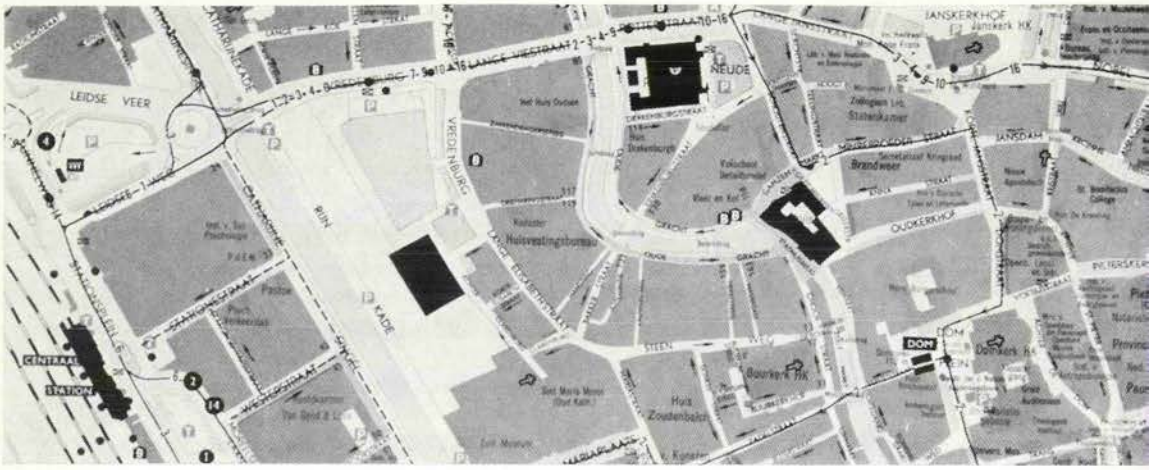

Afbeelding 8: Detail van het Falk-plan van Utrecht.

Onder alle voorbehoud van nadere bestudering en van mogelijke nieuwe vondsten in belendende bouwputten, kan worden opgemerkt dat de ligging van de scheepswrakken, hun typen en de ouderdom van de erbij gevonden scherven de indruk maken alsof op deze plaats nog in het eerste kwart van de 12e eeuw een stromende rivier bestond, die echter korte tijd later niet meer druk werd bevaren maar waarvan de wallekant sindsdien werd gebruikt als kerkhof voor oude schepen.

Omtrent het wel druk bevaren water in Utrecht in de 12e eeuw neemt men aan, dat in of kort na 1148 een rechtstreekse noord-zuid-verbinding tussen de Rijn en de Vecht door de Weerd werd gegraven. Wanneer deze aanleg precies plaatsvond, is niet bekend; maar op grond van een mededeling van de 16e eeuwse kroniekschrijver Wilhelmus Heda [29]) dat na een stadsbrand in het jaar 1148 overal in de stad grachten werden gegraven en water van de Rijn in de Vecht werd gebracht, opdat de stad „geschikter zou blijken voor het blussen van branden en het vervoeren van koopwaar", plaatst men deze Rijn-Vecht-verbinding gewoonlijk in 1148. Wel heeft Jongkees [30]) voorgesteld, haar pas in 1165 te dateren en de door Heda genoemde grachten niet hierop maar op de verschillende immuniteitsgrachten te laten slaan. Een behandeling van deze controverse zou nu te ver voeren, maar persoonlijk geef ik de voorkeur aan het jaar 1148.

Door deze rechtstreekse verbinding werden vermoedelijk een of meer oude rivierarmen buiten gebruik gesteld voor de scheepvaart, zodat een functie als scheepskerkhof voor een bedding bij de Waterstraat na 1148 zeer wel denkbaar zou zijn. Kort daarop moet in snel tempo verlanding hebben plaatsgevonden, want reeds in 1173 wordt het bestaan van de Jacobikerk ver-

29) Wilhelmus Heda, Historia Episcoporum Vltraiectensivm, ed. A. Buchelius, Utrecht 1642, p. 163.
30) Jongkees, Aanteekeningen, p. 53.

meld,[31]) de parochiekerk van de Weerd, gelegen vlakbij de plek waar de scheepswrakken zijn gevonden.
Het is verleidelijk om de vondst van scheepswrakken en een rivierbedding ten noorden van de Waterstraat met 12e eeuwse scherven erin in verbinding te brengen met de conclusies van de geologen Dominicus en Van den Berg betreffende de bedding Achter Clarenburg, ook al is niet bewezen dat deze twee stukken rivier met elkaar in verbinding hebben gestaan. Maar als men naar de hoogtelijnen bij de Oude Gracht Weerdzijde kijkt, die zonder een noord-zuid verlopende oeverwal vrijwel niet zijn te verklaren, en verder de aannemelijkheid inziet van de gangbare opvatting dat de bocht van de Oude Gracht voorbij de Stadhuisbrug niet is gegraven maar op natuurlijke wijze ontstaan, moet men toch wel tot zo'n verbinding besluiten. Volgens de genoemde geologen (die dit probleem buiten beschouwing laten) begon de rivier in het door hen onderzochte gedeelte reeds in de Romeinse tijd een vlechtend patroon te vertonen ten gevolge van gedeeltelijke afdamming of stroomverlegging stroomopwaarts; dit vlechtende patroon duurde tot in de Karolingische tijd voort (stadium 2). De bocht van de Oude Gracht ligt stroomopwaarts ten opzichte van de bedding Achter Clarenburg. Zouden we nu bij wijze van hypothese niet mogen stellen dat de bedoelde stroomverlegging de vorming van die bocht impliceerde, en dat er zich dus tussen de 1e en 9e eeuw na Chr. een steeds grotere lus naar het noorden is gaan uitmeanderen, uitgaande van en verderop terugkerende in de oorspronkelijk min of meer rechte Rijnbedding tussen Stadhuisbrug en Achter Clarenburg? Die lus zou dan gereikt hebben ongeveer tot de noordelijke singel, de huidige Oranjestraat, die vroeger het Zandt heette. Deze naam alleen al, die op rivierzand zou kunnen wijzen, heeft vroegere onderzoekers tot hun hypothese van een zo noordelijke Rijnloop gebracht. Als we dan verder een dubbele stroomdraad in deze bedding aannemen, juist zoals in het zuiden van de stad, komen we voor de zuidelijke oever van deze rivier ongeveer bij de Waterstraat uit, waar de scheepswrakken zijn gevonden. Op mijn hypothetische plattegrond (afbeelding 4) zou deze lus dus iets te ver naar het noorden zijn doorgetrokken. Hoe deze lus uiteindelijk weer bij Achter Clarenburg terecht kwam, weet ik niet; de slurf die ik daar heb geprojecteerd, berust alleen op de vreemde bochten in het stratenplan en niet op vondsten van historische of archeologische aard. Maar omdat de rivier Achter Clarenburg volgens de geologen is blijven stromen tot de 10e eeuw en toen zelfs regelmatiger dan eerst (stadium 3), moet het water langs een omweg in die bedding zijn teruggekeerd, hoe dan ook.
Dat derde stadium werd volgens hen afgesloten met een plotselinge afdamming stroomopwaarts, waarna verlanding volgde. Om dit met historische omstandigheden in verband te brengen, moet ik me opnieuw geheel op het terrein der hypothesen wagen en er bovendien een andere waterloop bij betrekken, die tot dusverre niet uitvoerig ter sprake kwam: de Otterstroom. Tegenwoordig is daar geen water meer maar slechts een straat, de Otterstraat,

31) Annales Egmundenses. in Fontes Egmundenses. ed. O. Oppermann (Werken Historisch Genootschap 3e serie 61). Utrecht 1933, p. 181.

maar op de kaart van Specht (afbeelding 1) is hij nog duidelijk als rivierarm ten noorden van de stad te zien, tussen de noordwesthoek van de Stadsbuitengracht en de Vecht. Immink [27]) heeft de veronderstelling geopperd dat de Rijn via het Zandt naar de Otterstroom liep en zich zo met de Vecht verenigde. Nu deel ik deze veronderstelling in zoverre niet, dat het mij op grond van de algemene stroomrichting logischer zou voorkomen dat de Otterstroom van noordoost naar zuidwest heeft gestroomd dan omgekeerd. Dit riviertje zou dus volgens mij wel een voortzetting of aftakking van de Vecht kunnen zijn geweest, die naar het zuidwesten stromend de noordelijke lus van de Rijn bereikte en door deze verder naar het zuiden werd meegenomen. Reeds in de vorige eeuw werd vermoed dat de Balderikstoren, die precies op de noordwesthoek van de Stadsbuitengracht moet hebben gestaan en door bisschop Balderik zelf in de 10e eeuw heet te zijn aangelegd, bij een verbinding van de Rijn en de Vecht werd gebouwd.[32]) Of de bouw van een toren tamelijk ver van de toenmalige stad in die tijd mogelijk was zonder dat hier een nederzetting ontstond, moet voorlopig in het midden worden gelaten. Bewoning van dit gebied valt pas te constateren sinds de tweede helft van de 12e eeuw, toen de rechtstreekse Rijn-Vecht-verbinding van 1148 reeds bestond. Maar misschien komen bij opgravingen ooit eens vroegere sporen te voorschijn.

Om nu terug te komen op de door geologen geconcludeerde plotselinge afdamming stroomopwaarts van de Rijnbedding Achter Clarenburg in of kort na de 10e eeuw (de vondsten, behorend bij stadium 3, worden door hen immers niet jonger dan de 10e eeuw geschat), zou ik de volgende veronderstelling willen opperen: bisschop Balderik (918-975) heeft niet alleen een toren gebouwd maar ook een soepele verbinding tussen Rijn en Vecht tot stand gebracht, waarbij hij de noordelijke lus van de Rijn in een doorgaande lijn met de Otterstroom verbond en de terugstroming van de Rijn naar het zuiden door middel van een dam bij de Balderikstoren afsneed. De Rijnarm langs het Zandt zal daarvan in zoverre invloed hebben ondervonden, dat hij een iets andere kromming ging aannemen dan eerst en parallel met de Waterstraat kwam te liggen. Opvallend is in het stratenplan nog tegenwoordig dat Waterstraat en Otterstraat, hoewel door een verkeersplein gescheiden, samen een soepele bocht vormen.

Deze constructie zou het verklaarbaar maken dat stroomafwaarts van deze dam de Rijnloop Achter Clarenburg geen vondsten van na de 10e eeuw meer oplevert, en verder dat in de 12e eeuw nog wel een rivier stroomde bij de Waterstraat. Want de bocht van de Rijn via de Otterstroom naar de Vecht zal dan de scheepvaartroute van de Utrechters van en naar het Flevomeer zijn gaan vormen, die omstreeks 1148 door een kanaal van Rijn naar Vecht werd vervangen. Het enige punt dat mij hierbij niet duidelijk is, betreft de stroomrichting van de Otterstroom en de vraag hoe de botsing van twee tegengestelde stromingen werd opgevangen. Of zou de Otterstroom als

32) A. M. C. van Asch van Wijck, Bijdrage aangaande den Balderikstoren tusschen de Waard- en Catharijnepoorten, in verband met de oude bemuring der stad Utrecht, in Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheidkunde en Statistiek van Utrecht (Van der Monde's Tijdschrift) 6, 1840, p. 232-235.

zijtak van de Vecht toen al zo weinig stroomsnelheid hebben gehad, dat zich dat probleem niet voordeed? Als geologen iets zien in dit hele complex van hierbij door mij aangeboden hypothesen, moeten ze zich ook maar met deze vraag bezighouden.

Na deze uitweiding willen we terugkeren naar het zuidelijk stadsdeel, waar ook nog enige problemen om een oplossing vragen.
Op grond van het bericht van Heda [29]) wordt de verbinding van de Rijn naar het zuiden via de Vaartsche Rijn naar de IJssel bij Gein meestal ook in 1148 gedateerd. Maar deze interpretatie lijkt mij zeer aanvechtbaar. Veeleer zou ik aannemen dat deze verbinding met het graven van de Oude Gracht Tolsteegzijde samenhangt en dus vòòr 1127 heeft plaatsgevonden. In de oorkonde van 1127 [33]) worden door de bisschop twee van de vier gebruikelijke jaarmarkten, die tot dan toe steeds in de wijk *Stathe* werden gehouden, verder naar het zuiden naar de *Novum Fossatum* verlegd. Deze verlegging is evenwel slechts denkbaar, wanneer een goede toevoer uit het zuiden was gegarandeerd, dus pas na het tot stand komen van de IJsselverbinding via de Vaartsche Rijn. Het is toch al raadselachtig hoe de stad haar bestaan heeft gerekt in de tijd na de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede en vòòr het graven van de Vaartsche Rijn naar de IJssel en de Lek, toen ze noch uit het oosten noch uit het zuiden over water bereikbaar was. Deze afdamming moet hebben plaatsgevonden na de Noormanneninval van het jaar 1007, toen de Noormannen met grote schepen de Rijn bij Dorestat opvoeren;[34]) misschien ook na 1057, toen de Utrechtse Sint Maartenskerk in haar tolvrijheid op de oevers bij Dorestat (*in ripis Dorestatu*) werd bevestigd,[35]) hoewel daarbij een automatisme in het spel kan zijn geweest. Maar ook het bouwmateriaal (zand- en tufsteen) voor de grote kapittelkerken van het kerkenkruis uit het midden van de 11e eeuw kan bijna alleen per schip langs deze waterweg uit het Rijnland zijn aangevoerd. Aan de andere kant bestond de dam al lang vòòr 1165, toen hij in een oorkonde werd vermeld als *antiquitus*.[36]) Daarom is wellicht een afdamming omstreeks 1100 aan te nemen, waarop in korte tijd het graven van de Vaartsche Rijn zal zijn gevolgd.
Voor het geval dat mijn Rijn-hypothesen juist zouden blijken te zijn, zouden dus nog niet alle waterloopkundige problemen uit de Utrechtse stadsgeschiedenis zijn opgelost (ook het probleem van de *Noda* uit de oorkonde van 1165 wacht nog op afdoende behandeling). Maar één ding zal tenminste duidelijker zijn geworden: de ontwikkeling van de middeleeuwse handelsnederzetting *Stathe* in de nabijheid van de laat-Romeinse rivierovergang *Traiectum*.

33) 1127 oktober 2, OBU I no 322.
34) Alperti Mettensis De diversitate temporum, ed. A. Hulshof (Werken Historisch Genootschap 3e serie 37), Amsterdam 1916, I caput 9 en 10.
35) 1057 april 23, OBU I no 218.
36) 1165 omsteeks november, OBU I no 449, Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, I, ed. A. C. F. Koch, 's-Gravenhage 1970, no 158.

2. *De namen Traiectum, Trecht en Utrecht*

Hoewel er volgens de uitgravingen van Van Giffen vanaf het jaar 47 tot ongeveer 260 na Chr. zonder onderbreking een Romeins garnizoen op het latere Domplein gelegerd moet zijn geweest, komt deze nederzetting niet voor op de *Tabula Peutingeriana* uit de 2e eeuw. Pas in het *Itinerarium Antonini* uit het eind van de 3e eeuw, dus nadat het vijfde *castellum* reeds was verlaten, figureert 17 mijl verwijderd van *Albanianae* (Alphen aan de Rijn) het door ons gezochte *Traiectum*.[37]) Maar Vollgraff heeft uit vondsten op het Domplein met inscripties uit de 3e eeuw vòòr 260, dus voor de invallen van de Germanen, menen te kunnen afleiden dat de naam destijds *Albiobola* luidde. Hij interpreteerde dat als „Nederzetting aan de rivier", uit het Keltische *albio-*, rivier, en het Germaanse *bōl*, woonplaats.[38]) In een recentere verklaring wordt de naam zelfs prae-Indo-Europees geïnterpreteerd uit *alb-*, hoogte of versterking, en *bōl-*, hoogte, als „Hoge sterkte" of „Sterke hoogte".[39]) Deze *Colonia Albiobola Batavorum* was niet slechts een militaire sterkte maar ook een burgernederzetting met een stadsbestuur.

Uit het feit dat deze naam *Albiobola* na de Germaanse invallen van de 3e eeuw volledig is verdwenen en het veld heeft moeten ruimen voor *Traiectum*, heeft Van Galen [40]) willen afleiden dat er tussen deze beide nederzettingen geen continuïteit heeft bestaan en dat *Albiobola* op het Domplein maar *Traiectum* bij de Tolsteegbrug moet worden gezocht. Zoals hierboven reeds gezegd, deel ik deze opvatting niet, die bovendien niet door de uitgravingen in 1970 onder en bij de Klaaskerk (de middeleeuwse parochiekerk van deze wijk) is bevestigd. Daarbij werden geen fundamenten ouder dan de 12e eeuw gevonden. Ook Willibrords Sint Maartenskerk, die volgens Van Galen daar moet worden gezocht, heeft zich toen niet vertoond.

Doch niet slechts op het verdwijnen van de naam *Albiobola* maar ook op het verschil tussen de namen *Traiectum* en *Utrecht* baseerde Van Galen zijn mening. Ook Jongkees [41]) heeft dit onderscheid reeds trachten te verklaren, en lang vòòr hem De Geer van Oudegein.[42])

Nu wordt diens interpretatie Utrecht = Uit*trecht*, dus Buiten*trecht*, door de historici die zich de laatste decenniën met dit vraagstuk hebben beziggehouden, wel algemeen afgewezen en de vertaling Utrecht = Neder*trecht* aangenomen. *Utrecht* moet dus een nederzetting stroomafwaarts van een rivierovergang betekenen, of een rivierovergang stroomafwaarts van een andere,

37) Meegedeeld door A. W. Byvanck, Excerpta Romana, De bronnen der Romeinsche geschiedenis van Nederland, I. 's-Gravenhage 1931, p. 536.
38) C. W. Vollgraff, Albiobola, in Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afdeeling Letterkunde, deel 80, serie B, Amsterdam 1935, p. 12 vlg.
39) H. K. J. Cowan, Prae-Indo-Europese relicten in de Nederlanden? in Leuvense Bijdragen, Tijdschrift voor Germaanse Filologie 60, 1971, p. 174-175.
40) Van Galen, Over Trecht en Utrecht, p. 26 vlg.
41) Jongkees, Aanteekeningen, p. 59 vlg.
42) De Geer van Oudegein, Het oude Trecht, p. 128. De verklaring *uut* = buiten, dus *Utrecht* = buiten *Traiectum*, vinden we bij filologen, bv. A. Bach, Deutsche Namenkunde II, Ortsnamen I, Heidelberg 1953, p. 125. Maar *Utrecht* = Neder*trecht* het laatst eveneens bij een filoloog: J. A. Huisman, Utrecht im Merigarto, in Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 87, Tübingen 1965, p. 379-389.

meer stroomopwaarts gelegen, oversteekplaats. Jongkees en Van Galen hebben de eerste mogelijkheid gekozen, en wel in die zin dat Jongkees *Trecht*, de letterlijke vertaling van *Traiectum*, op het Domplein en in de buurt van de Pieterskerk zocht, waar volgens hem ook de Romeinse rivierovergang lag. Maar *Utrecht* ontstond naar zijn mening stroomafwaarts van het Domplein in de latere wijk *Stathe* bij de Buurkerk.[43]) Van Galen evenwel zoekt de rivierovergang *Trecht* bij de Tolsteegbrug en de stroomafwaarts gelegen nederzetting *Utrecht* op het Domplein.

Andere historici hebben altijd stilzwijgend de andere vertaling gekozen, in die zin dat ze Utrecht als een lagere rivierovergang over de Rijn in tegenstelling tot het hogere Maastricht als overgang over de Maas hebben beschouwd. De eerste keer dat de naam *Utrech* voorkomt, in het delingsverdrag van Meersen van 870, kan hij inderdaad als tegenstelling tot het eveneens genoemde *districtum Trectis*, dwz. Maastricht, worden opgevat.[44]) Niettemin moet erop worden gewezen dat de naam *Utrecht* een vorming van de volkstaal is uit *Uut* = Neder en *Trecht* = *Traiectum* en dat het bestaan van een Maasovergang bij Maastricht aan het volk in deze Rijnstreek nauwelijks bekend kan zijn geweest; en indien al bekend, dan toch niet belangrijk genoeg om bij eigen naamgeving een rol te spelen. Aan de andere kant doet de indeling van één en dezelfde nederzetting in *Trecht* en *Utrecht*, zoals Jongkees heeft voorgesteld, zo geconstrueerd aan dat ze niet echt bevredigend is. Met de opvatting van Van Galen heb ik mij reeds om andere redenen oneens verklaard.

Daarom zou ik zelf als werkhypothese een andere oplossing willen voorstellen, en wel deze: de hele nederzetting *Utrecht* met kerken en handelswijk vormde een Rijnovergang, en wel stroomafwaarts gelegen ten opzichte van *Dorestat*. *Dorestat* gold dus als de rivierovergang bij uitstek, ten opzichte waarvan *Utrecht* een lagere oversteekplaats vormde. *Dorestat* vervulde de funktie van Opper-*Trecht*.

De naam *Dorestat* is volgens Gysseling ontstaan uit een prae-Germaanse stam *dur-* met suffixen *-ast* en *-atja-* en betekent zoveel als „Deur" > „Sterkte".[45]) Als volstrekte leek op het gebied van de naamkunde zou ik me ook een betekenisontwikkeling van „Deur" naar „Doorgang" of „Overgang" kunnen voorstellen, maar dat moet in het midden worden gelaten; voor mijn hypothese is het niet noodzakelijk.

Utrecht en *Dorestat* worden voor het eerst samen vermeld in een oorkonde van 8 juni 777,[46]) toen Karel de Grote de Sint Maartenskerk, *que est construc-*

43) Jongkees, Aanteekeningen, p. 65 vlg.

44) Annales Bertiniani, ed. R. Rau, Quellen zur Karolingischen Reichsgeschichte II (Freiherr-vom-Stein-Gedächtnisausgabe VI), Darmstadt 1958, p. 208-210, anno 870.

45) M. Gysseling en D. P. Blok, Studies over de oudste plaatsnamen van Holland en Utrecht, in Bijdragen en Mededelingen der Naamkundecommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, XVII, Amsterdam 1959, p. 7. Vergelijk ook D. P. Blok en A. C. F. Koch, De naam Wijk bij Duurstede in verband met de ligging der stad, in Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Amsterdam, 40, 1964, p. 38-51. En eveneens A. C. F. Koch, Phasen in der Entstehung von Kaufmannsniederlassungen zwischen Maas und Nordsee in der Karolingerzeit, in Landschaft und Geschichte, Festschrift für Franz Petri, Bonn 1970, p. 314-316.

46) 777 juni 8, Diplomata Belgica no 178, OBU I no 48.

ta Traiecto Veteri subtus Dorestatu (die is gebouwd in het Oude Trecht onder Dorestat) enige goederen schonk en eveneens *ad ecclesiam sancti Martini que est super Dorestad constructa et appellatur Vpkirika* (aan de kerk van Sint Maarten die boven Dorestat is gebouwd en Vpkirika heet). *Dorestat* was destijds veel belangrijker en dichter bevolkt dan Utrecht, dat hier uit *Dorestats* gezichtspunt bezien als lager verschijnt, *subtus Dorestato,* dus stroomafwaarts van *Dorestat.* Bovendien wordt van Utrecht als van het *Oude Trecht* gesproken, misschien omdat het voor een oudere rivierovergang werd aangezien maar misschien ook op grond van een kanselarij-etymologie waarin Utrecht werd geïnterpreteerd als *Oud Trecht.* Jongkees [47]) heeft de benamingen voor Utrecht tot 1150 uit de oorkonden verzameld en daarbij geconcludeerd dat de naam *Vetus Traiectum* een voorbijgaande mode uit de 8e eeuw was, voor het eerst gebruikt in deze koningsoorkonde van 777 en alleen daarom zo vaak herhaald, omdat het telkens om een vernieuwing van dezelfde privileges ging. Net als hij zou ik deze mode willen terugvoeren op een volks- (of kanselarij-) etymologie *Utrecht* = *Oud Trecht.* Kennelijk heeft men in de 8e eeuw over de naam *Utrecht* nagedacht, die dus al eerder moet zijn ontstaan en tot de volkstaal was gaan behoren. Hoe vroeger de naam *Utrecht* heeft bestaan, des te onwaarschijnlijker wordt het gebruik ervan voor de handelsnederzetting alleen, zoals Jongkees ondanks zijn namenverzameling niettemin heeft aangenomen. In de vroeg-Karolingische tijd kan er nog maar een heel kleine koopmansnederzetting zijn geweest naast de twee kerken van Willibrord en Bonifatius, de Sint Maarten en de Sint Salvator. De schenking van 777 geldt de Sint Maartenskerk *que est constructa Traiecto Veteri,* die in het *Oude Trecht* is gebouwd. Als we nu terecht hebben vastgesteld dat *Oud Trecht* een verkeerde kanselarij-interpretatie voor Neder*trecht* is, bericht de oorkonde dus dat de Sint Maartenskerk in Utrecht = Neder*trecht* stroomafwaarts van *Dorestat,* waar eveneens een Sint Maartenskerk bestaat, de *Vpkirika,*[48]) met enige goederen wordt begiftigd. Deze lagere Sint Maartenskerk lag dus in Utrecht, en niet zoals Jongkees en Van Galen wilden in een plaats *Trecht,* die van Utrecht zou moeten worden onderscheiden.

47) Jongkees, Aanteekeningen, p. 60-62.
48) Een andere opvatting over de *Vpkirika* te *Dorestat* wordt verdedigd door A. Johanna Maris, De Opkerk te Dorestad als voorganster van de Parochiale kerk van Sint Johannes de Doper te Wijk bij Duurstede, in Jaarboek Oud Utrecht 1971, p. 89-107. Zij beschouwt de schenking van 777 *ad ecclesiam sancti Martini que est super Dorestad contructa et appellatur Vpkirika* niet als gift aan de Sint Maartenskerk boven *Dorestat* die *Vpkirika* heet, maar aan de Utrechtse Sint Maartenskerk, die met de kerk van *Dorestat* wordt begiftigd. Omdat het Maartenspatrocinium bij deze vertaling niet op de *Vpkirika* slaat, kan voor deze laatste iedere schutspatroon binnen het chronologisch mogelijke worden gekozen, dus bv. ook Sint Jan. Omdat er in de latere middeleeuwen in Wijk bij Duurstede een Sint Janskerk was en omdat bij recente opgravingen onder *Dorestat* een Karolingisch kerkje met de funktie van parochiekerk werd ontdekt, tracht Maris nu aannemelijk te maken 1) dat dit kerkje onder *Dorestat* geïdentificeerd moet worden met de *Vpkirika* die *super Dorestad constructa* was; 2) dat de *Vpkirika* onder *Dorestat* de voorgangster van de latere Sint Janskerk was; en 3) dat de *Vpkirika* zelf reeds aan Sint Jan was gewijd; een betoog dat mij niet heeft overtuigd.

3. *De kathedralenkwestie*

De Sint Maartenskerk lag niet slechts *Traiecto Veteri*, maar ook *in vico qui dicitur Treiecto super fluvium Reno* (in de vicus die Treiectum heet aan de rivier de Rijn) (753 mei 23 [49]). Uit het feit dat *Treiectum* hier een *vicus* wordt genoemd, heeft zich de beruchte Utrechtse kathedralenkwestie ontwikkeld. Want Tenhaeff [50] heeft uit de combinatie van de oorkonden van 753 en 777 afgeleid, dat de oorspronkelijke Sint Maartenskerk niet tussen de resten van het oude *castellum* op het Domplein maar in Oudwijk (dat overigens pas in de 12e eeuw voorkomt) tussen Rijn en Vecht ten oosten van de Pieterskerk gezocht moet worden, bij het tegenwoordige Wilhelminapark. Zijn redenering was als volgt: de kerk lag in een *vicus* en tevens in *Vetus Traiectum*, dus in een *Vetus vicus* = Oudwijk. Deze opvatting wordt tegenwoordig door geen enkele historicus meer gedeeld, onder andere op grond van haar onwaarschijnlijkheid. Bovendien mag men het begrip *vicus*, tenminste in het Germaanse taalgebied en in de Frankische tijd, tegenwoordig iets ruimer interpreteren, en wel als nederzetting of gewoon maar plek, oord, zonder te zijn gebonden aan de betekenis van onversterkte handelsnederzetting.[51])

In de *vicus Treiectum* stonden nog wel enige resten overeind van de Romeinse *castellum*-muren, en zo kon men de Sint Maartenskerk in 834 aanduiden als *ecclesiam sancti Martini que constructa est in castello Traiecto in pago Niftarlaca* [52]) en in 838 als *ecclesiam sancti Martini que est infra muros iam dicte civitatis constructa* [53]) (resp. de kerk van Sint Maarten die gebouwd is in de burcht Traiectum in de gouw Nifterlake, en de kerk van Sint Maarten die binnen de muren van reeds genoemde bisschopsstad is gebouwd).

In het *castellum* lag zonder twijfel ook Willibrords hoofdkerk, de Sint Salvator, die hij had gesticht en als bisschopszetel gebruikt. Het was deze kerk, *monasterium, quod est infra muros Traiecto castro situm constructum* (de kapittelkerk die binnen de muren in de burcht Traiectum gelegen, is gebouwd), die in 723 door Karel Martel met de fiscale goederen *in ipso Traiecto castro, tam infra muros quam et a foris* (in dezelfde burcht Traiectum, zowel binnen de muren als daarbuiten) werd begiftigd.[54]) Met betrekking tot deze kerk berichtte Bonifatius in zijn bekende brief aan paus Stephanus van het jaar 753,[55]) dat Willibrord vijftig jaar onder de Friezen had gepredikt

49) 753 mei 23, Diplomata Belgica no 175, OBU I no 43.
50) N. B. Tenhaeff, Diplomatische studiën over Utrechtsche oorkonden der Xe tot XIIe eeuw (Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwsche Geschiedenis der Rijks-Universiteit te Utrecht I), Utrecht 1913, p. 41.
51) F. Petri, Die Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in den Niederlanden und dem angrenzenden Frankreich, in Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens (Vorträge und Forschungen IV), Konstanz 1958, p. 254. Zie ook F. Ketner, De betekenis van vicus in de Utrechtse oorkonden, in Jaarboekje van Oud-Utrecht 1960, p. 47-54; herdrukt in F. Ketner, Stichtse Studiën, Utrecht 1974, p. 86-93.
52) 834 december 26, Diplomata Belgica no 181, OBU I no 62.
53) 838 maart 23, Diplomata Belgica no 182, OBU I no 63.
54) 723 januari 1, Diplomata Belgica no 173, OBU I no 35.
55) 753, Briefe des Bonifatius, Willibalds Leben des Bonifatius, ed. R. Rau (Freiherr-vom-Stein-Gedächtnisausgabe IVb), Darmstadt 1968, no 109, p. 338-342.

et sedem episcopalem et aecclesiam in honore sancti Salvatoris constituens in loco et castello qoud dicitur Traiectum (waarbij hij zowel een bisschopszetel als een kerk ter ere van de heilige Verlosser stichtte op de plaats en in de burcht die Traiectum heet). Op Willibrords werkzaamheid, uitgaande van deze nieuw gestichte Sint Salvatorkerk, baseerde Bonifatius in de genoemde brief zijn afwijzing van Keulse aanspraken. De Keulse bisschop beweerde dat deze zetel hem toebehoorde (en nu vertaal ik een passage uit de brief van Bonifatius) „vanwege de fundamenten van een zeker kerkje dat door heidenen was afgebroken, dat Willibrord tot aan de grond verwoest in de burcht *Traiectum* had gevonden en dat hij met eigen inspanning vanaf het fundament had opgebouwd en ter ere van de heilige Maarten had gewijd". Er was dus in het Utrechtse *castellum* een door Willibrord gestichte Sint Salvatorkerk naast een eveneens door Willibrord herstelde Sint Maartenskerk. Tegenover de paus beklemtoonde Bonifatius de stichting van de eerste en de verwaarloosde staat van de tweede kerk. De pauselijke opdracht aan Willibrord om de Friezen te bekeren was toch veel belangrijker „dan de vernietigde fundamenten van een verwoest kerkje, die door heidenen in elkaar waren getrapt en door de nalatigheid van bisschoppen verlaten".

Onder de indruk van de woordkeus van deze niet zonder rhetorische en zelfs demagogische stijlmiddelen geschreven brief, worden we des te sterker getroffen door de heel andere voorstelling van zaken die Bonifatius blijkbaar aan koning Pippijn heeft gegeven. Want in een ongedateerde oorkonde uit dezelfde tijd [56]) bekrachtigde deze op verzoek van Bonifatius de immuniteit van de Sint Maartenskerk, die door zijn (des konings) voorgangers Clotarius en Theodebertus zou zijn geschonken en volgens zeggen van Bonifatius nog altijd bestond. De schenkingsacte en bekrachtiging door deze voorgangers, door hen ondertekend, werden hem zelfs door Bonifatius ter lezing getoond!

Het bestaan van een Sint Salvatorkerk wordt geheel verzwegen, maar uit de verwoeste fundamenten van de Sint Maartenskerk zijn opeens een paar Merovingische oorkonden tevoorschijn getoverd. Mag men dat niet manipuleren noemen? Het is er Bonifatius naar mijn mening om te doen geweest tot elke prijs, en zelfs door middel van oorkondenvervalsing, het missiecentrum Utrecht van koninklijke Karolingische steun en een echte immuniteitsoorkonde te verzekeren. Want de ongedateerde oorkonde van koning Pippijn, waarin hij naar die vroegere - naar mijn mening onechte - oorkonden verwijst, is zelf wel echt en op zijn beurt basis voor veel meer koninklijke schenkingen. Aangezien Sint Maarten de huisheilige van de Frankische koningen was - zijn mantel *(cappa)* werd immers in de koninklijke hofkapel bewaard en gaf daaraan zijn naam (*cappella*) - is het begrijpelijk dat de koninklijke gunsten sinds Bonifatius' optreden hoofdzakelijk de Sint Maartenskerk hebben gegolden. Onder Bonifatius moet deze kerk de positie van kathedrale hoofdzetel hebben verkregen, hoewel de Sint Salvator, die deze rol onder

56) Tussen 751 december 13 en 754 juni 5. Diplomata Belgica no 176. OBU I no 40. De schenking en bevestiging door de voorgangers, . . . *eorum manibus roboratas, antedictus pontifex Bonifacius nobis ostendit relegendas* . . .

Willibrord vervulde, niet al haar rechten verloor. Zo werden de bisschoppen nog tot het begin van de 10e eeuw in de Sint Salvator begraven. De beide kerken vormden een dubbelkathedraal, zoals men dat ook herhaaldelijk in Italië tegenkomt,[57]) waarbij echter de Sint Maartenskathedraal onbestreden de belangrijkste was. Deze accentverlegging moet al zijn begonnen onder Bonifatius, die waarschijnlijk het Sint Maartenspatrocinium met de daaruit voortvloeiende koninklijke bescherming in de praktijk meer nodig had dan het door de paus gepropageerde patronaat van Sint Salvator.

Dat de Sint Maartenskerk reeds tijdens het leven van Bonifatius groter en belangrijker dan de Sint Salvator was geworden, valt ook af te leiden uit de beschrijving van Eigil in zijn *Vita sancti Sturmi* naar aanleiding van Bonifatius' dood.[58]) Daarin beschrijft Eigil in het 15e hoofdstuk dat de lijken van Bonifatius en zijn metgezellen, die bij Dokkum door de Friezen waren vermoord, per schip naar *Trech* werden gehaald, waar het lijk van Bonifatius door de broeders op een baar werd neergezet *in minore, quae eis vicinior erat ecclesia* (in een kleinere kerk, die dichterbij hen was) en waar de andere martelaars werden begraven. Voor Bonifatius bracht men intussen een graf in gereedheid *in basilica maiore* (in de hoofdkerk) maar omdat de heilige niet aldaar maar in Fulda wilde rusten, moest men tenslotte dit plan opgeven en hem per schip Rijn-opwaarts voeren.

Dat de martelaars in de Sint Salvator zijn begraven, heeft deze kerk steeds in haar overlevering bewaard. Toen ze in 1578 werd afgebroken, stond ze iets ten zuidwesten van de Sint Maartenskerk of Dom op het Domplein; maar waar haar oudste bouw heeft gelegen, is nog steeds niet ontdekt. Vermoedelijk moet deze worden gezocht onder de huizen op het Domplein aan de kant van de Gaard, maar waarschijnlijk is de grond onder de kelders aldaar zo vergraven, dat op succes niet meer te hopen valt. Maar in elk geval vormde ze een *ecclesia minor* ten opzichte van de Sint Maartenskerk, waarvan de oudste kern gezocht moet worden onder het koor van de huidige Domkerk, waar nog nooit is gegraven. De afstand tussen beide kerken binnen het *castellum* moet dus oorspronkelijk groter zijn geweest dan later, toen het allebei omvangrijke kathedralen waren geworden, die samen het Domplein vrijwel vulden.

Uit het feit dat de Sint Salvator *vicinior* (dichterbij) aan de oever was dan de Sint Maarten, hebben Tenhaeff [59]) en Van Galen [60]) willen afleiden, dat

57) C. J. A. C. Peeters, De oudste bisschopskerken van Utrecht, in Feestbundel F. van der Meer ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 16 November 1964, Amsterdam-Brussel 1966, p. 103 vlg.

58) Eigilis Vita sancti Sturmi, MGH SS II, p. 372.

59) Tenhaeff, Diplomatische studiën, p. 39 vlg. Hoewel de Sint Maartenskerk volgens hem in Oudwijk lag, vormde ze toch wel de *basilica maior*.

60) Van Galen, Schets (zie noot 18), p. 42-45. Hij beschouwt de Sint Maarten, bij de Tolsteegbrug, niet als de *basilica maior* maar als de *minor ecclesia*, die dichter bij de landingsplaats was. De Sint Salvator in het *castellum*, waar ook volgens hem de martelaars werden begraven, vormde dus naar zijn opvatting destijds de hoofdkerk. Volgens hem werden de martelaars in de *basilica maior* begraven, maar hoe hij deze bewering uit Eigils tekst heeft kunnen halen, is mij een raadsel. Dat Eigil over *Trech* spreekt, is voor Van Galen een bevestiging van zijn tweedeling Trecht - Utrecht. Ik kan deze opvatting niet bijvallen, aangezien Eigil als vreemdeling toch geen autoriteit was op het gebied van de Utrechtse volkstaal. Eigil heeft vermoedelijk alleen op de klank af het Latijnse

er een aanzienlijke afstand tussen beide kerken bestond; zelfs zo groot, dat de Sint Maartenskerk toen helemaal niet op het huidige Domplein stond, maar volgens Tenhaeff in Oudwijk en volgens Van Galen bij de Tolsteegbrug. Maar een zo grote afstand staat niet in Eigils verhaal en behoeft dus niet te worden aangenomen. Zolang men de oorspronkelijke rivierovergang en landingsplaats echter niet zoekt bij de tegenwoordige Maartensbrug (zoals ik wel doe) maar hetzij achter de Pieterskerk hetzij bij de Tolsteegbrug, veroorzaakt Eigils beschrijving inderdaad moeilijkheden bij de localisering van de Sint Maartenskerk op het huidige Domplein. Want in die gevallen zou de Sint Salvator niet dichterbij hebben gelegen dan de Sint Maarten. Maar als mijn hypothese van de Rijnloop en de rivierovergang juist zou blijken te zijn, zou men daarmee een duidelijker inzicht in deze hele situatie hebben verkregen. Zo nauw hangt de oudste geschiedenis van de stad Utrecht samen met haar topografische ligging, dat ze niet kan worden geschreven zolang over die topografie geen klaarheid is ontstaan.

Traiectum gegermaniseerd, zoals Willibald in zijn Leven van Bonifatius bij de beschrijving van de dodenreis eveneens heeft gedaan.

De verwerving van de natuurwetenschappelijke collecties aan de Utrechtse universiteit van 1815 tot 1848

*J. Mac Lean**)

Inleiding

De in dit opstel behandelde gegevens werden ontleend aan de archieven van het Departement van Binnenlandsche Zaken, afdeling Onderwijs, te 's-Gravenhage. Het verzamelde materiaal heeft gedeeltelijk betrekking op de verwerving van de natuurwetenschappelijke collecties van de Hogeschool te Utrecht van 1815 tot 1848. Het bewijst, dat de positie van de vaderlandse instrumentmakerij in genoemde periode uitermate zwak was. De Utrechtse hoogleraar G. Moll (1785-1838) kocht in het algemeen alle wetenschappelijke instrumenten te Londen; een enkele maal te Parijs en Luik.
Verder worden een aantal feiten beschreven, die betrekking hebben op het zelfstandig verrichten van scheikundige proeven door studenten sedert 1840 onder leiding van G. J. Mulder (1802-1880). Mulder moet daarom, mede in verband met zijn adviezen aan handel en nijverheid, als een belangrijke promotor van de vaderlandse scheikundige technologie, die eerst omstreeks 1850 van enig belang werd, beschouwd worden.
Ook werd de gang van zaken rond het industrie-onderwijs aan de Utrechtse Akademie bekeken. Dit onderwijs, dat in 1825 aan alle zes Universiteiten in de toenmalige Nederlanden werd opgedragen, was een voorloper van de Koninklijke Akademie te Delft, welke in 1843 zijn deuren opende.

Scheikunde

Het onderwijs in de scheikunde aan de Hogeschool te Utrecht werd van 1795 tot 1840 gegeven door de hoogleraar N. C. de Fremery (1770-1844). Van 1840 tot 1867 werd scheikunde gedoceerd door zijn opvolger G. J. Mulder.
Van 1829 tot 1840, de komst van Mulder, gaf de buitengewoon hoogleraar P. J. I. de Fremery (1797-1855), een zoon van de zoëven genoemde, onderwijs in de toepassingen van de scheikunde.
Tot 1815 was de Hogeschool te Utrecht een gemeentelijke Universiteit. Alle salarissen en verdere uitgaven werden door de Stad Utrecht betaald. Dit veranderde tegen het einde van het jaar 1815. In een brief aan Cura-

*) Instituut voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

G. J. Mulder. (Gem. Archief Utrecht)

toren van 13 november 1815 bood de Stad Utrecht het lokaal voor de chemie met toebehoren aan het Rijk aan. Bij Koninklijk Besluit van 28 november 1815, no. 14, werd dit voorstel geaccepteerd.
Volgens de begrotingen voor het Laboratorium Chemicum zouden de uitgaven in elk van de jaren 1816, 1817 en 1818 bedragen:

Vuur en licht	*f* 200
Drogerijen en andere benodigdheden voor de dagelijkse proeven	*f* 200
Schoonmaken van het laboratorium	*f* 25
Onderhoud der instrumenten	*f* 25
Aankoop van instrumenten	*f* 300
	f 750

Volgens het verslag over de lotgevallen van de Universiteit in het jaar 1816 bezat het Chemisch Laboratorium wel voldoende instrumenten, maar was het lokaal te klein.
Volgens het verslag over 1817 werd de Chemie overgebracht naar een huis naast de vroegere Statenkamer, het huidige Akademie Gebouw. Hier plaatste men ovens naar de nieuwste modellen.
Op 18 september 1817 werd het nieuwe laboratorium chemicum door N. C. de Fremery met een openbare les, waarbij velen aanwezig waren, plechtig ingewijd. In zijn rede betoogde de spreker, dat het onderwijs in de schei-

kunde terecht, bij de nieuwe Akademische Wet, van de Faculteit van de Geneeskunde naar die van de Wis- en Natuurkunde overgebracht was.
De Utrechtse hogeschool bezat reeds in de achttiende eeuw een goed laboratorium, dat omstreeks 1785 door de hoogleraar A. P. Nahuys (1737-1794) verbouwd was en voorzien van nieuwe fornuizen en ovens. Later had de Fremery een „aanzienlijk toestel van Gazometers en andere Physisch-Chemische Werktuigen" gekocht, waarvoor M. van Marum (1759-1837) een opgave had verschaft.
Omdat dit laboratorium voor het onderwijs in de scheikunde en de pharmacie, alsmede voor het plaatsen der instrumenten te klein was, hadden Curatoren een van de gebouwen van de zogenaamde Statenkamer, die aan de Universiteit was afgestaan, als laboratorium chemicum laten inrichten.[1])

Behoefte aan Instrumenten (1825)

Volgens artikel 192 van een Koninklijk Besluit van 2 augustus 1815 moest in het laboratorium chemicum een zo volledig mogelijke verzameling van chemische instrumenten en van alles wat daartoe nodig was, aanwezig zijn. Ontbrekende instrumenten moesten aangeschaft worden uit de *f* 400 jaarlijkse subsidie, welk bedrag sedert 1820 beschikbaar was. In 1825 schreef N. C. de Fremery aan Curatoren dat dit te weinig was, daar de uitgaven voor turf, steenkolen, houtskolen, schoonhouden van het laboratorium en de instrumenten, voor drogerijen en andere voor de proeven benodigde materialen en glaswerk ca. *f* 350 per jaar bedroegen. Voor de resterende *f* 50 kon men vrijwel geen instrumenten aanschaffen.
Uit de brief blijkt, dat het laboratorium chemicum de volgende instrumenten nodig had: „een luchtpomp, een barometer, nog enige thermometers, een hygrometer, een kwikzilvertoestel met gazometer, een galvanische trog-apparatus, een toestel om water met luchtvormige vloeistoffen te impregneren, toestellen tot ontleding van aarden en van organische grondbeginselen, een digester of autoclave van Chevreul, een toestel tot droging van nederplofsels bij de warmte van kokend water, mortieren van agaath en porphyr, driehalzige ballons, alsmede een ruime hoeveelheid kwikzilver". De schrijver verzocht om *f* 1400 om dit alles te kunnen kopen.[2])
Het is mij niet gebleken, dat dit bedrag toegestaan werd. Vermoedelijk was dit wel het geval, daar *The Thames* (Capt. Ph. Atherdon) in 1826 van Londen naar Rotterdam twee kisten met instrumenten vervoerde, die voor het laboratorium chemicum van N. C. de Fremery te Utrecht bestemd waren.[3]) Later bracht *The Earl of Clancarty* (Capt. Boxer) een kist met een luchtpomp voor scheikundig gebruik.[4])

1) Deze gegevens werden ontleend aan *Onderwijs*. Bundels Universiteit te Utrecht, 1815-1818. Volgens deze bron was het jaarlijks inkomen van N. C. de Fremery *f* 2.200. *Algemeene Kunst- en Letterbode*, 1817, II, bladz. 209-210.
2) *Onderwijs*, 11 mei 1825, no 9. Blijkens *ibid.*, 7 juni 1825, no 7, werd ten laste van het jaar 1825 *f* 332,50 uitgegeven.
3) *Ibid.*, 31 oktober 1826, no 25; 19 december 1826, no 18.
4) *Ibid.*, 1 februari 1827, no 53; 16 juli 1827, no 14; 19 juli 1827, no 42.

In verband met de benoeming van de opvolger van N. C. de Fremery stelden (Utrecht, 20 juni 1840) Curatoren de Minister een tweetal voor. De eerste hiervan was Gerardus Johannes Mulder, matheseos magister, phil. natur. medicinae et artis pharmaceuticae Doctor, Ridder in de Orde van de Nederlandsche Leeuw, lid van het Koninklijk Instituut, lid van de meeste Nederlandse en van vele buitenlandse genootschappen en Lector aan de Clinische School te Rotterdam.

Mulder studeerde te Utrecht; in 1823 verkreeg hij hier voor zijn „Commentatio de Entozoïs" een accessit; later voor zijn „De aqua rhenotrajectina" een gouden medaille. Hij schreef een fraaie dissertatie „De opio ejusque principiis". Hij was bekend in Europa en bracht de scheikunde in Nederland op grote hoogte. Hij schreef o.a. *„Scheikundige Werktuigkunde"* (6 delen); tezamen met H. C. van Hall (1801-1874) de *„Natuurkundige Bijdragen"* (1826-1832); het *„Scheikundig Archief"* (1833-1835); tezamen met W. Wenckebach (1803-1847) het *Bulletin des Sciences Physiques et Naturelles en Néerlande* (het bestond van 1838-1840). Mulder was auteur van opstellen in de *Verhandelingen van het Koninklijk Instituut,* in Poggendorff's *Annalen der Physik,* in Liebig's *Annalen der Pharmacie* en in het *Jahres-berigt* van Berzelius. Zijn leerlingen vertaalden onder zijn toezicht grote werken.

De tweede van het dubbeltal was P. J. I. de Fremery, Dr. Med. Hij werd, kort na de oprichting, hoogleraar aan 's Rijks Veeartsenijschool te Utrecht en in 1829 buitengewoon hoogleraar te Utrecht ten behoeve van het onderwijs in de toegepaste scheikunde. Hij schreef de verhandeling „De casuario Novae Hollandiae", promoveerde op „de Hydrope ligamentorum uteri" en schreef enige artikelen in tijdschriften.[5])

Zijn vader N. C. de Fremery verzocht Z.M. Koning Willem II in een adres zijn zoon tot zijn opvolger te benoemen. Curatoren waren hiertegen, omdat Mulder veel beter was (Utrecht, 7 juli 1840). Merkwaardig is, dat N. C. de Fremery van mening was, dat als zijn zoon benoemd zou worden, een scheikundig laboratorium niet gesticht behoefde te worden, hetgeen geld zou besparen. Curatoren antwoordden hierop, dat de kosten geen bezwaar waren, omdat deze kosten, in overeenstemming met een Koninklijk Besluit van 13 oktober 1836, no. 91, bestreden konden worden uit het Akademiefonds. Bovendien zou P. J. I. de Fremery het laboratorium kunnen gebruiken voor zijn lessen in de technische chemie.[6]) In elk geval blijkt hieruit, dat N. C. de Fremery niet inzag, dat het zelf experimenteren van studenten een bijzonder belangrijke zaak was.

Mulder werd bij Koninklijk Besluit van 15 juli 1840, no. 48, tot hoogleraar benoemd.[7])

5) *Ibid.*, 23 juni 1840, no 60. Het adres van Curatoren is hier aanwezig.
6) *Ibid.*, juli 1840, no 56; 9 juli 1840, no 70.
7) *Ibid.*, 18 juli 1840, no 72; 21 juli 1840, no 137; 21 september 1840, no 90.

Mulder's Verzoekschrift (1842)

In een uitvoerig adres van vijftien bladzijden (Utrecht, 28 maart 1842) aan de Minister, klaagde Mulder, dat er te Utrecht geen scheikundig laboratorium was. De scheikunde, de artsenijbereidkunde en de toegepaste scheikunde waren hierdoor in Nederland in een jammerlijke verwaarloosde toestand. In Duitsland, Engeland en Frankrijk plukte men vele vruchten, want daar werden deze wetenschappen grondig beoefend. In Nederland bestond een grote achterstand ten nadele van de geneeskunde, de artsenijmengkunde, vele kunsten en de chemische technologie. Te Utrecht bestond grote behoefte aan praktisch scheikunde onderwijs.
Toen Mulder nog te Rotterdam (vanaf 1826) werkte begon hij reeds met een laboratorium. Hij werd echter tegengewerkt door de Examencommissie te Dordrecht, terwijl de ambtenaar, belast met de geneeskundige zaken bij de Hoge Regering, hem niet steunde. Tijdens de korte bloei waren enige vooraanstaande Nederlanders gevormd. De commissie te Dordrecht, welke de te Rotterdam opgeleide geneeskundigen examineerde, bestond uit niet wetenschappelijk gevormde chirurgijns en apothekers, die een wetenschappelijke opleiding minachtten. Zij zagen liever dat onkundigen examen deden. Mulder kon niet tegen deze stroom van onkunde en slechte praktijken op.
Mulder, die sedert 1840 te Utrecht werkte, deelde mede, dat zijn omgeving daar inzag, dat de Nederlandse gezonken geest opgewekt moest worden. Scheikunde en artsenijbereidkunde moesten praktisch onderwezen worden. In 1842 bezochten achttien van de veertig studenten, die zijn colleges volgden, het scheikunde praktikum.

Voor 1840 werd te Utrecht alleen oraal onderwijs, toegelicht met proeven, gegeven, hetgeen elders in Nederland in 1842 nog het geval was. Justus von Liebig (1803-1875) had echter gewezen op de noodzaak, dat studenten zelf experimenteerden. Sedert 1840 gaven Curatoren toelagen voor het laboratorium, boven de ontoereikende bijdragen van het Rijk (*f* 480). Het Academiefonds was niet in staat in de hoge kosten te voorzien. Elke praktikant kostte omstreeks *f* 100 per jaar en betaalde slechts *f* 30 per jaar. Voor achttien studenten was dit *f* 1800 per jaar. Tesamen met *f* 800 brandstof en *f* 400 behoeften voor de orale colleges was *f* 3000 per jaar nodig. Verminderd met de bijdrage der studenten (*f* 540) bleef *f* 2500 over, waarvan het Rijk *f* 480 betaalde. Omdat uit het Academiefonds de resterende *f* 2000 niet betaald kon worden, verzocht Mulder de door het Rijk betaalde *f* 480 tot *f* 1500 à *f* 2000 te verhogen. Uit het Academiefonds zou dan de rest aangevuld kunnen worden. Mocht het Rijk hiertoe niet bereid zijn, dan wilde Mulder een beroep doen op particulieren.[8])

8) *Ibid.*, 29 maart 1842, no 135.
Blijkens de *Algemeene Kunst- en Letterbode*, 1842, II, bladz. 211 liet P. Driessen (1753-1828) te Groningen sedert 1791 ook een scheikundig praktikum doen. Vele jaren voor 1842 lieten S. Stratingh Ezn. (1783-1841) en diens opvolger C. Mulder (1796-1867) studenten op zaterdagmorgen van 9-13 uur in het Groningse laboratorium praktisch werken. Ook te Franeker was hiertoe gelegenheid.

Curatoren, met wie de Minister hierover contact opnam, schreven (Utrecht, 20 april 1842), dat er vroeger iedere week vier theorie-colleges gegeven werden, tijdens welke de docent proeven deed. Mulder begon de studenten zelf proeven te laten doen. In de periode 1840-1842 was het aantal practiserende studenten van drie tot achttien toegenomen. Curatoren deelden verder mede, dat Mulder in november 1840 *f* 2500 uit het Academiefonds voor het kopen van instrumenten en verdere benodigdheden had ontvangen. Mei 1841 was hem uit dit fonds *f* 1860 voor onkosten van vuur, licht en chemicaliën gegeven. Mulder gebruikte de bijdragen der praktikanten om onkosten en lonen te betalen. De beroemde Zweedse hoogleraar J. J. Berzelius (1779-1848) achtte hem hoog, omdat Mulder een der eerste scheikundigen van Europa was. Hij maakte rapporten in moeilijke criminele rechtsgedingen, gaf adviezen aan het gouvernement en aan de handel. Curatoren waren erop tegen, dat Mulder particuliere hulp inriep. Mulder was niet in staat alles zelf te betalen. Zijn voorstel hem werkzaamheden op te dragen en de beloning hiervoor te gebruiken voor het laboratorium moest, omdat hij het te druk had, niet aangenomen worden. Zij wilden, dat jaarlijks *f* 1000 uit de gelden ter ondersteuning van de Nijverheid, voor het onderwijs in de scheikunde beschikbaar gesteld zou worden alsmede een eenmalige gift van *f* 1500 ter verbetering van het scheikundig laboratorium.
In verband hiermee wendde het Departement zich tot A. Lipkens (1782-1847), Directeur van de in 1842 opgerichte Koninklijke Academie te Delft. Men wilde weten of te Delft ook laboratorium oefeningen in de scheikunde gedaan zouden worden. Deze antwoordde (Voorburg, 26 mei 1842), dat dit pas in het derde en vierde studiejaar het geval zou zijn. Lipkens was ervoor, dat aan Mulder geld ter beschikking gesteld werd.[9])

Bezuinigingen

In 1843 werden bezuinigen ingevoerd om de kosten van het hoger onderwijs te verkleinen. Deze betroffen ook het industrie-onderwijs. In een schrijven van de Minister aan Z.M. ('s-Gravenhage, 21 november, 1842) leest men, dat voor het industrie onderwijs veel belangstelling was, terwijl het onderwijs in de mechanische technologie te Leiden voortdurend kwijnde, zodat dit tenslotte niet meer gegeven werd. Te Leiden was wel belangstelling voor het onderwijs in de chemische technologie, dat door de buitengewoon aktieve A. H. van der Boon Mesch (1804-1874) gegeven werd. Van 1829 tot 1840, toen Mulder hoogleraar werd, gaf P. J. I. de Fremery te Utrecht onderwijs in de toepassingen van de scheikunde, terwijl hier nimmer colleges in de mechanische technologie gegeven werden. Om deze reden besloot de Regering, het sedert 1825 verplichte academische industrie onderwijs, in 1843 facultatief te maken. Dit betekende, dat men het mocht blijven geven, het hoefde echter niet. De Regering besloot tot deze maatregel, omdat de Koninklijke Akademie te Delft in 1843 zijn deuren zou openen.
Een tweede bezuinigingsmaatregel bestond hieruit, dat alle rijksbeurzen, be-

9) *Onderwijs*, 30 april 1842, no 72.

A. Lipkens. Uit: Gedenkschrift v. d. Koninklijke Akademie en van de Polytechnische School 1842-1905, *Delft 1906*.

halve één te Leiden, afgeschaft werden. In de periode 1815-1836 waren er te Leiden dertig beurzen à *f* 300, te Groningen twintig à *f* 200, te Utrecht ook twintig à *f* 200. In 1836 waren deze aantallen, in verband met de Belgische opstand, tot twintig, vijftien en vijftien verkleind, waardoor de uitgaven afnamen van *f* 17.000 tot *f* 12.000 per jaar. In 1843 werden deze kosten, wegens de slechte economische toestand, vrijwel tot nul gulden teruggebracht. Men meende zonder nadeel voor de wetenschap te kunnen bezuinigen, hetgeen betwijfeld moet worden.
Ten aanzien van het rekwest van Mulder waren er geen moeilijkheden, daar Gedeputeerde Staten van de provincie Utrecht, nadat zij door de Minister benaderd waren, toezegden Mulder financieel bij te staan.[10])
Met ingang van het jaar 1844 stelden zij aan de Utrechtse Universiteit tien jaar lang *f* 5000 per jaar beschikbaar. De Gemeente Utrecht gaf een even-groot bedrag.[11])
Het was aan deze hulp te danken, dat het laboratorium chemicum vertimmerd werd. Deze werkzaamheden werden in 1845 beëindigd. In 1846 werden de praktische oefeningen in de scheikunde door doctoren, apothekers en artillerie-officieren gevolgd.[12])

10) *Koninklijke Besluiten* van 2 augustus 1815 (sic), 13 oktober 1836, no 87, en 15 februari 1843, no 67, met bijlagen.
11) *Onderwijs*, 19 augustus 1843, no 59; 5 september 1843, no 156; 12 september 1843, nos 50-51; 14 september 1843, no 116.
Koninklijk Besluit, 7 september 1843, no 67.
Index, Onderwijs, 1843, bladz. 61.
12) *Verslagen nopens den Staat der Hooge Scholen etc.*, over 1845 en 1846.

Von Baumhauer [13])

Toen het aantal studenten, dat praktische oefeningen in de scheikunde deed, zeer toenam werd E. H. von Baumhauer (1820-1885) in 1843 op voorstel van Mulder tot onbezoldigd assistent voor de scheikunde benoemd. Januari 1843 had Mulder nog twee assistenten van mindere rang, die door het laboratorium betaald werden. Een derde assistent werd door Mulder betaald. De vlijtige Baumhauer werkte reeds vanaf 1841 in het laboratorium. Hij was candidaat in de wis- en natuurkunde, eveneens in de wijsbegeerte en letteren en zou in het laatste binnen enkele weken promoveren. Mulder noemde hem een verdienstelijk student, die aanzienlijke vorderingen in de scheikunde gemaakt had.[14]) Omstreeks oktober 1845 werd Baumhauer tot professor in de Natuurkunde aan het Koninklijk Athenaeum te Maastricht benoemd.[15])
Na het vertrek van von Baumhauer, kon Mulder geen bekwame onbezoldigde plaatsvervanger in Nederland vinden. Hij ontbood toen J. C. A. Voelcker (geb. 1822, sedert 1850 hoogleraar in Engeland) uit Duitsland. Deze werd omstreeks 1 januari 1846 zijn assistent. Mulder betaalde hem van zijn eigen salaris *f* 1000 per jaar, ongeveer de helft van zijn inkomen. Voelcker, wiens geschriften op vijf verschillende plaatsen in en buiten Europa vertaald waren, was volgens Mulder een uitblinker. Het blijkt nog, dat J. F. W. Johnston (1798-1855), hoogleraar te Edinburgh, en J. P. Norton (c. 1822-1852), professor te New-York, de colleges van Mulder volgden.[16]) Mulder bereikte dat het Rijk aan Voelcker *f* 1000 per jaar betaalde.[17])

Militaire Apothekers voor Oost-Indië

Mulder belastte zich in 1845 met de opleiding van enige jongelieden, die de Minister van Koloniën Baud,[18]) wilde laten opleiden tot bekwame apothekers voor de militaire geneeskundige dienst in Oost Indië; niet meer dan acht tegelijk. Zij moesten lessen in de natuurkunde, scheikunde, artsenijbereidkunde, artsenijkennis, plant-, dier- en mineraalkunde volgen en vooral deelnemen aan het praktikum van Mulder.[19])
De volgende personen werden door Baud aangewezen, om onder leiding van Mulder te worden opgeleid:

D. W. Rost van Tonningen, geb. Zierikzee, 17 november 1823.[20])

13) Zie ook H. J. van der Beek. *E. H. von Baumhauer zijn betekenis voor de wetenschap en de Nederlandse economie*, Leiden 1963.
14) *Onderwijs*, 3 februari 1843, no 56; 8 februari 1843, no 112; 17 februari 1843, no 119; 23 februari 1843, no 70.
15) *Ibid.*, 14 oktober 1845, no 47; 17 oktober 1845, no 141.
16) *Ibid.*, 15 december 1846, no 48.
17) *Ibid.*, 29 december 1846, no 95.
18) Jean Chrétien baron Baud (1789-1859).
19) *Onderwijs*, 1 oktober 1845, no 47; 10 oktober 1845, no 58; 13 oktober 1845, no 199. *Koninklijk Besluit*, 26 november 1845, no 63.
20) *Onderwijs*, 2 maart 1847, no 49; 6 maart 1847, no 186.

H. C. L. Tops, geb. Breda, 3 september 1831.[21])
A. E. de Brieder, geb. Tilburg, 5 november 1830.[22])
Jan Willem Roelandt, geb. Zaltbommel, 6 maart 1828.[23])
Jacob van Heijningen, geb. Rijswijk, 23 december 1825.[24])
Abraham Scharlee, geb. Rotterdam, 1 december 1826.[24])
J. J. Altheer, A. A. Backer Overbeek en S. A. Bleekrode.[25])

December 1848 verzochten Curatoren het Departement van Koloniën om een toelage in verband met de praktische oefeningen der aanstaande militaire apothekers.[26])
Voor zijn opofferingen bij zijn onderwijs in de scheikunde, hij had zelf vele betalingen verricht, ontving Mulder in 1847 een bedrag van *f* 1000. De Minister wees Curatoren erop, dat dit niet betekende, dat Mulder voortdurend dit bedrag zou ontvangen.[27])

De Amanuensis voor de Scheikunde

De eerlijke en ijverige Hendrik Kluever was vanaf 1812 amanuensis bij het scheikundig laboratorium. Hij werkte onder N. C. de Fremery en kort onder Mulder. In 1840 was zijn inkomen *f* 350 per jaar. Met ingang van 1 januari 1841 werd hij wegens ouderdom gepensioneerd (*f* 146 per jaar). Voorlopig werd hij niet vervangen.[28])
Als amanuensis voor de chemie verdiende Hendrik Kluever in de periode van november 1815 tot en met 1818 *f* 312 per jaar. In deze periode was hij tevens bediende bij het Kabinet van Natuurlijke Historie (*f* 150 per jaar). Volgens een Koninklijk Besluit van 27 december 1815, no. 60, werd zijn inkomen vanaf 1 november 1815 door het Rijk betaald, dus niet meer door de Stad Utrecht.[29])

Natuurkunde

Gerrit Moll (1785-1838) werd op 14 juni 1812 benoemd tot direkteur van het Observatorium te Utrecht. Op 20 oktober 1812 werd hij hoogleraar in de wis- en sterrenkunde. Toen professor Rossijn [30]) op 16 oktober 1815

21) *Ibid.*, 2 augustus 1847, no 88; 4 augustus 1847, no 110.
22) *Ibid.*, 28 augustus 1847, no 63; 1 september 1847, no 87.
23) *Ibid.*, 2 september 1847, no 84; 22 september 1847, no 71.
24) *Ibid.*, 7 oktober 1847, no 63; 9 oktober 1847, no 112.
25) *Ibid.*, 2 augustus 1848, no 51; 5 augustus 1848, no 128.
26) *Ibid.*, 13 december 1848, no 57; 18 december 1848, no 174; 2 juni 1849, no 84.
27) *Ibid.*, 12 januari 1847, no 50; 22 februari 1847, no 184; 2 maart 1847, no 55; 5 maart 1847, no 169.
Koninklijk Besluit, 1 december 1846, no 30.
28) *Onderwijs*, 16 november 1840, no 113; 20 november 1840, no 184; 26 november 1840, no 57; 1 december 1840, no 57; 7 april 1841, no 56.
Koninklijk Besluit, 24 november 1840, no 34.
29) *Onderwijs. Bundels Universiteit te Utrecht*, 1815-1818.
30) Blijkens de *Algemeene Kunst- en Letterbode*, 1818, I, bladz. 4, overleed Johannes Theodorus Rossijn, hoogleraar in de Natuurkunde op 27 december 1817 te Utrecht, oud 73 jaar. Hij werd te Noordzijpe geboren blijkens zijn inschrijving als student te Leiden op 15 september 1763.

emeritaat verkreeg, werd aan Moll het onderwijs in de natuurkunde opgedragen. Schröder [31]) werd met ingang van de kursus 1815-1816 benoemd voor de wiskunde. Vanaf 1815 tot 1838 verzorgde Moll dus het onderwijs in de natuur- en in de sterrenkunde.[32]) Sedert 1838 tot 1867 werd de fysica gedoceerd door R. van Rees (1797-1875). Van Rees verzorgde de sterrenkunde van 1838 tot 1843. In 1843 werd de sterrenkunde door de lector A. S. Rueb (1806-1854) overgenomen.
Curtoren schreven aan Falck [33]) (Utrecht, 17 november 1815), dat Burgemeesters van de Stad Utrecht, onder goedkeuring van de Koning, het Theatrum Physicum met de verzameling van physische, hydraulische en optische instrumenten aan de Hogeschool wilden afstaan.
Door deze overdracht zou de Stad ontslagen zijn van de zorg voor de Hogeschool. Dit voorstel werd bij Koninklijk Besluit van 28 november 1815, no. 14, geaccepteerd.
De begrotingen van de jaren 1816, 1817 en 1818 voor het Kabinet van Natuurkundige Werktuigen en de lessen in de Proefondervindelijke Natuurkunde waren als volgt samengesteld:

	1816	1817	1818
Verwarming van het auditorium	*f* 25	*f* 25	*f* 75
Schoonhouden ervan	25	25	25
Schoonhouden der instrumenten	50	50	50
Benodigdheden voor het doen van proeven	50	50	100
Traktement amanuensis	208	—	—
Aankoop van nieuwe instrumenten	500	400	400
	f 858	*f* 550	*f* 650

In 1816 is sprake van een bedrag van *f* 260 voor de vergroting van het Theatrum Physicum. Genoemd worden het wegbreken van een muur en van een schoorsteen, het aanbrengen van nieuwe banken en het maken van twee nieuwe ramen. Het gebouw werd van binnen en van buiten geschilderd. Een timmerman ontving hiervoor *f* 85, een metselaar *f* 125, de verver en glazenmaker *f* 50.
Volgens het verslag over het jaar 1816 (Utrecht, 27 november 1816) was de verzameling physische instrumenten tamelijk uitgebreid. Volgens het verslag over 1817 werden enige nieuwe aankopen voor de verzameling van physische instrumenten en van modellen van werktuigen gedaan. Het salaris van Moll bedroeg in 1816, 1817, 1818: *f* 2200 per jaar.[34])

Het Theatrum Physicum et Anatonicum aan de Lange Nieuwstraat was als natuurkundig laboratorium in gebruik van 1726 tot 1819.

31) J. F. L. Schröder (1774-1845).
32) J. G. van Cittert-Eymers. *G. Moll* in *Scientiarum Historia*, deel *10*, Antwerpen 1967, bladz. 60-67.
33) Anton Reinhard Falck (1777-1843), Minister van het Openbare Onderwijs, de Nationale Nijverheid en de Koloniën.
34) *Onderwijs. Bundels Universiteit te Utrecht, 1815-1818.*

Op 8 december 1777 richtte professor Rossijn een „Gezelschap ter Beoefening en Bevordering van de Proef-ondervindelijke Natuurkunde" op. Op 1 november 1813 ontstond een tweede Natuurkundig Gezelschap. Op 25 januari 1816 werden beide verenigd. Zodoende kwam het Natuurkundig Gezelschap in het bezit van de kostbare collectie instrumenten van het oude gezelschap. In 1816 kocht het een door John Cuthbertson in 1791 vervaardigde manshoge electriseer-machine op een veiling te Amsterdam.[35])
Koning Willem I stond in 1818 toe, dat de Hogeschool en het Natuurkundig Gezelschap te Utrecht een Theatrum Physicum inrichtten, dat, evenals de instrumenten, door het genoemde Gezelschap gebruikt mocht worden. Elk zou *f* 3500 aan de inrichting bijdragen. Het oude lokaal, dat gebruikt werd als Theatrum Physicum en voor het bewaren der natuurkundige instrumenten, was te klein geworden. Men nam daarom liever de vroegere Stads-Schermzaal, annex de zogenaamde Statenkamer, die in 1815 (door de Stad) aan de Hogeschool afgestaan was. De Kabinetten van Natuurlijke Historie en Anatomie waren hier reeds ondergebracht.[36])
Op 10 maart 1819 werd de vertimmering van de gewezen Schermzaal tot een physische gehoorzaal aanbesteed. Gerrit van Tusschenbroek, meester schilder en glazenmaker te Utrecht, nam het werk voor *f* 6950 aan.[37])
Het nieuwe Physische Laboratorium was tot 1877 gehuisvest in een gebouw aan de Minrebroederstraat.[35])

Het bezoek van Moll aan Londen (1820)

Toen Moll in de zomer van 1820 Londen bezocht, deed hij daar met geld van de Hogeschool aanzienlijke inkopen voor de kabinetten van Natuur- en Scheikunde. Hij kocht daar ook, voor meer dan *f* 1300, vele belangrijke werktuigen voor rekening van het te Utrecht zeer bloeiende Natuurkundige Gezelschap. Hiermee was overeengekomen, dat alle instrumenten, bij opheffing van het Gezelschap, aan de Hogeschool zouden komen. Moll was aanwezig bij het ontschepen der instrumenten te Rotterdam; hij begeleidde ze ook naar Utrecht. Inkomende rechten hoefden niet betaald te worden. Doordat ze niet in pakhuizen opgeslagen werden en pas te Utrecht door de douane gevisiteerd mochten worden, werden beschadigingen vermeden; o.a. arriveerde een repetitie-cirkel.[38])

Moll's drukke Bezigheden

Moll werd (Koninklijk Besluit, 15 maart 1821, no. 105) tot lid van een commissie, die zich bezig hield met het onderzoek der middelen tot verbe-

35) P. H. van Cittert. *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1929, bladz. 150-176. Geschiedenis van de verzameling antieke instrumenten van het natuurkundig laboratorium der Rijks Universiteit en van het Natuurkundig Gezelschap.
36) *Onderwijs*, 24 november 1818, no 600.
Koninklijk Besluit, 14 november 1818, no 70. Blijkens P. H. van Cittert, *op. cit.*, werd het contract tussen Curatoren en het Natuurkundig Gezelschap op 30 december 1818 gesloten.
37) *Onderwijs*, 16 maart 1819, no 430.
38) *Ibid.*, 20 november 1820, no 1650.

G. Moll. (Gem. Archief Utrecht)

tering van onze voornaamste rivieren, benoemd. Omdat hij daardoor vaak afwezig was en vaak verhinderd was colleges te geven, deed hij een poging (1823) van dit lidmaatschap af te komen. De president van de commissie O. Repelaar van Driel (1759-1832) was hiertegen. Moll moest lid blijven totdat de werkzaamheden beëindigd zouden zijn, hetgeen tegen het einde van het jaar 1823 het geval was.[39])

Door dit lidmaatschap en zijn vele andere bezigheden was Moll niet in staat wetenschappelijk onderzoek te doen. Verder hield hij zich bezig met „maten en gewichten, de Vaartsche Sluis, de Sluis van Buiksloot, de stoommolens te Arkel, de vochtmeters voor de belasting op het gedistilleerd en met de reglementen op de stoommachines". Hij had ook een Rijnreis gemaakt. Een en ander maakte ook, dat hij in 1826 niet in staat was het onderwijs in de mechanische technologie, dat hij zeer apprecieerde en waarop hij in de pers had aangedrongen, te geven.[40])

Dit alles maakte, dat Moll in 1827 slechts opdrachten mocht aanvaarden, na voorafgaande autorisatie van de Koning. Het was de bedoeling, dat hij onverwijld met het technologisch onderwijs begon.[41])

Proeven over de Lengte van de Sekonde-slinger

Uit een brief van Moll (Amerongen, 17 september 1823) aan de Administrateur voor het Onderwijs D. J. van Ewijck (1786-1858) blijkt, dat Capt.

39) *Ibid.*, 28 februari 1823, no 335; 22 maart 1823, no 493.
40) *Ibid.*, 23 maart 1827, no 109; 7 juni 1827, no 98; 17 juni 1827, no 15.
41) *Ibid.*, 23 juni 1827, no 12; 26 juni 1827, no 121.

Kater [42]) in Engeland toezicht hield op het maken van de instrumenten, die benodigd waren voor Moll's proeven over de lengte van de sekondeslinger. Ten behoeve van deze proeven kwamen ook onderdelen uit Parijs. De te Parijs verblijvende Suermondt [43]) had met Fortin [44]) gesproken over het gedeelte van het toestel, dat uit Frankrijk zou komen; Moll wilde de methodes van Borda [45]) en Kater combineren en met elkaar vergelijken. Fortin zou dit gedeelte voor ongeveer 1100 francs leveren.
De Koning stelde voor deze proeven aan Moll *f* 4000 ter beschikking. Hiervan waren *f* 3000 nodig voor de aanschaffing van instrumenten. Een van de redenen om Moll dit geld te verschaffen was dat hij in 1823 uitnemende proeven over de voortplanting van het geluid had gedaan. De belangrijke resultaten ervan waren door de geleerde genootschappen in Engeland en Frankrijk met belangstelling ontvangen. Hierdoor gestimuleerd wilde Moll de lengte van de sekonde-slinger in Nederland meten.
Van Ewijck schreef aan de Koning: „Er is in de laatste jaren in het gebied der (exacte) wetenschappen, weinig hier te lande geschied, waarvan buiten 's lands ophef is gemaakt. Men vindt niet dagelijks menschen in staat en gezind om in het gebied dezer wetenschappen iets belangrijks tot stand te brengen, en de heer Moll zal niet alleen doen wat de Staat der hedendaagsche kennis en het gebruik der beste werktuigen mogen doen wensen, maar door zijne persoonlijke betrekking tot de meeste geleerden in Engeland en Frankrijk, kan het niet missen of aan hem en aan het Gouvernement, dat hem ondersteunde, zal ook van buiten af den verdienden lof worden toegekend".[46])
Het geld werd beschikbaar gesteld onder de voorwaarde, dat de resultaten der proeven in het Nederlands gedrukt zouden worden, bijvoorbeeld in de werken van het Instituut,[47]) een conditie, die men moet zien in het licht van het toenmalige nationalisme.
Omdat deze instrumenten door Nederland niet geleverd konden worden, werden zij in Engeland besteld. Dit ging evenwel gepaard met een aanzienlijke vertraging.[48]) Eerst omstreeks januari 1826 werd een gedeelte voor *f* 2406,05 afgeleverd.[49]) Een tweede gedeelte arriveerde omstreeks november 1826 (*f* 660,45). G. Dollond leverde een cylinder en een balans met gewichten.[50])

Een Model van een Stoommachine

In 1825 schreef Moll aan van Ewijck ('s-Gravenhage, 1 februari 1825), dat hij jaarlijks enige lessen in de toepassingen van de stoomwerktuigen wil-

42) Henry Kater (1777-1835), lid van de Royal Society te Londen.
43) Over Suermondt werden geen gegevens gevonden. Vermoedelijk wordt bedoeld Y. D. C. Suermondt te Utrecht, die op 24 juli 1834 een octrooi ontving.
44) Fortin (1750-1831?), mechanicus te Parijs, lid van het Bureau des Longitudes.
45) Jean Charles Borda (1733-1799).
46) *Onderwijs*, 13 februari 1824, no 311. De brief van Moll is hier aanwezig.
47) *Ibid.*, 23 februari 1824, no 400.
48) *Ibid.*, 14 januari 1826, no 105.
49) *Ibid.*, 28 januari 1826, no 8.
50) *Ibid.*, 18 december 1826, no 34. Zie ook *ibid.*, 6 juni 1827, no 24.

de geven. Hij wees erop, dat Z.M. de toepassingen van de stoomwerktuigen op schepen, fabrieken en in de waterbouwkunde aanmoedigde en bevorderde. Moll wilde daarom het kabinet van natuurkundige werktuigen voorzien van een model.[51])

Van Ewijck, die dit verzoek ondersteunde, schreef aan de Koning, dat men de nijvere klassen steeds meer bekend moest maken met deze werktuigen, waaraan Engeland de onbegrijpelijke ontwikkeling van zijn Industrie-wezen voornamelijk te danken had.[52])

Moll ontving voor de aanschaffing van het model *f* 1200.[53]) Het werd gekocht bij Cockerill en Cie te Seraing (bij Luik).[54])

Andere Instrumenten voor Moll

April 1825 ontving Moll drie kisten met philosophische instrumenten (ca. *f* 1600) en een kist met twee thermometers (*f* 24). Het engelse sloefschip *Rotterdam* (Capt. James Lanning) bracht ze van Londen naar Rotterdam. Om beschadiging bij het onderzoek door de douane te voorkomen werden de kisten te Rotterdam niet geïnspecteerd.[55])

Hetzelfde schip vervoerde een tweede zending uit Londen o.a. het door Molyneux vervaardigde Horologie, welke Moll mei 1825 te Utrecht ontving. Uit zijn brief (Utrecht 12 mei 1825) blijkt, dat hij druk aan het werk is. Hij zou zo gelukkig zijn als een Koning, als de Commissie van de Waterstaat hem niet als lood op het hart lag.[56]) Dit horloge viel tegen, want in 1827 werd het in Engeland gerepareerd of geruild.[57])

De amanuensis G. Münnich (1766-1829) leverde in 1826 aan het Kabinet van Natuurkundige Werktuigen te Utrecht een model van de hydraulische pers van Brahma voor *f* 556,60, waarvoor Moll tekende.[58])

Omstreeks november 1826 bracht de *Commerce* (Capt. Golder) vijf kisten met natuurkundige instrumenten van Londen naar Rotterdam ten behoeve van Moll.

In 1827 ontving Moll vijf kisten met 250 paren platen en bijbehorende troggen alsmede een kist met een luchtpomp. De pomp was bestemd voor professor Delvaux te Luik. Deze zes kisten werden naar Rotterdam gebracht door *The Earl of Clanarty* (Capt. Boxer).

De *Alkmaar* (Capt. Heath) bracht vier kisten met een galvanisch toestel en

51) *Ibid.*, 19 maart 1825, no 22. De brief van Moll ('sGravenhage, 1 februari 1825) is hier aanwezig.
52) *Ibid.*, 8 maart 1825, no 56.
53) *Ibid.*, 19 april 1825, no 19.
Koninklijk Besluit, 3 april 1825, no 112.
54) *Ibid.*, 11 juni 1829, no 25. Zie de brief van G. van der Jagt aan van Ewijck.
55) *Onderwijs*, 12 april 1825, no 26; 14 april 1825, no 4.
56) *Ibid.*, 13 mei 1825, no 6; 19 mei 1825, no 17.
57) *Ibid.*, 1 juni 1827, no 19.
58) *Ibid.*, 14 mei 1827, no 30; 15 mei 1827, no 28.
Volgens Poggendorff was Joseph Brahma (1749-1814) een mechanicus en ingenieur te Londen.

een kist met een astronomische cirkel naar Rotterdam.[59])
De *Attwood* (Capt. A. Donnie) bracht eind 1827 een kist met natuurkundige instrumenten van Londen naar Rotterdam.[60])
Volgens een gegeven van het jaar 1828 betaalde Moll enige werktuigen uit het materieel subsidie; andere uit de fondsen van het Natuurkundig Gezelschap of uit de toelage van de Stad. Vele andere werktuigen waren in bestelling.[61])
Het Rijk maakte gebruik van Moll's bekwaamheden voor het nazien van wetenschappelijke instrumenten. Moll zag de theodoliet na, die J. E. Humbert (1771-1839) wilde gebruiken voor opnemingen aan de Barbarijse kust.[62])
Moll begon eind 1828 laat met zijn colleges te Utrecht, omdat hij in zijn „huiselijke kring" onaangenaamheden had. Hij was om deze reden laat uit Engeland te Utrecht teruggekeerd.[63])
In 1829 ontving de amanuensis Münnich *f* 19,85 ten laste van het materieel subsidie van het jaar 1828.[64]) Uit een buitengewoon materieel subsidie over het jaar 1829 mocht *f* 611 besteed worden voor de verzameling van natuurkundige instrumenten; evenzo *f* 550 voor heel- en vroedkundige instrumenten en *f* 440 voor de chemische technologie.[65])
Zelfs in Guatemala was Moll's naam bekend. In 1829 zond J. Haefkens, consul-generaal in Guatemala, waarnemingen aan Moll, die hij tezamen met de engelse geleerde Moyle op de top van de water-vulkaan in Centraal Amerika verricht had.[66])
Omstreeks april 1830 ontving Moll vijf pakken of kistjes met natuurkundige instrumenten voor het physisch kabinet te Utrecht uit Parijs, die via Valenciennes en Quiévrain naar Utrecht gezonden werden. Moll wenste niet, dat de douane-ambtenaren te Quiévrain de zending inspekteerden. De reden hiervan was, dat hij onlangs uit Parijs een pakje instrumenten had ontvangen waarvan de inhoud door de commiezen te Quiévrain geheel geruineerd was o.a. een „artificiele horisont". Doordat zij het toestel, na de inspektie met geweld in de doos gewrongen hadden, was het glas gebroken en waren de schroeven verwrongen. Verder waren twee van de drie geleverde areometers te Quiévrain gebroken.
Het blijkt verder nog, dat er geen belangstelling was voor zijn proeven over het electromagnetisme. Hij had ook een enorm hoefijzer laten maken, dat echter geen 200 ld (sic) kon dragen. Hij wilde de volgende week nieuwe proeven doen.[67])

59) *Ibid.*, 14 november 1826, no 8; 22 november 1826, no 20; 2 juni 1817, no 31.
Volgens Poggendorff was Delvaux de Fenffe (1782- na 1855) sedert 1817 hoogleraar te Luik.
60) *Ibid.*, 22 december 1827, no 38; 31 december 1827, no 21.
61) *Ibid.*, 3 mei 1828, no 31.
62) *Ibid.*, 31 januari 1828, no 17; 7 februari 1828, no 28.
63) *Ibid.*, 7 november 1828, no 36; 8 januari 1829, no 106.
64) *Ibid.*, 19 juni 1829, no 44.
65) *Ibid.*, 29 maart 1830, no 43.
66) *Ibid.*, 2 juli 1829, no 35.
Matthew Paul Moyle (1788-1880) was een meteoroloog.
Zie *Dict. of Nat. Biogr.*, deel *39*, Londen 1894, bladz. 244-245.
67) *Onderwijs*, 6 april 1830, no 7 (een brief van Moll is hier aanwezig); 10 april 1830, no 1.

In 1834 ontving Moll drie kisten met wis- en natuurkundige werktuigen uit Londen. Zij werden door de *Alkmar* (Capt. Heath) naar Rotterdam vervoerd. Deze uitgave werd grotendeels door het Natuurkundig Gezelschap te Utrecht bekostigd.[68])

Moll, die op 12 juli 1830 en 10 juli 1835 testeerde, vermaakte zijn boeken, kaarten, portretten en instrumenten aan de Hogeschool.[69]) Nadat Moll te Amsterdam op 17 januari 1838 overleden was noemden Curatoren hem een harer grootste sieraden en een man, die de wetenschappelijke roem van Nederland met ere handhaafde.[70])

In 1838 repareerde en vervaardigde de firma van de weduwe G. Bol en Zn te Utrecht kasten in het kabinet van natuurkundige werktuigen voor *f* 2125. De ene helft werd betaald door het Natuurkundig Gezelschap, de andere helft door het Rijk.[71])

Ook in dat zelfde jaar werden enige zeer fraaie optische instrumenten gekocht en werd het gebouw van het natuurkundig kabinet verbeterd en vertimmerd. Drie jaar later werden vele nieuwe instrumenten verkregen.[72])

In 1843 werden enige belangrijke toestellen gekocht met betrekking tot de theorie der galvanische electriciteit.[73]) In 1844 verkreeg het kabinet een heliostaat.[74]) Opnieuw werd in 1847 het kabinet uitgebreid.[75])

De Amanuenses voor de Natuurkunde

H. Groenendaal wordt als knecht (amanuensis) op de Physika vermeld in november 1815 en 1816.[76]) Zijn inkomen was toen *f* 208 per jaar. Sinds 1818 was George Münnich (1766 - 21 augustus 1829) amanuensis.[77]) Volgens Moll was Münnich eerlijk, trouw en aktief. Curatoren waren zelfs van

68) *Ibid.*, 2 juli 1834, no 66; 8 juli 1834, no 70.
69) *Koninklijk Besluit*, 30 april 1838, no 47.
Onderwijs, 23 februari 1838, no 50; 28 februari 1838, no 109; 7 mei 1838, no 106.
70) *Onderwijs*, 25 januari 1838, no 48.
71) *Ibid*, 11. april 1838, no 56; 17 april 1838, no 282; 1 mei 1838, no 110; 4 mei 1838, no 66; 9 mei 1838, no 136; 25 mei 1838, no 129.
Koninklijk Besluit, 25 april 1838, no 46.
72) *Verslag nopens den Staat der Hooge, Middelbare en Lagere Scholen*, over 1838 en 1842 (Koninklijke Bibliotheek).
73) *Ibid.*, over 1843.
74) *Ibid.*, over 1844.
75) *Ibid.*, over 1847.
76) *Onderwijs. Bundels Universiteit te Utrecht*, 1815-1818.
Blijkens S. Sarphati. *Geschiedenis der tentoonstellingen van volksvlijt in Nederland*, Amsterdam 1862, bladz. 85 en 105, zond de Utrechtse instrumentenmaker Hendrik van Groenendaal in 1809 naar de nijverheidstentoonstelling te Amsterdam een electrische batterij van 9 flessen, 1 electrometer, 1 ontlaadtang en 2 schuifcilinders met ringetjes om -zerdraad te smelten.
H. Groenendaal was van 1781 tot 1790 élève van de fundatie Renswoude te Utrecht. Van april 1788 tot mei 1790 werd hij te Parijs opgeleid. Hij maakte ook instrumenten voor Teylers Genootschap te Haärlem. Zie A. J. S.van Lier. *De fundatie van de Vrijvrouwe van Renswoude binnen de Stad Utrecht* (1754-1954), Utrecht 1954, blz. 37.
77) M. Rooseboom. *Bijdrage tot de geschiedenis der instrumentmakerskunst etc.*, bladz. 101.
Blijkens het *Rapport der Hoofdcommissie ter beoordeling der voorwerpen van Nationale Nijverheid, tentoongesteld te Haarlem (1825)*, 's-Gravenhage 1825, bladz. 195, ontving G. Munnichs te Haarlem een eervolle vermelding voor een naar Leslie vervaardigde luchtpomp.

mening, dat men beter Moll kon kwijtraken dan Münnich. Zijn inkomen bedroeg dan ook *f* 500 per jaar, hetgeen in die tijd voor een amanuensis hoog was. Moll voegde hier nog *f* 200 aan toe.[78]) Na het overlijden van Münnich ontving zijn weduwe slechts een eenmalige gratificatie van *f* 75, omdat, volgens het reglement op het Hoger Onderwijs, weduwen van mindere academische bedienden geen aanspraak op pensioen hadden.[79])
Met ingang van 1 oktober 1829 werd Münnich opgevolgd door de kundige en ijverige Stephanus Cohu, die reeds vanaf 1820 in het kabinet werkte en de werkzaamheden van Münnich, tijdens diens ziekte, had waargenomen (*f* 350 per jaar).[80])
Moll deelde Curatoren omstreeks januari 1828 mede, dat hij aan Steven Cohu, de assistent van Münnich, *f* 5 per week betaalde. Hij noemt hem een bekwaam instrumentmakersknecht. Hoewel Cohu elders meer kon verdienen, was hij met de *f* 5 tevreden. Onder Moll werkten toen behalve Münnich en Cohu nog twee jonge mensen. Als deze opgeleid zouden zijn, aldus Moll, zou Nederland betere instrumentmakers hebben dan in de laatste jaren het geval was.[81])
Cohu ontving in 1831 voor de in 1830 verrichte werkzaamheden een bedrag van *f* 163,75.[82])

Astronomie

Moll schrijft in 1824, dat onder de astronoom Johan Frederik Hennert (1733-1813), de toestand te Utrecht slecht was. Er waren geen of vrijwel geen astronomische instrumenten. De hogeschool verzuimde toestellen aan te schaffen. Toen Jan Frederik van Beeck Calkoen (1772-1811) Hennert had opgevolgd, stonden de Raad der Stad Utrecht en Curatoren hem toe een astronomische pendule voor de sterrenwacht aan te schaffen. Het toestel werd in april 1806 door de Amsterdamse horlogemaker Herman Friedrich Knebel (overl. Amsterdam 30 mei 1829) geleverd. Het was uitstekend.[82a])
Tegen het einde van het jaar 1815 stond de Stad Utrecht het observatorium of de astronomische toren met het bovenvermelde astronomisch horologie en de andere instrumenten aan de Hogeschool af.
Blijkens de begroting voor het jaar 1816 bedroegen de uitgaven voor het onderhoud, de reparatie en het schoonhouden van de instrumenten *f* 50, voor het schoonmaken van het lokaal *f* 10, voor verlichting *f* 12, voor verwarming *f* 50, het salaris van de Custos Willem Booland was *f* 100. Het totaal was dus *f* 222. Over 1817 waren de uitgaven voor het onderhoud, de reparatie en het schoonhouden der instrumenten ook *f* 50, die voor verwarming en verlichting bedroegen *f* 50, voor het schoonmaken *f* 25, voor

78) *Onderwijs*, 3 mei 1828, no 31.
79) *Onderwijs*, 5 september 1829, no 33; 21 oktober 1830, no 60; 4 november 1830, no 49; 26 november 1830, no 95.
80) *Ibid.*, 11 augustus 1829, no 29; 15 oktober 1829, no 120; 20 november 1829, no 32.
81) *Ibid.*, 3 mei 1828, no 31.
82) *Ibid.*, 4 mei 1831, no 4.
82a) *Algemeene Kunst- en Letterbode*, 1806, II, 195-198, 386-387; 1807, I, 205-207; 1824, I, 354-358, 371-375.

J. F. van Beeck Calkoen.
(Gem. Archief Utrecht)

het salaris van Booland *f* 100. In 1818 waren deze bedragen respectievelijk *f* 250, *f* 50 en *f* 25 en *f* 100.[83])

Bij Koninklijk Besluit van 18 december 1816, no 68, werd *f* 2000 toegestaan voor de reparatie van het observatorium. Later bleek dat dit bedrag te weinig was. De timmerman Cornelis van Doorn, die in 1819 een rekening van *f* 7425,35 indiende, was echter bereid genoegen te nemen met *f* 6000. Bij Koninklijk Besluit van 2 november 1819, no 72, werd de resterende *f* 4000 beschikbaar gesteld.[84])

In 1816 werd *f* 1000 voor het kopen van een repetitie-cirkel ten dienste van het Observatorium toegestaan. De instrumentmaker G. von Reichenbach (1772-1826) te München, die hem zou maken, had hem in 1820 echter nog steeds niet afgeleverd. Toen Moll dan ook in de zomer van het jaar 1820 te Londen een uitstekende repetitie-cirkel, die door (de firma) Dollond (Peter Dollond, 1730-1820) gemaakt was, zag, besloten Curatoren hem te machtigen deze te kopen. Dollond leverde hem voor *f* 1450.[85])

De in de 1754 geboren Willem Booland, werd op 28 oktober 1793 tot bewaarder van de sterrentoren aangesteld. Wegens ouderdom en zwakte werd hij in 1821 gepensioneerd. Ook omdat zijn vrouw en kinderen slordig waren, durfde men hem o.a. de zeer kostbare en tere onlangs aangekomen instrumenten niet meer toe te vertrouwen. Curatoren stelden een pensioen voor van *f* 100 per jaar. Hij werd opgevolgd door de timmerman Cornelis Molekamp, die omstreeks 1792 geboren werd.[86])

83) *Onderwijs. Bundels Universiteit te Utrecht, 1815-1818.*
84) *Onderwijs,* 6 november 1819, no 1752.
85) *Ibid.,* 12 november 1820, no 1649.
Voor de begroting voor de Sterrewacht zie *ibid., bundel no 2, Universiteit te Utrecht, 1815-1818.*
86) *Ibid.,* 24 juli 1821, no 1260.

In 1823 bracht *The George* (Capt. Gibbs) twee kisten met sterrenkundige instrumenten te Hellevoetsluis.[87])

Benoeming van Observators te Utrecht en Leiden (1826)

Op 15 december 1825 verzocht Moll Curatoren Gerrit Simons (1802-1868), candidaat in de wis- en natuurkunde, tot observator te Utrecht te benoemen. Zijn taak zou zijn voortdurend astronomische en andere waarnemingen te doen. Curatoren te Utrecht wendden zich (30 december 1825) hiervoor tot van Ewijck. In zijn rapport aan de Minister stelde van Ewijck, dat vaste waarnemers te Utrecht en Leiden zich tevens bezig zouden kunnen houden met het onderzoek van de wis- en natuurkundige instrumenten ten behoeve van de Rijksdiensten. De mogelijkheid tot testen zou ook de verkoop en de vervaardiging van instrumenten in de Nederlanden stimuleren, omdat het testen kopers de zekerheid gaf, dat de instrumenten deugdelijk waren. De Nederlanden zouden dan onafhankelijk van het buitenland worden.[88])
Simons trad 1 februari 1826 in dienst. Volgens zijn instructie moest hij ervoor zorgen, dat de astronomische horloges met elkaar overeenkwamen. Verder moest hij de door de marine en door partikulieren te gebruiken chronometer met de astronomische klokken vergelijken.[89])
Moll deelde Curatoren in het begin van de maand januari 1828 mede, dat hij over Simons zeer tevreden was. Simons bezat een zeer grote, zeldzame handigheid in het doen van waarnemingen. Hij had de door Capt. Sir William Edward Parry (1790-1855) en Lieut. Henry Foster (1796-1831), te Port Bowen gedane proeven over de snelheid van het geluid met de proeven van Moll en A. van Beek vergeleken. In de zomer van het jaar 1827 had Simons het onderzoek en de regeling der zee-horloges van 's-Rijks Marine voortgezet en de nieuwe chronometers, die het Rijk voor de marine wilde kopen, onderzocht. Moll achtte dit van veel belang. De dertig chronometers, die tegelijk op het observatorium aanwezig waren kostten *f* 24.000.[90])
Simons vertrok 27 oktober 1830 met de mobiele schutterij van Utrecht om tegen de Belgen te vechten.[91]) Bij Koninklijk Besluit van 13 augustus 1832, no 78, werd hij tot adviseur van het Rijk voor schei- en wiskundige zaken en tot examinator van 's Rijks Roeyers benoemd. Hij was opvolger van Adam van Toorn.[92]) Simons, die van 1826 tot 1832 observator was, werd later de tweede Direkteur van de Koninklijke Academie te Delft.
Ten behoeve van de aanschaffing van sterrenkundige en natuurkundige instrumenten schonk de Gemeenteraad van Utrecht in 1826 aan Moll een

87) *Ibid.*, 16 januari 1823, no 95; 20 januari 1823, no 139.
88) *Verslagen nopens den Staat der hooge, middelbare en lagere scholen in het Koningrijk der Nederlanden*, 1816-1840, 's-Gravenhage 1842, jaar 1826, bladz. 238.
Onderwijs, 14 januari 1826, no 107; 17 juli 1826, no 163. Simons werd tot observatotr benoemd bij *Koninklijk Besluit* van 17 januari 1826, no 190 (*f* 500 per jaar).
89) *Onderwijs*, 10 juni 1826, no 12. De instructie is hier aanwezig.
90) *Ibid.*, 3 mei 1828, no 31. Zie voor de expeditie van Parry en Foster de *Philosophical Transactions* van 1826.
91) *Onderwijs*, 15 juni 1831, no 111; 20 juni 1832, no 94.
Koninklijke Besluiten van 17 januari 1826, no 190, en van 17 juni 1832, no 5.
92) *Onderwijs*, 16 augustus 1832, no 93. Simons volgde van Toorn alleen voor het roeijen op.

bedrag van *f* 10.000. Zij deed dit om Moll voor Utrecht te behouden. Curatoren te Leiden hadden Moll voorgesteld Cornelis Ekama (1773-1826) te Leiden op te volgen. De instrumenten, die het eigendom van de Stad bleven, mochten door Moll gebruikt worden. Hij had wel de verplichting op een en ander toezicht te houden.[93])

In de maand januari van het jaar 1827 ontving Moll vier kisten met een astronomische kijker, die via Lobith in Nederland kwam.[94]) Dit toestel was ongetwijfeld de 11,5 cm refractor van Joseph Fraunhofer (1787-1826), die Moll voor een deel van de *f* 10.000 kocht. Moll kocht eveneens een meridiaankijker en een astronomische pendule van dit bedrag.[95])

Bij Koninklijk Besluit van 1 maart 1834, no 4, werd Gerhard Reijnier Fockens tot observator benoemd. Zijn salaris bedroeg, vanaf 1 januari 1833, *f* 500 per jaar. Hij had, na het vertrek van Simons, diens werkzaamheden grotendeels waargenomen. Hij werd tot 1 januari 1836 benoemd. Zijn vader Lucas Fockens was predikant te Sneek.[96]) In 1836 werd zijn benoeming tot 1 januari 1838 verlengd.[97])

Uit een adres van deze observator aan de Koning (Utrecht, 17 februari 1837) blijkt, dat hij op 11 december 1810 te Sneek geboren werd en dat hij daar het onderwijs op de Nederduitse en Latijnse scholen gevolgd had. Op 20 september 1824 werd hij theologisch student te Utrecht. Bij Koninklijk Besluit van 16 februari 1821, no 69, had hij, nog maar tien jaar oud, wegens zijn bijzondere ijver en zijn talent ten aanzien van het Latijn, een gratificatie van *f* 50 ontvangen. Twee andere gratificaties van *f* 150 en *f* 200 waren hem in 1824 en 1830 verleend bij Koninklijke Besluiten van 10 november 1824, no 51, en van 11 september 1830, no 7. Verder had hij over de periode 1829-1832 inkomsten gehad uit de vicarie van St. Joris in de kerk te Oene. Sedert 1821 genoot hij ook een rijksbeurs van *f* 200 per jaar. Omdat hij in 1837 in financiële moeilijkheden verkeerde, hij had sedert 1832 geen inkomsten meer, verzocht hij wederom een gratificatie.[98])

Het blijkt verder, dat Fockens sedert de lente van het jaar 1835 met tussenpozen naar lichaam en ziel ernstig ziek was. Tenslotte plaatste zijn vader hem juni 1839 in het Utrechtse krankzinnigengesticht van de hoogleraar J. L. C. Schroeder van der Kolk (1797-1862). Per 1 december 1839 ontving hij derhalve, bij Koninklijk Besluit van 19 december 1839, no 100, eervol ontslag.[99])

Hij werd met ingang van 1 januari 1840 als observator opgevolgd door

93) *Onderwijs*, 3 mei 1826, no 18; 6 mei 1826, no 153.
94) *Ibid.*, 12 januari 1827, no 13; 31 januari 1827, no 27.
95) J. van der Bilt. *De grote spiegelkijkers van Roelofs en Rienks*, Leiden 1951, bladz. 152.
96) *Onderwijs*, 17 februari 1843, no 119; 24 februari 1834, no 228; 4 maart 1834, no 83; 10 maart 1834, no 266; 19 maart 1834, no 102.
Voor Lucas Fockens (1763-1850) zie *N. N. B. W.*, deel *I*, Leiden 1911, kol. 867-868.
97) *Ibid.*, 20 augustus 1836, no 119.
98) *Ibid.*, 21 februari 1937, no 67. Het adres, met een volledig overzicht van al zijn publicaties is hier aanwezig.
99) *Ibid.*, 21 februari 1837, no 67; 16 juni 1837, no 70; 25 november 1837, no 71; 4 december 1837, no 193; 28 december 1837, no 58; 24 augustus 1839, no 59; 7 oktober 1839, no 85; 13 november 1839, no 56; 15 november 1839, no 88; 13 december 1839, nos 159-160; 23 december 1839, no 89; 28 december 1839, no 138.

A. S. Rueb; deze had vaak de werkzaamheden van Fockens vervuld. Omstreeks augustus 1839 had Rueb de belangrijkste observatoria in Noord-Europa bezocht. Terwijl Fockens steeds tijdelijk benoemd was, kreeg Rueb een vaste aanstelling (*f* 500 per jaar).[100])

Het Industrie-onderwijs

Teneinde de aanzienlijke achterstand op industrieel gebied, welke vooral in Noord-Nederland ernstig was, te verkleinen, besloot Koning Willem I in 1825 te Gent, Groningen, Leiden, Leuven, Luik en Utrecht academisch industrie-onderwijs te laten geven. Studenten behoorden kennis te kunnen nemen van de vorderingen der technologie. Hetzelfde gold voor fabrikanten, kunstenaars (artisten in de zin van mechanici) en handwerkslieden. Te Utrecht waren de resultaten echter gering. Eerst vanaf 1829 (sic) werd hier onderwijs gegeven in de toepassingen van de scheikunde. Te Utrecht werd nimmer les gegeven in de toepassingen van de werktuigkunde, hetgeen Koning Willem I bijzonder pijnlijk vond.

Scheikundige Technologie

In 1829 werd P. J. I. de Fremery tot buitengewoon hoogleraar benoemd om onderwijs te geven in de toegepaste scheikunde. Zijn vader N. C. de Fremery had het hiervoor te druk in verband met zijn uitgebreide geneeskundige praktijk en omdat hij reeds vijf colleges gaf: Scheikunde, Pharmacie, Mineralogie en Geologie, Politica Medica en Medicina Forensis. Verder beheerde hij de mineralogische verzamelingen en de scheikundige instrumenten.[101])
Uit een in 1834 geschreven brief blijkt, dat P. J. I. de Fremery vanaf 1829 elke week 's avonds om zeven uur gratis onderwijs in de toepassingen van de scheikunde gaf aan twintig personen van allerlei rang en stand, liefhebbers der scheikunde, enige fabrikanten en werklieden, zowel bazen als knechts. Het onderwijs werd toegelicht met proeven. Aangezien het materieel subsidie, na het uitbreken van de Belgische opstand (1830), verlaagd was, werd het nemen van proeven te duur. In 1834 werden daarom geen proeven meer gedaan.[102])

Mechanische Technologie

Op 13 april 1828 schreven Curatoren aan van Ewijck, dat Moll onlangs beloofde, dat hij, te beginnen met oktober 1828, het onderwijs in de toegepaste werktuigkunde wilde geven. Moll meende echter, dat hiervoor een bedrag van *f* 5000 à *f* 6000 nodig was; o.a. in Engeland moesten modellen gekocht worden. Dit werd echter door van Ewijck afgewezen. Later ver-

100) *Ibid.*, 24 augustus 1839, no 59; 22 oktober 1839, no 105; 13 november 1839, no 56; 28 december 1839, no 138.
101) *Onderwijs*, 16 maart 1829, no 158; 2 april 1829, no 26.
P. J. I. de Fremery werd bij Koninklijk Besluit van 24 maart 1829, no 103, benoemd (*f* 1.000 per jaar). Hij was reeds hoogleraar aan 's Rijks Vee-artsenijschool te Utrecht.

zochten Curatoren voor dit doel een subsidie, waarna een buitengewoon materieel subsidie van *f* 3000 werd verleend. Moll wilde dit onderwijs tweemaal per week op winteravonden geven.[103])
Uit de reeds eerder genoemde brief van 1834 blijkt, dat het echter nooit gegeven werd, omdat Moll er geen zin in had. Hij wilde ook niet, dat hiervoor een lector in de Natuurkunde benoemd werd; hij wenste niet, dat de instrumenten van het Natuurkundig Kabinet door een ander gebruikt werden. Curatoren wilden Moll hierover niet aanspreken, omdat zij bang waren, dat hij ontslag zou nemen.[104])

In 1831 mocht *f* 500 uitgegeven worden om, ten behoeve van het onderwijs in de toepassingen van de scheikunde en de werktuigkunde, modellen en instrumenten te kopen. Het bedrag was reeds in 1830 toegestaan, maar toen niet gebruikt.[105])
Begin januari 1842 dienden achttien inwoners van Utrecht bij de Minister een adres in, waarin zij verzochten het onderwijs in de toegepaste scheikunde, dat P. J. I. de Fremery sedert oktober 1840, de komst van Mulder, niet meer had gegeven, te hervatten. Dit onderwijs was gestaakt omdat er geen geschikt lokaal was.[106])
In verband met pogingen (1843) de uitgaven van het onderwijs te verlagen werd dit rekwest voor vervallen verklaard.[107]) Hierbij speelde ook de overweging een rol, dat in 1843 de Koninklijke Academie te Delft zijn deuren opende. De noodzaak academisch industrie-onderwijs aan de drie Universiteiten te geven bestond niet meer.

Mineralogie

Op 31 augustus 1820 besloot de Regering, ten behoeve van het onderwijs in de mineralogie, aan de hogescholen te Gent, Groningen, Leuven, Luik en Utrecht, te Parijs modellen van palmhout van de eenvoudige en de meest voorkomende samengestelde kristalvormen te laten maken. Voor de vijf hogescholen tezamen werd maximaal *f* 900 beschikbaar gesteld. Leiden werd uitgezonderd, omdat ze hier niet nodig waren. Elke hogeschool ontving 146 modellen.[108])
Zij werden in 1821 door de instrumentmaker Pixii [109]) geleverd. Blijkens de

102) *Ibid.*, 4 november 1834, no 92. Zie ook *ibid.*, 1 mei 1827, no 83; 2 januari 1828, no 45; 3 mei 1828, no 31 en het *Verslag nopens de Hooge Scholen* over 1834.
103) *Onderwijs*, 3 mei 1828, no 31; 23 juli 1828, no 50; 30 juli 1828, no 30; 2 augustus 1828, no 116; 26 januari 1829, no 36; 2 april 1829, noi 26.
104) *Ibid.*, 4 november 1834, no 92. Zie ook *ibid.*, 1 mei 1827, no 83; 2 januari 1828, no 45; 3 mei 1828, no 31 en het *Verslag over het Hoger Onderwijs* over 1834.
105) *Onderwijs*, 15 juni 1831, no 13.
106) *Ibid.*, 10 januari 1842, no 98; 22 januari 1842, no 51; 31 januari 1842, no 170; 8 februari 1842, no 45; 18 februari 1842, no 45; 4 maart 1842, no 68.
107 *Index, Onderwijs*, 1843, bladz. 69.
108) *Onderwijs*, 30 augustus 1820, no 1230; 9 september 1820, no 1306.
Koninklijk Besluit, 31 augustus 1820, no 167.
109) Nicolas-Constant Pixii (1776-1861). Zijn zoon Hippolyte Pixii (1808-1835) construeerde in 1831 een dynamo met roterende magneten en stilstaande spoelen.

rekening van Pixii was hij „Neveu et Successeur de Dumotiez Ingénieur Breveté, Constructeur d' Instruments de Physique, de Mathématiques et d'Optique". Zijn adres was Rue du Jardinet no 2 te Parijs.[110])
In 1834 schonk de Napolitaan Teodoro Monticelli (1759-1846) meer dan 600 mineralen van de Vesuvius. In 1838 verkreeg het Mineralogisch Museum een belangrijke verzameling mineralen en fossielen uit het bekken van Parijs. In 1843 ontving het een bij Utrecht neergekomen meteoorsteen. In 1844 een door mr. J. Meerman (1773-1853) bijeengebrachte en door J. A. Drieling (1781-1837) vermeerderde verzameling mineralen en versteningen. Zij werd geschonken door diens zoon mr. F. H. C. Drieling (1805-1855), advocaat te Utrecht. In 1846 werden nieuwe kasten aangeschaft en het toestel van Platner voor het onderzoek van mineralen naar het stelsel van R. J. Hauy (1743-1822) gekocht. Ook in 1847 werd dit kabinet uitgebreid.[111])

Natuurlijke Historie

In 1823 schonk mr. Godert A. G. P. van der Capellen (1778-1848), gouverneur-generaal van Oost-Indië, vier kisten met naturalia aan N. C. de Fremery. De *Jonge Anthony* (Capt. A. Jacometti) bracht ze naar Nederland.[112])
Volgens het *Verslag nopens den Staat der Hooge, Middelbare en Lagere Scholen* over 1825 kocht het Rijk het kabinet van Natuurlijke Historie van de hoogleraar Th. G. van Lidth de Jeude (1788-1863).
In 1829 werden Oost Indische vogels gekocht.[113]) In 1839 werden te Berlijn enige specimens gekocht. In 1847 werd het Kabinet uitgebreid.[114])

De Amanuenses voor de Natuurlijke Historie

Hendrik Kleuver (Kluever), die in de periode 1815-1817 als bediende voor de chemie vermeld wordt (*f* 312 per jaar), was in deze jaren tevens bediende bij het Kabinet van Natuurlijke Historie (*f* 150 per jaar). In 1818 was hij alleen bediende bij de chemie. In dit jaar was Petrus Koning (1787-1834) custos van het Kabinet van Natuurlijke Historie (*f* 150 per jaar).[115])
De Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij te Haarlem verleende aan Koning in 1822 de gouden medaille of 50 dukaten voor zijn in was geboetseerde anatomische voorwerpen.[116])

110) *Onderwijs*, 2 augustus 1821, no 1313.
111) Zie de *Verslagen nopens den Staat der Hooge Scholen.*
112) *Onderwijs*, 17 augustus 1823, no 1519.
113) *Ibid.*, 20 november 1829, no 33.
114) Zie noot 111.
115) *Onderwijs. Bundels Universiteit te Utrecht, 1815-1818.*
Koninklijk Besluit, 27 december 1815, no 60.
Petrus Koning (1787-1 september 1834). Zie *Nederland's Patriciaat*, 1939, bladz. 135. Volgens G. W. Kernkamp. *Acta et Decreta Senatus*, deel *3*, Utrecht 1940, werd hij op 9 februari 1807 tot Custos van de Anatomie benoemd (*f* 100 per jaar).
116) Hollandsche Huishoudelijke Maatschappij. *Prijsvragen*, deel *4*, no 172. *Handelingen*, deel *4*, bladz. 731.

Curatoren verzochten (Utrecht, 8 juli 1818) de Minister Christoffel Honig en Willem Kenting ieder een salaris te geven van *f* 100 per jaar voor hun werkzaamheden voor het Museum van Bleuland[117]) en voor het Kabinet van Natuurlijke Historie en Mineralogie. Beheerders hiervan waren Jan Bleuland (1756-1838) en N. C. de Fremery. Genoemd Museum was door Koning Willem I aan de Hogeschool gegeven. In 1818 was Koning custos van deze beide verzamelingen. Hij had Honig en Kenting nodig als amanuenses. De negentienjarige Honig hielp Koning reeds lang met het vervaardigen van anatomische preparaten. Hij was ijverig en van goed gedrag. De zeventienjarige Kenting was indertijd door zijn onbemiddelde moeder bij een heelmeester in de leer gedaan; hij moest echter met deze studie ophouden wegens geldelijke moeilijkheden. In 1818 was hij al enige jaren aktief voor de ontleedkunde en de natuurlijke historie. Hij was hierin bijzonder handig. De Minister stond aan beiden de titel van amanuensis toe. Het salaris werd echter afgewezen, omdat er geen nieuwe posities gecreëerd mochten worden. Hun werkzaamheden moesten uit het materieel subsidie betaald worden.[118]) De Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij te Haarlem verleende in 1828 aan Kenting de zilveren medaille voor door hem ingezonden opgezette vogels en zoogdieren. In 1830 kreeg hij de tweede gouden medaille voor hetzelfde.[119]) Petrus Koning was amanuensis van het Kabinet van Natuurlijke Historie en prosector bij de anatomische lessen, toen hij op 1 september 1834 overleed.[120]) In 1834 verdiende hij hiermee *f* 350 en *f* 250 per jaar. Met ingang van 1 januari 1835 werd, de op 18 februari 1805 te Harderwijk geboren, Toers Diesbergen Schubart benoemd tot bediende bij het Kabinet van Natuurlijke Historie en tot custos van het Kabinet van preparaten (*f* 350 per jaar). In 1834 werd de tweede knecht bij het Kabinet van Natuurlijke Historie (*f* 100 per jaar) Willem Kenting tevens prosector.[121]) Schubart vervulde de genoemde posities nog in 1841. Na het overlijden van Kenting (1841) werd hij met ingang van 1 april 1842 benoemd tot prosector (*f* 250) en tot amanuensis van de afdeling mineralogie van het Kabinet van Natuurlijke Historie (*f* 100), terwijl Lambertus van der Wurf, die al enige tijd in het zoölogisch Kabinet van Th. G. van Lith de Jeude (1788-1863) gewerkt had, per 1 april 1842 custos en bediende van het Kabinet van Natuurlijke Historie werd (totaal *f* 350). Van der Wurf, die deze functies reeds vanaf 1 januari 1842 had waargenomen, ontving over het eerste kwartaal een gratificatie van *f* 87,50.[122])

117) Het Rijk kocht het Kabinet van Bleuland in 1816. Het was één der merkwaardigste en voortreffelijkste verzamelingen voor de studie der geneeskunde. Zie *Verslag nopens den Staat der Hooge Scholen, 1816.*

118) *Onderwijs*, 20 juli 1818, no 979.

119) Hollandsche Huishoudelijke Maatschappij. *Prijsvragen*, deel 5, no 60. *Handelingen*, deel 5, bladz. 123, 198 en 326.

120) *Onderwijs*, 5 september 1834, no 100.

121) *Onderwijs*, 18 november 1834, no 115; 14 november 1834, no 63; 26 november 1834, no 59; 28 november 1834, no 104; 15 december 1834, no 155.

122) *Ibid.*, 11 oktober 1841, no 71; 20 januari 1842, no 122; 16 februari 1842, no 59; 7 april 1842, no 149; 16 april 1842, no 59; 28 april 1842, no 97; 26 mei 1842, no 47; 11 juni 1842, no 184; 21 juni 1842, no 63; 24 juni 1842, no 135.
Koninklijk Besluit, 16 juni 1842, no 14.

Overzicht van het aan de Hogeschool te Utrecht verschafte materieel subsidie

	1819[123])	1820[124])	1823[125])	1825[126])	1826[127])	1828[128])	1829[129])	1830[130])
Natuurkundige verzamelingen en lessen	*f* 650	*f* 350	*f* 350	*f* 350	*f* 350	*f* 350	*f* 350	*f* 350
Sterrekundige verzamelingen en lessen	325	150	150	150	150	150	150	150
Chemisch Laboratorium	1000	400	400	400	400	600	600	600
Kabinet van Natuurlijke Historie	2000	630	630	630	630	630	1000	1000
Heelkundige Instrumenten							200	
Toegepaste Schei- en Werktuigkunde								600

In 1823 werd voor de Natuurkunde een buitengewoon materieel subsidie van *f* 100 verleend, en voor de Natuurlijke Historie evenzo een van *f* 300.[125]) De gegevens voor 1831 zijn dezelfde als die voor 1830.[131])

De aantallen waren op 31 december van de volgende jaren:

De aantallen ingeschreven studenten in de wis- en natuurkunde bedroegen op 1 november in de periode 1821-1828:

	1821	1823	1824	1825	1826	1827	1828
Leiden	20	29	3	4	8	10	59
Utrecht	6	20	25	23	33	45	53
Groningen	22	19	20	17	14	14	18
Leuven	43	50	54	68	63	83	79
Luik	83	95	89	69	63	78	105
Gent	37	23	42	45	33	11	32

De aantallen waren op 31 december van de volgende jaren:

	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847
Leiden	10	7	8	9	8	7	9	11	11	10
Utrecht	51	9	53	66	50	15	9	15	9	8
Groningen	39	49	31	35	31	35	4	2	4	5

123) *Onderwijs*, 23 april 1819, no 632.
124) *Ibid.*, 24 april 1820, no 556.
125) *Ibid.*, 13 maart 1823, no 430.
126) *Ibid.*, 30 april 1825, no 16.
127) *Ibid.*, 1 mei 1826, no 15.
128) *Ibid.*, 9 juni 1828, no 23.
129) *Ibid.*, 17 april 1829, no 24.
130) *Ibid.*, 30 maart 1830, no 21.
131) *Ibid.*, 12 maart 1831, no 6.

Het voorafgaande leert, dat het aantal studenten in de wis- en natuurkunde aan de Zuidelijke hogescholen in de periode 1821-1828 aanzienlijk groter was dan aan de Nederlandse. Dit is niet verwonderlijk aangezien de industralisatie in België eerder een aanvang nam dan in Noord Nederland. De Belgen beseften hoe belangrijk de studie in de wis- en natuurkunde was.
In het Noorden waren de aantallen te Utrecht het grootst, hetgeen toegeschreven moet worden aan de aanwezigheid van de begaafde hoogleraar Moll. Nadat Moll in 1838 was overleden, was er te Utrecht (1839) een aanzienlijke afname. Deze achteruitgang verdween toen Mulder in 1840 hoogleraar te Utrecht werd. De zeer grote vermindering vanaf 1843 houdt verband met het niet meer verlenen van beurzen en met de slechte economische toestand.[132])

132) Deze gegevens werden ontleend aan de *Verslagen* (sedert 1816) *nopens den Staat van het Hooger, Middelbaar en Lager Onderwijs* (Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage). Over de andere jaren bevatten deze Verslagen geen gegevens.

Jo Uiterwaal en Piet Elling

Een vergeten hoofdstuk in de ontwikkeling van de moderne beeldhouwkunst in Nerderland.*)

Jan Baptist Bedaux

In „De beeldhouwkunst van deze eeuw", het sterk verouderde, maar nog steeds enige standaardwerk over de 20ste-eeuwse Nederlandse sculptuur, komt de auteur, prof. A. M. Hammacher tot de conclusie dat de beeldhouwkunst hier te lande tot 1945 geheel achterbleef bij de internationale ontwikkelingen. Hij stelt het duidelijk: „Er ontwikkelde zich buiten ons land een ander en algemener ruimtebegrip, los van objecten, en een andere verhouding tot de natuur, die de ruimtelijke mogelijkheden der sculptuur dichter bracht bij een beweging die ook in de bouwkunst de traditie naar vorm en techniek wijzigde . . . Beeldhouwkunstig was er hier geen enkele figuur die deze beginselen had aanvaard". De beeldhouwkunst bleef volgens hem in Nederland buiten de opvattingen van de Stijl en hield zich afzijdig van wat door toedoen van Brancusi, Arp, Archipenko, Pevsner, Gabo en Gonzales mogelijk was geworden. Hoewel de generaties na Mendes da Costa en Zijl, o.a. door het zich ontwikkelende functionalisme in de architectuur, minder architectonisch begonnen te denken en vrijer werden, typeert het volgens A. M. Hammacher toch de beeldhouwersgeest in Nederland, dat hij, anders dan bij de schilders, die vrijheid niet in de futuristische en cubistische ontwikkeling zocht. Men kwam niet verder dan een gematigd expressionisme of een realisme dat een zekere stijlverfijning onder invloed van Maillol en Despiau vertoonde.[1])

Nadat men kennis heeft genomen van het vooroorlogse beeldhouwwerk van Jo Uiterwaal (1897-1972) en de vrijwel onbekend gebleven sculptuurexperimenten van architect Piet Elling (1897-1962) uit de vroege twintiger jaren, wordt aanstonds duidelijk dat de door prof. Hammacher geschetste ontwikkeling van de Nederlandse beeldhouwkunst enige wijzigingen behoeft. Deze ontwikkelingsgang werd door Hammacher zelf al enigszins gecorrigeerd door zijn publikatie van het werk van Siem van den Hoonaard.[2]) Betere

*) Hierbij dank ik Mevr. C. A. Elling-Thomann, de heer D. Elling, Erik de Jong, de Heer J. van Kleef, de Heer D. van Luijn, de Heer J. Moesman en Mevr. Uiterwaal-van Kleef, die zo vriendelijk waren informatie voor dit artikel te verstrekken.

1) A. M. Hammacher, *Beeldhouwkunst van deze eeuw*, Amsterdam, (1955), 29, 35. Zie ook: A. M. Hammacher, in *Gids voor de Nederlandse kunst, (Prisma)*, 1960[6], 132.

2) A. M. Hammacher, *De vroegste moderne metaalplastiek in Nederland 1931-1937*, *Museumjournaal*, nr. 4, 1954, 61-62. De auteur lijkt voorbij te zijn gegaan aan het boekje van Huebner, dat beschouwd kan worden als de eerste aanzet tot een geschiedenis van de moderne beeldhouwkunst in Nederland. Zie: F. M. Huebner, *Niederländische Plastik der Gegenwart*, Dresden, (z.j.).

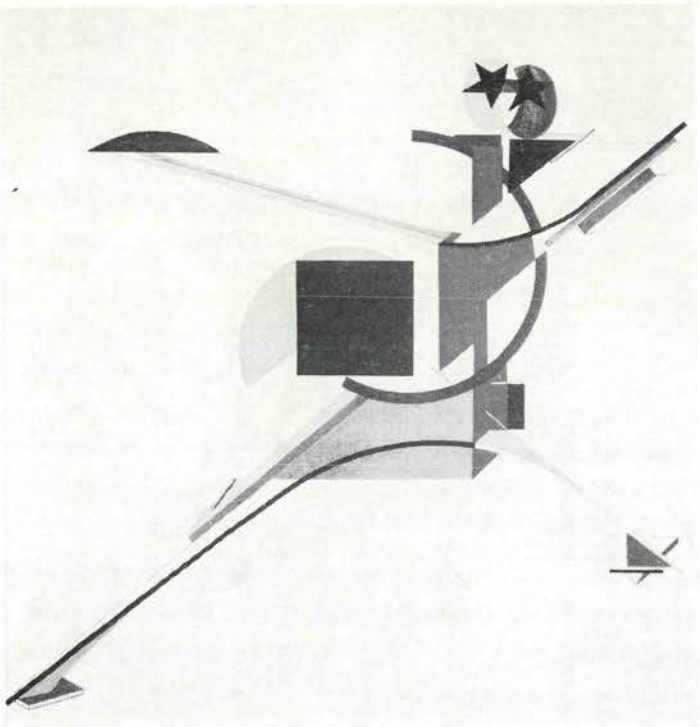

Afbeelding 1: *El Lissitzky,* De nieuwe mens. *1923, litho uit de* Figurinenmappe. *53 x 45,4 cm, (foto uit Sophie Lissitzky-Küppers,* El Lissitzky, *Dresden, 1967, afb. 62).*

argumenten voor een correctie zijn echter te vinden bij Bieling, Chabot, Polet, Van Doesburg, Wichmann en in het werk van Uiterwaal en Elling. Het zijn juist De Stijl, het kubisme en het beeldhouwwerk van Archipenko en Brancusi onder andere die het werk van deze laatste twee hebben bepaald.

Beiden werden in 1897 geboren, Elling in Utrecht en Uiterwaal in IJsselstein. De laatste verhuisde in 1904 naar Utrecht, waar hij enige tijd later leerling werd van de beeldhouwer Dresmée. Deze voerde onder meer werk uit voor Mendes da Costa, een man die Uiterwaal zijn leven lang is blijven bewonderen. In Dresmées atelier werd van 1912-1917 de basis gelegd voor uitstekend vakmanschap.[3]) Van 1918-20 bezocht hij in de avonduren de Kunstnijverheidsschool, een instelling die in deze jaren reeds als totaal verlopen moet worden gekwalificeerd.[4]) Toch waren er twee uitstekende leraren aan verbonden, de heraldicus T. van der Laars, die handtekenen gaf (leraar van Erich Wichmann omstreeks 1910 en later van Johan Moesman) en de architect C. J. de Haas, belast met het onderwijs in het vaktekenen. Het is op deze school geweest, dat Uiterwaal en Elling elkaar hebben leren kennen.

3) Van 1919-1924 werkte hij verder op het uitvoerdersatelier van Tetterode in Amsterdam.
4) Zie appendix.

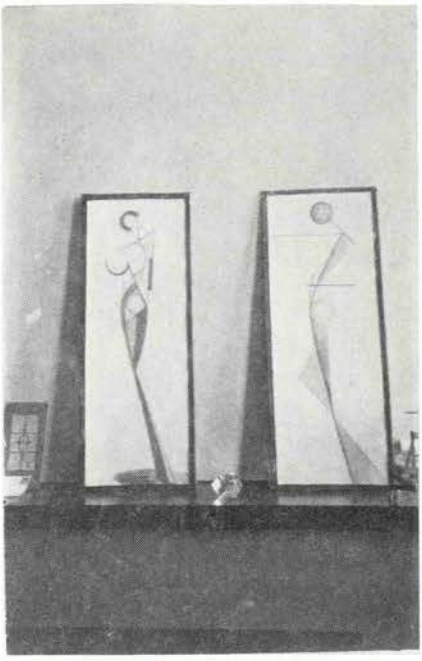

Afbeelding 1a:
Jo Uiterwaal, Twee ontwerpen voor panelen, *ca. 1927, (vernietigd).*

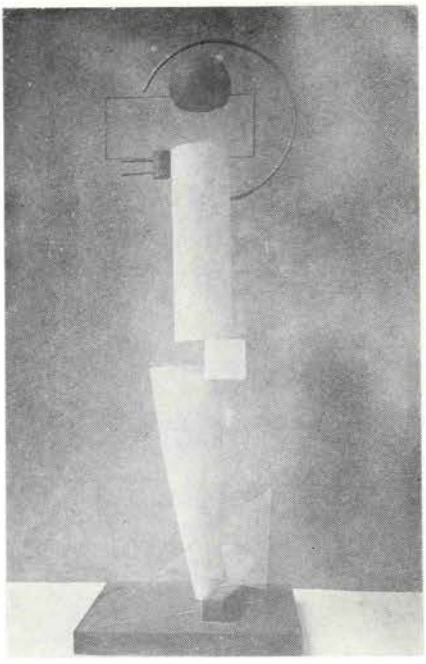

Afbeelding 1b:
Jo Uiterwaal, Dansfiguur, *ca. 1925, hout, glas, messing en polychromie, ca. 60 cm, (vernietigd).*

Er ontstond een vriendschap die in ieder geval voor Uiterwaal zeer veel heeft betekend.
Belangrijk ook voor Uiterwaals ontwikkeling was zijn actieve deelname in wat tegenwoordig wel „het clubje van Van Leusden" wordt genoemd.[5]) De rol die deze schilder-graficus in het Utrechtse kunstleven van de jaren twintig heeft gespeeld dient, zeker voor wat zijn aandeel in de tekenclub betreft, behoorlijk gerelativeerd te worden.[6]) Een ingezonden brief van 20 februari 1929 in het Utrechtsch Dagblad naar aanleiding van de wantoestanden die heersten binnen het Genootschap Kunstliefde, werpt enig licht op de ontstaansgeschiedenis van deze groep, die, zoals zal blijken, uit

5) Catalogus tentoonstelling *Louis Wijmans,* kunsthandel F. Kleijn, Utrecht 1975, met inleiding van J. Juffermans.
6) J. Juffermans suggereert dat Van Leusden initiatiefnemer was en leider van de groep. Van Leusden wordt zelfs de leraar van Uiterwaal en Moesman genoemd, hetgeen beslist niet het geval is geweest. Een dergelijke rol van Van Leusden wordt ontkend door de nog levende leden van de Utrechtse tekenclub. Van Kleef, Van Luijn en Moesman. Zie: Catalogus tentoonstelling *Douwe van der Zweep,* kunsthandel F. Kleijn, Utrecht 1974 en Catalogus tentoonstelling *Dick van Luijn,* kunsthandel F. Kleijn, Utrecht 1975. De positie van Van Leusden wordt ook overschat door H. Redeker, die schrijft dat Van Leusden de leermeester van Moesman en Wagenaar was. De rollen waren namelijk net omgekeerd. Zie: H. Redeker, *Willem van Leusden,* Utrecht-Antwerpen, (1974), 51.

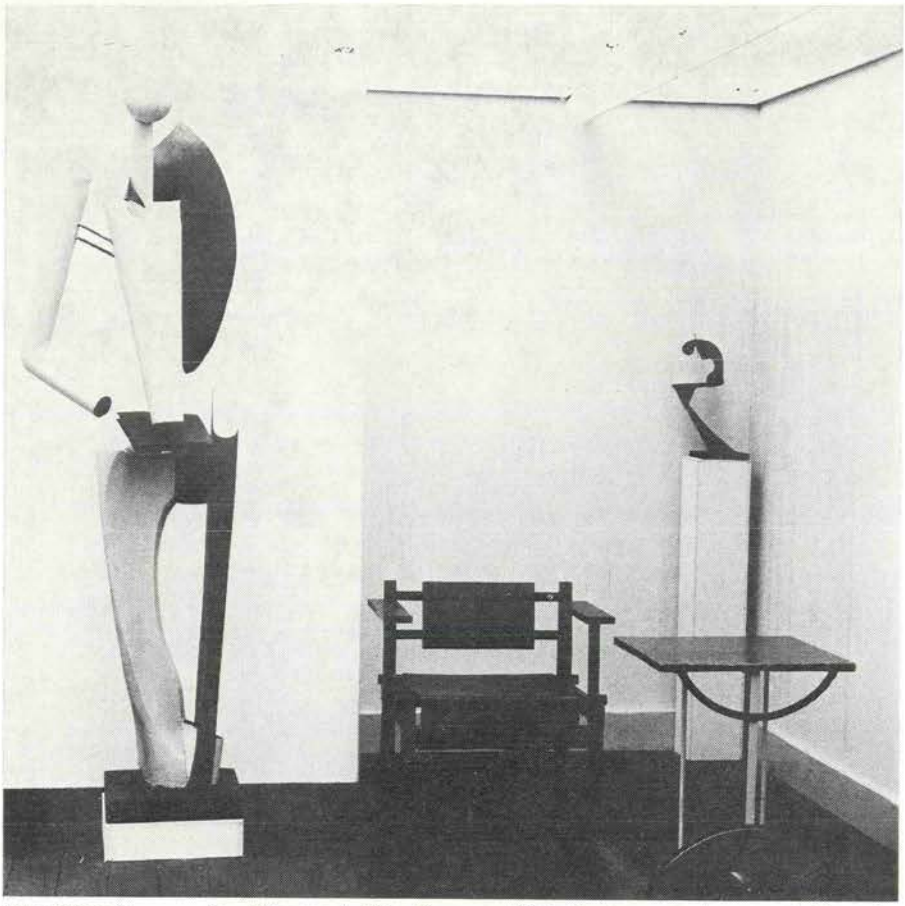

Afbeelding 2: *Jo Uiterwaal,* Dansfiguur, *1934, hout, metaal en polychromie, 200 cm, (collectie Centraal Museum);* stoel en tafel *naar ontwerp van Uiterwaal (collectie Mevr. Uiterwaal-Van Kleef in Utrecht), (foto Kunsthistorisch Instituut te Utrecht).*

pure noodzaak werd geboren. De ondertekenaars schrijven daarin [7]): „Het is ongeveer zes jaar geleden (d.i. 1922), dat wij de door „Kunstliefde" geboden gelegenheid tot tekenen naar levend model hebben moeten prijsgeven wegens de verregaande verwaarloozing van onze belangen door het toenmalige (lees: huidig) bestuur, bestaande uit prof. Vogelsang, dr. van Huffel en de Heer van Boekhoven, dat de leiding der teekenoefeningen in handen stelde van geheel onbevoegde teekenaars, die uiteraard niet de minste leiding aan kunstbeoefenaars *konden* geven. Onze herhaalde en dringende aanvragen aan het Kunstliefdebestuur verbetering in die toestand te brengen bleven steeds zonder eenig resultaat en gaf ons tenslotte de overtuiging, dat

7) D. van Luijn, D. van der Zweep, J. Uiterwaal, J. van Kleef, W. van Leusden, A.(sic) Moesman, S. Uiterwaal.

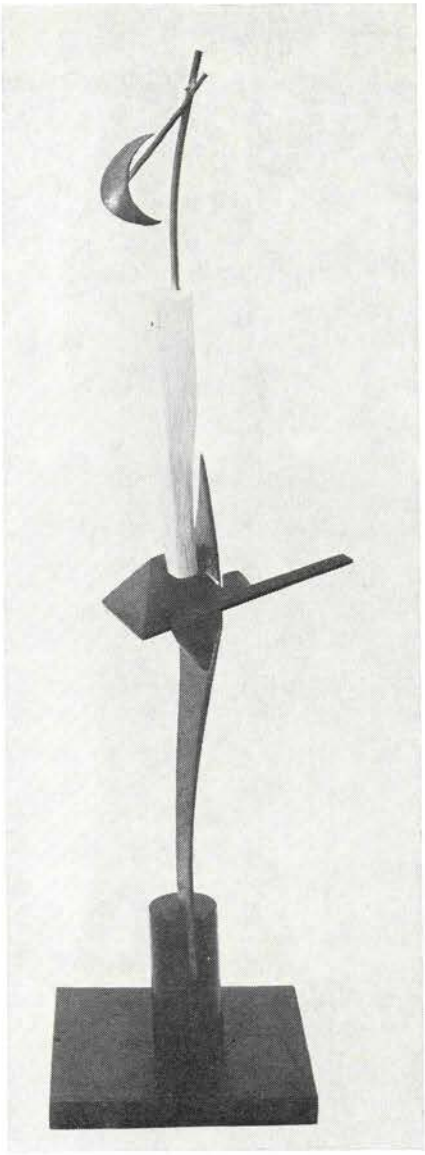

Afbeelding 3:
Jo Uiterwaal, Dansfiguur, *1928/'29, hout, ivoor en messing, 57 cm, (collectie Centraal Museum), (foto K.H.I., Utrecht).*

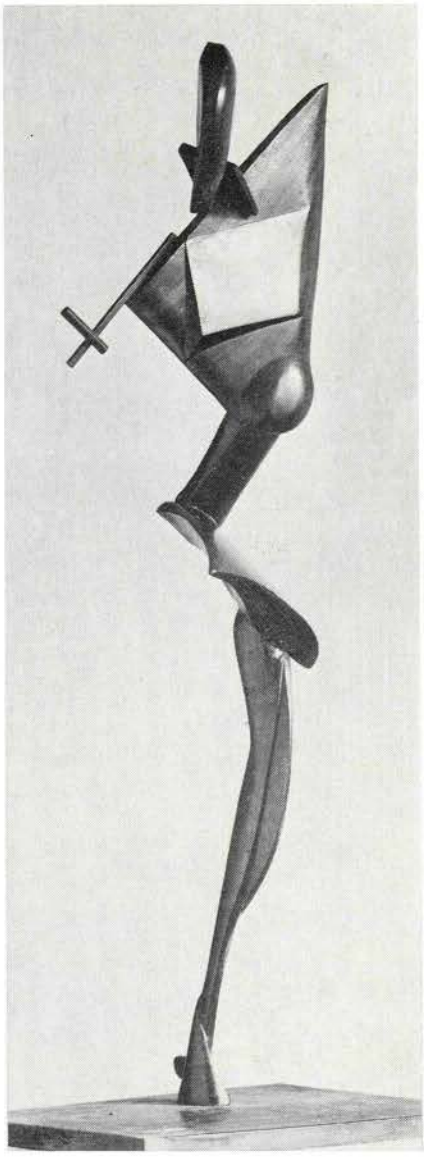

Afbeelding 4:
Jo Uiterwaal, Dansfiguur, *1928/'29, hout en gepolychromeerd messing, 80 cm, (collectie Centraal Museum), (foto K.H.I., Utrecht).*

het doel van „Kunstliefde" en het streven der jongere leden, die de kunst *niet* uit liefhebberij, maar uithoofde van hun beroep beoefenden, niet begrepen werd of niet begrepen wilde worden. Wijl de teugels van Kunstliefde in handen waren en bleven van menschen, die met kunstbeoefening zelve

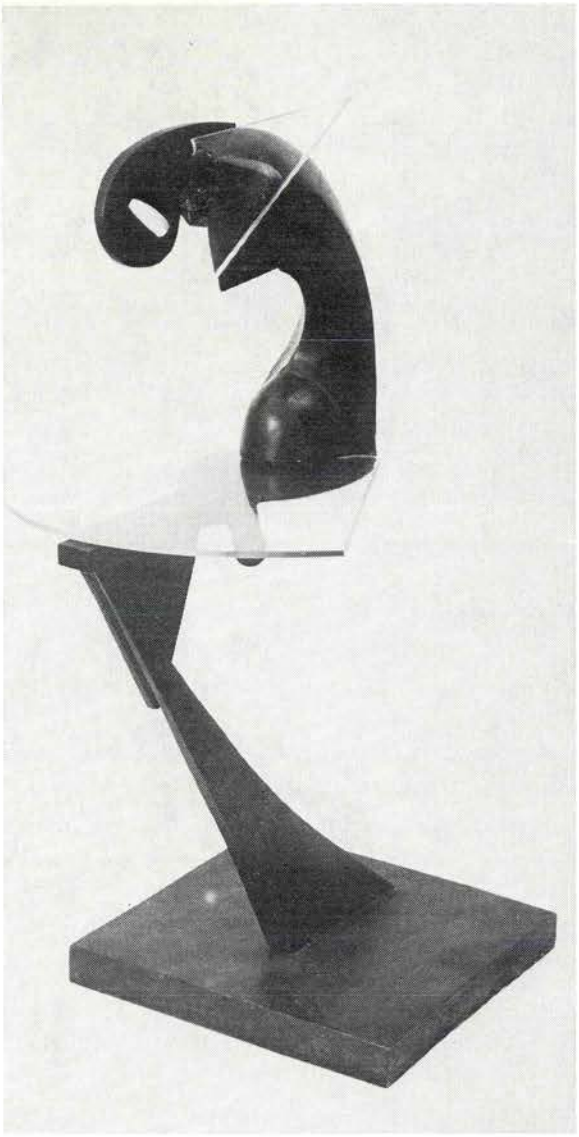

Afbeelding 5:
Jo Uiterwaal, Dansfiguur. *1928/'29, hout, glas en ivoor, 58 cm, (collectie Centraal Museum), (foto K.H.I., Utrecht).*

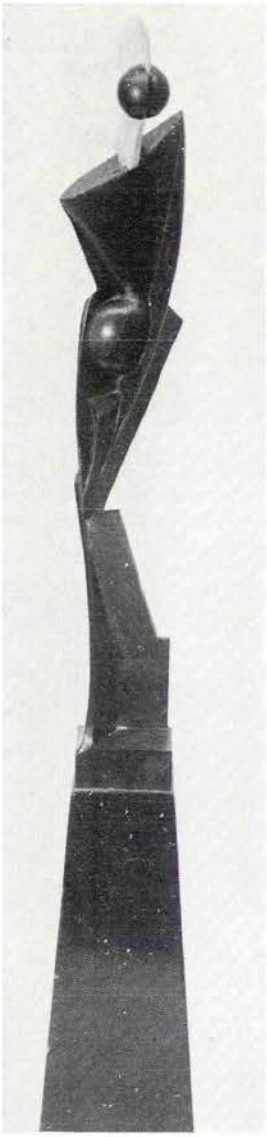

Afbeelding 6:
Jo Uiterwaal, Dansfiguur, *1928/'29, hout, 49 cm, (collectie Centraal Museum), (foto K.H.I., Utrecht).*

niets hadden uit te staan en op dit terrein dus ook elke bevoegdheid tot leidinggeven misten, bleef er voor ons geen uitzicht op verbetering, doch slechts uittreding ale eenige mogelijkheid over".
Na de uittreding in 1922 waren het Uiterwaal, Van der Zweep en Van Luyn

die het initiatief namen en na advies te hebben ingewonnen bij Van Leusden naar de burgemeester stapten met het verzoek om een geschikte modeltekenruimte. De burgemeester, die zeer welwillend was, zag evenwel problemen in verband met het naaktmodel. Er waren alleen dan mogelijkheden wanneer de groep zich onder leiding zou stellen van de oudere Van Leusden die al sinds 1908 tekenleraar was op de Burgeravondschool.[8]) De laatstgenoemde fungeerde dus als een soort dekmantel. Vooruitlopend op het definitieve besluit van de Gemeenteraad begon men vast te tekenen. Gelegenheid hiervoor werd gegeven door de vrouw van de kleinzoon van Nic. Beets, die haar huis in de Boothstraat enige tijd ter beschikking stelde. Vandaar vertrok men naar de broeikas in de tuin van wat later het Burgerweeshuis heette aan de Nieuwe Gracht. Ook werd er wel bij leden thuis getekend. Het antwoord op het verzoek van het drietal bleef intussen nog steeds uit. Terug bij de burgemeester bleek de dekmantel Van Leusden niet voldoende. De ruimte werd uitsluitend gegeven op voorwaarde dat de groep onder supervisie zou komen te staan van de baas van Van Leusden, de directeur van de Burgeravondschool, De Jong.
In 1923 werd tenslotte een ruimte verkregen in de lagere school aan de Weistraat (nu Mons. van de Weteringstraat), de school waar op 1 januari van hetzelfde jaar onder waarnemend directeurschap van C. de Has de lessen van de Kunstnijverheidsschool werden hervat.[9])
De belangrijkste leden van de modeltekenclub waren Jo Uiterwaal, Jan van Kleef, Willem van Leusden, Dick van Luijn en Douwe van der Zweep.[10]) Verder werd er ook getekend door K. Begeer, L. Brom, Donker, W. Tap, S. Uiterwaal en J. de Wit. Omstreeks 1927 breidde het gezelschap zich nog uit met Johan Moesman, Willem Wagenaar en Louis Wijmans. Van een echt homogeen gezelschap is echter nooit sprake geweest. Doelstellingen zijn nooit geformuleerd. Wat de leden bij elkaar hield was voornamelijk de noodzaak van het tekenen naar model, waar Kunstliefde geen gelegenheid meer toe bood.[11]) Omdat het modeltekenen behoorlijke financiële consequenties met zich meebracht, was men genoodzaakt zich te verenigen.[12]) Binnen de groep kan Uiterwaal als de drijvende kracht worden beschouwd. Niet alleen ging er voor velen een stimulans van zijn werk uit, maar hij was het ook die de groep steeds weer bij elkaar bracht en zorg droeg voor de organisatie.[13])
Karakteristiek voor de groep, die in 1929 weer uiteen viel, zijn geometrisch-

8) Zie appendix.
9) Zie appendix.
10) Douwe van der Zweep bleef tot ca. 1923 in de groep tekenen. Zie: Catalogus tentoonstelling *Douwe van der Zweep*, o.c. (zie noot 6).
11) Vanaf 1923 werden er door Kunstliefde tekenavonden georganiseerd in een lokaal van het oude gebouw van het Kunstnijverheidsmuseum. De mensen die hier tekenden, veelal amateurs, richtten na de revolte op Kunstliefde in 1930 „Het krijtje" op, dat later uitmondde in „Artibus".
12) Zie voor de financiële moeilijkheden waarmee de groep te kampen had de ingezonden brief van Leo Brom in het Utrechts Dagblad van 23-2-1929.
13) Het was ook door zijn goede zorgen (vooral na 1960) dat de tekenavonden bij Kunstliefde voortgang konden vinden. Hij koos de modellen uit, droeg zorg voor de administratie en trachtte enthousiasme te kweken voor het modeltekenen bij de jongere leden van Kunstliefde.

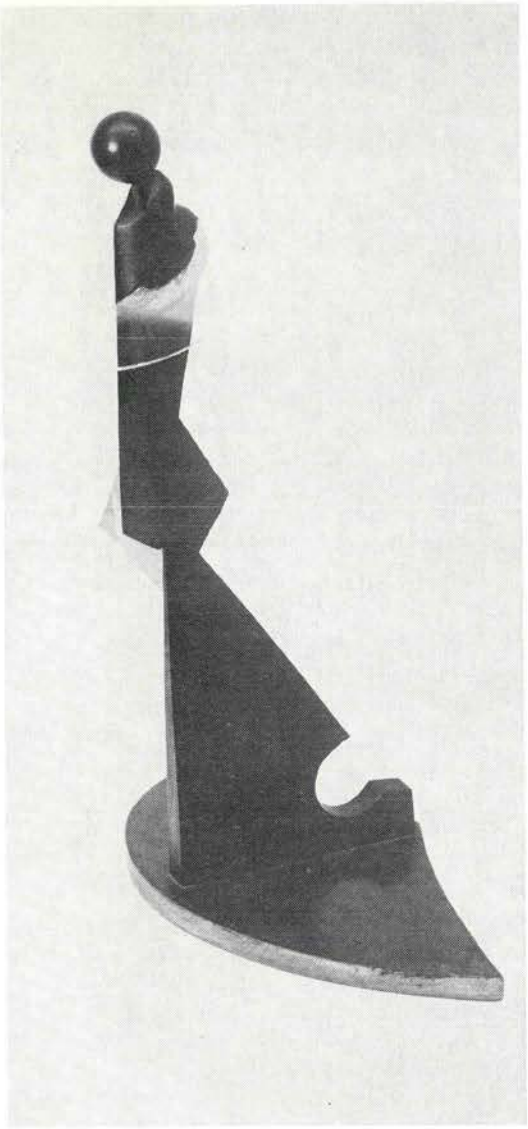

Afbeelding 7:
Jo Uiterwaal, Dansfiguur. *1928/'29, hout en glas, 43 cm, (collectie Centraal Museum), (foto K.H.I., Utrecht).*

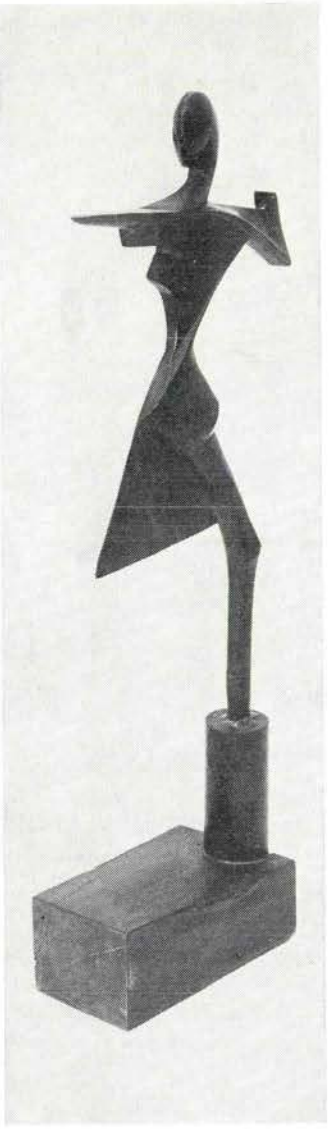

Afbeelding 8:
Jo Uiterwaal, Dansfiguur, *1928/'29, hout, 40 cm, (collectie Centraal Museum), (foto K.H.I., Utrecht).*

abstrakte modeltekeningen, waaruit een hang naar kubisme en vooral ook constructivisme blijkt. Voor dit constructivisme is het werk van de Rus El Lissitzky, met name zijn „Figurinenmappe" (afd. 1) bepalend geweest.[14])

14) El Lissitzky kreeg in Nederland onder meer bekendheid omdat hij in 1922 korte tijd meewerkte aan De Stijl. Zie: *De Stijl,* jrg. 5, nr. 10, 1922.

Jammergenoeg is er van Uiterwaal geen enkele modeltekening uit zijn vooroorlogse periode bewaard gebleven. Hij vernietigde kort voor de oorlog al zijn tekeningen, tegelijk met een aantal beelden. Wel is er nog een foto van twee ontwerpen voor panelen (afb. 1a) die duidelijk op Lissitzky zijn geïnspireerd.
Het tweedimensionale constructivisme werd door Uiterwaal getransponeerd in een van de door hem vernietigde sculpturen. Het beeld, dat we nog via een foto kennen, dateert van ca. 1925 en stelt een dansfiguur voor (afb. 1b). Voor zover ik weet is dit de eerste moderne plastiek, in Nederland tenminste, welke werd samengesteld uit verschillende materialen als hout, messing en glas en waarbij tevens gebruik is gemaakt van polychromie.
De figuur is opgebouwd uit elkaar doorsnijdende vlakke en driedimensionale geometrische vormen (cirkel, conus, buis, kubus, rechthoek, driehoek). De nerven van het hout zijn verdwenen onder een tweekleurige beschildering.
Het polychromeren raakte in de West-Europese beeldhouwkunst na de 16de eeuw vrijwel geheel in onbruik. Het is typerend voor de 19de eeuw, dat men veel middeleeuwse sculpturen van hun kleur ontdeed. Dit hield paradoxaal genoeg verband met de academische opvatting waarin de vrees werd geuit, dat de polychromie de sculptuur te dicht bij de werkelijkheid bracht en het beeld erdoor doodgeslagen werd. De 19e eeuwse ontdekkingen dat de Egyptische en zelfs de Griekse sculptuur oorspronkelijk was beschilderd brachten de academisten dan ook danig in verwarring.[15]) Het is niet helemaal duidelijk aan wie Uiterwaal dit procédé heeft ontleend. Waarschijnlijk aan de door hem zo bewonderde Russische beeldhouwer Archipenko, die geïnteresseerd raakte in de optische effecten die met behulp van dit oude procédé verkregen konden worden en deze toepaste in zijn sculptuur, waarmee hij geheel nieuwe perspectieven bood aan de beeldhouwkunst.[16]) Een andere mogelijkheid is dat hij zich geïnspireerd heeft op de rood-blauwe stoel van Rietveld. Uiterwaal zelf, die Rietveld in het begin van de jaren twintig leerde kennen, ontwierp in deze tijd een meubilair dat gedeeltelijk op de principes van De Stijl is gebaseerd en waarvan enkele stukken (lamp, tafeltje, buffet) van kleur zijn voorzien (afb. 2). Met de polychromie is voor wat de dansfiguur betreft een tweevoudig effect verkregen. De pure, geometrische vormen worden geaccentueerd door het verdwijnen van de natuurlijke houtnerf. Deze krijgen vervolgens nog een sterker accent door een afwisselende donkere of lichte polychromie per vlak. De introductie van verschillende materialen, met name glas en celluloid, door kunstenaars als Archipenko, Boccioni en Gabo schiep andere constructiemogelijkheden en verlegde tegelijkertijd de ruimtelijke grenzen in het beeldhouwkundig denken, dat voortaan niet meer uitsluitend werd bepaald door het gesloten volume.
Het hoofd van Uiterwaals dansfiguur lijkt bijvoorbeeld te zweven doordat het

15) Albert E. Elsen, *Pioneers and Premises of modern sculpture*, Catalogus tentoonstelling *Pioneers of modern sculpture*, Hayward Gallery, Londen, 1973, 68-72. Charles Blanc, *Grammaire des Arts et du Dessin: Architecture, Sculpture, Peinture*, Parijs, 1880, 432-433.
16) Alexander Archipenko en Fifty Art Historians, *Archipenko*, New York, (1960), 40-44.

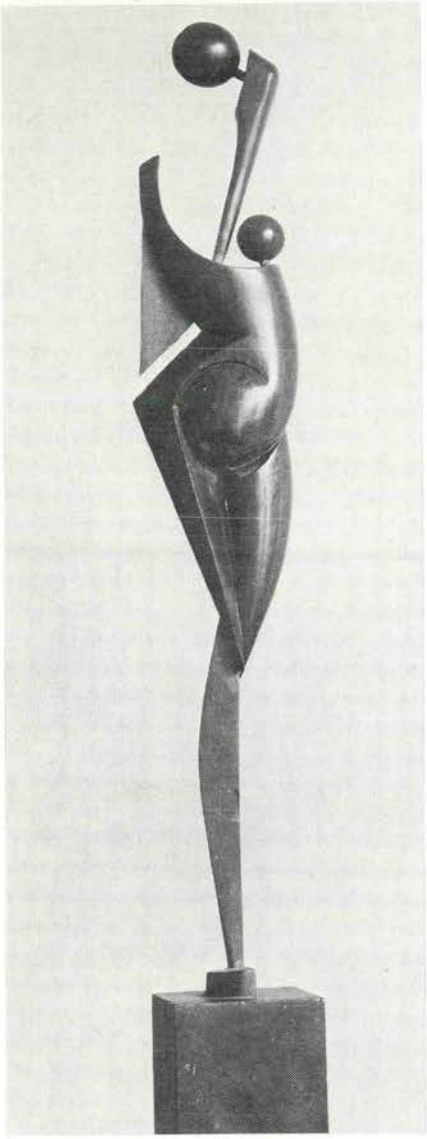

Afbeelding 9:
Jo Uiterwaal, Dansfiguur, *1928/'29, hout, 55 cm, (collectie Centraal Museum), (foto K.H.I., Utrecht).*

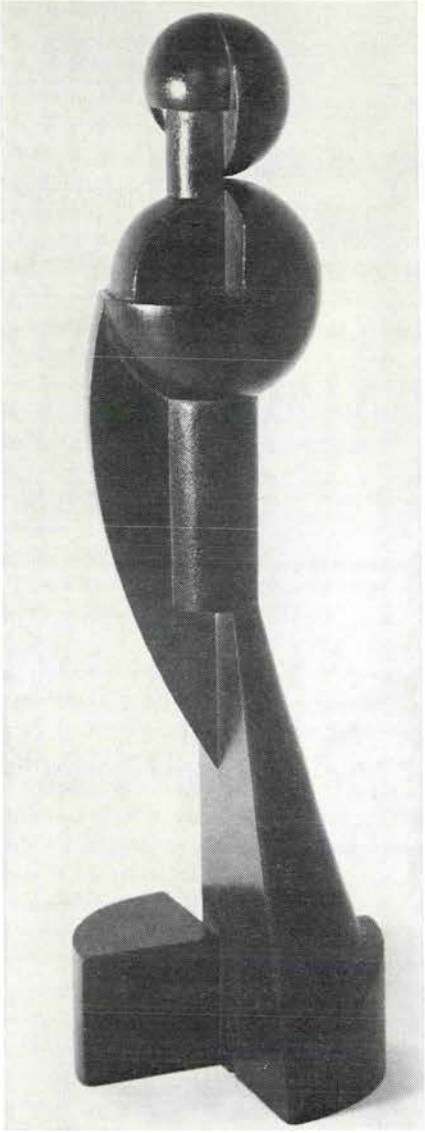

Afbeelding 10:
Piet Elling, Dansfiguur, *1925 (gesign. en gedat.), hout, 31 cm, (collectie I. de Jong-Elling te Assen), (foto K.H.I., Utrecht).*

met een glazen rechthoek op de romp is bevestigd. En alleen vanwege de transparante eigenschap van het materiaal was het mogelijk een duidelijk zichtbaar driehoekig vlak op een dergelijke plaats in het beeld te construeren, zonder dat het zicht op de achterliggende vormen wordt benomen. Het glas

heeft bovendien de eigenschap dat het reflecteert. Hierdoor worden bepaalde vormen en lijnen die vóór het vlak liggen (al naar gelang het standpunt dat tegenover het beeld wordt ingenomen) weerkaatst en in het geheel van het beeld geïntegreerd.
De vroegste bewaard gebleven beelden van Uiterwaal dateren uit de jaren 1928-1929. Het is een zeer opmerkelijke serie van zeven houten dansfiguren waarin glas, ivoor en messing is verwerkt (afb. 3 t/m 9). In vergelijking met de dansfiguur uit 1925 zien we dat de puur geometrische vorm en opbouw ten dele zijn verlaten. Het accent bij deze beelden ligt heel duidelijk op de beweging in de ruimte, hetgeen in de moderne kunst van die dagen (het futurisme, het constructivisme en Van Doesburgs elementarisme) zo'n belangrijke rol speelde.
Vanzelfsprekend is de beweging ook inherent aan het onderwerp zelf. In de jaren dat deze beelden ontstonden kan de dans, de vrije dans tenminste, voor wat Nederland betreft als een nouveauté worden aangemerkt. De vrije dans deed zijn intrede met Isadora Duncan en het was deze Amerikaanse danseres die hem in 1925 persoonlijk in Nederland introduceerde. Haar ideaal was de dans uit haar kluisters te bevrijden om, door de beweging heen, vreugde en vrijheid te vinden.[17])
De dans werd het motief bij uitstek in de Art Nouveau, waar hij in poëzie en beeldende kunst levenskracht, levensvreugde, bevrijding en utopische toekomstverwachtingen symboliseert.[18]) Ook daarna blijft het dansmotief in de beeldende kunst voortleven, bijvoorbeeld, om enkele namen uit vele te noemen, bij Archipenko, Huszar en Van Doesburg. De laatste kende aan de dans een zeer mystieke en utopische rol toe. Van Doesburg was namelijk van mening dat de beeldende kunst eens zuiver esthetisch in dansfiguren en beeldend gebarenspel zou oplossen.[19])
In het tweede nummer van De Stijl vergelijkt Huszar „De dans" van Archipenko uit 1912 met een meer traditioneel beeld, voorstellende drie dansende vrouwfiguren, van prof. Schott, door Huszar sarcastisch gekarakteriseerd als „officieel vertegenwoordiger der schoone vormen".[20]) Het lijkt me goed hier in te gaan op de ideeën die in dit artikel met betrekking tot „De dans" van Archipenko naar voren worden gebracht. Dit niet alleen omdat ze binnen het tijdskader ook van toepassing zijn op de dansfiguren van Uiterwaal, die in meer dan een opzicht door Archipenko werden beïnvloed, maar ook voor beter begrip van de kritiek die enige jaren later op deze dansfiguren zou worden uitgeoefend.

17) Uiterwaal bezocht in deze tijd de dansvoorstellingen van Isadora Duncan (die in 1925 in Nederland woonde) en Gertrude Leistikow in de Utrechtse Schouwburg. Zie voor de dans: Max von Boehm, *Der Tanz*, Berlijn, (1925), 120-130. Dit boek geeft een aardige indruk van de kritiek die de vrije dans te verduren kreeg in de twintiger jaren. Wat de respons betreft ontliepen de vrije dans en de moderne kunst elkaar niet veel.
18) H. Theissing, *Tanzen. Zu einem Bildmotiv um 1900, Aachner Kunstblätter*, dl. 41, Düsseldorf, (1971), 289-301.
19) Theo van Doesburg, *Fragmenten. I., De Stijl*, jrg. 1, no. 4, 1918, 47-48. Vergl. Valentin Parnac, *histoires exstaordinaires danses, DANSE „EPOPEE" 1925, De Stijl*, jrg. 7, no. 73/74, 1926, 11-15.
20) V. Huszar, *Aesthetische Beschouwingen, De Stijl*, jrg. 1, no. 2, 1918, 20-23.

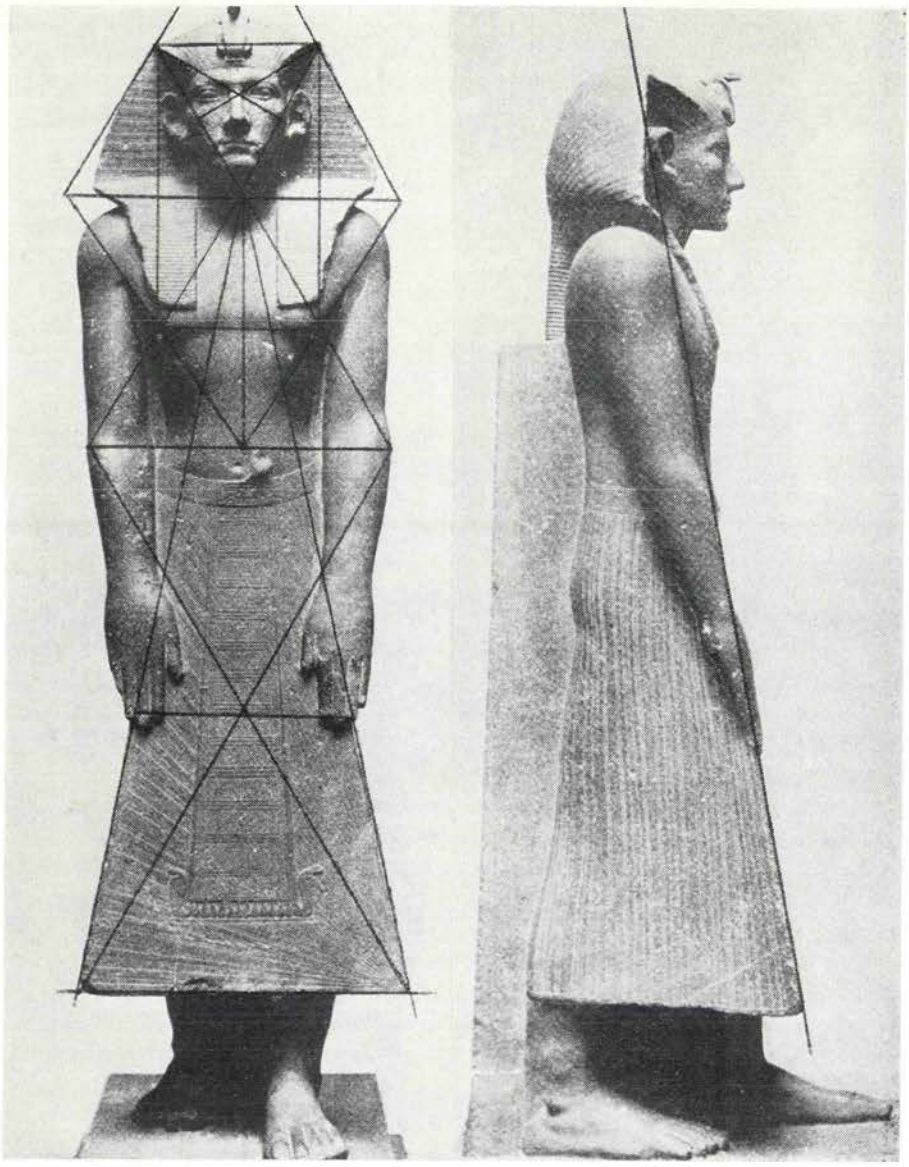

Afbeelding 11: *Voor- en zijaanzicht van een beeld van Amenemhet III (ca. 1820 v. Chr.), met ingetekende grondpatronen door Piet Elling, (foto uit H. Fechheimer,* Der Plastik der Aegypter, *Berlijn, 1918, afb. 52 en 53).*

Het hele artikel van Huszar is terug te voeren op de oude tegenstelling reproductief afbeelden en conceptualisme. In het voetspoor van hun kunsttheoretische voorgangers uit de vroeg- en hoogrenaissance kwamen Huszar en de zijnen tot de conclusie, dat de schoonheid niet in de natuur lag. Zij beriepen

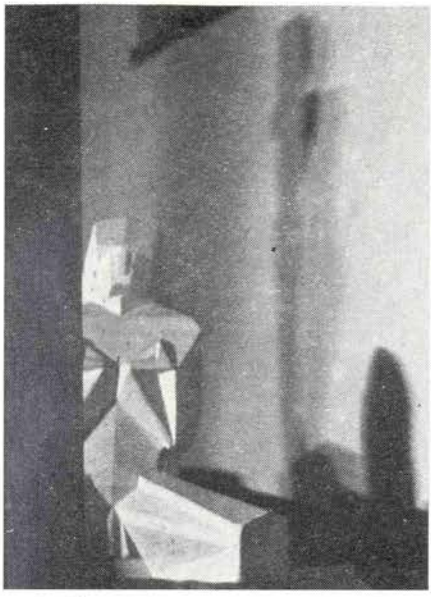

Afbeelding 12:
Piet Elling, Zittende figuur, *1921/'22, hout, (verblijfplaats onbekend).*

Afbeelding 13:
Beeld van een biddende, *(ca. 1950 v. Chr.), (foto uit Fechheimer, o.c. afb. 11, afb. 49).*

zich hiervoor onder andere op Plotinus, waarvan de volgende zinsnede als citaat in De Stijl werd opgenomen: „De kunst staat boven de natuur, omdat zij de ideeën uitdrukt, wier onvolkomen afbeelding de natuurdingen zijn. De kunstenaar, uit zichzelf puttende, verheft zich boven de grillige werkelijkheid tot de rede, door en naar welke ook de natuur schept".[21]) Beriepen de neoplatonische kunsttheoretici uit de renaissance zich voor het scheppen van schoonheid op de *idea*,[22]) de leden van De Stijl deden hiervoor een beroep op het *universele*, wat in feite op hetzelfde neerkomt. Doordat de moderne kunstenaar in hun ogen begiftigd was met een „esthetisch bewustzijn" dat slechts reageerde op dit universele, stelde dit bewustzijn hem in staat „de illusie der waanverhoudingen van het individuele, de natuur" te vernietigen en de elementair beeldende verhoudingen, waaraan de wereld onderworpen was naar voren te brengen. Hij herstelde de wereld volgens een zuiver esthetisch beginsel.[23]) De natuur diende voor de leden van De Stijl slechts als middel om tot een esthetisch, maar weer van de natuur onafhankelijk object te komen, hetgeen uitsluitend kon geschieden door ombeelding tot nieuwe waarden.[24]) Op grond van deze theoretische rechtvaardiging werd het

21) Zie: *De Stijl,* jrg. 1, no. 4, 1918, 48.
22) E. Panofsky, *Idea. Ein Beitrag zur Begriffsgeschichte der älteren Kunsttheorie,* Berlijn, 1960², passim.
23) Theo van Doesburg, o.c. (zie noot 19).
24) V. Huszar, *Aesthetische Beschouwingen V., De Stijl,* jrg. 1, no. 12, 1918, 150.

Afbeelding 14:
Beeld van Bek-en-chou, *(ca. 1250 v. Chr.), (foto uit Fechheimer, o.c. afb. 11, afb. 87).*

beeld van Schott door Huszar afgekeurd en dat van Archipenko geprezen. De ritmische beweging, waar het bij deze twee beelden om gaat, kan bij de dansfiguren van Schott eenvoudigweg niet goed zijn, omdat de beweeglijkheid er veroorzaakt wordt door naar de onvolmaakte natuur nageboots te lichaamsbewegingen. Dit in tegenstelling tot „De dans" van Archipenko, waar het ritme, dat zich telkens in andere vormen en ruimten herhaalt, is ontstaan uit een „geestelijk proces" dat een „esthetische ombeelding" ten gevolge heeft gehad.
Zo zou men met betrekking tot Uiterwaals dansfiguren kunnen zeggen, dat de natuur, in dit geval het naaktmodel, uitsluitend heeft gediend om tot van de natuur onafhankelijke objecten te komen. Het menselijk aspect, het individuele, is vernietigd en is vervangen door een soms zeer ver doorgevoerde abstraktie (afb. 3), waarin alleen beweging, het ritme in ruimte en vorm, nog een rol speelt.
Een goed voorbeeld van zuiver plastische beweging is de dansfiguur op afb. 4. In geometrische termen bestaat dit beeld uit een naar boven toe wijder wordende zig-zag lijn, die zich beweegt binnen de ruimte van een conus. De beweging wordt onderstreept door werveling van de figuur binnen de conische ruimte naar boven, daarbij geaccentueerd door concave en convexe vormen en contrastrijke licht- en donkereffecten. De ruimtedoorsnijdende zig-zag beweging is ook heel nadrukkelijk aanwezig in het beeldje op afb. 5 en in de dansfiguur op afb. 6, een plastiek die een aantal elementen gemeen heeft

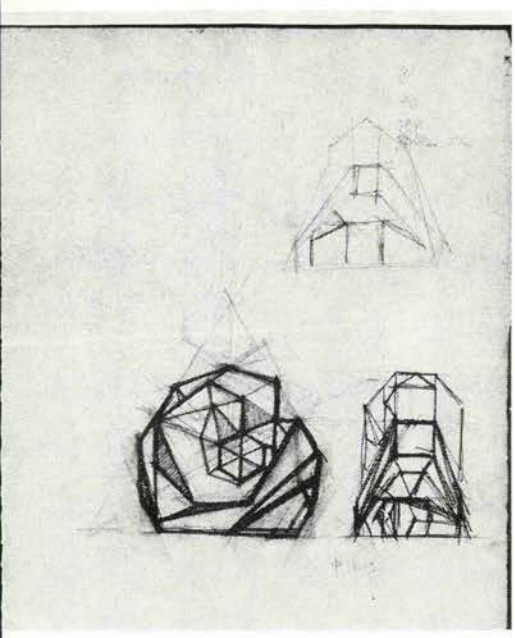

Afbeelding 15:
Piet Elling, Zittende figuur met opgetrokken knieën, *ca. 1921, tekening, 26 x 30 cm. (collectie I. de Jong-Elling te Assen), (foto K.H.I., Utrecht).*

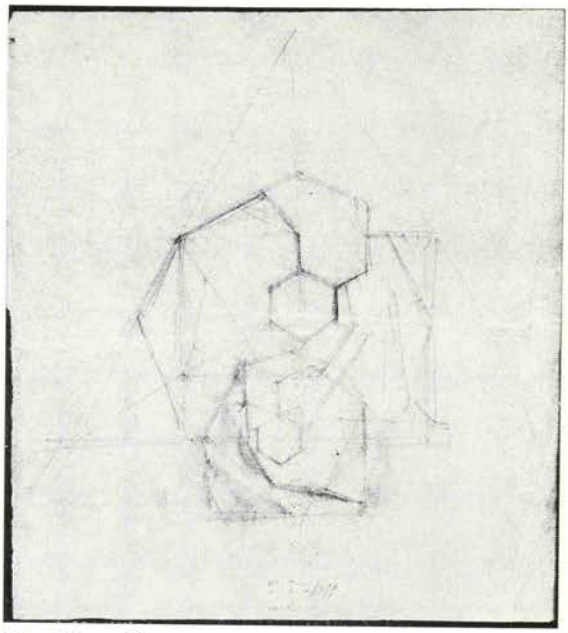

Afbeelding 16:
Piet Elling, Zittende figuur met opgetrokken knieën. *ca. 1921, tekening, (verso van afb. 15 die iets doorschijnt), (foto K.H.I., Utrecht).*

met Archipenko's beelden „Femme debout" (1912) en „Statuette" (1913).[25]) De alternerende concave van convexe vorm, een beeldhouwkunstig procédé, dat met name door Archipenko werd ontwikkeld en in zijn werk haast een „academisch" karakter kreeg,[26]) is ook goed zichtbaar in de dansfiguur op afb. 7. De opvallende concaaf hier, die de afwezigheid van vorm symboliseert, contrasteert met de convexe vorm van armpartij en sokkel.
De ritmische licht-en-donker effecten zijn in deze reeks beelden niet alleen verkregen door samenvoeging van lichte en donkere houtsoorten (afb. 6 en 7), of van zwart ebbehout en wit ivoor (afb. 3 en 5), maar ook door polijsting van het hout en verwerking van glas (afb. 5 en 7) en messing (afb. 3).
Eeuwenlang hebben de beeldhouwers getracht hun werk te vrijwaren van optische vertekeningen, veroorzaakt door reflecties. Het was rond 1910 dat Brancusi en Archipenko van deze reflecties gebruik gingen maken. Ze polijstten het bronzen oppervlak, dat voorheen verscholen lag onder een laag patina, op een dusdanige wijze dat een spiegeleffect optrad, dat bewust als sculpturaal element in het totaal van het beeld werd opgenomen.

25) „Femme Debout" werd gepubliceerd in *De Stijl,* jrg. 4, no. 3, 1921, 45, en „Statuette" in Erich Wiese, *Alexander Archipenko, (Junge Kunst, dl. 40),* Leipzig, (1923) ,afb. 11.
26) Archipenko, o.c. (zie noot 16), 51-55, 144-168.

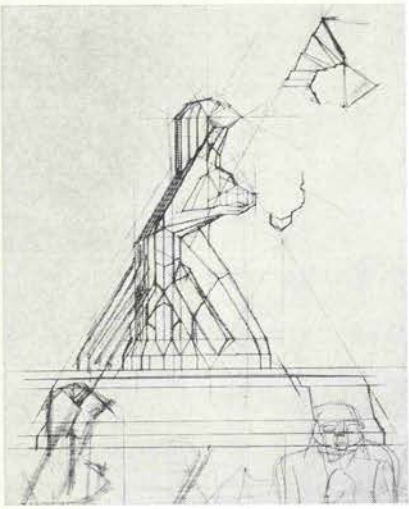

Afbeelding 17:
Piet Elling, Knielende vrouw met prisma, *ca. 1921, tekening, 24 x 36,5 cm, (collectie I. de Jong-Elling te Assen), (foto K.H.I., Utrecht).*

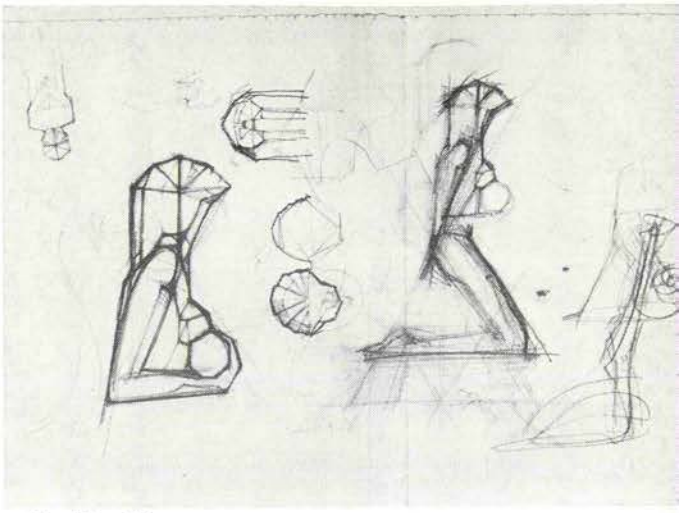

Afbeelding 18:
Piet Elling, Schetsen voor knielende vrouw met prisma. *ca. 1921, tekening, 40 x 22,5 cm, (collectie I. de Jong-Elling te Assen), (foto K.H.I., Utrecht).*

Illustratief voor de gevolgen van polijsting is de dansfiguur op afb. 4, waar de rechthoekige vorm op de romp als een spiegel werkt. De lichtradiatie veroorzaak een scherp licht-donker contrast en dematerialiseert tegelijkertijd de vorm, die men zich als een open ruimte kan voorstellen.
Tenslotte zit er nog een opmerkelijk facet aan deze beelden, nl. de vorm van de sokkel.
In zijn pogingen de sculptuur tot leven te brengen begroef Rodin in 1897 de sokkel van zijn levensgrote „Eva" in de vloer van de Salonhal. Hij zette hiermee een ontwikkeling op gang die leidde tot bevrijding en objectivering van het beeld, dat tot dan toe in totaal isolement vastgeklonken zat aan zijn sokkel. Belangrijke figuren in deze ontwikkeling, waar de Afrikaanse sculptuur, die de sokkel niet kent, het nodige aan heeft bijgedragen, waren Degas, Rosso, Maillol en Matisse. Naast het geheel of gedeeltelijk elimineren van de sokkel door de laatste twee, ontwikkelden Boccioni, Duchamp-Villon en vooral Archipenko de sokkel tot geïntegreerd deel van de sculptuur.[27])
Het zijn deze inventies die de dansfiguren van Uiterwaal een grotere mobiliteit geven. De sokkel is gereduceerd tot een eenvoudige houten plint (afb. 3, 4, 5), of speelt door integratie mee in de beweging van de figuur. Het mooiste voorbeeld daarvan is wel de asymmetrische sokkel gevormd uit een convexe en twee concaven, die in de figuur weer worden herhaald (afb. 7).

27) Elsen, o.c. (zie noot 15). 75-78 en noten.

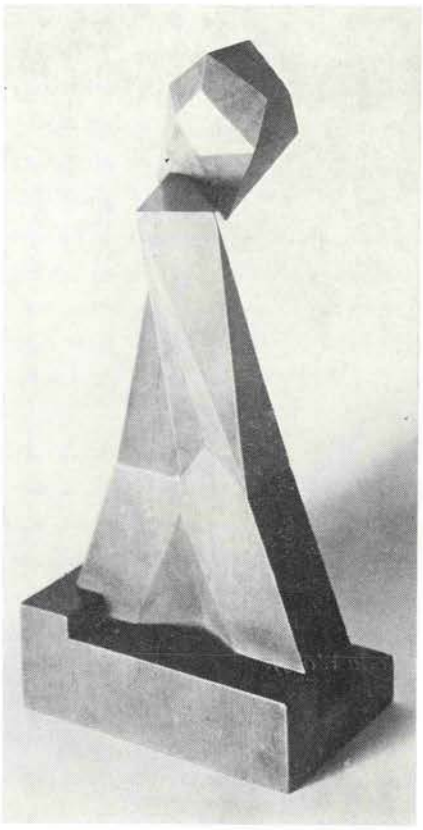

Afbeelding 19:
Piet Elling, „Broeder", *ca. 1922, palmhout, 20 cm, (collectie C. A. Elling-Thomann te Hilversum), (foto K.H.I., Utrecht).*

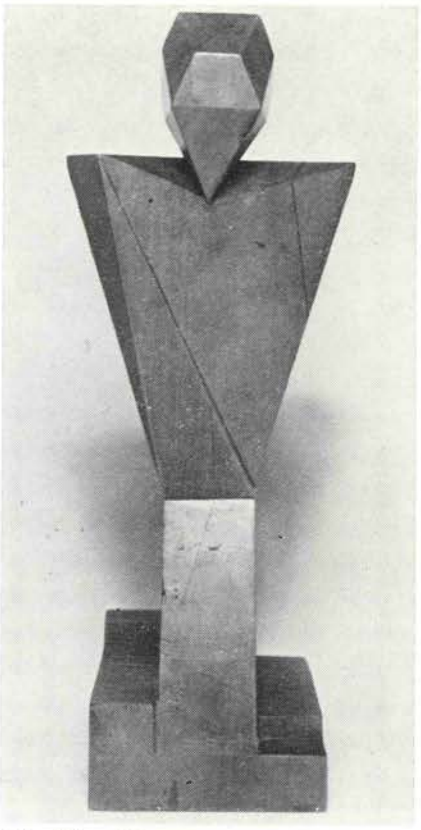

Afbeelding 20:
Piet Elling, „Broeder", *(vooraanzicht van afb. 19), (foto K.H.I., Utrecht).*

Een dergelijke geraffineerde vervloeiing van sokkel en beeld treft men ook aan in de houten dansfiguur van Piet Elling uit 1925 (afb. 10), een beeld dat meer dan een aanrakingspunt vertoont met het werk van Uiterwaal.

Elling kreeg zijn eerste opleiding als timmerman aan een Utrechtse ambachtsschool. In 1914 oefende hij dit ambacht uit in het kamp van Zeist, waar Belgische oorlogsvluchtelingen waren ondergebracht. In deze tijd keerde hij, onder meer als reactie op de oorlog, de kerk de rug toe en ging over op het socialisme, een overgang die men weerspiegeld vindt in zijn bibliotheek (Marx, Nietzsche, Gorter, Adama van Scheltema etc.) en zijn sporen heeft nagelaten in het werk. Op de Kunstnijverheidsschool, die hij vanaf 1913 bezocht, ging zijn belangstelling voornamelijk uit naar de architectuur. Dit onder invloed van de twee architecten die aan deze instelling verbonden waren, de directeur P. J. Houtzagers en de leraar vaktekenen C. de Haas, met wie hij intensief contact onderhield. Van 1920 tot 1923 was hij in dienst

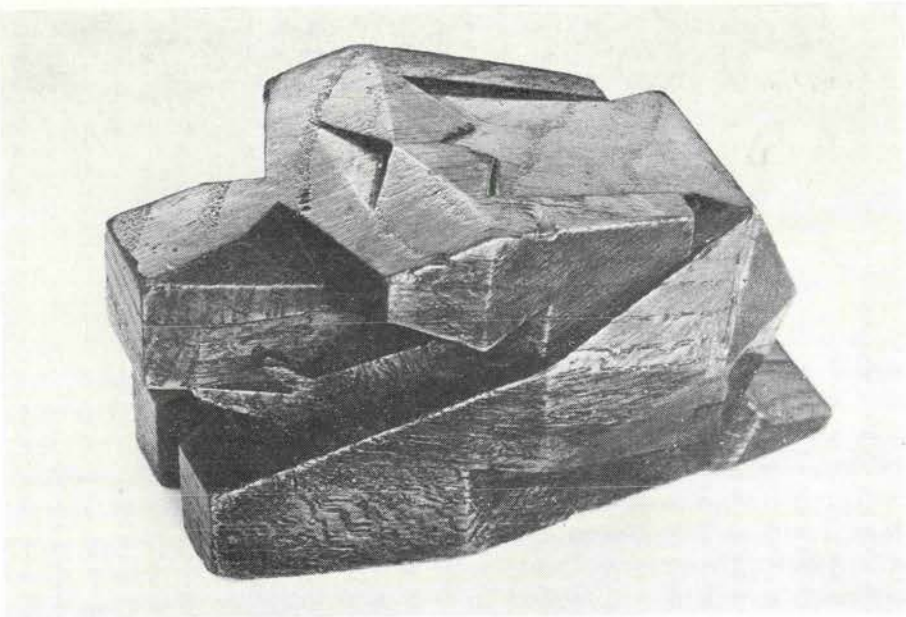

Afbeelding 21: *Piet Elling*, Knielende figuur, *1922, hout, 8 cm, (collectie I. de Jong-Elling te Assen), (foto Carla Wolff).*

bij het architectenbureau van De Bazel. In deze tijd maakte hij kennis met Kurt Schwitters,[28]) Rob. van 't Hoff en groeide het tot dan toe nog vrij oppervlakkige contact met Bart van Leck uit tot een hechte vriendschap die duurde tot aan de dood van Van der Leck in 1956.[29]) In 1926 voltooide hij zijn eerste huis te Huizen.

Ellings loopbaan als nieuwe-zakelijkheids architect valt buiten het bestek van dit artikel.[30]) Wat ons hier interesseert zijn de beeldhouwkunstige activiteiten die hij in deze jaren naast zijn architectuur ontplooide. Voor zijn ontwikkeling op dit gebied zijn het kubisme en de Egyptische beeldhouwkunst bepalend geweest. Als Elling rond 1920 een vrij grondige studie van de Egyptische kunst maakt is dit in eerste instantie niet zo verrassend. De belangstelling voor de Egyptische kunst en andere buiten-Europese culturen (Afrika, Azië) onder kunstenaars dateerde al van de 19de eeuw. De oorzaak van deze belangstelling lag in het feit, dat de niet-westerse kunst pasklare oplossingen leek te bieden aan bepaalde binnen de moderne kunst gestelde problemen. In Nederland is de invloed van de Egyptische kunst merkbaar rond 1912 in het werk van bijvoorbeeld Gestel, Raedecker en

28) Schwitters schonk Elling een van een merzbild voorzien exemplaar van zijn *Anna Blume-Dichtungen* met de opdracht: „für Freund Elling - 16.4.1924". Dit boekje bevindt zich in de collectie I. de Jong-Elling te Assen.

29) Elling leerde Van der Leck kennen rond 1917 op Kunstliefde, waar hij ook in contact kwam met Rietveld.

30) Ellings activiteiten als architect en tekenaar zullen binnenkort besproken worden in een artikel van Erik de Jong. De laatste dank ik hier voor het verstrekken van vele gegevens en het afstaan van Ellings tekeningen met betrekking tot zijn beeldhouwwerk.

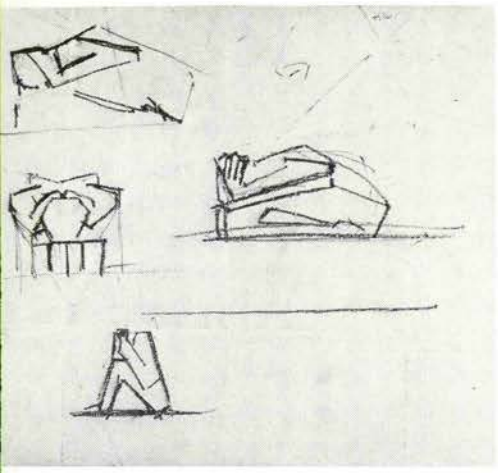

Afbeelding 22
Piet Elling, Schetsen voor knielende figuur, *1922, tekening, 24 x 20 cm, (collectie I. de Jong-Elling te Assen), (foto K.H.I.,Utrecht).*

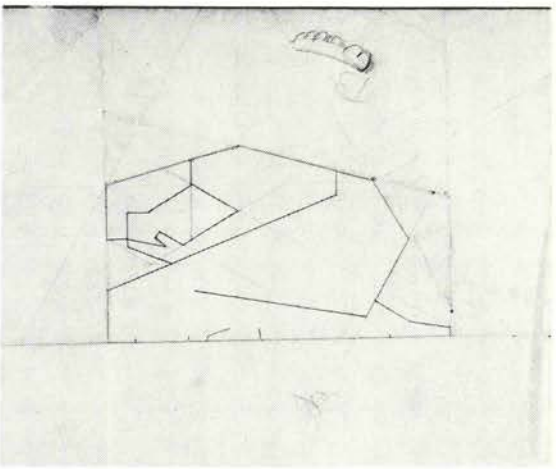

Afbeelding 23:
Piet Elling, Ontwerp voor knielende figuur, *1922, tekening, (verso van afb. 22), (foto K.H.I., Utrecht).*

Van der Leck, dat een vlak stylerende en archaïsche tendens vertoont.[31]) In een van zijn esthetische beschouwingen vergelijkt Huszar een schilderij van Bart van der Leck, dat door zijn ritmische indeling van het tafereel en hiëratische, vlakke expressie duidelijk verwantschap met Egyptische reliëfs en muurschilderingen vertoont, met een wandschildering van R. N. Roland Holst. Het aardige van deze beschouwing is, dat ze een idee geeft hoe de Egyptische kunst in de kusttheorie van die tijd begrepen dient te worden. „Zoo is ongetwijfeld invloed van Egyptische en Middeleeuwsche kunstbeweging te bemerken in onzen tijd", schrijft Huszar, „wat begrijpelijk is, daar beide met de moderne kunst gemeen hebben de innerlijke concentratie gericht op een universeele gestemdheid. Gestemdheid niet te verwarren met stemming; de laatste ondergaat het individu in zijn eigen zielstoestand (treurig, vroolijk enz.); bij de eerste is het individu ondergeschikt aan het universeele".[32]) Het is juist dit universele aspect dat Elling in de Egyptische kunst zo heeft aangesproken. Voor Elling, die beschikte over de uitstekende studies van Hedwig Fechheimer over de Egyptische plastiek, werd dit universele vooral bepaald door de mathematische (geometrische) structuren in deze beeldhouwkunst en de ondergeschiktheid van de Egyptische beeldhouwer aan zijn werk.[33])
In de kunsttheorie van De Stijl, waar Elling zich bijzonder toe voelde aangetrokken, lagen de begrippen *universeel* en *mathematisch* (geometrisch) in

31) A. B. Loosjes-Terpstra, *Moderne Kunst in Nederland 1900-1914,* Utrecht, (1959), 140, 175, 189.
32) V. Huszar.*Aesthetische Beschouwingen IV., De Stijl,* jrg.1, no. 7, 1918, 81.
33) Hedwig Fechheimer, *Die Plastik der Aegypter,* Berlijn, 1918[3], en *Kleinplastik der Aegypter,* Berlijn, (1921). Beide exemplaren waren in het bezit van de kunstenaar. Het

Afbeelding 24:
Kop van Ramses II, *(foto uit fotocollectie Piet Elling).*

elkaars verlengde. Zo schreef Mondriaan: „Door de schilderkunst zelve kwam de kunstenaar tot de bewustheid, . . ., dat de verschijning van het universeele-als-het-mathematische het essentieele van alle zuiver aesthetische schoonheidsontroering is".[34]) Vantongerloo ging in zijn beeldhouwkunst uit van de geometrische vorm, omdat deze zich het beste leende om vorm te geven aan zijn conceptie van de universaliteit. „Geometry serves to formulate the relations of a new crystal, a creation, a composition".[35])
De mystieke rol die door deze kunstleer aan de mathematica werd toegekend vindt zijn oorsprong in de platonische ideeënleer, waar o.a. de mathematica fungeert als middel om op te stijgen van het zinnelijke (het natuurlijke) naar het geestelijke, daar ze leert van het zinnelijke af te zien en de pure vormen te beschouwen.[36])
In navolging van Fechheimer bracht Elling een aantal Egyptische plastieken terug op hun geometrische grondvormen (afb. 11). Deze grondvormen dienden als uitgangspunt voor een aantal van zijn eigen sculpturen. Het beeldje op afb. 12 is bijv. afgeleid van een granieten, biddende figuur uit het Middenrijk (afb. 13), waarvan de vormgeving is ontleend aan het bekende schrijverstype in oosterse zithouding. De grondvorm bestaat uit een driehoek waarbinnen zich twee paar diagonalen (ledematen) kruisen. Dezelfde symmetrisch-geometrische vormgeleding, die elke natuurlijke beweging tegenstreeft,

anonieme element in de Egyptische kunst sprak Elling bijzonder aan. Zo streepte hij in *Die Plastik der Aegypter* op p. 19 de volgende passage aan: „Der Ägypter hingegen schätzte das unbedingt Fertige. Die Spuren der Arbeit, das persönliche Gepräge stehen zu lassen, . . . verwirft er, da er nicht aus dem Technischen bildet, sonder aus einer Vorstellungswelt, die die synthetische Komposition enthält. Ein Mensch der das Übergrosse will, darf nicht das Messbare zeigen."

34) Piet Mondriaan, *De nieuwe beelding in de schilderkunst, De Stijl*, jrg. 1, no. 3, 1918, 29.

35) Georges Vantongerloo, *Paintings, Sculptures, Reflections*, New York, (1948), 9 (de tekst dateert van 1925..

36) Eduard Zeller, *Grundriss der Geschichte der Griechischen Philosophie*, bewerkt door W. Nestle, Leipzig, 1920[12], 61.

Afbeelding 25:
Piet Elling, Portret van een onbekende, *1923/'24, (materiaal en verblijfplaats onbekend).*

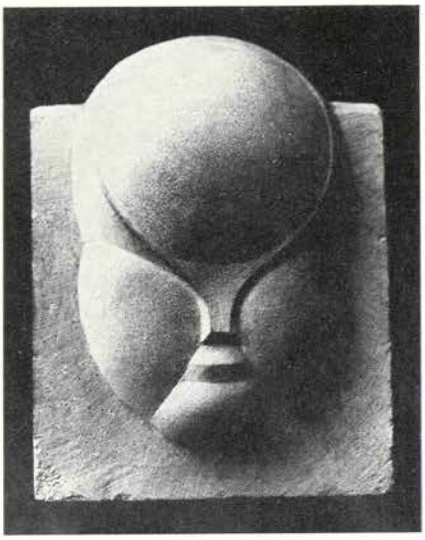

Afbeelding 26:
Piet Elling, Portret van een onbekende, *(vooraanzicht van afb. 25).*

treft men in Ellings beeld. In tegenstelling tot de Egyptische figuur is de ronde vorm geëlimineerd en de geometrisering ver doorgevoerd, zodat het beeld, dat zich precies in een gelijkbenige driehoek laat vatten, geheel mathemathisch in vlakken opdeelbaar is.
Een ander standaardtype in de Egyptische beeldhouwkunst dat Elling aantrok is de zogenaamde kubushurker. Dit type, dat waarschijnlijk vanwege zijn uiterst simpele vormgeving pas laat ontwikkeld werd (Nieuwe rijk), is gebaseerd op het zitten met opgetrokken knieën (afb. 14). Deze karakteristieke houding ligt ten grondslag aan een aantal ontwerptekeningen voor een sculptuur, waarvan niet bekend is of ze ooit werd uitgevoerd (afb. 15 en 16). Op de houding na wijkt de figuur verder geheel af van het voorbeeld. De kubus is namelijk omgewerkt tot een hoekige spiraal die draait binnen een gelijkzijdige driehoek. Ook de geslotenheid van de vorm is door middel van een hexagonale uitsparing in het midden van de figuur opengebroken.
In het Nieuwe rijk komen vaak knielende figuren voor. Dit motief ligt ten grondslag aan een andere sculptuur van Elling.[37]) Het beeld, dat we kennen van ontwerpstudies, stelt een knielende vrouw voor die in haar hand een prisma houdt (afb. 17 en 18). Evenals het voorgaande beeld is de figuur weer geconstrueerd in een gelijkzijdige driehoek.
Het laatste type waarop Elling zich inspireerde is de figuur in rechtopstaan-

37) Dit beeld gaat zeer waarschijnlijk terug op de knielende figuur met stèle, afgebeeld in *Die Plastik der Aegypter,* o.c. (zie noot 33), afb. 69. Evenals op de afbeelding van Amenemhet III, tekende Elling hier het grondpatroon in.

de houding met een been naar voren, zoals het beeld van Amenemhet III te zien geeft (afb. 11). Waarschijnlijk heeft deze laatste sculptuur in zijn grondvormen model gestaan voor het palmhouten beeldje op afb. 19 en 20. In 1922 vervaardigde Elling een plastiek (afb. 21), die, zoals een van de ontwerptekeningen hiervoor laat zien (afb. 22), in eerste instantie gedacht was in de houding met opgetrokken knieën. Uiteindelijk werd het een synthese van knielende figuur en kubushurker. Uit het ontwerp op afb. 23, waarnaar het beeldje met enige kleine wijzigingen werd gemaakt, blijkt weer de hang naar een exact geometrische constructie, waarin iedere lijn in een meetkundige relatie staat tot de andere. Deze eveneens in een gelijkzijdige driehoek gevangen figuur toont echter meer dan alleen mathematische vormgeving. Reeds eerder werd gezegd dat Ellings socialistische en antiklerikale houding in deze tijd zich in zijn werk heeft weerspiegeld. Een overtuigend voorbeeld hiervan is de palmhouten figuur op afb. 19 en 20, die kennelijk de „Broeder" voorstelt uit het socialistische gedicht „Broeder zijt gij het -?" van G. S. Adama van Scheltema. De vijfde strofe van dit gedicht uit de Bundel „Zwervers Verzen" staat namelijk onder op dit beeldje geschreven:

Uit de stervende velden
Kwam een man door de walmende landen,
En hij zakte in den nacht met talmende stappen,
Als een wrak op de angstige vlakte ,
Van de golvende aarde -
Broeder zijt gij het -? [38])

Elling was ook een groot bewonderaar van het latere werk van Herman Gorter, met name zijn groot lyrisch-episch gedicht „Pan", waarin de dichter vorm gaf aan zijn nieuwe socialistische levenshouding. Pan is de oudste God, de God van het heelal, van de liefde en van de muziek en Gorter beschrijft hoe het „gouden Meisje" (de nieuwe mensheid) tot hem komt. Het toekomstidealisme wordt in dit gedicht onder meer gesymboliseerd in een „kristalglas" of „prisma".[39]) Het lijkt mij niet onwaarschijnlijk dat dit het prisma is in de hand van de knielende vrouw (afb. 17 en 18) en dat de vrouw zelf de gelukkige en harmonische mens van de toekomst voorstelt zoals deze in „Pan" is beschreven.
Uit deze tijd stamt ook een allegorische houtsnede die de triomfwagen van het kapitalisme voorstelt.[40]) De wagen wordt getrokken door onder het kapi-

38) C. S. Adama van Scheltema, *Zwervers Verzen*, Rotterdam, 1917[4], 26-27. De bundel was in Ellings bezit.
39) Herman Gorter, *Pan*, Amsterdam, (1912), 4, rgl. 18-35, 5, rgl. 1-6. Zelf bezat Elling de zeer vermeerderde herdruk van „Pan" uit 1916. De kristal in symbolische zin komt men in kunstenaarskringen uit deze tijd veel tegen. Het was het symbool van hetgeen gezocht werd. Zie: Vantongerloo, o.c. (zie noot 35); Elsen, o.c. (zie noot 15), 43; A. M. Hammacher, *Lipchitz*, Amsterdam, (1960), 31-32.
40) Oorspronkelijk bestond de as van de wagen uit het alziend oog, dat in deze context de kerk symboliseerde die het kapitalisme in het zadel houdt. De driehoek, waarin dit oog behoort te zitten, is nog aanwezig. Een lichtdruk van deze houtsnede bevindt zich in de collectie I. de Jong-Elling te Assen.

Afbeelding 27:
Piet Elling, Vooraanzicht en profil van het portret van Márci Kárász?, *1923/'24, ebbehout, 5,5 cm, (collectie I. de Jong-Elling) te Assen), (foto Carla Wolff).*

Afbeelding 28:
Piet Elling, Portret van Márci Kárász. *1923/'24, (materiaal en verblijfplaats onbekend).*

talisme gebukt gaande arbeiders. Van een dergelijke symboliek is vermoedelijk ook sprake in de knielende figuur die het gezicht in de handen verbergt (afb. 21). Dit te meer daar in een van de ontwerpen voor dit beeld (afb. 22) de handen in de nek zijn geslagen, hetgeen associaties oproept met een houding die gevangenen soms van hun overheersers gedwongen zijn aan te nemen.[41])

Twee facetten treden er bij deze beelden op de voorgrond; aan de ene kant een sterk op de geometrische vorm gerichte concentratie en aan de andere kant een sociale bewogenheid. Hoewel Uiterwaal in deze jaren eveneens overtuigd socialist was, heeft hij hiervan nooit willen getuigen in zijn beeldhouwkunst.

In de periode '23/'24 verschijnt in het werk van Elling voor het eerst de ronde vorm en wel in een drietal portretten (afb. 25, 26, 27, 28). Ook hiervoor ontleende hij aan de Egyptische beeldhouwkunst. Zeer treffend is bijv. de vormovereenkomst tussen de voor een deel in de rugpijler vastzittende kop van Ramses II (afb. 24) en het profiel van het portret van een onbekende (afb. 25 en 26). Niet minder belangrijk is de invloed van de Afrikaanse sculptuur, die Elling leerde kennen via de in zijn bibliotheek aanwezige werken van Carl Einstein op dit gebied.[42]) Deze invloed is zeer nadrukkelijk aanwezig in het ebbehouten masker (afb. 27) en in het portret van de

41) In de ontwerpen voor het beeld op afb. 15 en 16, die enigszins aansluiten op de melancholie-iconografie, is vermoedelijk van een soortgelijke symboliek sprake.

42) Wat Fechheimer betekende voor de Egyptische beeldhouwkunst, betekende Einstein voor de Afrikaanse negersculptuur. In 1915 publiceerde hij het boek *Negerplastik*, dat gerekend kan worden tot de eerste standaardwerken op dit gebied. In 1921 verzorgde hij voor de zo populaire „Orbis Pictus"-reeks het deeltje over de Afrikaanse beeldhouwkunst (*Afrikanische Plastik*, Berlijn). In deze boeken geeft de auteur een heldere uiteenzetting over de betekenis van deze sculptuur voor de ontwikkeling van de moderne kunst, die op haar beurt bijdroeg tot de appreciatie van de kunst van de Afrikaanse volken. Zie voor

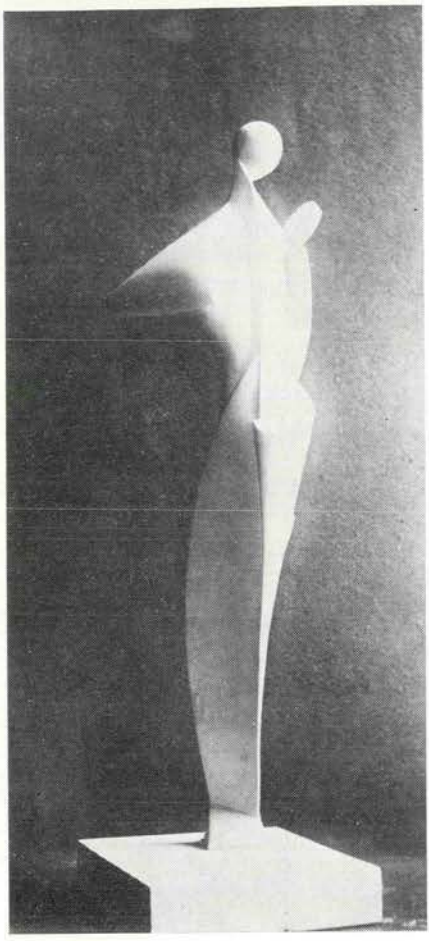

Afbeelding 29:
Jo Uiterwaal, Moeder en kind, *1930-'32, (materiaal en verblijfplaats onbekend).*

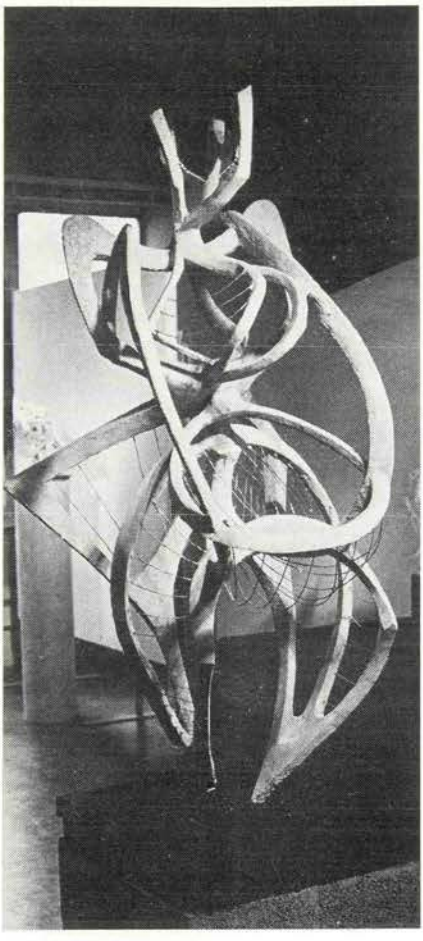

Afbeelding 30:
Jo Uiterwaal, Ribbenbeeld, *1960, (momenteel in het Centraal Museum), (foto Carla Wolff).*

Hongaarse kostuumontwerpster Márci Kárász (afb. 28), die waarschijnlijk ook model heeft gestaan voor het masker.
Deze portretten, waarin de ronde vormen in een ritmische, abstrakte beweging tot plasticiteit zijn gebracht, tonen ook een zekere verwantschap met het werk van Brancusi.[43])
De dansfiguur (afb. 10.) is vermoedelijk het laatste beeld dat Elling maakte. In tegenstelling tot zijn op de vormcanon van de Egyptische

de relatie tussen moderne kunst en Afrikaanse kunst: Robert Goldwater, *Primitivism in Modern Painting,* New York, (1938), en Lucy R. Lippard, *Heroic Years from Humble Treasures: Notes on African and Modern Art,* in haar verzameling essays *Changing, (Dutton),* New York, (1971), 35-47.
43) Vergl. *De Stijl,* jrg. 1, no. 12, 1918, 147-150 waar Huszar het portret van Mme. Pogany van Brancusi bespreekt.

beeldhouwkunst geïnspireerde sculptuur, waarbij de nadruk valt op de gesloten heid van de figuur, is er bij de vervaardiging van dit beeld gedacht in termen van beweging en ruimte. Het lijkt mij waarschijnlijk dat ook voor Elling het dansmotief een symbolische waarde vertegenwoordigde. Een oude foto toont het beeld staande op een exemplaar van Gorters „Pan". Dit gedicht vangt aan met een lied, dat Pan zingt terwijl hij danst met zijn geliefde, het gouden Meisje. Evenals in zoveel andere poëzie uit deze tijd is het onderwerp van dit lied de dans, die symbolisch is voor de bevrijde mens.[44])
Met dit laatste beeld uit 1925, dat samenvalt met de bouw van zijn eerste huis, sluit de sculptuur van Elling enigszins aan bij die van Uiterwaal.

In de jaren dat Uiterwaal zijn zeven dansfiguren maakte, gingen Moesman,[45]) Wagenaar en Wijmans over op het surrealisme. Deze overgang, die in verband gebracht kan worden met algemene kentering in Europa in de waardering voor de geometrische abstraktie ten gunste van een kunst die dichter stond bij de zichtbare natuur, is wel een van de belangrijkste oorzaken waarom de Utrechtse tekenclub in 1929 uiteenviel.
Voor een tentoonstelling in de zalen van „Voor de Kunst" [46]) verenigde zich in 1931 een aantal Utrechtse kunstenaars onder de naam „Utrechtsche Jongeren". Naast de architecten P. J. C. Klaarhamer, W. Maas, S. van Ravesteyn en G. Rietveld, maakten ook enkele leden van de Utrechtse tekenclub deel uit van dit gezelschap; Uiterwaal, Van Leusden, Van Luijn, Van der Zweep, Brom en S. Uiterwaal. Op deze expositie, die een duidelijk beeld geeft van de veranderde opvatting in smaak, was zowel de geometrisch-abstrakte richting als de nieuwe figuratie vertegenwoordigd. Als vertegenwoordiger van beide richtingen is Van Leusden, die in 1930 vooral onder invloed van Moesman en Wagenaar naar een soort surrealisme overging, wel het meest markante voorbeeld vn deze smaakverschuiving, die ook in de kritiek op de tentoonstelling merkbaar is. Zo schreef de criticus C. A. Schilp in het Utrechtsch Dagblad van 4 mei 1931: „W. van Leusden behoort tot hen, die hun vakmanschap al voldoende hebben aangetoond. Ook hij heeft zich na de periode van zijn bekende etsen,[47]) aangetrokken gevoeld tot de abstractie, en de composities uit '29 en '30 met de wentelende vlakken zijn daarvan nog een sprekend voorbeeld. Hoe hij in deze geometrische oplossingen de ruimte tot uitdrukking brengt is zijn speciaal geheim. Het zuiverst lijkt men no. 13; maar eerlijk gezegd: ik kan het niet anders

44) In Nietzsches *Also sprach Zarathustra,* een boek dat Elling bezat, is het de dans die de mens tot volmaakte vrijheid (positieve vrijheid) kan voeren. Elling verwerkte het dansmotief ook in een linosnede, geïnspireerd op een beeld van Rudolf Belling, dat hij kende van reproducties in de in zijn bezit zijnde boeken *Ja! Stimmen des Arbeitsrates für Kunst in Berlin,* Berlijn, (1919), afb. 25, en A. E. Brinckmann, *Plastik und Raum,* München, (1922), afb. 40.
45) De invloed van de geometrische abstraktie heeft zich in het werk van Moesman maar zeer korte tijd doen gelden (1927-'28). Het surrealisme sloot veel meer aan bij Moesmans belangstelling voor figuren als Klinger en Böcklin dan de geometrische abstraktie.
46) „Voor de Kunst" was een 19de-eeuwse afsplitsing van Kunstliefde. Het bestuur van deze vereniging besloot op 12-5-1938 weer op te gaan in Kunstliefde. De vereniging was toen inmiddels bankroet.
47) Hiermee worden zijn romantische topografische etsen bedoeld.

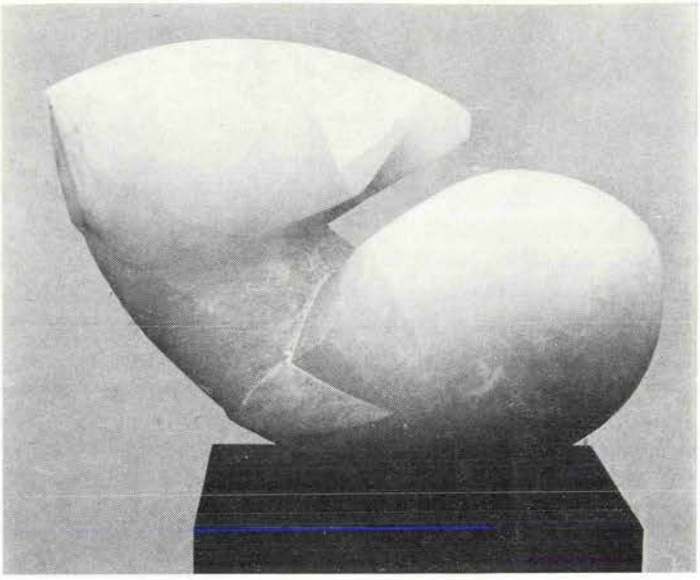

Afbeelding 31:
Jo Uiterwaal, Tors, *1968, albast, (collectie Mevr. Uiterwaal-Van Kleef), (foto K.H.I., Utrecht).*

dan toejuichen dat Van Leusden dezen weg verlaten heeft en een nieuwe fase van zijn scheppen is binnengetreden. Zijn laatste etsen dateren nog van dit jaar. De romantiek heeft hem opnieuw „bevlogen". Deze beide etsen zijn suggestieve uitbeeldingen van een droom. Ge denkt aan surrealisme ook aan Redon. Maar geestelijk beteekenen zij een verlossing uit den ban van de geometrische constructie, en een nieuwe overgave aan de spelingen der natuur, zij 't gefilterd door een bizar droomende geest".
Aangezien Uiterwaal de geometrische abstraktie trouw was gebleven en er dus van een „verlossing" geen sprake kon zijn, bleef zijn werk op deze tentoonstelling negatieve kritiek niet bespaard. Schilp schreef er in hetzelfde artikel over: „Jo Uiterwaal laat zijn abstracte plastieken, die hoogstens associaties oproepen aan menschelijke figuren (danseressen b.v.) maar niets lichamelijks, natuurlijks meer hebben, in een geraffineerd labiel evenwicht balanceeren. Meestal is dat evenwicht, door listige componenten in stand gehouden, zeer voelbaar, maar niet altijd. Vaak is in de vormgeving een delicaat teruggehouden humor in 't spel, maar het komt ook voor, dat de compositie wat al te zeer in mathematica opgaat. Zoo langzamerhand, dunkt me, hebben we den tijd voor deze loutere abstracties gehad".[48]) De N.R.C. van 30 april 1931 laat eenzelfde geluid horen [49]): „Jo Uiterwaal's beelden of - liever vernuftige samenstellingen, zoals ze bij het reeds verlaten kubisme behoorden -, . . .wekken geen emotie, geen beeld in onzen geest, of het moest

48) In de ogen van tijdgenoten kwamen Uiterwaals dansfiguren waarschijnlijk abstrakter over dan voor ons.
49) Deze kritiek is vermoedelijk ook van Schilps hand.

Afbeelding 32:
Jo Uiterwaal, Tors. *1957, petit-granit, (collectie Mevr. Uiterwaal-Van Kleef), (foto Carla Wolff).*

zijn het beeld van kunstenmakers, die moeilijke toeren verrichten. Dit kan toch niet het doel zijn van hen, die weten, dat „de kunst altijd weer de overdreven uitgroeiingen terugbrengt tot het natuurlijk eenvoudige, door bij alles te overwegen wat iets betekent voor de ontwikkeling van den mensch zelf" ". Deze laatste woorden ontleende de criticus aan de rede die Rietveld als bestuurslid van „Voor de Kunst" hield ter gelegenheid van de opening van deze tentoonstelling.[50]) Met dit uit het verband getrokken citaat, waarin overigens „het natuurlijk eenvoudige" staat voor de nieuwe zakelijkheid in de architectuur en de „overdreven uitgroeiingen" voor de door „overtollige fraaiigheid" gekenmerkte 19de-eeuwse architectuur, bedoelde Rietveld geenszins te zeggen dat de kunstenaar de natuur weer dienende na te volgen, zoals de criticus suggereert. Het is tekenend voor de kritiek dat ze de „overdreven uitgroeiingen" koppelde aan de loutere abstraktie, de mathematica, het anti-anatomische en de anti-natuurlijkheid van Uiterwaals dansfiguren. In deze negatieve kwalificaties herkennen we een aantal idealen van De Stijl, die, bewust van de feilen der natuur, deze natuur, met behulp van een esthetisch bewustzijn dat slechts reageerde op het universele, trachtte om te beelden tot nieuwe waarden, tot van de natuur onafhankelijke objecten. De nieu-

50) Zie voor deze rede het ochtendblad van 19-4-1931 van de N.R.C.

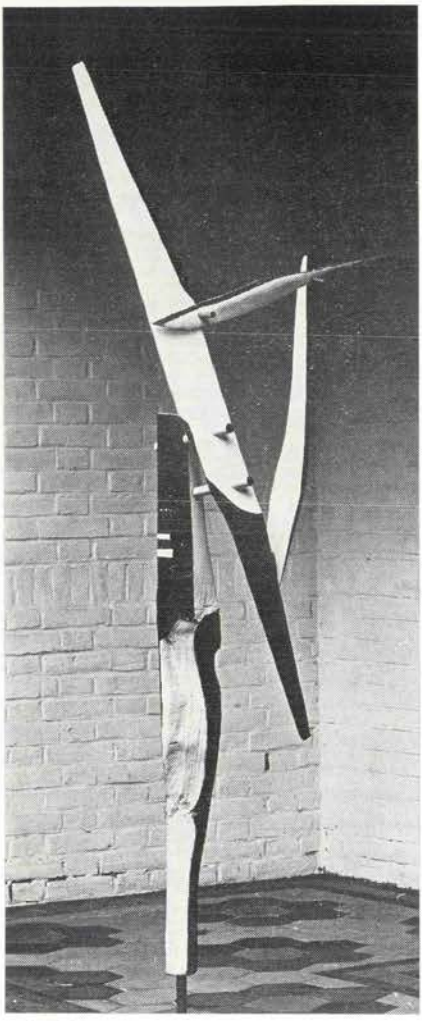

Afbeelding 33:
Jo Uiterwaal, Teken, *1967, hout en polychromie, 187 cm, (part. collectie), (foto Carla Wolff).*

Afbeelding 34:
Jo Uiterwaal, Portret van William D. Kuik, *1970/'71, marmer, (collectie Mevr. Uiterwaal-Van Kleef), (foto K.H.I., Utrecht).*

we esthetiek rehabiliteerde de natuur en herstelde haar in haar oude glorie, waardoor de kunstenaar, zich verlost wetende „uit den ban van de geometrische constructie", zich weer vrij kon overgeven aan haar „spelingen". Bij mijn weten is Uiterwaal de enige figuur uit de Utrechtse tekenclub die de abstraktie trouw is gebleven, tenminste voor wat de sculptuur betreft die in eigen beheer ontstond. Dit geldt niet voor de kunst waarmee het brood verdiend moest worden. Zo modelleerde hij van 1924-1934 op de edelsmidse van Brom al naar gelang de stijl die verlangd werd. Uit het begin van de dertiger jaren stamt het in vloeiende lijnen gemodelleerde beeld

„Moeder en kind" (afb. 29). In 1934 werd de serie dansfiguren bekroond met een levensgrote, in pasteltinten gepolychromeerde dansfiguur uit hout en metaal (afb. 2). Enerzijds is in dit beeld voortgeborduurd op de verworvenheden van de dansfiguren uit de periode '28/'29, anderzijds in er in de ledepopachtige figuur invloed merkbaar van De Chirico, waardoor het werk even raakt aan het surrealisme. Dit is niet zo verwonderlijk als men weet dat Moesman en Wagenaar en überhaupt de surrealisten grote bewonderaars van deze Italiaanse schilder waren.

Na de oorlog breekt een nieuwe periode in het werk van de beeldhouwer aan.[51]) Aangezien een bespreking van het gehele oeuvre hier te ver zou voeren, moet volstaan worden met een klein en zeer beperkt overzicht van de belangrijkste beeldhouwkundige thema's die in het werk van na de oorlog vertegenwoordigd zijn.
Tijdens de jaren van wederopbouw werkte hij als toegepast kunstenaar intensief met architect Van Ravensteyn samen, waarbij meer van de vakman dan van de kunstenaar werd geëist. De stijl werd weer aangepast aan de figuratieve verlangens van de opdrachtgever. Hetzelfde geldt voor het werk dat in opdracht van de kerk tot stand kwam, werk met een sterk Romaanse inslag en totaal vreemd aan wat er in eigen beheer werd ontworpen. Want op zijn atelier bleef Uiterwaal experimenteren.
In 1948 ontstond de eerste van een reeks draadplastieken, waarvoor hij een eigen materiaal uitvond, dat aan gips doet denken, maar dat veel sterker is. Het werken met draad bood een oplossing voor het probleem van het scheppen van volume zonder van de massa uit te gaan. Deze experimenten vinden hun hoogtepunt in het „Ribbenbeeld" uit 1960 (afb. 30), dat bedoeld was om in aluminium te worden uitgevoerd. Het is een bijna gewichtsloze plastiek, waarvan de massa is afgevallen, terwijl het volume is blijven bestaan. Dit beeld, waarvoor een zware vrouw model stond, heeft zeker te maken met het constructivisme van een beeldhouwer als Gabo. Maar als men gelooft dat bepaalde jeugdimpressies op latere leeftijd weer naar boven komen, blijkt de sculptuur ook in een ander licht te staan. In zijn jeugd bezocht de beeldhouwer het Koninklijk Museum van Natuurlijke Historie te Brussel, waar een groot, prehistorisch dier diepe indruk op hem maakte. In de bescheiden nalatenschap bevond zich nog een reeks oude ansichten, afkomstig uit de zaal der gewervelde dieren van dit museum. De geraamtes van mens en dier op deze foto's tonen in feite niets anders dan „constructivisme". Ook de naam van het beeld verwijst naar dit bezoek, dat zeker de aanleiding tot het ontstaan van deze sculptuur is geweest. Tegenover het openbreken van de massa, het uitgangspunt voor het „Ribbenbeeld", staat de gesloten vorm, de massa op zichzelf. Het zijn tegenpolen die na 1957 afwisselend in het werk vertegenwoordigd zijn. Naast een stier van onyx (1964) [52]) zijn er twee interessante stukken die, hoewel ze beiden uitgaan van de massa, toch tegengesteld zijn aan elkaar. Het gaat om twee torsen, de ene van 1968 uit albast

51) In de oorlogsjaren vervaardigde Uiterwaal een reeks abstrakte glasconstructies in het glas-in-lood bedrijf van de vader van J. van Kleef. Van deze experimenten is echter niets bewaard gebleven.

(afb. 31), de andere in petit-granit uit 1956 (afb. 32). Uit de technische behandeling van de albasten tors, alsook van de stier, blijkt de hang naar perfectie en het streven naar zuiverheid. Het imitatie-proces is gereduceerd tot simpele en pure vormen met een krachtige geometrie. De tors uit 1957 bezit deze elementen eveneens, maar daar doet zich bovendien het „non-finito" voor, een verschijnsel dat zich in de West-Europese beeldhouwkunst het eerste voordoet in het werk van Michel Angelo. In de 19de eeuw maakte Rodin er in zijn vele „onvoltooide" werken bewust gebruik van. Het is vooral sinds hem, dat het tot een aanvaardbaar esthetisch principe wordt, waar o.a. Brancusi en Rosso mee werkten. In Uiterwaals ontwerp voor deze tors was het „non-finito" nog niet ingecalculeerd. Het ontstond tijdens de uitvoering. De partij boven de borsten bleef onafgewerkt, waardoor deze sterk contrasteert met de strakke vormgeving van de rest van het beeld.
Enkele jaren voor zijn dood keerde de beeldhouwer terug naar zijn oude belangstelling voor kleur en hout. Er ontstonden in '67/'68 twee gepolychromeerde en geheel abstrakte houtplastieken, waarbij het bijna onbewerkte materiaal (houtsplinters) uitgangspunt is voor de vorm. Met pennen bracht hij deze „objets-trouvés" in een voorlopig evenwicht en balanceerde ze verder met kleuren uit (afb. 33). In tegenstelling tot de met pasteltinten gepolychromeerde dansfiguur uit 1934, waar deze houten „Tekens" een directe voortzetting op zijn, is de vormgeving spitser en doet de kleurbehandeling, die veel primairder is, zelfs negroïde aan.
Een van zijn laatste experimenten is het marmeren portret van William D. Kuik (afb. 34). Het lijkt een synthese van tors en ribbenbeeld, van massa en doorzichtige ruimte. De kop wordt als massa gegeven en heeft kubistisch aandoende modellering, die afwijkend is in de oogpartij. Terwijl het linker oog tastbaar aanwezig is, ontbreekt het rechter. Dit „negatieve" oog is gesymboliseerd in een open ruimte, begrensd door een haarpartij, waardoor toch de illusie van massa wordt opgewekt. Het spierwitte, ongeaderde marmer met zijn hoekige vormen en grillige holten maakt dit portret zo koel en indrukwekkend, dat de vorm wint van het model. De afgebeelde persoon blijft als masker achter. Tussen al deze beelden door lopen reeksen kleine modelschetsen. Het zijn vaak voorstudies voor de grotere beelden of werden er juist van afgeleid. Ze tonen dat de beeldhouwer zijn leven lang naar het levend model is blijven studeren. In feite vloeit bijna het gehele oeuvre voort uit het model. De mens staat centraal, maar als een anonieme figuur, als een van de natuur onafhankelijk abstrakt object.
Door deze constante in zijn experimentele werk werd Uiterwaal in de twintiger jaren, hoewel in kleine kring, als modern en na die tijd als achterhaald beschouwd. In 1968 organiseerde W. D. Kuik in de „Utrechtse Kring" Uiterwaals eerste eenmansexpositie.[53]) De enige positieve kritiek op deze tentoonstelling kwam van E. van Uitert, die in zijn artikel in het Utrechtsch Nieuwsblad voorspelde, dat waarschijnlijk ook nu in 1968 pu-

52) Die beeld is in het bezit van het Museum voor Hedendaagse Kunst te Utrecht.
53) Catalogus tentoonstelling *Joh. W. Uiterwaal*, Utrechtse Kring, Utrecht 1968.

bliek en kunstenaars nog behoudend op dit werk zouden reageren.[54]) Deze voorspelling kwam uit. Pas na de officiële herwaardering van de vroege abstrakte kunst in Nederland door de tentoonstelling „Het nieuwe wereldbeeld", ontstond weer enige belangstelling voor Uiterwaals werk.[55]) Dit leidde ertoe dat het Centraal Museum in 1973, een jaar na de dood van de kunstenaar, tot aankoop van zijn vooroorlogse oeuvre overging.

54) Dit artikel in het Utrechtsch Nieuwsblad van 27-9-1968 werd opgenomen in de catalogus tentoonstelling *Johan Uiterwaal 1897-1972*, Genootschap Kunstliefde, Utrecht 1973.

55) Catalogus tentoonstelling *Het nieuwe wereldbeeld*, Centraal Museum, Utrecht 1973, en *Museumjournaal, het nieuwe wereldbeeld, het begin van de abstrakte kunst in Nederland*, 1910-1925, serie 7, no. 6, 1972.

APPENDIX

In 1884 werd op initiatief van de „Maatschappij tot Nut van 't Algemeen" de „Vereeniging het Utrechtsche Museum van Kunstnijverheid" gesticht. Deze vereniging beoogde door een permanente expositie van kunstvoorwerpen en het geven van gevarieerd kunstindustrieel onderwijs het kunstambacht te verheffen. Het museum met de daaraan verbonden school lag aan de Wittenvrouwenkade 6. In 1919 werd deze vereniging vervangen door de „Vereeniging ter bevordering van Nijverheidskunst". In deze tijd was P. J. Houtzagers (architect van het huizenblok gelegen tussen Emmalaan en Ramstraat) directeur van deze instelling. Aan de school waren verder drie leraren verbonden: L. J. Th. Kamman voor boetseren en beeldhouwen, de heraldicus T van der Laars voor handtekenen (in '20/'21 opgevolgd door Van Leusden) en architect C. J. de Haas voor vaktekenen. Uit de verslagen van een speciaal opgerichte subcommissie voor de School van Kunstnijverheid, die belast werd met het doorlichten van school en museum, blijkt dat de instelling in 1920 al totaal verlopen was. Er mankeerde volgens de commissie het nodige aan het onderwijs. De cursussen begonnen wel met 35 leerlingen, maar er bleven er aan het einde van het jaar maar 10 over. Het was vooral ook de accommodatie die veel te wensen overliet. Ik citeer uit het rapport: „Het onderwijs wordt gegeven in zeer lelijke, triestige lokalen, waarvan dat voor boetseren, zelfs bij dit gering aantal leerlingen, te klein is. De verlichting is primitief en onvoldoende. De leermiddelen zijn verouderd en verwaarloosd." De eindconclusie van het rapport luidde: „In de tegenwoordigen toestand, waarbij in een stad als Utrecht met een belangrijke kunstindustrie, op dit gebied slechts een zoo uiterst gebrekkige en achterlijke inrichting bestaat, dient zo spoedig mogelijk verbetering gebracht te worden." Plannen om de school te reorganiseren liepen op niets uit. In 1921 werd de afdeling museum opgeheven. Een deel van de collectie werd verkocht aan het Centraal Museum. In dit jaar werd De Haas, na moeilijkheden tussen Houtzagers en het bestuur van de vereniging, tot waarnemend directeur benoemd. In 1921 was de accommodatie zo erbarmelijk, dat het bestuur genoodzaakt was een andere lokaliteit te zoeken. Nadat de lessen in 1922 enige maanden geschorst waren geweest, werd de school heropend in vier ten behoeve van de Kunstnijverheidsschool verbouwde lokalen in de lagere school aan de Weistraat 13 a. Onder waaremnend directeurschap van C. de Haas, die een zeer idealistisch en modern leerplan ontwierp, volgden nog twee cursusjaren (15 jan. - 15 april 1923 en van 1 okt. 1923 - 1 april 1924). Gedurende deze twee jaren gaven naast De Haas ook Kamman en Van Leusden nog les. De Kunstnijverheidsschool werd op 1 april 1924 definitief gesloten. Zie voor de Kunstnijverheidsschool: *Beschikkingen en Stukken betreffende teekenschool van het Utrechtsch Museum van Kunstnijverheid, Kunstnijverheidsschool, Maart 1914 - Oct. 1925* (archief Stadhuis).

De lokalen aan de Weistraat werden op 1 okt. 1925 in gebruik genomen door de Burgeravondschool voor de avondcursussen kunst-industrieel onderwijs en een cursus tekenen naar levend model. Het toezicht op het tekenonderwijs werd opgedragen aan Van Leusden, die al sedert 1908 als leraar handtekenen aan de Burgeravondschool was verbonden. Na enige omzwervingen van 1930-1937 werden deze cursussen (met enige onderbreking gedurende de oorlogsjaren) tot 1957 voortgezet op de zolders van de Willem de Zwijgerschool aan het Janskerkhof 17, waar onlangs de schamele resten van de inventaris t.b.v. deze cursussen werden gevonden, alsook een deel van de archieven van de Kunstnijverheidsschool. Zie voor de Gemeentelijke avondschool voor kunstindustrieel onderwijs: *Gemeentelijke Avondschool voor Nijverheidsonderwijs (Burgeravondschool) 1914-1959* (archief Stadhuis).

Van Allerlei Slag

De lotgevallen van een typisch Utrechts leesgezelschap

J. A. F. Janzen

Wanneer bij „Oud-Utrecht" de belangstelling voor wat verband houdt met het verleden van Stad en Sticht breed genoeg is om - in bepaalde gevallen - zich ook uit te strekken tot de zogeheten „petite histoire", zelfs als die niet verder teruggaat dan tot de laatste honderd jaar, lijkt een terugblik op de geschiedenis van een der indertijd meest gewilde leesgezelschappen hier ter plaatse niet ongerechtvaardigd.
Het betreft het anno 1886 opgerichte leesgezelschap „Van Allerlei Slag", dat na een bestaan van zesentachtig jaar weliswaar noodgedwongen tot opheffing moest besluiten, maar waar eens - in zijn gelukkigste dagen - meerdere toenmaals welbekende of zelfs prominente ingezetenen dezer gemeente als leden toe behoorden. Hun culturele interessen, o.a. zich weerspiegelend in de keuze van een rijk gevarieerde lectuur, bepaalde (in elk geval tot ver in de „dertiger" jaren) het karakter van „Van Allerlei Slag" als „vereniging van leeslustigen".
Helaas schijnt in de tegenwoordige - sedert die „dertiger" jaren sterk veranderde, en nog steeds veranderende - samenleving een instituut als „leesgezelschap" van lieverlede tot verdwijning gedoemd; tenminste, daar ziet het naar uit, ondanks het feit, dat er „tijdschriften-centrales" zijn, die via geregelde leesportefeuille-wissselingen Nederlandse plus soms ook uitheemse tijdschriften onder de daarop ingeschrevenen laten circuleren. Edoch, die ingeschrevenen in hun totaliteit als leesgezelschap te betitelen, lijkt (ook al leest elk bij toerbeurt hetzelfde) niettemin, wegens het ontbreken van onderling contact, minder juist. Immers, het is toch ook niet gebruikelijk om diegenen die op een bepaald tijdstip zich toevalligerwijs in dezelfde trein bevinden, of in hetzelfde vliegtuig, een „reisgezelschap" te noemen. Daarentegen bezat „Van Allerlei Slag" alle duidelijke eigenschappen, kenmerkend voor het echte leesgezelschap als een op historie en traditie teruggaande instelling, met een eigen, in gemeenschappelijk overleg tussen de leden en het door hen gekozen bestuur vastgesteld reglement waarin de rechten en de plichten van alle aangeslotenen, de taken en verantwoordelijkheden van het bestuur, de jaarlijkse ledenvergaderingen, enz. enz. verankerd lagen; kortom, alles wat aan het wezen van een vereniging eigen pleegt te zijn.
Dat aan het ontstaan van „het leesgezelschap" een vrij langdurige ontwikkeling is voorafgegaan mag, althans met betrekking tot deszelfs voornaamste aspecten, veilig worden aangenomen. In zekere zin zijn die al tot de

Grieks-Romeinse Oudheid terug te voeren, zij het aanvankelijk eerder als vóórlees-gezelschappen, maar naderhand ook als vriendenkringen, waarbinnen ieder op zijn beurt een handschrift (bijv. van de Ilias en de Odyssee van Homerus, de Aeneïs van Vergilius, of andere vermaarde werken) te lezen kreeg, dan wel kon horen voorlezen. Bovendien waren er op vrijwel iedere markt van enige betekenis altijd wel lieden te vinden, die tegen behoorlijke betaling in tamelijk korte tijd en in goed leesbaar schrift alle manuscripten die hun werden aangeboden nauwkeurig copieerden, desgewenst in meerdere exemplaren. Binnen veel middeleeuwse kloosters werd deze goede gewoonte voortgezet, meestal als „liefdewerk" (soms misschien ook als „strafwerk"). Van de hierboven genoemde begin-faze der „voorleesgezelschappen" (dat „voor" eventueel ook op te vatten in de geest van voor-historisch) zijn in de litteratuur enige voorbeeld bekend: zo bijv. in het Oudtestamentische boek Esther, de aanhef van hoofdstuk VI, waarin de slapeloze koning Ahasverus oftewel Xerxes zich bij nacht uit het Boek der Gedachtenissen laat voorlezen, welke dienst hem indertijd door de Jood Mordechaï is bewezen, zonder dat deze ooit daarvoor was beloond . . . En een zinspeling op het kleinst mogelijke, want slechts uit twee personen bestaande „leesgezelschap" vindt men in de vijfde zang van Dante's „Inferno", waar de dichter een ontmoeting heeft met de rampzalige, schone Francesca da Rimini, die samen met Paolo Malatesta, edelaardige halfbroer van haar wrede echtgenoot Gianciotto, het verhaal las van de liefde tussen Lancelot en de gemalin van koning Arthur. Op het ogenblik, dat het relaas van de kus, die Lancelot en de koningin wisselden de twee lezenden ertoe bracht hetzelfde te doen als die beide gelieven, verscheen plotseling Francesca's gemaal die met een zwaardstoot Francesca en Paola ombracht. „Die dag" (zo besluit Francesca's ziel in het Inferno) „was van geen verder lezen sprake" . . .

Maar om nu dan - eindelijk! - tot „Van Allerlei Slag" terug te keren: of de oprichters, die bij de stichting van dit gezelschap voor de eerste maal in vergadering bijeenkwamen op donderdag 2 december 1886, zich ervan bewust waren, dat omstreeks een eeuw voordien, juist in Utrecht - toenmaals de stad van druk exercerende „Bataafsche Vrijkorpsen", van democraten en gevierde patriotten als Jacobus Bellamy en Quint Ondaatje - het leesgezelschap - en sociëteitswezen welig bloeiden, valt te betwijfelen; de notulen maken er althans geen melding van. Begrijpelijk, wijl oprichters doorgaans meer aandacht plegen te besteden aan hetgeen zij van de toekomst hopen en verwachten dan aan een omzien naar het weleer. De vraag of men, afgaande op de zojuist vermelde bijzonderheden uit de Patriottentijd, Utrecht mag beschouwen als „bakermat" van het leesgezelschapswezen zoals dit zich naderhand heeft doen kennen, kan, ondanks de verleidelijkheid van die hypothese, wellicht toch beter onbeantwoord blijven.

Iets anders is het, dat er toch wel in een vroegere periode, nl. vijfenveertig jaar voor de geboorte van „Van Allerlei Slag", een soort prototype hiervan het licht zag, te weten het te Koog aan de Zaan gestichte leesgezelschap „Tot Nut en Uitspanning", welks „wet" (reglement) besluit met de woorden: „Aldus vastgesteld, en ten blijke van goedkeuring door de gezamenlijke leden geteekend, te Koog aan de Zaan, den een en dertigsten December 1800

Titelpagina van Eigen Haard, 1887

een en veertig."
Gezien sommige punten van overeenkomst tussen deze „wet" en het jongere Utrechtse reglement van „Van Allerlei Slag" lijkt het aannemelijk, dat het eerste het andere tot voorbeeld gediend heeft, al is het natuurlijk ook denkbaar, dat beide tot een nog ouder, algemeen gangbaar model te herleiden zijn. Hoe dan ook, nu het zo is, dat een gedrukt exemplaar van die „Koogse wet" en een dito van de statuten van het Utrechtse consortium als inleiding prijken in het cahier, inhoudende de met de hand geschreven notulen der eerste 26 jaarvergaderingen van V.A.S. kan wie het leest (uit een toetsing van de oudere Koogse tarieven aan de jongere Utrechtse) afleiden dat er tussen 1841 en 1886 wel enige kostenstijgingen zijn opgetreden.
Zo verordende bijv. de Koogse Wet als boete voor de „op de vergadering, door den secretaris uitgeschreven, te laat verschijnende, tien cents" (art. 10, 10de lid), terwijl in art. 17 van het reglement van „Van Allerlei Slag" o.a. te lezen staat: „Hij die een kwartier na het vastgestelde uur ter algemeene vergadering niet tegenwoordig is, betaalt eene boete van *ƒ* 0,50". Datzelfde art. 17 straft „nalatigheid" (d.i. wegblijven zonder voorafgaand bericht van verhindering) met „eene boete van *ƒ* 1,—" (het Koogse art. 10 legde het de vergadering in het geheel niet bijwonende lid een boete van zestig cents op.) met dien verstande dat daaraan is toegevoegd: „echter met uitzondering der vrouwen die daarvan zijn vrijgesteld".
Verder was wie toetrad tot het Koogse leesgezelschap „eene gulden entrégeld" verschuldigd. Vergelijk daarmee art. 2 van het reglement van „Van Allerlei Slag", dat de entree op *ƒ* 2,— stelt; welk bedrag voor de aspirantleden in het Utrecht van 1886 (alsook in volgende jaren) kennelijk geen bezwaar

opleverde (evenmin als de jaar-contributie van *f* 10,—) om al spoedig in steeds groteren getale toetreding aan te vragen.
Volledigheidshalve mag hier het lijstje met de namen van de zestien die het initiatief namen tot de oprichting van het leesgezelschap „Van Allerlei Slag" niet onvermeld blijven.
Het waren de heren:

H. Coopmans	H. D. J. Ouwersloot
J. T. H. C. van Ebbenhorst Tengbergen	C. W. Vermeys
W. J. Steinbuch	T. J. Meyer
J. Le Cosquino de Bussy	J. C. A. Drabbe
J. J. Kerbert	J. Woltersom
J. Boomsma	L. E. A. Liebert
W. B. S. Reede	D. J. Bekaar
H. C. v. d. Broek	Anton Begeer

De start van „Van Allerlei Slag" vond plaats op de al eerder genoemde stichtingsvergadering van 2 december 1886 onder voorzitterschap van de heer H. Coopmans, directeur; de functie van secretaris werd bekleed door de heer J. T. H. C. van Ebbenhorst Tengbergen; die van penningmeester door de heer J. Le Cosquino de Bussy. Was bij die gelegenheid de opkomst slechts zéér matig (zestien aanwezigen tegenover vierentwintig niet ter vergadering verschenen genodigden): de in de volgende jaren zich manifesterende aanwas van het ledental, hoe geleidelijk die zich ook voltrok, groeide mettertijd de initiatiefnemers totaal boven het hoofd. Een succes alzo, dat tot verbazing van de meest optimistisch gestemden onder hen, zelfs de stoutste verwachtingen zou overtreffen!
Naderhand, bij de viering van het zilveren jubileum van „Van Allerlei Slag" - in december 1911 - zou als feestredenaar notaris P. A. Lens, op dat tijdstip (al ruim twaalf jaar) voorzitter, terugblikkend op dat prille, veelbelovende begin, memoreren, hoe tot dit leesgezelschap heren zich verenigden, „wier ernstig doel het was hun kennis te verrijken, hun smaak te verfijnen, het edele genot te smaken dat litteratuur en kunst bieden kunnen, en op de hoogte te blijven van wat op allerlei gebied de geesten beweegt en waarvan ieder, die met zijn tijd wil meeleven, kennis behoort te nemen."
Uit dezelfde oratie nog een klein citaat over de oprichters: „Die heeren waren niet zoo exclusief dat zij dames uit hun gezelschap weerden. Integendeel, zij stelden zich op het hoogere standpunt, dat de vrouw, wat geestelijke begaafdheid betreft, minstens de evenknie van den man kan zijn en zoo werden ook dames leden van het gezelschap".
Die uitspraak uit 1911 - ruim zes decennia vóór het tot „Jaar van de Vrouw" geproclameerde 1975 - klinkt zeer progressief, maar . . . wat wordt iets verderop in deze redevoering onthuld? De bepaling, dat de dames-leden „vrijgesteld" waren van de verplichting tot bijwonen van de jaarlijkse algemene vergaderingen bracht van het eerste begin af met zich mee, dat zij daartoe niet uitgenodigd werden. Ook voor de jubileumvergadering van december 1911 werden zij niet geïnviteerd. Wie gemeend mocht hebben, dat in dit

speciale geval - de viering van het „zilver" - een uitzondering op de regel gemaakt had behoren te worden, kon de voorzitter horen verklaren, „dat deze zaak een punt van zeer ernstige overweging in den boezem van het Bestuur" had uitgemaakt . . . „maar dat het Bestuur tenslotte gemeend heeft aan den drang van zijn hart het zwijgen te moeten opleggen om twee zwaarwichtige redenen." En ziehier dan wat zo important wordt geacht, dat daarvoor de drang des harten zwichten moet:
„1e. Omdat eene dame door haar verschijnen" (bedoeld wordt: op de feestvergadering) „den schijn op zich zou kunnen laden, dat zij reeds 25 jaar lang lid van het leesgezelschap geweest was, wat natuurlijk allerlei verkeerde veronderstellingen omtrent haren waren, maar gelukkig niet met zekerheid bekenden leeftijd zou kunnen doen ontstaan; 2e. omdat de heeren verstoken zouden zijn van het genot van rooken, wat bij velen aan de feestelijke stemming belangrijken afbreuk zou doen". (Kan men om het eerste, nogal vèr-gezochte argument alleen maar glimlachen, het tweede geeft als eerlijke bekentenis de ware reden aan, waarom het uitsluitend uit heren bestaande bestuur van de - kennelijk niet al te sterke - drang des harten „het zwijgen meende te moeten opleggen").
Over de naam van het leesgezelschap „Van Allerlei Slag" wordt voorts opgemerkt, dat die niet sloeg op de personen der leden, doch op de lectuur, die hun regelmatig wordt verschaft. Voor de verstrekking daarvan werd ingeschakeld de firma J. L. Beijers (ten tijde van de oprichting van het gezelschap nog gevestigd aan de Neude, G 56) en zo is het tot het einde toe gebleven.
Dan, om nog eenmaal tot de beginperiode terug te keren: reeds kort na de oprichting telde „Van Allerlei Slag" veertig leden, onderverdeeld in vier series van tien. Twee jaar later, in 1888, toen uitbreiding van het ledental tot zestig een nieuwe roulatie-regeling nodig maakte, werd besloten tot instelling van een 5de, z.g. hulpserie, omvattende 20 personen.
De inkomsten, gevormd door a. de contributie (voor ieder lid destijds - en nog heel lang - 10 gulden per jaar); b. de entree-gelden (*f* 2,— per persoon), slechts éénmaal, bij het ingaan van het lidmaatschap gevorderd; c. de boetes (*f* 1,— bij verzuim van een vergadering zonder voorafgaand bericht van verhindering); d. de opbrengsten van de op elke jaarvergadering gehouden verkoop van gelezen boekwerken en tijdschriften, met als minimum de verplichte besteding, c.q. storting van *f* 0,50 - deze inkomsten stelden het bestuur in staat om niet slechts in ruim voldoende hoeveelheid de aanschaf te bekostigen van boekwerken van kwaliteit en een brede selectie van tijdschriften, maar ook om de door de fa. Beijers verrichte taken, zoals de geregelde verzorging van de door haar geleverde portefeuilles, het kaften en etiketteren van elk van de talrijke tijdschriften, zomede de door de rondbrengende bode gedane diensten en eventuele andere bijkomende uitgaven te financieren.
De keuze van de lectuur placht op iedere jaarvergadering te geschieden in onderling overleg tussen het bestuur en de leden. Wel kon het soms gebeuren, dat de penningmeester, wanneer een lid een nogal prijzig tijdschrift in de portefeuille van het gezelschap wenste te zien opgenomen, een waarschuwend of ontradend woord liet horen, of anders, wanneer het bleek, dat

de „dure wens" door meerdere leden werd bepleit, een schikking voorsloeg in de vorm van afschaffing van een minder nadrukkelijk begeerde periodiek. Steeds en tot het laatst toe met succes, werd gestreefd naar het vermijden van een nadelig saldo.

Wie weten wil naar welke tijdschriften de interesse van de leden van „Van Allerlei Slag" in het stichtingsjaar uitging kan zulks vernemen uit de hierna volgende opsomming, geciteerd uit de notulen van de eerste algemene vergadering d.d. 2 december 1886. Dat waren: De Gids, Tijdspiegel, Eigen Haard, De Lantaarn, Natuur, Nederland, Wetenschappelijke Bladen, De Spectator, Vragen des Tijds, Mannen van Beteekenis, The Graphic, Harper's Magazine, Century's Magazine, Punch, Ueber Land und Meer, Fliegende Blätter, Illustrirte Zeitung, Schorer's Familienblatt, Gartenlaube, Deutsche Rundschau, Vom Fels zum Meer, Revue des Deux Mondes, L'Illustration, Paris Illustrée en Magazin Pittoresque. Dit laatste wordt, evenals Century's Magazine en Punch, reeds één jaar later opgezegd; in plaats daarvan besluit men dan tot aanschaffing van Humoristisch Album. De Nieuwe Gids, Nouvelle Revue en Journal Amusant: een wonderlijk totaal, schoon wel beantwoordend aan het motto „Van Allerlei Slag". Overigens valt ook De Nieuwe Gids, het befaamde litteraire orgaan van de „Tachtigers" (de dichter Willem Kloos voorop) al na één jaar weer in ongenade bij het leesgezelschap. Het waarom van de afzegging wordt op de 4e algemene vergadering (2 dec. 1889) door het bestuurslid dr. J. Timmer toegelicht met de mededeling, dat er in De Nieuwe Gids stukken voorkomen „geschreven in een taal die onverstaanbaar is. De N.G. bezit soms diepte van geest, de schildering en de plastiek is vaak goed, doch wat hem hinderlijk is, is de aanmatiging en de verregaande pedanterie van de schrijvers . . ." Deze geenszins ongegronde aanmerking op De Nieuwe Gids was niet het enige bewijs van kritische zin bij de leden van „Van Allerlei Slag", al bleken die anderzijds tolerant genoeg om overeenkomstig de naam van het gezelschap ook rekening te houden met diegenen, die in het tijdschriften-pakket het degelijke (of zelfs zwaarwichtige, graag afgewisseld zagen met wat lichtere leeskost. Zo ging bijv. de aanschaffing van „Aarde en Haar Volken" (en al spoedig ook de weer in genade aangenomen Nieuwe Gids) gepaard met een abonnement op luchtiger uitgaven als o.a. Le Journal Amusant en Petit Journal pour rire, etc. Daar de voorkeuren nog al eens varieerden en er bijna geen ledenvergadering kon voorbijgaan zonder mutaties in de samenstelling van de tijdschriften-portefeuilles lijkt het weinig zinvol verder bij dit onderdeel te verwijlen. Wel dient te worden gememoreerd, dat op genoemde 4e Algemene Vergadering directeur H. Coopmans, die sinds de oprichting gedurende drie jaren deze functie bekleed had, zijn besluit tot aftreden bekend maakte. Tot zijn opvolger werd gekozen de heer L. C. van den Brandeler, die na twee jaar het directoraat neerlegde, waarna de leiding werd toevertrouwd aan de heer R. L. Houwink, die na drie jaar wegens vertrek naar elders aftrad. Vervolgens werd de heer H. van den Briel directeur, na twee jaar op zijn beurt opgevolgd door de heer J. Boomsma, die drie jaar later om dezelfde reden als eerder de heren Houwink en Van den Briel (verhuizing naar elders) aftrad. Dit geschiedde in 1899; het leesgezelschap „Van Al-

IN VERZOEKING.

DOOR

JOHANNA VAN WOUDE.

„Je moet de groeten hebben van mijnheer Vorenkamp," zegt haar echtgenoot, even van de courant opziende, terwijl zij hem een kop thee toereikt.

Je moet de groeten hebben van mijnheer Vorenkamp.

Zij staart peinzend naar buiten in den bloeienden tuin, door de avondzon met goud en purper getooid.

„O ja, hij woont hier in de stad, niet waar?"

„Al lang, maar aan het andere einde en hij heeft een drukken werkkring. Op vergaderingen spreek ik hem nogal eens. Maar ik hoorde straks voor het eerst van hem dat hij ook uit Friesland geboortig is en dat jullie elkaar vroeger gekend hebt."

„Zeker . . . . . Zijn vader was predikant in een naburig dorpje. — Is hij getrouwd?"

„Neen, hij is niet getrouwd. Een jonge kerel nog, maar eminent knap. Men zegt dat hij wel professor zal worden."

Een pagina uit Elsevier's geïllustreerd maandschrift 1887.

lerlei Slag", dat toen dertien jaar bestond, had in die tijd dus al vijf directeuren „gesleten", dit wel duidelijk in tegenstelling tot de gang van zaken bij het secretariaat, van het begin af constant en met grote toewijding, even zorgvuldig als bekwaam waargenomen door de heer J. T. H. C. van Ebbenhorst Tengbergen, in deze functie keer op keer door de leden herkozen. Dat zijn in handschrift bewaard gebleven notulen met betrekking tot enkele details nog wel iets meer aan inlichtingen hadden kunnen geven, mag over het geheel beschouwd aan hun waarde voor wie kennis wil nemen van de geschiedenis van het leesgezelschap, geen afbreuk doen. Om een voorbeeld te noemen: in de verslagen van de eerste zes algemene vergaderingen staat niet opgetekend, waar die werden gehouden. Pas van de zevende, die plaats vond op donderdagavond 8 december 1892, wordt de localiteit genoemd: „boven 't Haagsche

Koffiehuis". Voor de volgende algemene vergadering, precies een jaar later (vrijdag 8 december 1893) viel de keus op Hotel Bellevue, dat tot en met de achttiende jaarlijkse ledenvergadering (gehouden op 3 december 1903) plaats van samenkomst zou blijven.

Als belangrijk punt voor het wel en wee van ieder leesgezelschap, dat prijs stelt op een gezond beleid, nog even tot het financiële teruggekeerd. Op de al eerder genoemde 4e algemene vergadering (van 2 december 1889) liet het bestuur weten, dat het niet langer doenlijk was „werken van degelijk gehalte elke week te leveren" (zoals voordien gebruikelijk was). De geldelijke middelen laten het niet meer toe, romans van 7 à 8 gulden aan te schaffen. Tenzij het voorstel van het bestuur, nl. de romans om de 14 dagen te wisselen, werd aangenomen, dit vooral ook omdat diverse leden er toch al over geklaagd hadden, dat een leestijd van slechts één week huns inziens véél te kort was. Het bewuste bestuursvoorstel werd bij acclamatie aanvaard, zodat de vrees, bij het aanschaffen van boeken zich te moeten bepalen „tot werken van omstreeks *f* 1,90" hiermee was weggenomen, en de zorgen van de penningmeester dusdanig werden verlicht, dat men nu ook wat meer aandacht kon wijden aan de materiële positie van de bezorger der tijdschriften en romans. Dat is o.a. op te maken uit een passage in de notulen van de zesde algemene vergadering (dd. 8 december 1891), luidende: „Met het oog op den gunstigen stand der kas wordt voorgesteld aan den bode eene gratificatie van *f* 10,— te geven (. . .) zulks voor zijn betoonden ijver en nauwgezetheid. Dit wordt goedgekeurd."

Als om eraan te herinneren, hoeveel méér koopkracht de (zilveren) gulden van anno 1892 had dan de (sinds 1967) in nikkel geslagen gelijknamige munt, komt in de notulen van de 7e algemene vergadering, gehouden 8 dec. 1892, een mededeling voor, die het wel waard mag heten, hier te worden geciteerd (het gaat over een onverklaarbaar surplus ten bedrage van *f* 1,—): „welk geldstuk gevonden werd in eene portefeuille uit de 1e serie. Ondanks zeer nauwkeurige nasporing van een der bestuursleden is het niet mogen gelukken uit te vinden, door wien deze bate, al dan niet opzettelijk aan de Vereeniging werd geschonken. Intusschen wordt het bedrag gaarne door de kas aanvaard, onder dankbetuiging aan den onbekenden gever". Tijdens diezelfde vergadering werd het bestuursvoorstel tot „gelijktrekking" van de vijf lees-series aanvaard, zodat in plaats van de verdeling in 4 series van 10 en de 5de van 20 leden thans de zestig leden gegroepeerd werden in vijf series van ieder twaalf personen. Tevens werd aan de bode opnieuw een gratificatie van *f* 10,— toegekend, en beloofde het bestuur, in antwoord op een desbetreffend verzoek van een viertal leden „zijn best (te) doen *degelijke* romans in circulatie te brengen."

Nogmaals - en nu breedvoeriger - kwam op de volgende jaarvergadering (de achtste) de beloning van de bode ter sprake, toen de heer H. Coopmans, oud-directeur, ervoor pleitte „dezen ijverigen man een meer menschwaardig bestaan te verschaffen", door de vergoeding voor 't halen en brengen van de portefeuilles waarvoor hij per jaar 72 gulden ontvangt (voor elk van de 60 leden *f* 1,20) plus 10 gulden gratificatie te verhogen tot de ronde som van 100 gulden. Verwijzend naar het feit dat de jaarlijks gehouden verko-

ping van boeken en tijdschriften ditmaal ruim 25 gulden meer had opgebracht dan de vorige auctie, achtte hij deze verhoging zeer wel verdedigbaar. Het bestuur kon het daarmee niet eens zijn, „althans niet om den bode voor vast een verhoogd salaris te geven", want bij alle lof voor 's mans plichtsbetrachting moet men niet uit het oog verliezen, dat deze verdienste maar een bijverdienste is, en dat de opbrengst der boekverkopingen zeer wisselvallig is zoodat men zich niet tot een vaste hoogere belooning moet verbinden". Secretaris Tengbergen voegt aan deze woorden van de voorzitter nog toe, dat de goede gezindheid der leden jegens de bode o.a. gebleken was uit het geschenk, „hem dit jaar bij gelegenheid van zijn zilveren huwelijksfeest op 12 maart j.l. door de leden aangeboden". Om toch enigszins aan de door de heer Coopmans gedane en door enkele anderen ondersteunde suggestie tegemoet te komen, stelt de secretaris dan voor, de gratificatie ditmaal van *f* 10,— op *f* 20,— te brengen, wat zonder hoofdelijke stemming wordt aangenomen. Het reeds eerder geuite voornemen, de taak van de bode te verlichten door aankoop van een kar kon eindelijk, begin augustus 1894, worden verwezenlijkt; het voertuig werd geleverd door de wagenmaker C. van Vulpen te Driebergen voor een bedrag van *f* 67,15, onkosten inbegrepen, en voldeed goed, zoals in de notulen van de negende ledenvergadering, in december van genoemd jaar, te lezen staat.
Werd op de algemene vergadering van 10 december 1897 (de twaalfde van „Van Allerlei Slag") nogal zwaar getild aan de financiële aspecten van een aantal voorstellen betreffende eventuele veranderingen in het lectuur-bestand en in de leesduur van de tijdschriften, alsook de mogelijkheid van dupliceering der abonnementen op maandbladen (om maar te zwijgen van allerlei andere zaken van min of meer huishoudelijke aard, welke die avond aan de orde kwamen): op de 13de algemene vergadering, vrijdag 9 december 1898, kon directeur J. Boomsma in zijn openingswoord met betrekking tot het leesgezelschap „tot zijn genoegen mededeelen dat 't in een bloeienden staat verkeert. Er is maar een kleine schuld, de aanvragen om lid te mogen worden zijn talrijk en dat is een verblijdend teeken", aldus de notulen van secretaris Tengbergen, die verderop in zijn verslag gewag maakt van het bestuursvoorstel „om aan den bode zijn jaarlijksche gratificatie te geven ad. *f* 20,— wat zonder hoofdelijke omvraag wordt aangenomen" (waaruit geconcludeerd mag worden, dat de in december '93 „voor ditmaal" toegekende gratificatie tot een bedrag van *f* 20,— usance is geworden).

Als eerste belangrijke mijlpaal in de historie van „Van Allerlei Slag" kan het jaar 1899 worden aangemerkt: zijnde het eerste (van de vele) onder het bewind van notaris P. A. Lens, die, voordien reeds lid van het bestuur, zich in opgemeld jaar, na het vertrek uit Utrecht van directeur J. Boomsma, vereerd ziet met de leiding van het leesgezelschap. Hij zelf verkoos de benaming „voorzitterschap" boven de term directoraat, en zou naderhand (nl. in 1911, in zijn rede ter gelegenheid van het zilveren jubileum van het gezelschap) van de hem toevertrouwde functie bekennen: „... mijne eerlijk bedoelde en herhaalde pogingen om het voorzitterschap over te dragen aan den ondervoorzitter mr. Van Goudoever zijn telkens mislukt. Ik denk dat mijn

waarde mede-leden van het Bestuur het verkoopen van de boeken in de jaarvergadering een werkje vonden voor iemand, die krachtens zijn ambt met het veilen van zaken van nabij bekend is".
Twee jaar later, in 1901, blijkt er wel zoveel begeerte te bestaan om toe te treden tot „Van Allerlei Slag", dat besloten wordt het ledental van 60 op 72 te brengen door toevoeging van een zesde serie van 12 leden, die niet van afgelezen lectuur zouden worden voorzien, maar door gelijkmatige indeling van de nieuwe tijdschriften en boeken op de voet van gelijkheid met de anderen behandeld zouden worden.
De Britse zegswijze: „Nothing is more succeeding than success" blijkt in de eerste jaren van de twintigste eeuw ook van toepassing op de groei van het ledental van „Van Allerlei Slag": een zo geweldige groei, dat reeds in de notulen van de algemene vergadering van één jaar nadien - de zeventiende in de reeks gehouden op donderdag 11 december 1902 - medegedeeld wordt, hoe op het voetspoor van onze Vereeniging zich gevormd heeft een „Van Allerlei Slag B" een leesgezelschap met (insgelijks) 72 leden, terwijl een derde vereeniging onder de naam „Van Allerlei Slag C" staat te worden opgericht". Maar die in 1903 metterdaad ontsproten C-loot ontwikkelde zich alras steeds meer afwijkend van het „moederlijk voorbeeld" en veroorzaakte bovendien „eenigen last" met het gevolg dat „mama aan hare ontrouwe dochter in overweging gaf haren naam te veranderen, wat dan ook geschiedde" (aldus directeur P. A. Lens in zijn hier reeds meermalen geciteerde feestrede van woensdag 6 december 1911). Een ander C-gezelschap trad in het leven, hield zich wel aan de lijn van de oorspronkelijke vereniging, en zowaar kon ten tijde van het zilveren jubileum worden bericht, dat „nu de wieg gespreid (wordt) voor het leesgezelschap „Van Allerlei Slag D".
Betreffende het tweede (zegge: „verbeterde") „Van Allerlei Slag C" vermelden de notulen van de 19e algemene vergadering, gehouden vrijdag 1 dec. 1904 in een der bovenzalen van „De Poort van Kleef" aan de Mariaplaats, het volgende: „Het bestuur zal overwegen een nieuw leesgezelschap C op te richten, omdat er zooveel candidaten zijn, o.a. 12 aan het Villa Park van het Station de Bilt" (het latere Bilthoven, zoals het daar officieel heet sinds 1 januari 1918). Waarbij het bestuur verklaart te hopen met dit nieuwe leesgezelschap niet zulke (onplezierige) ervaringen op te doen als met het afgestoten gezelschap C.
Uit de verslagen van de in de hierop volgende jaren gehouden algemene vergaderingen zo nu en dan een detail opdiepend zal men in de notulen van de eenentwintigste bijeenkomst (dd. vrijdag 7 december 1906) vermeld vinden, hoe op voorstel van de heer Spanjaard de jaarlijks aan de bode gegeven gratificatie van *f* 20,— tot *f* 25,— wordt verhoogd, hoe op de 22ste vergadering (dec. 1907) ingevolge een ingekomen schrijven van enige leden besloten wordt „om La Vie Parisienne, Simplizissimus en dergelijke pornografische tijdschriften te weren"; op advies van het bestuur worden tevens - zij het om andere redenen - afgezegd De Nieuwe Gids en Vlaanderen. Dat overigens bij de leden ten aanzien van de lectuur de smaken allerminst overeenkomen blijkt o.a. op de volgende jaarvergadering, als het lid Den Arend pleit voor wederinvoering van de Simplizissimus!

Over dit soort diversiteiten binnen de kring van „Van Allerlei Slag" mag uit de gedenkwaardige jubileumrede van voorzitter P. A. Lens ook de navolgende passage niet aan de vergetelheid worden prijsgegeven:
„Onze jaarvergaderingen kenmerkten zich door den aangenamen geest, die er heerschte. In de keuze van de tijdschriften bereden velen onzer wel eens hunne stokpaardjes. Deze brak een lans voor nieuwe richtingen in de litteratuur, gene voelde veel voor satyrische tijdschriften, de een trad in 't krijt voor tijdschriften aan de Kunst gewijd, waarbij het idealisme, het realisme en het impressionisme in de kunst hunne kampioenen hadden, de ander verdedigde de aanschaffing van een genre van humoristische tijdschriften dat door Familienväter ongewenscht werd geacht." En verder: „Ten aanzien van de 14 daagsche portefeuille werd de aanschaffing van historische en wijsgeerige litteratuur verdedigd en bestreden. Sommigen wilden in die portefeuille uitsluitend romans of novellen en schetsen zien opgenomen, opdat de lectuur ontspannend en niet inspannend zou zijn. Bij die groote, maar toch opwekkende verscheidenheid van meeningen, opvattingen en sympathieën is in 't algemeen de objectiviteit bewaard gebleven. De stemmenmeerderheid besliste wel, *maar nooit is er met recht geklaagd over miskenning der rechten van de minderheden.*" (Bij het overdenken van de laatste veertien woorden van dit citaat kan men slechts met droefenis vaststellen, dat „in rebus politicis", de wereld sinds 1911 er eerder op achteruit dan vooruit gegaan is, helaas . . .)
Dan, om ad acta terug te keren: tijdens de vierentwintigste algemene vergadering van „Van Allerlei Slag" viel het besluit, de jaarlijkse gage van de bode te verhogen tot *f* 115,— en voorts, als bewijs dat ook op de kleintjes gelet werd: een door jhr. De Muralt in een der portefeuilles gevonden coupon (waarde *f* 3,55) van een staatslening van het Koninkrijk Portugal werd op voorstel van het lid Spanjaard bestemd om te worden overgedragen aan de „Vereeniging tot Verbetering van Armenzorg". Maar aangezien mogelijk deze coupon door een der leden zou kunnen worden „gereclameerd", zou met de uitkering aan Armenzorg drie jaar - dus tot uiterlijk december 1912 - worden gewacht. Dat gebeurt echter niet want reeds één jaar later, op de 25ste algemene vergadering, de dato 8 december 1910 - voor het eerst gehouden in een der bovenzalen van het Hotel de l'Europe - deelt de voorzitter mede, dat bij vergissing de opbrengst van de gevonden coupon al aan „Armenzorg" is afgedragen. Evenwel, „mocht de eigenaar zich vóór december 1912 nog aanmelden, dan zal het bestuur uit eigen middelen de schade vergoeden" . . . Wie geneigd mocht zijn hierover - onder 't motto: „wat een ophef werd er toen gemaakt over zo'n kleinigheid!" - te glimlachen, zij er nogmaals aan herinnerd, dat destijds de gulden aan koopkracht wel ongeveer het tienvoud waard was van de tegenwoordige nikkelen munt van die naam, en dat in die dagen het inflatie-spook hier te lande alsook in de buurstaten nog volslagen onbekend was.

En dan vindt op woensdagavond 6 december 1911, een kwart-eeuw (plus vier dagen) na de officiële oprichting van „Van Allerlei Slag", als zesentwintigste in de reeks der jaarlijkse samenkomsten, de algemene vergadering

plaats ten huize van de heer W. Ruurds („Maison Ockhuysen"), zulks „in het teken" van het zilveren jubileum. Al scheen een feestelijke viering niet zozeer te stroken met het karakter van een leesgezelschap, het bestuur bleef - aldus voorzitter Lens - „in den juisten toon, toen het u opriep tot deze vergadering met de toevoeging 'tevens herdenking van het 25-jarig bestaan'. Spreker memoreerde bij deze gelegenheid, hoe het gezelschap gedurende die kwart-eeuw de leuze, in zijn naam vervat, steeds trouw was gebleven, ja, nog trouwer was geworden, daarbij speciaal in herinnering brengend, hoe de heer J. T. H. C. van Ebbenhorst Tengbergen gedurende al die 25 jaren als secretaris aan het gezelschap onverflauwd zijn krachten had gewijd. Van de oprichters was hij in 1911 nog de enige die al die jaren door lid was gebleven van „Van Allerlei Slag", terwijl van de eerst toegetreden leden alleen de heren D. van Marle en Justus van Effen deel van het gezelschap uitmaakten.

Gedachtig aan de selectieve lectuur-verzorging door mevrouw Tengbergen verzocht de voorzitter de secretaris haar namens het bestuur de dank hiervoor te willen overbrengen; dankbaar herdacht de heer Lens insgelijks de vriendschappelijke verhouding met de firma J. L. Beijers, welker initialen (wanneer men naar Grieks-Romeinse trant de J met de I gelijk stelde) zo fraai overeenkwamen met die van de aloude zinspreuk „In Liefde Bloeiende". Ook de gestage toewijding waarmee de bode Van den Heuvel zijn taak vervulde werd hogelijk door de voorzitter geroemd, maar boven alles en allen bracht hij hulde aan de secretaris die gedurende de afgelopen 25 jaren „de hals (was) geweest waarop alle hoofden van ons gezelschap hebben gedraaid". Met betrekking tot het de heer Tengbergen aangeboden jubileumgeschenk - een geelkoperen staande lamp - merkte de heer Lens op, dat hij welbewust niet de naam van „schemerlamp" had willen bezigen . . . „want het schemert bij u allesbehalve, en gij staat nog op de middaghoogte des levens, waarbij het schemerlicht niet past". Daarom dus voorkeur voor de term „staande lamp", symboliserend de wens, dat het de secretaris mocht gegeven zijn „nog vele jaren(. . .) te staan als een licht voor ons gezelschap met dezelfde kracht en dezelfde helderheid als waarmee (hij) nu 25 jaren lang de belangen van (het) gezelschap (had) voorgestaan en behartigd". Uit het dankwoord van de heer Van Ebbenhorst Tengbergen die deze gelegenheid benutte om ook zijn medewerkers uit de begintijd huldigend te gedenken, kan nog worden aangestipt, dat niemand - ja, zelfs de voorzitter niet - een idee had van de moeilijkheden, die in de aanvang na de oprichting te overwinnen waren geweest, „toen men het gezelschap een bestaan van hoogstens drie weken toedacht!!!"

Ondanks deze en dergelijke ernstige klanken krijgt men toch de indruk, dat deze jubileum-vergadering als zeer geslaagd mag worden geboekstaafd: in ieder geval werd zij door de redactie van het Utr. Provinciaal en Stedelijk Dagblad (in de wandeling bekend als „de krant van Bosch") belangrijk genoeg geacht om er onder de rubriek stadsnieuws een artikel van bijna honderd regels aan te wijden, zulks in de middag-editie van donderdag 7 december (1911). Een jaar later, op de 27ste algemene vergadering, gehouden dinsdagavond 10 december 1912 in het Hotel de l'Europe was op-

nieuw een zilveren jubilaris aan de beurt om te worden gehuldigd, nl. de heer Van Doorn, die, sinds mei 1887 bij de fa. Beijers in functie, gedurende al die tijd, zegge vijfentwintig jaren, de zaken van het leesgezelschap had behartigd.

De in augustus 1914 ontbrande Eerste Wereldoorlog, die met schrikwekkend geweld de dreigende ondergang van het oude Avondland aankondigt, spaart weliswaar ditmaal nog het Nederlandse grondgebied, maar doet hier al spoedig, en op steeds grotere schaal, zijn gevolgen ondervinden: mobilisatie (reeds op vrijdag 31 juli 1914 afgekondigd)., prijsstijgingen, en na enkele jaren een dusdanige schaarste aan talrijke levensbehoeften, dat begin februari 1917 tot rantsoenering moet worden overgegaan, terwijl terzelfder tijd de door het Duitse keizerrijk geproclameerde onbeperkte duikbootoorlog de verbindingen met de overzeese rijksdelen onmogelijk maakt. Niettemin, al neemt ook hier te lande de bezorgdheid van jaar tot jaar toe, en al wordt in het algemeen de stemming steeds meer gedrukt, bij tijd en wijle nog extra versomberd door de geenszins denkbeeldige vrees, alsnog in de oorlog betrokken te geraken, tegelijkertijd is er bij velen het besef dat men nog van geluk mag spreken, zolang de neutraliteit gehandhaafd kan blijven.
Reden om jegens minder gelukkigen, als o.a. de Belgische vluchtelingen, zoveel mogelijk naastenliefde en behulpzaamheid te betrachten. Dit laatste zeer zeker ook jegens de tegen hun wil in het door de Duitsers bezette Brussel achtergebleven noodlijdende Nederlanders. Om tot de hulpverlening voor deze landgenoten ook een (zij het heel bescheiden) steentje bij te dragen besloot „Van Allerlei Slag" op zijn 29ste algemene vergadering (woensdagavond 9 december 1914 gehouden in Hotel de l'Europe) op voorstel van het lid Den Arend de opbrengst van de verkoop van een serie Couverten met te Brussel afgestempelde Duitse postzegels voor het bedoelde goede doel te bestemmen. Het resultaat: van de 23 aanwezigen ter vergadering droeg ieder gemiddeld precies een halve gulden bij, wat dus neerkwam op een totaal van *f* 11,50. (Om zo te zien geen bijster royale geste, maar . . . men vergete niet, dat in 1914 de koopkracht van de gulden acht à tien maal die van de tegenwoordige bedroeg) . . . De notulen van deze 29ste algemene vergadering, waarin bovengenoemd detail vermeld staat, waren de laatste van de hand van de heer J. T. H. C. van Ebbenhorst Tengbergen, die bij de oprichting van het gezelschap tot secretaris gekozen (en nadien herhaaldelijk herkozen) dat ambt gedurende bijna dertig jaren ononderbroken en met onverflauwde toewijding bleef vervullen, tot zijn overlijden, in het jaar 1915. In gevoelvolle bewoordingen werd zijn nagedachtenis bij de opening van de dertigste algemene vergadering (op woensdag 8 december 1915) geëerd door voorzitter Lens, staande aangehoord door de (zeventien) aanwezigen, die vervolgens, toen het punt bestuursverkiezing aan de orde kwam (in verband met het periodiek aftreden van de heer P. A. Lens en de vervulling van de vacature door het verlies van de heer Tengbergen), eerstgenoemde bij acclamatie herkozen en als nieuw bestuurslid dr. D. M. Kooy aanwezen. Middelerwijl was „zolang" het bestuurslid de heer B. W. Meijlink bereid gevonden, het secretariaat op zich te nemen. Het slot van zijn notulen van de

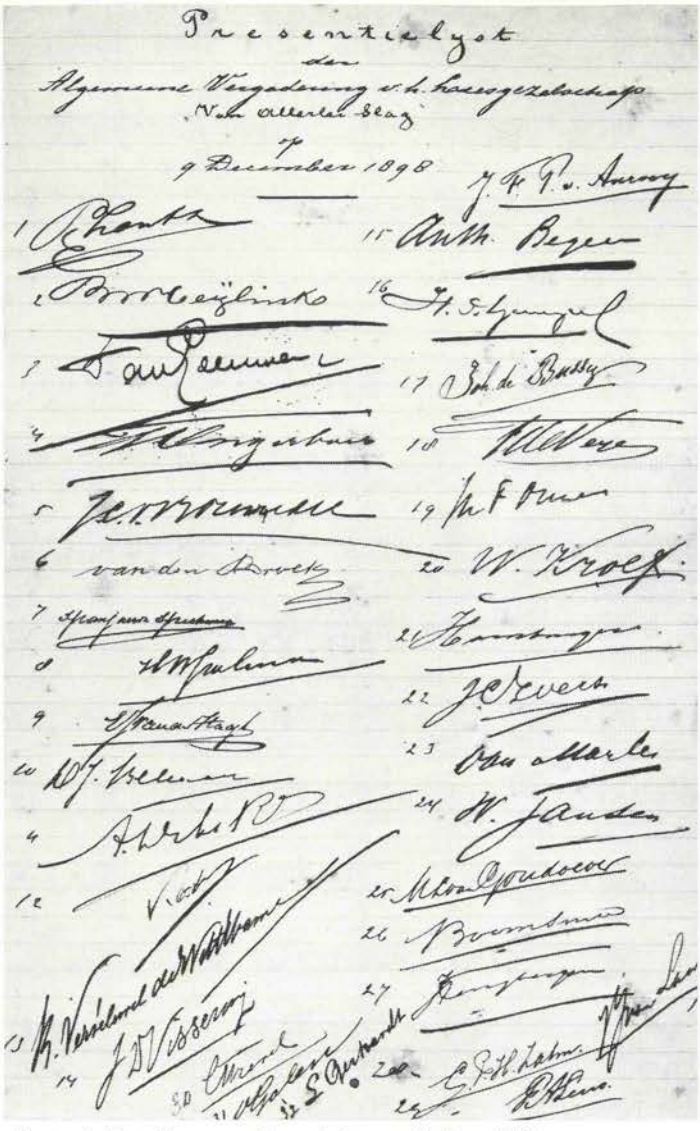

Presentielijst Algemene Vergadering op 9 Dec. 1898.
(Gem. Archief Utrecht)

volgende jaarvergadering - de 31ste gehouden op maandag 11 december 1916 in Hotel de l'Europe - bevat de mededeling, dat, in verband met de tijdsomstandigheden, een der leden, de heer Hoffmann, in overweging geeft aan de bode boven de gebruikelijke jaarlijkse gratificatie „eene duurte-toeslag toe te kennen". „De vergadering," zo staat daar te lezen, „vereenigde zich met dit voorstel onder beding, dat deze toeslag welke *f* 35,— zou bedragen, slechts voor één jaar zou worden uitbetaald."
Echter, na dat ene jaar stond, wat de duurte betreft alles er nog veel bedenkelijker voor, zodat de op de 32ste ledenvergadering (10 dec. 1917) aan-

wezigen unaniem akkoord gingen met het bestuursvoorstel, de jaarlijkse contributie (*f* 10,—) tot 12 gld. te verhogen; zulks omdat alle tijdschriften aanmerkelijk in prijs gestegen waren en de boekhandelaren algemeen besloten hadden, het kaften van de tijdschriften niet langer kosteloos te verrichten, maar wegens de verhoogde papierprijzen hiervoor 3 cts. per tijdschrift te vragen. Het vorig jaar, zo kreeg de vergadering te horen, hadden de uitgaven reeds (als gevolg van de gestadig toenemende duurte) de inkomsten met meer dan 100 gld. overtroffen, zodat er zelfs (overigens niet voor het eerst in de historie van „Van Allerlei Slag") een nadelig saldo was ontstaan. Dit bedroeg - de lezer van anno 1975 moge er niet van schrikken - de somma van zes gulden zesenzeventig en een halve cent; de nieuwe secretaris, dr. D. M. Kooy, opvolger van de heer Meijlink in deze functie, heeft het nauwkeurig in zijn verslag genoteerd!

December 1918: de wapenstilstand van 11 november daaraan voorafgaand mag dan al een einde hebben gemaakt aan de wereldoorlog, de gevolgen van de langdurige strijd manifesteren zich nog duidelijk merkbaar op velerlei gebied en zullen nog geruime tijd hun invloed doen gelden; ook het leesgezelschap „Van Allerlei Slag" ontkomt daar niet aan. De notulen van de 33ste algemene vergadering (9 dec. 1918) signaleren een stijging van het nadelig saldo met een bedrag van meer dan 80 gld. boven dat van december 1917; het beloopt in totaal nl. bijna negentig gulden. Weliswaar kan het (voor het lectuurtransport bestemde) „Karrefonds" bogen op een batig saldo van iets meer dan *f* 113,—, maar daar staat tegenover, dat bode Van den Heuvel (ter vergadering verschenen) doet weten met het hem toegekende bedrag van *f* 162,50 per jaar niet uit te komen: voor zijn veelomvattende werkzaamheden heeft hij een hulpkracht moeten aanwerven, weshalve hij aandringt op een verhoging van zijn honorarium. Voor alle meerdere kosten de reserves van het karrefonds aan te spreken wordt door het bestuur zo dringend ontraden (en evenzo een vermindering van het tijdschriftenpakket) dat men in vredesnaam voor eenmaal berust in een door het bestuur bepleite hoofdelijke omslag ad *f* 1,50 per lid. Voor de bode kwam een jaarlijkse vergoeding van 200 gld. uit de bus, maar dan wel „zonder verdere emolumenten", waarvoor de man zijn dank uitsprak.
Overigens, een jaar later blijkt de maatregel van genoemde hoofdelijke omslag onvoldoende effect te hebben gesorteerd, daar in tegenstelling tot hetgeen men einde 1918 gehoopt had, alles even duur is gebleven of zelfs nog duurder is geworden, zodat het bestuursvoorstel, gedaan op de 34ste algemene vergadering (maandag 8 december 1919), om de contributie te verhogen tot *f* 15,— per jaar en de verhoging van de boete (van een halve tot een hele gulden) vlot wordt aanvaard, zulks te gereder nu het nadelig saldo vergeleken bij 1918 nog iets gestegen is . . . En wederom - het verhaal dreigt eentoniger te worden dan dat van Saïdja en Adinda! - dient zich, reeds één jaar later, de noodzaak van een nieuwe contributie-verhoging aan: thans van 15 naar 20 gld. per jaar. Het besluit hiertoe valt op de 35ste algemene vergadering (maandag 13 december 1920 gehouden in het gebouw „Irene" aan de Keistraat): DE EERSTE LEDEN-VERGADERING DIE DOOR

EEN DAME WERD BIJGEWOOND, te weten het lid mej. B. D. de Jong, die evenals de heer Van Ebbenhorst Tengbergen jr. extra verwelkomd werd door voorzitter Lens. Op dezelfde vergadering werd de heer R. L. Houwink, die in de „90-er" jaren een tijdlang directeur van V.A.S. was geweest - tot zijn tijdelijk vertrek uit Utrecht - en die na terugkeer in deze stad opnieuw lid was geworden, tot hij in mei 1920 (defintief) naar Zeist verhuisde, wegens zijn vele verdiensten voor het gezelschap tot erelid benoemd.
Ook voor de bode Van den Heuvel werd dit - ofschoon 8 dagen na Sinterklaas - een „heerlijk avondje": op voorstel van het bestuur werd wegens „de algemene verhooging van den levensstandaard" zijn loon verdubbeld, dus van *f* 200,— op *f* 400,— gebracht. Twee jaar later, toen hij een kwart-eeuw deze functie vervuld had, schonk het leesgezelschap hem een gratificatie van *f* 50,—. „Dat kon er gemakkelijk af": het batig saldo bedroeg toen *f* 315,07 en zou eerlang nog verder opwaarts gaan. In het algemeen trouwens ging het in die tijd „Van Allerlei Slag" voor de wind. En ook deden zich vernieuwingen voor: Mej. De Jong, die in december 1920 als eerste vrouw de „for gentlemen only" traditie van de ledenvergaderingen doorbrak, werd een jaar later lid van het bestuur, dat sindsdien dus ook niet langer een specifieke „Herrenklub" was. Bovendien maakte de steeds gunstiger kaspositie, dat men nu (eindelijk) genoeg ruimte en armslag kreeg om van de viering van het veertigjarig bestaan méér (en royaler!) werk te maken dan indertijd bij gelegenheid van het zilveren jubileum het geval was geweest. Had toen - in 1911 - voorzitter Lens de term „feest" niet wel strokend geacht met de ernstige aard van het gezelschap, vijftien jaar later bleken hij zowel als de andere bestuursleden daar niet meer zo zwaar aan te tillen.
De viering van het veertigjarig bestaan werd op donderdagavond 16 december 1926 ingeluid met een algemene vergadering (welgeteld de 41ste) in het Hotel des Pays Bas, alwaar na afloop van het officiële gedeelte de voorzitter „een keurige feestrede" hield, waarin o.a. ook de heer Van Doorn, die 40 jaar lang bij de fa. Beijers de zaken van het leesgezelschap had behartigd, werd herdacht, terwijl bode Van den Heuvel na een dankwoord een enveloppe met inhoud uit handen van de voorzitter mocht ontvangen. Een door de feestcommissie gecharterde goochelaar („verbluffend handig". aldus de notulen, „verbaasde hij de leden door zijn toeren") zorgde voor veel plezierig divertissement. „Daarna ging men aan tafel: een keurig souper werd opgediend, en nu en dan werd het tafelgesprek onderbroken door een zeer toegejuichte tafelrede, en ook nog eens door eenige bizonder goed geslaagde toeren van den goochelaar. Het was lang na middernacht toen de voorzitter der feestcommissie, de heer Diks, het sluitingswoord sprak, en men zeer voldaan over de geheele feestviering naar huis terugkeerde", aldus dr. D. M. Kooy als secretaris in zijn notulen, waaraan hij toevoegde, dat „bij den aanvang der vergadering de heer Lens naast zijn plaats een smaakvol bloemstuk (vond) voorstellende een voorzittershamer," terwijl voorts aan tafel de voorzitter der feestcommissie namens de leden de heer Lens een paar zilveren kandelaars als blijken van erkentelijkheid aanbood.

Een kras staaltje van bureaucratische bemoeienis met de veeljarige traditie

van „Van Allerlei Slag" werd op de 43ste algemene vergadering (maandagavond 10 december 1928 in „Pays-Bas") door de voorzitter uit de doeken gedaan: het kwam hierop neer, dat de gebruikelijke boekverkoping niet kon doorgaan! De reden? Die ochtend was op des heren Lens' notariskantoor de ontvanger der registratie de heer Wessels Boer (lid notabene van „Van Allerlei Slag"!) komen mededelen, dat hij proces-verbaal zou laten opmaken, als deze boekverkoping, waarvoor 24 uur tevoren toestemming had moeten worden gevraagd, doorging. Node en onaangenaam getroffen door de wijze waarop genoemde ontvanger gemeend had, deze zaak te moeten behandelen legde de vergadering zich bij de beslissing neer. Nadien hebben zulke voorbeelden van pure ambtenarij zich niet meer voorgedaan.
Per 1 januari 1932 legde mr. M. L. van Goudoever na gedurende tientallen jaren met maximale nauwgezetheid het penningmeesterschap te hebben vervuld, deze functie neer; tot zijn opvolger werd de heer R. Takken Gzn. aangewezen. De daarop volgende (47ste) ledenvergadering, d.d. 8 december 1932 krijgt te stemmen over een door drs. J. J. Vermeulen ingediend voorstel tot „aanzienlijke vermindering van de contributie" en over de suggestie van een ander lid, de romanportefeuille af te schaffen. Beide voorstellen (krachtig ontraden door het bestuur) worden door de vergadering verworpen, maar de heer Vermeulen neemt hier geen genoegen mee, en dringt aan op een referendum onder alle leden (zulks wegens de absentie van ruim 2/3 van het leden-totaal). Het bestuur gaat daarmee akkoord, maar het resultaat - slechts 6 reacties uit de ledenkring van ca. 70 - betekent een „flop" voor de heer Vermeulen en zijn weinige medestanders.

Vergeleken bij de viering van het 40-jarig bestaan in 1926 kenmerkt het *gouden feest* van het gezelschap zich door meer soberheid. Voor ieder van de leden is er een bon ter waarde van *f* 3, voor het kopen van een boekwerk(je), voor bode Van den Heuvel een „enveloppe-met-inhoud" en voorts voor de zeventien aanwezigen (16 leden plus de gade van de voorzitter) na afloop van het zakelijke gedeelte een gezellig samenzijn (zulks in „Pays-Bas") op dinsdagavond 8 december 1936). De notulen van deze (51ste) ledenvergadering zijn de laatste door de secretaris dr. D. M. Kooy geschreven, zijn overlijden (in 1937) wordt op de 52ste algemene vergadering op waardige wijze herdacht door de voorzitter en staande aangehoord door de aanwezigen die nog niet kunnen vermoeden, dat dit de laatste jaarlijkse samenkomst zal zijn onder het presidiaat van notaris Lens.
Als waarnemend secretaris leest de heer R. Takken Gzn. de laatste notulen voor van zijn overleden voorganger, die gedurende ruim 20 jaar bedoelde functie heeft vervuld. Met algemene instemming verneemt de vergadering de mededeling van de voorzitter, dat de zoon van de overledene, dr. J. Kooy, zich bereid verklaard heeft de plaats van wijlen zijn vader in te nemen. Het jaar daarop, bij gelegenheid van de 53ste algemene vergadering (16 december 1938), geopend door mej. B. D. de Jong als waarnemend praeses, komt ook de keuze van een nieuwe voorzitter aan de orde, zijnde notaris P. A. Lens het gezelschap ontvallen - niet door de dood, doch door vertrek uit Utrecht. Drs. J. J. Vermeulen, sinds een jaar lid van het bestuur en op

voorstel van mej. De Jong tot voorzitter gekozen, neemt dan onmiddellijk de hamer van haar over, en luidt zijn nieuwe functie in met een huldebetoon aan notaris Lens, wiens talrijke en buitengewoon grote verdiensten, het leesgezelschap bewezen gedurende de bijna veertig jaren van zijn voorzitterschap, hem (Vermeulen) ertoe beweegt, de vergadering voor te stellen, de heer Lens tot ere-voorzitter te noemen. Een suggestie waarop met luid applaus wordt gereageerd: besloten wordt de benoemde door een gecalligrafeerde oorkonde hiervan in kennis te stellen.

De reeds in december 1937 gesignaleerde (op dat tijdstip overigens nog betrekkelijk geringe) afname van het ledental zet zich (ondanks door het bestuur aanbevolen initiatieven tot werving van nieuwe leden) in de volgende jaren voort, zij het langzaam, maar toch wel zodanig, dat op de 55ste algemene vergadering, gehouden dinsdagavond 19 november 1940, - o schrik - *voor het eerst in de historie van „Van Allerlei Slag" het voortbestaan van het leesgezelschap een punt van bespreking vormt.* Gegeven het feit dat het als norm aangehouden kwantum van 72 leden nu reeds tot 59 is teruggelopen (zulks door diverse oorzaken: overlijden, bedankjes wegens vertrek naar elders, plus zelfs royement van één lid) wordt opnieuw tot een wervingsactie aangespoord, o.a. onder de leden van het „dochter-gezelschap" (Van Allerlei Slag B") dat per 1 januari 1941 uit de circulatie zal verdwijnen.
Verder wordt besloten de contributie flink te verlagen, nl. tot *f* 12,50 's jaars. Maar wie gehoopt mocht hebben, dat dit als „lokmiddel" tot aanwas van het ledental zou leiden, kwam bedrogen uit, want ook de notulen van de volgende jaarvergadering (10 december 1941) signaleren een ongewijzigd totaal van 59 leden. Bij de opening van deze (56ste) algemene vergadering wordt allereerst door de aanwezigen met een kort, plechtig stilzwijgen de overleden ere-voorzitter notaris P. A. Lens herdacht. Gemeld wordt, dat bij de begrafenis voorzitter en secretaris het leesgezelschap vertegenwoordigden; dat eerstgenoemde bij de open groeve een laatste dank - en afscheidswoord sprak, en namens „Van Allerlei Slag" een krans op de baar neerlegde.

Over de duistere bezettingstijd, speciaal de jaren 1942-1945 zou men wat betreft de lotgevallen van V.A.S. eigenlijk maar het liefst willen zwijgen. Het uiterst summiere verslag van de bestuursbijeenkomst van maandag 20 april 1942 in Hotel Terminus memoreert uitsluitend de ellendige beslissing tot aanmelding bij de „Nederlandsche Kultuurkamer" (met als consequentie, dat de joodse leden zouden moeten uittreden). Natuurlijk had men die aanmelding ook kunnen weigeren en dientengevolge à la Van Speijk („dan liever de lucht in") ontbinding van het gezelschap (en wie weet wat nog meer . . .) kunnen risqueren. Voor de steeds schrikkelijker vervolgde, in diep geheim reeds ten dode gedoemde joden zou overigens noch het in stand houden, noch het opdoeken van het leesgezelschap ook maar het minste verschil hebben uitgemaakt. „Neen" zeggen tegen de Kultuurkamer zou een mooi „vaderlands" gebaar hebben betekend, maar mocht men daartoe besluiten over de hoofden heen van de meerderheid die na het „bedanken" van de

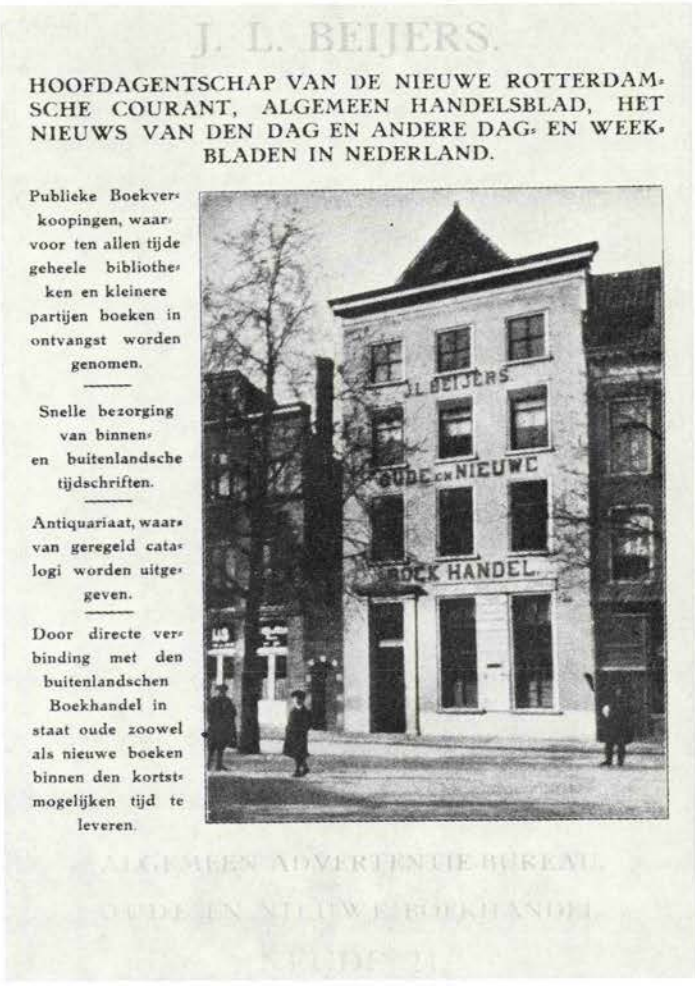

Boekhandel J. L. Beyers in 1913. Uit: Utrechts Nijverheid en Handel
(Gem. Archief Utrecht)

joodse leden overbleef? Wie het destijdse bestuur van „Van Allerlei Slag" de bewuste stap zwaar aanrekent, moge als verzachtende omstandigheid bedenken, dat toenmaals in Nederland nog vrijwel niemand vooruit kon weten welk onvoorstelbaar gruwelijk lot de joden te wachten stond, en dat de meerderheid van de bevolking, ondanks alle Geallieerde tegenslagen, hardnekkig bleef hopen op een spoedige bevrijding.
Voor het houden van de (57ste) jaarlijkse algemene vergadering van „Van Allerlei Slag" moest secretaris J. Kooy ruim twee weken van tevoren aan „het Hoofd der Plaatselijke Politie" om toestemming vragen. Antwoord van de Procureur Generaal, gewestelijk Directeur der Politie, Amsterdam 3 dec. 1942: „geen bezwaar, mits geen onderwerpen van politieken aard ter sprake worden gebracht, direct noch indirect". Die vergadering, gehou-

den op vrijdag 18 december 1942 werd evenals de 58ste (dec. 1943) genotuleerd door notaris G. W. Vaags als waarnemend secretaris i.v.p. dr. Kooy, die zich toen in krijgsgevangenschap bevond.
Bestuursvergaderingen werden in die laatste donkere bezettingsjaren nu eens in notaris Vaags' woning belegd, dan weer ten huize van zijn medebestuurslid en colega, notaris C. J. v. d. Berkhof. Precies vijf weken na „D-day" (de Geallieerde invasie in Normandië van 6 juni 1944) kwam het bestuur bijeen (op dinsdag 11 juli); even werd toen de door de heer Staal geopperde mogelijkheid van fusie met een leesgezelschap in Oog-in-Al besproken, een zaak die penningmeester R. Takken Gzn. bereid bleek nader te onderzoeken. Voorts werd overeengekomen de algemene ledenvergadering te doen plaats vinden op dinsdag 12 december d.a.v. Dan zou Nederland wel vrij zijn, dacht menigeen hoopvol. Maar wie kon toen de ellende voorzien die kort na zekere „wonderwarme dag in september" andersgezegd De Dolle Dinsdag, vooral voor de bewoners van de grote steden het leven tijdens de duistere hongerwinter '44/'45 tot een nachtmerrie zou maken, of althans tot een daarvan slechts weinig verschillende bange droom. De ledenvergadering die men op 12 december 1944 had zullen houden ging, naar de lezer zal begrijpen, niet door.
Toen tenslotte, ruim twee maanden na de datum van de bevrijding van West-Nederland, en één jaar plus twee dagen na de laatste bestuursvergadering (11 juli 1944), kwam op vrijdag 13 juli 1945 het bestuur „Van Allerlei Slag" voor 't eerst weer bijeen, en wel in de woning van notaris Van den Berkhof. Herdacht werd hier allereerst het overlijden van de waarnemend secretaris, notaris G. W. Vaags; de officiële secretaris dr. J. Kooy (uit krijgsgevangenschap teruggekeerd) nam thans zijn onderbroken functie weer op zich. De kort voor het einde van datzelfde jaar 1945 in hotel „Het Kasteel van Antwerpen" belegde 59ste algemene ledenvergadering wijdde zich o.a. aan een herziening van het reglement, en koos in opvolging van wijlen notaris Vaags bij acclamatie mevrouw mr. M. J. Vaags-Kluitman tot lid van het bestuur. Reeds een jaar later ziet de vereniging zich genoodzaakt de contributie te brengen op het niveau van *f* 25,—, zulks o.a. vanwege de sterk in prijs gestegen buitenlandse tijdschriften. Op de 61ste ledenvergadering (17 dec. 1947 in Pays-Bas) wordt bode D. M. van den Heuvel bij zijn afscheid (na vijftig jaar trouwe dienst) gehuldigd en ontvangt hij uit handen van de voorzitter, drs. J. J. Vermeulen, een enveloppe, inhoudend bijdragen van de leden. Bewaard gebleven is, onder de archiefstukken van het gezelschap, de bedank-brief van de bode, gericht aan het bestuur: voortreffelijk van stelling en spelling, en als ideaal voorbeeld van de schoonschrijfmethode „de lopende hand" ook van uiterlijk onberispelijk! Dat dit afscheid nog niet het definitieve einde van 's mans werkzaamheden voor „Van Allerlei Slag" betekent, valt op te maken uit de passage in de notulen van de op 9 december 1948 gehouden 62ste ledenvergadering. „Het batig saldo", zo leest men daar, „blijkt gedaald te zijn, van *f* 674,— tor *f* 179,—. Als oorzaak zijn te noemen: de hogere kosten van bezorging, daar wij onze onvolprezen oude-bode Van den Heuvel enige malen een opvolger moesten laten inwerken; (voorts) de gestegen kosten der tijdschriften en romans en van

kaftpapier". Deze ledenvergadering - en menige volgende - wordt o.a. bijgewoond door de heer Hartog, die als opvolger van wijlen de heer Zahn de fa. J. L. Beijers vertegenwoordigt.

Op diverse algemene vergaderingen in de jaren vijftig komt meermalen de zorgelijker wordende kaspositie van het gezelschap aan de orde. Al zijn in 't financiële wel afwisselend „ups" en „downs" waar te nemen, de mineur tendens gaat meer en meer overheersen. Als redenen van de dalende saldi worden o.a. genoemd, de teruggang van het ledental, de hogere kosten van het onderhoud van de kar, van de be- en verzorging der tijdschriften en het feit dat een der leden de contributie nog niet betaald heeft, wat de vergadering aanleiding geeft, de penningmeester te machtigen om tot royement van bedoeld lid over te gaan als dit zo blijft. De al enkele malen met kleine bedragjes verhoogde contributie wordt op 13 december 1955 (69ste algemene vergadering vastgesteld op 31 gld. Twaalf maanden later, als een nieuwe voorzitter, de heer W. P. Staal, de vergadering verzoekt hem tot deze functie te machtigen (hetgeen geschiedt) en de aanwezigen mededeelt, dat drs. J. J. Vermeulen „wegens zijn hoge leeftijd" de wens heeft geuit te willen aftreden, stelt de heer Staal voor zijn voorganger tot ere-voorzitter te benoemen, hetgeen bij acclamatie wordt aangenomen. De even hierna binnentredende heer Vermeulen wordt huldigend toegesproken door voorzitter Staal, die daarbij een korte terugblik wijdt aan het 18 jarig leiderschap van de ander, die op zijn beurt, in kennis gesteld van de zojuist hem verleende eer, deze onderscheiding in dank aanvaardt.

Alhoewel de algemene ledenvergaderingen steeds door een plezierige sfeer worden gekenmerkt, zulks ondanks de meermalen blijkende verschillen van visie op sommige aan de orde komende onderwerpen, geeft de financiële positie van het gezelschap telkens weer aanleiding tot bezorgdheid, wat ook geldt voor de gestadige vermindering van het aantal leden (eind 1959 telde men er zestig, d.i. twaalf beneden de totaal-norm van 72), terwijl verder het royeren van twee leden onvermijdelijk was geworden (één van hen is wegens faillissement een half jaar contributie schuldig gebleven en het andere lid is, ondanks de aanmaningen, weigerachtig gebleven het bedrag van een jaar contributie te betalen). Alle omstandigheden leiden ertoe dat op de 74ste jaarvergadering (9 dec. 1960) de leden akkoord gaan met de door mevrouw mr. Vaags-Kluitman voorgestelde contributie-verhoging, nl. van *f* 30,— plus *f* 1,— voor het „karrefonds" tot *f* 32,50 plus *f* 1,50 voor genoemd fonds). Tijdens deze zelfde bijeenkomst, bij ontstentenis van de heer W. P. Staal geleid door mevrouw Vaags, werd allereerst de overleden erevoorzitter drs. J. J. Vermeulen herdacht. Nog een jaar verder, en het ledental blijkt tot 55 geslonken; voorzitter Staal, die zulks mededeelt op de ledenvergadering van maandag 11 december 1961, als het leesgezelschap drie-kwart-eeuw bestaat, moet tot zijn spijt de aanwezigen doen weten, dat de positie van het gezelschap helaas geen groot feest toelaat. Mevrouw Vaags, die op verzoek van de voorzitter zich belast met de verkoping van de boeken en tijdschriften, zal dit in de voor „Van Allerlei Slag" nog resterende jaren geregeld

doen. Des voorzitters niet al te rooskleurige visie op de naaste toekomst belet hem nochtans niet om op de 76ste algemene vergadering, dd. 26 november 1962 te verklaren, dat hij hoopt op medewerking van de leden om het tot 52 afgezakte getal weer op het oude peil van 72 te brengen. De vraag is alleen hoe? Want noch adverteren, noch het verspreiden van circulaires om reclame te maken voor „Van Allerlei Slag" hebben een noemenswaardig resultaat opgeleverd.
Een kleine stap in de gewenste richting lijkt begin 1964 te mogen worden begroet in de toetreding van 16 nieuwe leden, afkomstig van een opgeheven leesgezelschap. Maar de kaspositie is en blijft bedenkelijk, wat voor een niet gering deel verband houdt met moeilijkheden bij de bezorging der portefeuilles door bode van Ee, opvolger sinds 1948 van de onvergetelijke Van den Heuvel.
De gezondheidstoestand van Van Ee blijkt nog al eens te wensen over te laten, het transport op de gebruikelijke wijze valt hem steeds zwaarder, zodat hij dringend een gemotoriseerde bakfiets nodig zou hebben, op zichzelf geen luxe, want het tot dusver gebezigde vervoermiddel is zo langzamerhand wel aan vervanging toe. Ook vanwege de ijver waarmee de bode zijn taak pleegt te volbrengen zou men hem graag zijn zin geven, ware het niet, dat de vervulling van deze wens het budget van „Van Allerlei Slag" al te zeer zou belasten, want fors in de rode cijfers zou doen belanden - naar te vrezen was zonder uitzicht op herstel . . . Noodgedwongen moest men dus „voorlopig op de oude wijze voortgaan".

De pecunaire toestand van het leesgezelschap blijft kritiek, wat slechts voor een klein deel door de iets verhoogde rekening voor boeken en tijdschriften wordt veroorzaakt, maar voornamelijk door de post die op de bezorging door de bode betrekking heeft: loon plus sociale lasten, W.A.-verzekering, etc. etc., alles bijeen voortdurend omhoog gaand, en, maar uit de notulen van de 79ste ledenvergadering (13 dec. 1965) blijkt, al boven de 1000 gld. per jaar gestegen. Op de twee weken voordien gehouden bestuursvergadering had voorzitter Staal, somber gestemd, reeds het woord „opheffing" laten vallen, maar daar wilden de anderen niet van weten. Liever legden zij de leden voor, te kiezen tussen òfwel een verhoging van de contributie tot *f* 50,— per jaar, òf afschaffing van enkele prijzige buitenlandse periodieken. Bij stemming wordt op de (79ste) ledenvergadering gekozen voor contributie-verhoging tot vijftig gulden. De tegenstemmers zijn zo fideel, te verklaren, dat zij hun lidmaatschap toch niet zullen opzeggen. Maar natuurlijk kan die belofte niet bindend worden geacht voor de afwezigen; en al wordt dit niet uitdrukkelijk in de stukken vermeld (wat vroeger overigens wèl gebeurde): het is zo goed als zeker, dat de contributie-verhoging een aantal leden tot bedanken heeft bewogen. Althans, de notulen van de donderdagavond 13 oktober 1966 ten huize van Mevrouw Vaags gehouden bestuursvergadering melden in telegramstijl over de toestand: financieel slecht, ledental (52) te gering, bezorging kost ruim *f* 1000,— en geeft eindeloze moeilijkheden. „De enige mogelijkheid is zelfs bezorgen of - beter - zelf halen door de leden, en een nieuwe indeling van de series zodat de adressen niet te ver uiteen liggen.

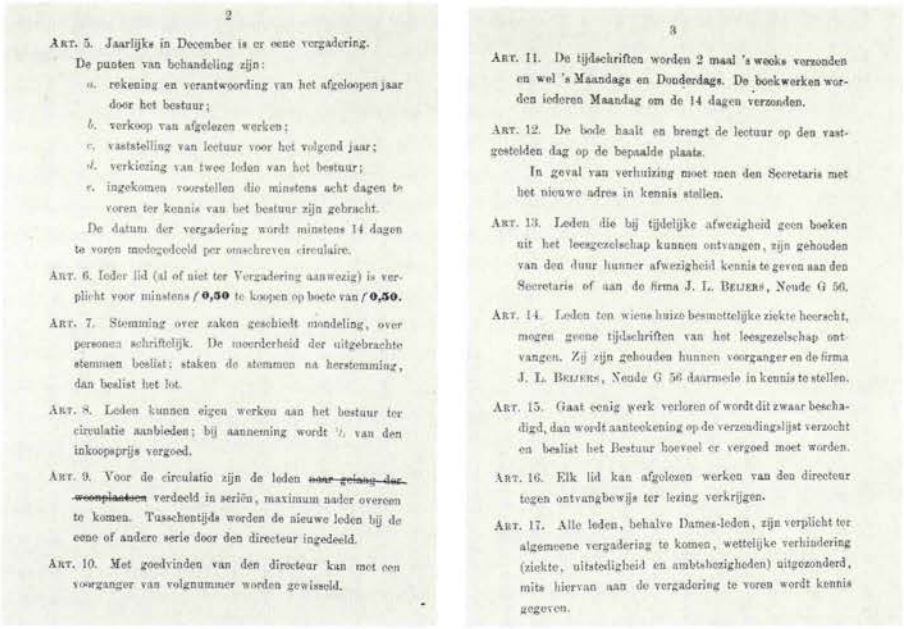

2

ART. 5. Jaarlijks in December is er eene vergadering.
De punten van behandeling zijn:
a. rekening en verantwoording van het afgeloopen jaar door het bestuur;
b. verkoop van afgelezen werken;
c. vaststelling van leetuur voor het volgend jaar;
d. verkiezing van twee leden van het bestuur;
e. ingekomen voorstellen die minstens acht dagen te voren ter kennis van het bestuur zijn gebracht.
De datum der vergadering wordt minstens 14 dagen te voren medegedeeld per omschreven circulaire.

ART. 6. Ieder lid (al of niet ter Vergadering aanwezig) is verplicht voor minstens **f 0,50** te koopen op boete van **f 0,50.**

ART. 7. Stemming over zaken geschiedt mondeling, over personen schriftelijk. De meerderheid der uitgebrachte stemmen beslist; staken de stemmen na herstemming, dan beslist het lot.

ART. 8. Leden kunnen eigen werken aan het bestuur ter circulatie aanbieden; bij aanneming wordt ½ van den inkoopsprijs vergoed.

ART. 9. Voor de circulatie zijn de leden ~~naar gelang der woonplaatsen~~ verdeeld in serieën, maximum nader overeen te komen. Tusschentijds worden de nieuwe leden bij de eene of andere serie door den directeur ingedeeld.

ART. 10. Met goedvinden van den directeur kan met een voorganger van volgnummer worden gewisseld.

3

ART. 11. De tijdschriften worden 2 maal 's weeks verzonden en wel 's Maandags en Donderdags. De boekwerken worden iederen Maandag om de 14 dagen verzonden.

ART. 12. De bode haalt en brengt de lectuur op den vastgestelden dag op de bepaalde plaats.
In geval van verhuizing moet men den Secretaris met het nieuwe adres in kennis stellen.

ART. 13. Leden die bij tijdelijke afwezigheid geen boeken uit het leesgezelschap kunnen ontvangen, zijn gehouden van den duur hunner afwezigheid kennis te geven aan den Secretaris of aan de firma J. L. BELIERS, Neude G 56.

ART. 14. Leden ten wiens huize besmettelijke ziekte heerscht, mogen geene tijdschriften van het leesgezelschap ontvangen. Zij zijn gehouden hunnen voorganger en de firma J. L. BELIERS, Neude G 56 daarmede in kennis te stellen.

ART. 15. Gaat eenig werk verloren of wordt dit zwaar beschadigd, dan wordt aanteekening op de verzendingslijst verzocht en beslist het Bestuur hoeveel er vergoed moet worden.

ART. 16. Elk lid kan afgelezen werken van den directeur tegen ontvangbewijs ter lezing verkrijgen.

ART. 17. Alle leden, behalve Dames-leden, zijn verplicht ter algemeene vergadering te komen, wettelijke verhindering (ziekte, uitstedigheid en ambtsbezigheden) uitgezonderd, mits hiervan aan de vergadering te voren wordt kennis gegeven.

Twee bladzijden uit de reglementen van „Van Allerlei Slag".
(Gem. Archief Utrecht)

Per spoed-circulaire wordt de leden verzocht hierop vóór 1 november d.a.v. te reageren. Resultaat 43 gaan akkoord, vier weifelen; de weinige tegenstemmers plaatsen door hun weigering zichzelf buiten het gezelschap, hoezeer dit ook moet worden betreurd.
In dezelfde novembermaand 1966 waarin genoemde reacties van de leden door het bestuur worden besproken, wordt de vereniging getroffen door het overlijden van haar penningmeester, de heer R. Takken Gzn. Bij de opening van de 80ste jaarsvergadering (vrijdagavond 25 november 1966) wordt hij herdacht door mevrouw mr. Vaags-Kluitman, die als vice-praeses herinnert aan het vele, dat de heer Takken voor het leesgezelschap heeft gedaan. Zij schetst zijn persoon als een trouwe werker - tot op de laatste bestuursvergadering - die niet versaagde, ook al ging het „Van Allerlei Slag" minder goed. „Drie bestuursleden en één lid waren op de begrafenis aanwezig en een bloemstuk getuigde van onze dank", aldus mevr. Vaags.
Vervolgens werd voorgelezen een brief van de (afwezige) voorzitter W. P. Staal, waarin deze zijn aftreden afkondigde alsmede het uitvallen van nog twee in Zeist woonachtige leden, voor wie de nieuwe bezorgingsregeling (circulatie door de leden zelf) te grote moeilijkheden met zich meebrengen zou. (Dat onder deze omstandigheden de 80ste verjaring van het gezelschap ongememoreerd bleef, lag voor de hand).

En zo begon dan, met ingang van 1967, de „bode-loze", laatste periode in de historie van „Van Allerlei Slag". Al vrij spoedig leed het gezelschap

in zijn bestuurs-top opnieuw een ernstig verlies door het aftreden van dr. J. Kooy, die als secretaris in 1937 zijn overleden vader in dit ambt was opgevolgd en met onderbreking van de laatste bezettingsjaren (die hij in krijgsgevangenschap had doorgebracht, en waarin zijn taak tijdelijk was waargenomen door zijn mede-bestuurslid notaris G. W. Vaags) gedurende bijna drie decennia, telkens door de leden herkozen, het leesgezelschap met voorbeeldige toewijding had gediend. Zo moest dan in drie kort na elkaar zich voordoende bestuursvacatures worden voorzien. Het penningmeesterschap, dat bijna 35 jaar achtereen door de heer R. Takken Gzn. was behartigd werd toevertrouwd aan zijn zoon, R. Takken jr., tot voorzitter in plaats van de uitgetreden functionaris (de heer W. P. Staal) werd gekozen dr. H. J. Hendriks, tot secretaris dr. R. A. Prins.
Dat het wegvallen van de post „uitgaven voor de bode" (die na meerdere klachten over zijn verslechterende gezondheidstoestand al eerder had doen blijken, liever van zijn taak te willen worden ontheven) voor de financiën van het leesgezelschap een belangrijke lastenverlichting betekende, valt duidelijk op te maken uit de notulen van de op woensdagavond 1 november 1967 ten huize van mevrouw Vaags gehouden bestuursvergadering. Dank zij de (plotseling) sterk verbeterde kaspositie - een batig saldo van 1200 gld. acht voorzitter Hendriks de toestand van het leesgezelschap dermate gunstig, dat hij de toekomst van „Van Allerlei Slag" met optimistische verwachtingen tegemoet ziet: z.i. zal het leesgezelschap kunnen blijven bestaan, ondanks het geringe aantal van 35 leden. Besloten wordt „om op geringe schaal reclame te maken voor (. . .) „Van Allerlei Slag" door een getypte brief op te hangen aan de aanplakborden van het Universiteitsgebouw en van het Poortgebouw van de V.H. aan de Biltstraat." Gematigd optimisme spreekt insgelijks uit het verslag van de vier weken later, woensdagavond 29 november 1967 in „Pays-Bas" gehouden 81ste jaarvergadering, bij welke gelegenheid op voorstel van de voorzitter wordt beslist, dat het „karrefonds" zal worden opgeheven om de gelden (daarin) met de overige samen te voegen. Zulks waarschijnlijk in de verwachting, het lectuurpakket eerlang te kunnen uitbreiden en nog wat meer te variëren.
Helaas maakte een samenloop van ongunstige - in hoofdzaak economische - factoren, dat de in 1967 nog verwachte „opklaring" achterwege bleef. In de eerste plaats was daar de gestadig voortsluipende, in bepaalde sectoren zelfs voorthollende inflatie, die de prijzen - vooral van buitenlandse tijdschriften -telkens weer deed stijgen; ook de verzorging van de portefeuilles door de fa. Beijers kon als gevolg van toenemende papier- en loonkosten niet op het oude tarief worden gehandhaafd; dan waren er leden, die het zelf-verzorgen van de lectuur-doorstroming op den duur toch te bezwaarlijk vonden, terwijl sommigen meenden dat nu de bode afgeschaft was, de contributie van 50 gld. best wel weer omlaag kon (zoiets was al ter sprake gebracht op de bestuursvergadering van 4 november 1966, maar toenmaals resoluut afgewezen). Een en ander leidde ertoe dat (gegeven de niet meer te stuiten opwaartse beweging van de prijzen op vrijwel ieder gebied) de noodzaak tot bezuiniging zich al nadrukkelijker manifesteerde en dat mede als gevolg daarvan door verschillende bedankjes de afbrokkeling van het leden-

totaal voortging. De reclame binnen de universiteit had weliswaar tot effect, dat een aantal studenten geïnteresseerd bleek in hetgeen „Van Allerlei Slag" te bieden had, maar alras deed men de ervaring op, dat dit „geen zoden aan de dijk zette", ook al door de spoedige afkoeling van die belangstelling. Geen wonder dan ook, dat op de bestuursvergadering van maandag 11 november 1968 de stemming van bezorgdheid uit het quinquennium van vóór de afschaffing van de bodediensten weer teruggekeerd; zelfs zodanig, dat voorzitter Hendriks te kennen gaf „dat door vermindering van het aantal series het leesgezelschap mogelijk nog een jaar zal kunnen draaien". Verder kwam die avond enkele noodzakelijke bestuurswijzigingen aan de orde. Dr. R. A. Prins, in het buitenland verblijvend en dienstengevolge niet in staat het secretariaat waar te nemen werd tijdelijk vervangen in deze functie door drs. M. J. H. Geelen. Voorts berichtte penningmeester R. Takken jr. om privé-redenen zowel deze post te moeten opgeven alsook zijn lidmaatschap van „Van Allerlei Slag". In zijn plaats werd de heer J. v. d. Ven tot penningmeester gekozen. De heer Takken deelde tevens mee, dat ook zijn moeder, tot dan toe hoofd van serie 3 besloten had om - hoezeer het haar ook speet, voortaan de portefeuille te moeten missen - voor het lidmaatschap te bedanken. Dit bericht trof mevrouw Vaags dermate, dat het haar bewoog tot het voorstel mevr. Takken, tot ere-lid te benoemen vanwege de grote verdiensten van haar (overleden) echtgenoot voor het leesgezelschap. Hetgeen (na prompte instemming van de overige bestuursleden met deze suggestie) impiceerde, dat zij gratis aan serie 3 (nu als tweede zou blijven deelnemen).
Op de naastvolgende algemene ledenvergadering (dd. 9 december 1968) concludeert voorzitter Hendriks, de ledenlijst overziende, dat het leesgezelschap („met in-teren") minstens nog een jaar kan blijven bestaan, maar dat het, zoals het nu is, in 1969 opgeheven zal moeten worden. Opgeheven? Ja, tenzij een keuze wordt gedaan (of liever nog: een combinatie wordt gevormd) uit alternatieven als: het combineren van een aantal series, een contributieverhoging van 50 naar 60 gld. per jaar, vermindering van het aantal tijdschriften en, last but not least, aanwerving van nieuwe leden. Tegen de voorgestelde contributie-verhoging maakten weliswaar twee van de aanwezige leden bezwaar, maar daar stond tegenover, dat het lid dr. De Boer toezegde een advertentie te zullen plaatsen in een studentenblad ter aanwerving van nieuwe leden.
En zie, op de algemene vergadering van een klein jaar later (dinsdagavond 11 november 1969) blijkt penningmeester v. d. Ven plotseling weer, wat de toekomst van het leesgezelschap betreft, vol van „moed en vertrouwen", daartoe geïnspireerd door het verrassend meevallend batig saldo van ruim 819 gld. Voorzitter Hendriks bekeek de zaken minder optimistisch, maar „na enig heen en weer gepraat" kon althans een deel van zijn skepsis worden weggenomen. Met zijn voorstel, de huishoudelijke reglementen voortaan wat soepeler toe te passen kon de vergadering zich verenigen. Wegens de bezwaren, geuit door de fa. Beijers (die in feite graag ontlast wilde worden van het verzorgen van de portefeuilles met alle daaraan verbonden werkzaamheden) opperden enkele leden de mogelijkheid om een andere zaak in te schakelen, wat het bestuur beloofde in overweging te zullen nemen.

Een laatste mogelijkheid tot behoud van „Van Allerlei Slag" scheen zich voor te doen door uitbreiding van het ledental met een groepje belangstellenden in de omgeving van het Rosarium, geleid (zo men die term wil bezigen) door drs. R. Seydenzaal: een mogelijkheid die omstreeks de jaarwisseling 1969/1970 dankbaar werd benut.
Edoch - met een variant op de „Abd-el-Kader" van Bernard ter Haar - „in 't boek des noodlots stond met ijz'ren stift geschreven/dat 't leesgezelschap geen drie jaar meer zou leven".
Het Damocles-zwaard, dat tegen het einde van de jaren zestig het voortbestaan van „Van Allerlei Slag" steeds meer ging bedreigen, bevond zich in handen der bewindvoerderen van de firma J. L. Beijers, die 't liefst totaal ontheven wilden worden van hun zorgen voor het leesgezelschap, en als stap in die richting de secretaris, dr. M. J. H. Geelen, op 16 november 1970 schriftelijk in kennis stelden van hun wens, het lidmaatschap van het leesgezelschap van 1 januari 1971 af op te zeggen. Nadrukkelijk zij gememoreerd, dat de heer Ph. J. Hartog, al vele jaren bij de fa. Beijers de „steun en toeverlaat" van „Van Allerlei Slag" tot 't laatst toe volijverig de belangen van het gezelschap is blijven behartigen.
Of de kwestie Beijers er àl dan niet mee te maken had: nog eenmaal voltrok zich in het bestuur van de vereniging een belangrijke mutatie. In plaats van de uittredende heren Hendriks, Geelen en v. d. Ven werden gekozen, tot voorzitter mr. J. Schuttevâer, tot secretaris mevrouw mr. M. J. Vaags-Kluitman, tot penningmeester de heer J. L. Heeg. Als een uiterste poging, het gezelschap te redden, werd besloten de contributie van *f* 50,— tot *f* 65,— te verhogen (de in dec. '68 voorgestelde verhoging tot 60 gld. was niet doorgegaan; ditmaal, einde 1971, werd de daar nog boven uitgaande bijdrage door de meesten aanvaard, al bleven de te verwachten bedankjes van wie ertegen waren niet uit). En nog eenmaal, zij het zonder veel hoop op resultaat, werd de leden gevraagd, te pogen nieuwe leden aan te werven: een verzoek waarmee mr. Schuttevâer geheel en al bleef in de lijn van een bij Jules Verne in zijn boek „Het Geheimzinnige Eiland" („L'île mysterieuse") voor het eerst vermelde (nergens eerder opgetekende) leuze „Point n'est besoin d'espérer pour entreprendre ni de réussir pour persévérer" - volgens Verne een uitspraak van „le Taciturne" oftewel Willem de Zwijger (onbewezen maar waarschijnlijk wel juist). Hoe het zij: de reddingspogingen faalden helaas.
En zó geschiedde het, dat de jaarvergadering van „Van Allerlei Slag", in „Pays-Bas" gehouden op donderdag 23 november 1972, inderdaad als officieel de laatste moet worden geboekstaafd. Punt 6 van de agenda vermeldde het bestuursvoorstel tot opheffing van het leesgezelschap met ingang van 1 januari 1973. Toelichting: „Zoals reeds op de vorige jaarvergadering is meegedeeld wil de fa. Beijers per 31 december 1972 de verzorging van de tijdschriften beëindigen. Omdat het bestuur geen andere boekhandel heeft kunnen vinden, het ledental elk jaar terugloopt en de kosten steeds hoger worden, meent het bestuur, hoewel het de opheffing bijzonder betreurt, te moeten voorstellen ons 86 jaar oude gezelschap te liquideren".
Verdere voorstellen behelsden o.a. afdracht van het kas-saldo aan de Vereniging Oud-Utrecht („die een echt Utrechtse, tientallen jaren bestaande, cul-

turele instelling is") en aanbieding (na de liquidatie) van het archief van V.A.S. aan het Gemeente-Archief.
Dat deze liquidatie niet alleen door het bestuur doch ook door de aanwezige leden zeer werd betreurd, behoeft geen betoog. Een allerlaatste propositie van drs. R. Seydenzaal, om te pogen een nieuw leesgezelschap naar kleinere omvang als 't ware op de puinhopen van „Van Allerlei Slag" op te richten had (wegens praktische bezwaren) geen succes.
Op deze sluitingsvergadering kregen de aanwezige leden hun consumpties door het leesgezelschap aangeboden, terwijl voorts ook nu weer de boeken- en tijdschriften-auctie door mevrouw Vaags werd geleid. Tevens werd overeengekomen, dat de circulatie van de nog „in omloop" zijnde tijdschriften en boeken ook na 1 januari 1973 nog een tijdlang - nl. tot alles „afgewerkt" was - kosteloos zou worden voortgezet.
De definitieve afwikkeling van alle „lopende zaken" bracht met zich mee dat in het najaar van 1973 nog een supplementaire (maar niet meer officiële) vergadering in Pays-Bas moest worden belegd. Dit werd dan het onherroepelijke afscheid van een leesgezelschap, dat gedurende meer dan tachtig jaren velen in Utrecht dierbaar was geweest, en dat kon bogen op een verleden, rijk genoeg om herdenkenswaardig te mogen heten . . .

Ziet men nog eenmaal naar het verleden om, dan blijkt duidelijk dat de bijna vier decennia van het directoraat van notaris P. A. Lens (1899 - 1937) als de gelukkigste in de historie van „Van Allerlei Slag" zijn aan te merken: dit was, zogezegd, het „Lensozoïcum", tijdens hetwelk aan de moeder-vereniging meerdere bloeiende, gelijknamige loten ontsproten. Van degenen, die jarenlang trouw hun beste krachten aan de dienst van het gezelschap hebben gewijd kunnen niet alle namen nog eens worden vermeld; slechts zij een uitzondering gemaakt voor een vijftal: de heer J. T. H. C. van Ebbenhorst Tengbergen, één der oprichters van anno 1886, secretaris van genoemd jaar tot 1915; diens opvolgers in het secretariaat, de heren dr. D. M. Kooy en diens zoon en opvolger dr. J. Kooy, in bedoelde functie gedurende (in successie) een halve eeuw aan „Van Allerlei Slag" verbonden (nl. tot ultimo 1966), voorts drs. J. J. Vermeulen, voorzitter nà notaris Lens, die in de loop van zijn 18-jarig praesidium het leesgezelschap door dreigende stormen wist heen te loodsen; en tenslotte ook mevrouw mr. M. J. Vaags-Kluitman, door haar ijver voor „Van Allerlei Slag", niet alleen blijkend uit de wijze waarop zij met grote bekwaamheid de lectuurverkopingen wist te leiden, maar ook door haar evidente bijdragen tot de aangename sfeer waardoor de ledenvergaderingen werden gekenmerkt, niet vergeten mag worden.*)

*) Teneinde de lezer enige indruk te geven van wat er op het gebied der tijdschriften in het leesgezelchap in de loop der jaren is omgegaan, is aan dit artikel een bijlage toegevoegd, welke dienaangaande enig licht verspreidt.

BIJLAGE

Lijst van uitgekozen of verworpen tijdschriften volgens de aanwezige gegevens uit de notulen.

In de Algemene Ledenvergadering van 2 december 1886 werd besloten in 1887 de volgende tijdschriften in circulatie te brengen:

De Gids (2 x)
Tijdspiegel
Eigen Haard
Lantaarn
Natuur
Nederland
Wetenschappelijke Bladen
Mannen van Beteekenis
The Graphic
Harper's Magazine
Century's Magazine
Punch
Ueber Land und Meer
Fliegende Blätter
Illustrirte Zeitung
Schorers Familienblatt
Gartenlaube
Deutsche Rundschau
Vom Fels zum Meer
Revue des deux Mondes
L'Illustration
Paris Illustrée
Magasin Pittoresque

1 december 1887

zelfde als in 1886, *weggelaten:*
Century's Magazine
Punch
Magasin Pittoresque

toegevoegd:
Humoristisch Album
Nieuwe Gids
Nouvelle Revue
Journal Amusant

10 december 1888

zelfde als vorig jaar, *weggelaten:*
Nieuwe Gids

toegevoegd:
Haagsche Stemmen
Los en Vast
London Journal
Kladderadatsch
Petit Journal pour rire

2 december 1889

zelfde als vorig jaar, *weggelaten:*
Haagsche Stemmen
London Journal
Kladderadatsch

toegevoegd:
Spectator
Nouvelle Revue
Aarde en haar Volken
Humoristisch Album
Journal Amusant
L'Art
All the year round
Fun

1 december 1890

zelfde als vorig jaar, *toegevoegd:*
Haagsche Stemmen
Kladderadatsch
Elseviers Geïllustreerd Maandschrift
Art Journal
Moderne Kunst

weggelaten:
Fun

8 december 1891

als vorig jaar, *weggelaten:*
All the year round

toegevoegd:
Vragen van de dag
Monde Illustré
Daheim
Portefeuille

8 december 1892

als vorig jaar, *weggelaten:*
Wetenschappelijke Bladen
Los en Vast
1 ed. Schorers Familienblatt
Portefeuille
Daheim

toegevoegd:
2 ed. Elseviers Geïll. Maandschrift
Ill. London News
Nieuwe Gids

8 december 1893

als vorig jaar, *weggelaten:*
2e ed. Mannen van Beteekenis
Kladderadatsch
Journal Amusant
Nieuwe Gids

toegevoegd:
Los en Vast
Van Nu en Straks
Uilenspiegel (2 x)

7 december 1894
als vorig jaar, *weggelaten:*
Van Nu en Straks
Uilenspiegel (2 x)
Schorers Familienblatt (wegens opheffing van dit blad)

toegevoegd:

Tweemaandelijksch Tijdschrift
Zur Guten Stunde
Journal Amusant
Bijblad van Vragen van den Dag

13 december 1895

als vorig jaar, *weggelaten:*
Monde Illustré
Tweemaandelijksch Tijdschrift
Humoristisch Album

toegevoegd:
Hollandsche Revue
Kroniek
Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde*)
Wiener Caricaturen

12 december 1896

zelfde als vorig jaar, *weggelaten:*
Kroniek
Tijdschrift voor Geschiedenis en Aardrijkskunde *)
Wiener Caricaturen

toegevoegd:
De levende natuur

In het jaar 1897 circuleerden de volgende tijdschriften:

De Gids (2 x)
Tijdspiegel (2 x)
Eigen Haard (2 x)
Natuur
Nederland
Mannen van Beteekenis
The Graphic
Harper's Magazine
Ueber Land und Meer
Fliegende Blätter (2 x)
Illustrirte Zeitung
Gartenlaube
Deutsche Rundschau
Vom Fels zum Meer
Revue des deux Mondes
L'Illustration
Nouvelle Revue
Journal Amusant
Haagsche Stemmen
Los en Vast
Petit Journal pour Rire
Spectator (2 x)
Vragen des Tijds
Aarde en haar Volken
Art Journal
Elseviers Geïllustreerd Maanschrift (2 x)
Moderne Kunst
Vragen van den Dag + bijblad
Illustrated London News
Zur Guten Stunde
Hollandsche Revue
Levende Natuur

10 december 1897

Het bestuur zal nader beslissen, enz.

11 december 1916

3e Panorama erbij

gestemd over:
Dietsche Stemmen
Meggendorfer Blätter
Life
en over nieuwe:
Nederlandsch Zeewezen
Punch
Stemmen des Tijds
Black and White
Le Rire
Hollandsche Lelie
La Vie Parisienne

*) Dit tijdschrift veranderde enkele malen van naam totdat die in 1920 definitief gewijzigd werd in Tijdschrift voor Geschiedenis.

16 december 1926

„Indië" vervangen door „Indië Oud en Nieuw"
„The Ladies Home Journal" vervangen door „Die Dame"
nieuw:
Opgang
Boek en Kunst
Geïll. Dagboek van Speenhof
De wonderen der Oudheid
(in afleveringen)
13 stemmen tegen Fliegende Blätter

8 december 1936

vervallen Foreign Affairs
debat over:

Eigen Haard	allen	tegen
Holl. Revue	4	tegen
Revue des deux Mondes	6	tegen
der Türmer	7	tegen
Foreign Affairs	2	vóór

nieuw:

Die Umschau	allen	vóór
Annales Politiques et Littéraires	allen	vóór

9 december 1946

geen debat over tijdschriften

Floralia 2 x afgeschaft
Illustrated 3 x afgeschaft
Debat over Gids: wordt behouden
Debat over Nieuwe Stem: wordt afgeschaft
Kern, Punch en Sketch afgeschaft

men neemt wel:
3 x Revu
3 x Sie und Er
Homes and Gardens

1966

Ill. London News blijft
Spiegel Historiael erin
Revu, Reader's Digest, Punch,
Goed Wonen blijven
1 x Artis vervangen door Blijdorp

cadeau gekregen: 1 Artis (van Geelen)

Scientific American van Hendriks
Afschaffing van Natuur en Techniek
Libelle, Lat. Ev. Post verworpen
Time erin, verworpen

In het jaar 1967 circuleerden de volgende tijdschriften:

Wereldkroniek (5 x)
Panorama (5 x)
Revu (5 x)
Artis
Illustrated London News
National Geographic Magazine
Life (2 x)
Spiegel Historiael
Schweizer Illustrirte (2x)
Vrouw en haar Huis (2 x)
Natuur en Techniek
Goed Wonen
Paris Match (2 x)
Woman's Own
Libelle (2 x)
Homes and Gardens
Punch
Scientific American
Blijdorp
Saturday Evening Post
Uitkijk
Ariadne
Reader's Digest
Reizen
Du-Atlantis

Van den Bongard

Genealogie van een Nederlandse tak van het Nederrijnse geslacht Von dem Bongart

P. H. Bogaard

De geschiedenis van het geslacht Van den Bongard reikt tot ver in de middeleeuwen. Het was een adellijke familie die tot de rijksridderschap van Munster, Kleef, Gulik, Keulen en de Nederrijn behoorde. De geschiedenis van het Rijnland en het aangrenzende Limburg getuigt van een rijk cultureel leven. De oogst van bouw- en beeldhouwkunst, van schilderkunst en literatuur, behoort tot de schatkamer van de westerse beschaving. Hoofdzakelijk in het gebied dat gelegen is tussen de steden Bonn, Aken, Maastricht, Nijmegen en Munster, met zijn vele kerken en kastelen en met zijn wisselende staatkundige grenzen, speelde zich het leven af van deze familie Van den Bongard. De rijke bezittingen van de verschillende takken bestonden o.a. uit de heerlijkheden Winandsrade, Paffendorf en Heiden, alsook de goederen te Blitt, Bettendorf, Sessingen, Pesch, Bergerhausen, Totberg, Breidenbach, Kintzweiler enz. Er waren verschillende kastelen met de naam De Bongard, maar één ervan, dat te Bocholtz, vraagt speciale aandacht omdat het de bakermat is van een Nederlandse tak Van den Bongard, waarvan hierna de genealogie volgt.

Bocholtz ligt dicht bij Simpelveld, vlak aan de Duitse grens, langs de spoorlijn Maastricht-Aken. Het heeft een oude en bewogen geschiedenis. In het begin van deze eeuw werden er de resten van een Romeinse nederzetting blootgelegd. Er hebben verschillende gebouwen gestaan die dateerden uit de eerste helft van de 2e eeuw. In de 3e eeuw werd het gebied door de Germanen overvallen en geplunderd. Na de grote volksverhuizing kwamen de Franken er wonen, die op hun beurt in de 9e eeuw te lijden kregen van de invallen van de Noormannen. In 891 werden dezen voorgoed verslagen en voor Bocholtz brak toen een rustiger tijd aan. De naam Bocholtz is afgeleid van het Germaanse *bōkō* en *hulta* (= beukenbos).[1]) Bij de restauratie van de kerk in 1953 stuitte men op restanten van een vroegere kerk of kapel uit de 13e of 14e eeuw.
Twee kastelen hebben sinds de middeleeuwen een belangrijke rol gespeeld in de geschiedenis van Bocholtz, nl. Overhuysen (Duits: Oberhausen) en De Bongard. Het hedendaagse Bocholtz is een vriendelijke plaats in het heuvelland van Nederlands Limburg en telt ruim 5000 inwoners. Tot voor kort

1) M. Gysseling. Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (voor 1226). Deel I. Tongeren 1960, blz. 153.

vond een groot gedeelte daarvan haar bestaan als mijnwerker. Nu de mijnen zijn gesloten, is er nog werk aan landbouwbedrijven en in enkele kleine industrieën.

De familie Van den Bongard woonde reeds in de 13e eeuw in Bocholtz. Van het kasteel dat in het tweede kwart van de 16e eeuw werd gebouwd en dat door een gracht was omgeven, bestaat nog slechts de linkerzijvleugel, een deel van de voorvleugel en de ronde toren op hun gemeenschappelijke buitenhoek. Het gebouw is een karakteristiek voorbeeld van de overgangsstijl van laat-gotiek naar renaissance onder Luikse invloed. Boven de poort is nog een steen aanwezig met het wapen Van den Bongard, met keper, in een renaissance-omlijsting.[2]) Dit wapen wordt als volgt omschreven: een rood veld met een zilveren keper, met als helmteken een mannenborstbeeld met afgehouwen armen en beladen met de zilveren keper; om het hoofd een naar rechts wapperend rood lint; dekkleden van rood en zilver.[3]) De schilddekking varieert bij verschillende generaties, maar het eigenlijke wapen, de keper, wordt in de onderhavige tak steeds gehandhaafd. Verder bevindt zich in de niet oorspronkelijke zijgevel van het kasteel een omgekeerde laat-gotische schouwlatei van zandsteen met een wapenfries, waarop de wapens Van den Bongard, Van Erckenthiel, Van Bourscheid en Van Schoonhoven.[4]) Dit zijn de kwartieren van Bernard van den Bongard,[5]) hierna generatie IV, en het lijkt aannemelijk dat hij daar rond 1500 in het toenmalige kasteel is geboren. Het huis is in 1678 overgegaan aan het aangetrouwde geslacht Von der Leyen [6]) en is na meermalen van bezitter te zijn verwisseld, thans eigendom van de gebroeders Schnackers die er een landbouwbedrijf in hebben gevestigd.

De naam van de familie komt in zeer oude oorkonden voor. Gewoonlijk werd hij daarin weergegeven met de gelatiniseerde vorm *De Pomerio*. Een *pomerium* is in algemene zin een boomgaard, en het kan zijn dat de oudste drager van de familienaam een boomgaard bezat. Misschien mag ook gedacht worden aan het *pomerium* als deel van een middeleeuwse hof *(curtis)*, waar vaak de rechtspraak plaatsvond.[7]) De oudste leden van de familie *Uten Boemgaert* of *Van den Boemgaert* zouden daarbij betrokken kunnen zijn geweest. Men beweert dat deze naam reeds in 1179 voorkwam toen een Wolff van den Bongardt deelnam aan een toernooi in Keulen, en in 1209 toen een

2) De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Geïllustreerde beschrijving uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de monumentenbeschrijving. Deel V, De provincie Limburg. Derde stuk: Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht, door W. Marres en J. J. F. W. van Agt. Eerste aflevering. 's-Gravenhage 1962 (hierna geciteerd als Monumenten Zuid-Limburg), blz. 67.
3) Gothaischen Genealogischen Taschenbücher der Freiherrlichen Häuser. Gotha 1858, blz. 60 en 61.
4) Monumenten Zuid-Limburg, blz. 67 en 69.
5) P. A. N. S. van Meurs. De ridderschap van het Kwartier van Nijmegen. 's-Gravenhage 1899, blz. 37.
6) Monumenten Zuid-Limburg, blz. 66.
7) C. Dekker. Odijk; van parochie tot parochie. Hilversum 1964, blz. 13.

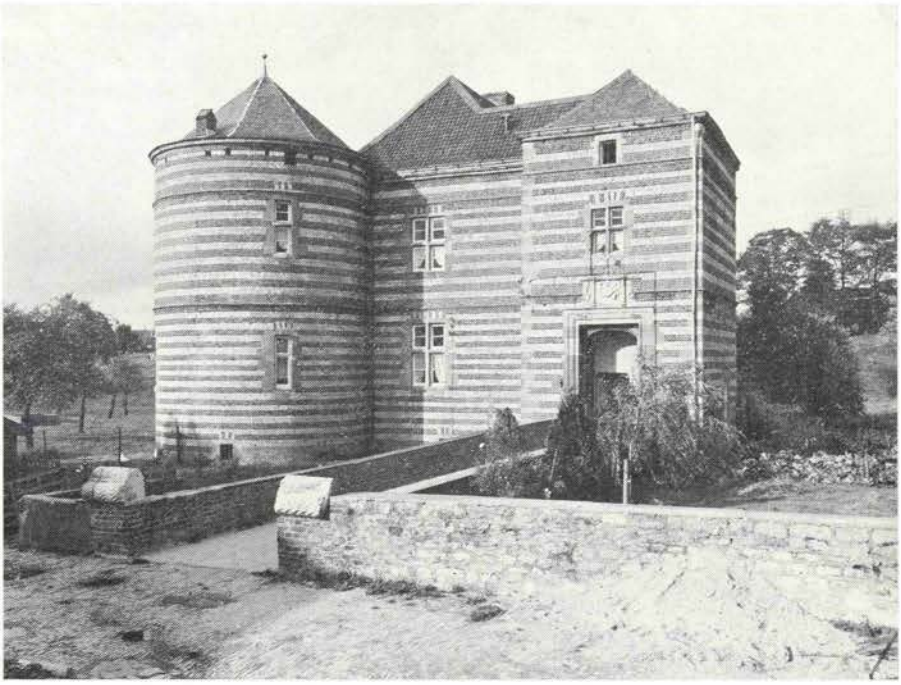

Het kasteel De Bongard te Bocholtz in zijn tegenwoordige staat. Het werd gebouwd in het tweede kwart van de 16e eeuw. De rechterhelft van de voorgevel is verdwenen. De totale frontbreedte was ongeveer 39 meter.

(Foto van de Rijksdienst voor Monumentenzorg te Zeist.)

Jobst van den Bongart in Worms bij een zelfde gebeurtenis was betrokken.[8]) Een bewijsplaats wordt echter niet genoemd.

In 1848 werd door Fahne een genealogie van deze familie gepubliceerd, welke terugging tot ongeveer 1300.[9]) Jammer genoeg zijn daarbij de bronnen niet vermeld en is de tekst zeer beknopt gehouden. In 1866 volgde Joseph Strange met een studie die, mede door de documentatie, een werkelijke bijdrage tot de kennis van dit geslacht betekende.[10]) Daarna zijn er in verschillende periodieken, vooral Duitse, velerlei detailstudies gepubliceerd. De meeste daarvan zullen bekend zijn geweest aan Charles de Bary die in 1937 met een omvangrijk werk kwam over de families Bogaert uit Brabant en Vlaanderen,[11]) in 1942 gevolgd door een Supplement,[12]) waarin

8) Gothaischen Genealogischen Taschenbücher der Freiherrlichen Häuser. Gotha 1859, blz. 87.
9) A. Fahne. Geschichte der Kölnische, Jülischen und Bergischen Geschlechter. Cöln und Bonn. Band I, 1848, blz. 41 e.v.
10) J. Strange. Genealogie der Herren und Freiherren von Bongart. Köln 1866.
11) C. de Bary. Étude généalogique sur la famille van Bogaert du Brabant et des Flandres. Vieux-Dieu (Anvers) 1937.
12) C. de Bary. Supplément à l'étude généalogique sur la Famille van Bogaert et sur ses origines. Vieux-Dieu (Anvers) 1942.

een uitvoerige en gedocumenteerde genealogie over deze familie Von dem Bongart is opgenomen die veel verder teruggaat dan die van Fahne en Strange. De auteur had natuurlijk de beschikking over een groter aantal gepubliceerde bronnen dan zij in hun tijd, maar zijn opstelling van de oudste generaties is pure fantasie. Verder zijn er in zijn werk duidelijke fouten aanwijsbaar en kan men bij sommige conclusies vraagtekens zetten. Niettemin is deze publikatie vooralsnog een werk dat voor toekomstige studies onontbeerlijk is.

Om enig inzicht te geven in de vroegste generaties volgen hier in beknopte vorm de niet eensluidende stamreeksen, ontleend aan de opstellingen van Fahne, Strange en De Bary.

Stamreeks volgens Fahne

1 Hermann de Pomerio, werd in 1334 met Bergerhausen beleend. Huwde met *Nella von der Recke.*

2 Gerard de Pomerio, werd in 1336 door keizer Lodewijk bevestigd als erfkameraar van het hertogdom Gulik.

3 Reinhard von dem Bongart tot Paffendorf en Bergerhausen, erfkameraar, ondertekende in 1361 de ruil van Monschau en Heiden tegen Caster. Huwde met *Bela von Dortzant.*

4 Statz (Anastasius) von dem Bongart met wie de bewezen opstelling hieronder aanvangt.

Stamreeks volgens Strange

1 Gerardus de Pomerio, ridder. Hij komt voor in een oorkonde van het jaar 1252, waarin Arnold, baljuw van Burtscheid, een overeenkomst bevestigt die zijn vader Gerard jaren geleden met de abdij Burtscheid had afgesloten. Arnold noemde Gerard daarin zijn verwant.

2 Reynart von dem Bongart of *De Pomerio,* ridder. Hij was gehuwd met *Oda.* Op 19 september 1315 plaatste hij zijn tegenzegel aan een charter waarin bisschop Adolf van Luik en graaf Gerard van Gulik bemiddelden bij een schikking tussen de graven Adolf van Berg en Engelbert van der Mark. In augustus 1321 schonk hij negen morgen bouwland aan de abdij te Burtscheid, met de bepaling dat zijn dochters Methilde en Margaretha, die daar non waren, er levenslang het vruchtgebruik van zouden hebben, en dat de abdij gehouden zou zijn voor hem en zijn gestorven vrouw Oda, voor Gerart von dem Bongart, zijn zoon, en diens gestorven vrouw Sybilia, op ieders sterfdag een jaargetijde met het gebruikelijke ceremonieel te zullen houden. Zijn dochter Methilde is later abdis in Burtscheid geworden. Het zegel van

Reynart toont een hermelijnen keper. Het randschrift luidt: S'Renardi de Pomerio militis.

3 Gerart von dem Bongart of *De Pomerio,* ridder en erfkameraar van het land van Gulik. Hij huwde met Sybilia en hertrouwde na 1321 met *Gertrud van Vlodorf,* vermoedelijk een dochter van ridder Gerart van Vlodorf en Gertrud van Nievenheim. In 1324 zegelde hij een akte met als wapen een keper, maar niet van hermelijn. Uit de oorkonde waarmee graaf Willem van Gulik in 1331 ridder Gerart tot zijn erfkameraar benoemde, blijkt duidelijk dat hij dat ambt reeds langere tijd bij hem bekleedde.
Ridder Gerart en zijn vrouw lieten tegen het midden van de eeuw in een voorstad van Aken, op eigen grond, beginnen met de bouw van een oratorium en een klooster, dat voor opname van twaalf nonnen van de orde van St. Clara bestemd was. De bouw was nog niet voltooid en de schenking aan het klooster nog niet gedaan, toen ridder Gerart stierf. Hij werd in het oratorium begraven. Zijn vrouw Gertrud nam de sluier aan van de karmelietessen. Zij heeft zich voor de orde van Maria van de Berg Carmel bijzondere verdiensten verworven. Toen zij zag dat de broeders van deze orde in Aken nog geen huis bezaten, bood zij hun met instemming van haar meerderjarige zoons, zowel het oratorium als het klooster ten geschenke aan. Op 10 november 1353 werd van deze schenking een notariële akte opgemaakt.

4 Goedert von dem Bongart, ridder en erfkameraar van Gulik. Hij was gehuwd met *Agnes* en schijnt kort voor 1396 te zijn overleden. In zijn ambt was hij de opvolger van zijn halfbroer Reynart die kort na 1373 overleed.

5 Statz von dem Bongart, die hieronder volgt.

Stamreeks volgens De Bary

1 Arent(?), gezegd Van der Goes, ridder, heer van Nerven. Hij leefde rond 1050 en zou voor 1100 zijn overleden. Zijn kasteel was gelegen in de nabijheid van Goes op Zuid-Beveland. Hij was zeer waarschijnlijk gehuwd met een dochter uit het beroemde riddergeslacht Van Cloutingh of Van Kloetinge, dat eveneens nabij Goes woonde. Als wapen voerde hij, evenals de Van Borseles, een zwart veld met een zilveren dwarsbalk. Ook voerde hij een rood schild met een zilveren arend, een sprekend wapen dus.

2 Willem, gezegd *De Pomerio, Van den Boemgaerd* of *Den Bogaerden,* ridder, heer van Willemskerke, een dorp dat in de golven zou zijn verdwenen. Zijn wapen van 1130 was gedwarsbalkt van zes stukken, goud en groen, met over alles heen een barensteel. Hij nam deel aan de Grimbergse oorlog, verliet Zuid-Beveland en begaf zich naar Hombeke ten zuidoosten van Mechelen. Het is zeer waarschijnlijk dat hij het was die door de hertog van Rode beleend werd met het goed dat genoemd werd *het goed ten Bogarde* dat gelegen was nabij Herzogenrath.

3 *Bruno van Bogarde* of *Bungarde*, gezegd *De Pomerio*, ridder, geboren circa 1155. Vermoedelijk ruim voor 1231 overleden, in welk jaar zijn weduwe *Alvradis* hoogbejaard was. Hij had een hoge functie bij de graaf van Berg, die hertog Hendrik IV van Limburg was. Zij bezaten het goed Buschenhaus bij Herzogenrath.

4 *Adolphus de Pomerio* of *Van Bungarde*. Hij komt voor in charters van de jaren 1237 tot 1269. Zijn wapen was een beurtelings gekanteelde dwarsbalk, op een blauw veld getralied van ruiten, met in elke ruit een nagel. Hij was gehuwd met *Clemencia* en bezat de heerlijkheid Heiden, gelegen op de grens van Limburg en Gulik.

5 *Godefridus de Pomerio, Van Boemgarde* of *Bungarde*, ridder, heer van Heiden, geboren circa 1245 en overleden na 1313. Hij was gehuwd met *Malligstrim vamme Rode*. Als wapen voerde hij een zilveren veld met een zwarte dwarsbalk, vergezeld van drie hoefijzers.

6 *Gerardus Bogaerd* of *Van den Bungart*, gezegd *De Pomerio*, ridder, raad van hertog Jan III van Brabant, later raad van graaf Willem van Gulik. Toen deze op 21 augustus 1336 benoemd werd tot markgraaf door keizer Lodewijk van Beieren, stelde hij Gerardus van den Bungart aan als erfkameraar. In 1315 zegelde deze met als wapen de dwarsbalk, vergezeld van drie hoefijzers, doch in 1344 met een reeds door andere familieleden aangenomen wapen, nl. een rode keper op een zilveren veld met als helmteken de vleeskleurige romp van een baardige man, beladen met een keper. Hij was gehuwd met domina *Berta* gezegd *Vrouwe van den Dorpe*.

7 *Godefridus van dem Bongart* of *Bogarden*, ridder. Hij was vazal van Wensel, hertog van Luxemburg, en staat in vele charters vermeld. Als wapen voerde hij de keper met over alles heen een barensteel. Hij is vermoedelijk voor 1384 overleden. De naam van zijn vrouw is niet bekend.

8 *Eustacius* of *Stas von den Bongarde*, die hieronder volgt.

Wat uiteindelijk in deze opstellingen juist is, kan alleen door een uitvoerige studie achterhaald worden, aannemende dat er inderdaad ook voldoende bronnen aanwezig zijn. Om legendevorming te voorkomen is het beter deze stamreeksen goeddeels buiten beschouwing te laten en de opstelling te beginnen met Eustacius, over wie bij de verschillende auteurs aan de hand van documenten overeenstemming schijnt te bestaan.

In de nu volgende genealogie zijn de beknopte gegevens van de eerste drie generaties ontleend aan de werken van Strange en De Bary, tenzij anders vermeld. De uitwerking begint eerst bij generatie IV, Bernardus van den Bongard. Over hem en zijn wettige nakomelingen is door Wittert van Hoogland

gepubliceerd in een artikel met als titel Nyenrode.[13]) Het opstel bevat veel gegevens, maar ook hier is het te betreuren dat de auteur geen bronnen heeft vermeld. Van zijn werk is een voorzichtig gebruik gemaakt.
Het is overigens opvallend hoe weinig er over deze Nederlandse tak is gepubliceerd. Het nu volgende kan misschien enigszins in deze leemte voorzien. Verder onderzoek zou echter niet alleen aan vervollediging en voortzetting kunnen bijdragen, maar zou ook meer historisch materiaal moeten opleveren, waardoor de verschillende personen meer reliëf gegeven zou kunnen worden. Op die manier zou men van een uiteraard min of meer dorre genealogie een meer boeiende geschiedenis kunnen maken. Bij een dergelijk onderzoek zou vanzelfsprekend ook de iconografie betrokken moeten worden, hoewel niet bij voorbaat vaststaat dat de oogst op dat terrein van veel betekenis kan zijn. Hier kan alvast gezegd worden dat het portret op blz. 225 van het derde deel van *Nederlandsche kasteelen en hun historie,*[14]) niet met zekerheid Bernard van den Bongard (± 1500-1543) voorstelt.[15]) Indien het een Van den Bongard is, dan zou het, afgaande op de kleding, diens kleinzoon Bernard (± 1560-1629) kunnen zijn.
Wat ten slotte de schrijfwijze van de Nederlandse naam betreft, uit de veelheid van voorkomende spellingen is voor de echte nakomelingen als begin aangehouden *Van den Bongard* en voor de bastaardlijn *Van den Bongaert.*

De documentatie Van den Bongard is in de loop van tientallen jaren bijeengebracht in hoofdzaak als onderdeel van een uitvoerig archiefonderzoek over de geslachten Bogaard, Van den Bongaard en Uitenbogaard. Indertijd heeft de heer Ph. J. G. G. van Hinsbergen zich hiervoor bijzonder verdienstelijk gemaakt. Vooral na zijn pensionering heeft hij omvangrijk bronnenmateriaal door kunnen zien. Hem zij hiervoor op de eerste plaats dank gebracht. Voor de afwerking van de eindopstelling wordt hier met veel dank gememoreerd het werk van de dames A. M. A. van Geloven, A. Kinkhorst-Nijboer, R. M. Sprenger en de heer H. G. Oost, die zich onder toezicht van de heer dr. C. Dekker hebben ingespannen de nog ontbrekende documentatie zoveel mogelijk te completeren. De heer Dekker past een extra woord van dank voor de waardevolle op- en aanmerkingen die hij bij de eindredactie heeft gemaakt.

GENEALOGIE

I Eustacius of *Stas van den Bongarde,* ridder, erfkameraar en raad van de hertog van Gulik. Geboren circa 1375 en na 1443 overleden. Hij huwde met *Heylke Dortzant,* dochter van Hermann Dortzant, schepen van Aken, en Heylke von Hoekirchen; zij was weduwe van Johann van Eynenberg. In

13) E. B. F. F. Wittert van Hoogland. Nyenrode (hierna geciteerd als Wittert van Hoogland. Nyenrode) Genealogische en Heraldische Bladen, 4e jrg., 1909, blz. 318/321.
14) Nederlandsche kasteelen en hun historie door E. W. Moes e.a. 3 dln. Amsterdam 1912-1915. (hierna geciteerd als Nederlandsche kasteelen).
15) Mededeling van de Zentralverwaltung des Freiherrn von Fürstenberg te Herdringen.

Genealogische tabel van de familie VAN DEN BONGARD hoofdzakelijk van Breukelen en Utrecht van ± 1375 tot ± 1775

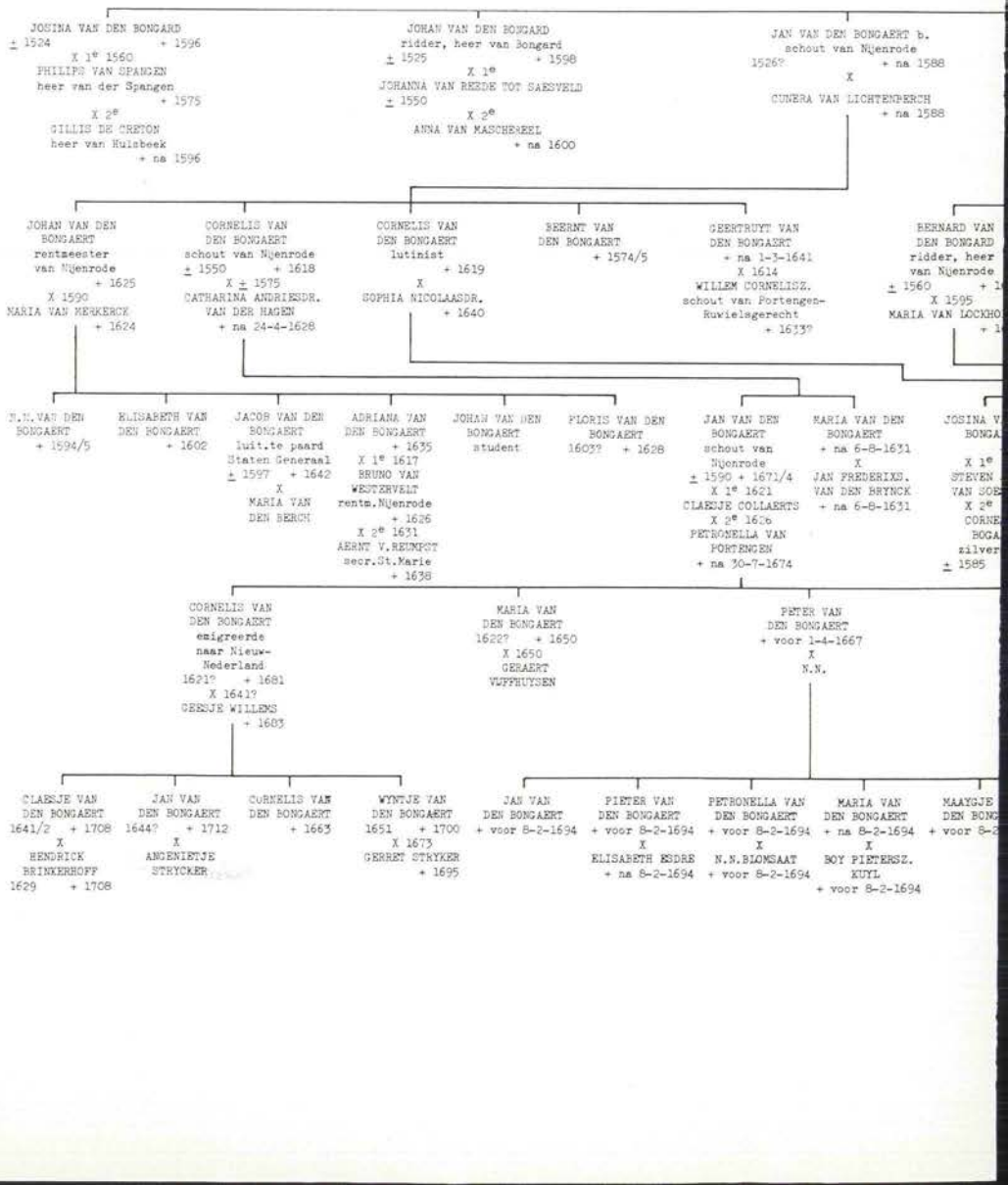

BONGARDE
r en raad
n Gulik
+ na 1443

ANT

HAUSEN
+ 1442

BONGART
r en raad
n Gulik
+ 1473

RSCHEID
+ 1484

BONGART
r en raad
n Gulik
+ 1520

KENTHIEL
+ ± 1528

BONGARD
an Grave,
rode
+ 1543

RCK
+ 1577

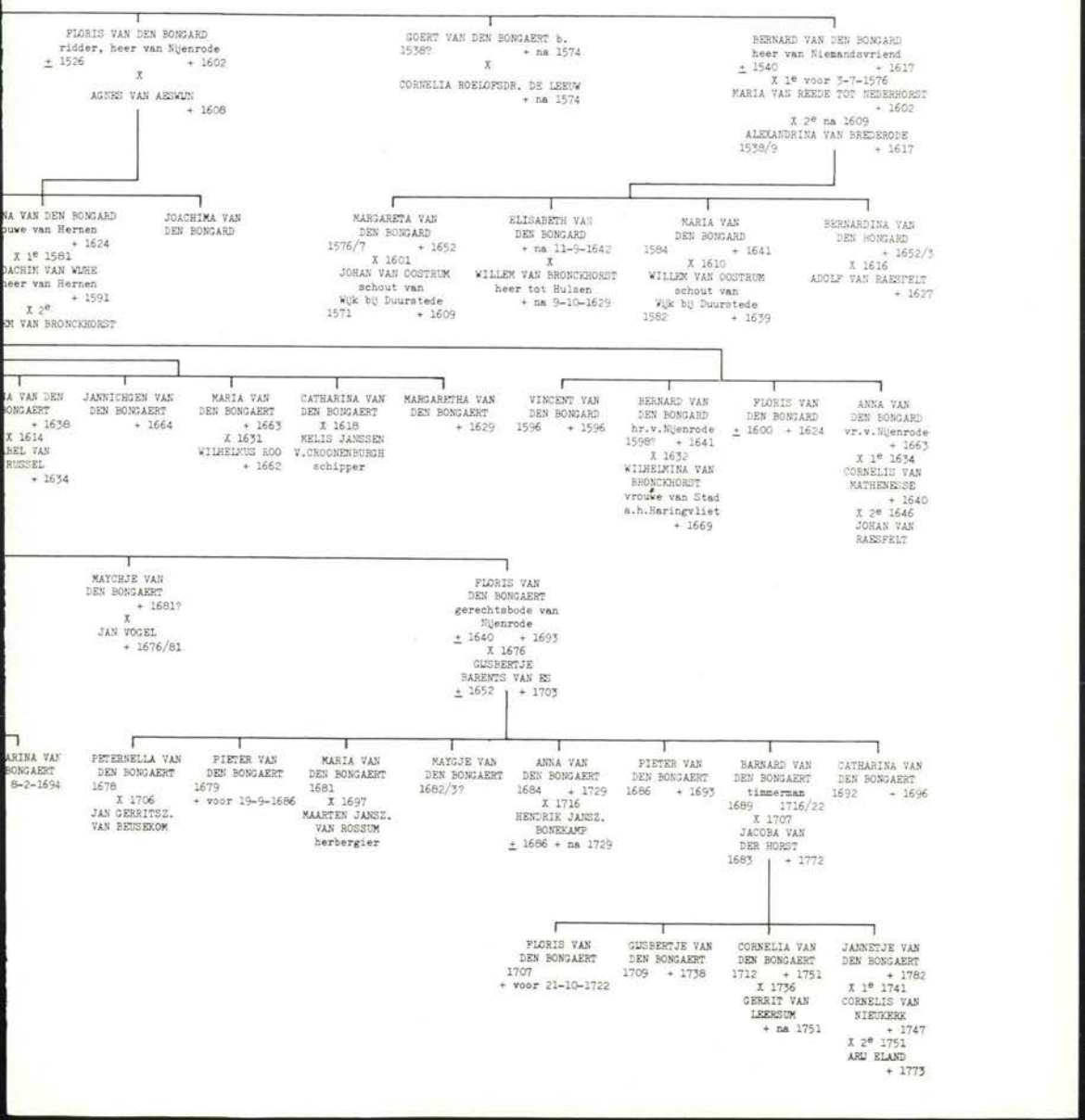

1424 hertrouwde hij met *Nella van Bergerhausen,* erfdochter van Willem van den Bungard, gezegd van Bergerhausen en Rycka van Nuwenkirchen; zij was weduwe van ridder Johann Schillinck van Vilich de jonge. Nella bracht volgens haar huwelijksvoorwaarden mee het kasteel van Bergerhausen en de daarbij behorende goederen te Blatzheim, de *Hove zum Bungart* bij Bonn, het slot te Uckesdorf en de goederen in het land van Blankenberg en elders. Zij overleed aan het eind van 1442, zonder eigen kinderen na te laten. Stas wordt in 1410 vermeld, zijn wapen is een keper met als helmteken de romp van een man met baard en tulband. Hij komt als getuige voor in een oorkonde van 11 november 1419 waarin hertog Adolf van Berg en hertog Adolf van Kleef een verbond sluiten tegen Dirk, de aartsbisschop van Keulen. Het was rond 1430 dat Stas zijn broer Goedert in het ambt opvolgde. In een charter van 29 april 1433 komt hij weer als getuige voor bij een arbitrage over een geschil tussen de aartsbisschop Dirk van Keulen en hertog Adolf van Gulik en Berg. Als arbiters werden benoemd het domkapittel van Keulen en de ridderschap van Keulen, Gulik en Berg. Op 10 maart 1436 komt hij nogmaals als getuige voor bij het sluiten van een wapenstilstand tussen hertog Adolf van Gulik en Berg en hertog Arnold van Gelre, met als bemiddelaars de raden van de hertog van Bourgondië.

II Godefridus van dem Bongart, ridder, heer van Paffendorf en Bergerhausen, erfkameraar en raad van de hertog van Gulik. Hij is geboren circa 1410 en in 1473 overleden. In 1432 huwde hij met *Cunegonde van Bourscheid,* dochter van ridder Bernard van Bourscheid en N. N. van Eltern. Zij overleed in het begin van 1484. Samen met zijn vrouw stichtte hij in 1450 het vrouwenklooster St. Georg bij Kinsweiler.
Het is misschien dezelfde Godefridus die op 10 mei 1461 belooft Dirk van Palant schadeloos te houden wegens een borgtocht tegenover Goedart Zeylle, diens vrouw Marie en hun dochter Joelent [21]) en die welke op 27 augustus 1468 als scheidsman optreedt bij een verzoening tussen Roprecht, aartsbisschop van Keulen enz. en Emont van Pallant c.s.[22])

III Joannes von dem Bongart, heer van Bongart, Paffendorf en Bergerhausen, erfkameraar en raad van de hertog van Gulik, ambtman van Nörvenich en Monschau. Geboren circa 1450 en in 1520 overleden. In 1484 huwde hij met *Elisabeth van Erckenthiel,* dochter van Jacob van Erckenthiel en Elisabeth van Schoonhoven. Zij is ± 1528 overleden. Op 1 oktober 1484 trad Johan op als leenman bij de verkoop en belening van het huis en de hof Thoinsbachem door Johan van Hemberg, ridder, met zijn zoon Johan, aan Emont van Palant.[23]) Willem, hertog van Gulik, belooft op 12 juli 1486 zijn raad Emont van Palant, die voor hem borg gebleven is bij Johan van den

16/20 Deze nummers zijn vervallen.
21) A. P. van Schilfgaarde. Het archief der heeren en graven van Culemborg. 's-Gravenhage 1949, inv. 1432, regest 1661.
22) Ibidem, inv. 1402, regest 1898.
23) Ibidem, inv. 7372, regesten 2347 en 2348.

Nijenrode, *circa 1610. Gravure van Hessel Gerritsz naar een tekening van David Vinckeboons. Dit is de eerste van een serie van vier prachtige gravures van kastelen in de Vechtstreek. Elke gravure heeft de naam van een seizoen, dat ook in de afbeelding is uitgewerkt. Nijenrode is* Ver *ofwel Lente. De vertaling der teksten van de eronder staande disticha luidt:*

Het loof komt weer aan de bomen, en nu de lente is weergekeerd
Scheert de vogel door de lucht en dartelt het vee.

Het landvolk spit voor de Edelen de tuinbedden om
met de spa, opdat zij het welriekende kruid voortbrengen.

Vooraan in het midden, in gesprek met een tuinman, zijn ongetwijfeld afgebeeld Bernard van den Bongard, heer van Nijenrode, en zijn echtgenote Maria van Lockhorst. De man met het zwaard, links op de afbeeding, is blijkbaar met de valkejacht bezig, hij heeft althans een vogel met lange staart in zijn uitgestoken linkerhand. Het zou Johan van den Bongaert kunnen zijn, de rentmeester van Bernard van den Bongard.

(Foto van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam.)

Bongart, schadeloos te zullen houden.[24]) Op 7 oktober 1502 belooft Philips, graaf tot Virnenburg en Nuwenare, Johan van Palant die voor wijlen Willem, graaf van Nuwenare, borg gebleven is bij Johan van dem Bongart, schadeloos te zullen houden.[25])

24) Ibidem, inv. 1404, regest 2391.
25) Ibidem, inv. 1457, regest 2759.

IV Bernard van den Bongard, ambtman van Grave, hofmeester [26]) van Floris van Egmond stadhouder van Holland enz. Bernard werd vermoedelijk rond 1500 geboren op het kasteel De Bongard in Bocholtz en overleed in 1543, vóór 6 juni,[27]) vermoedelijk aan de wonden die hij bij het springen van een kanon had opgelopen. Reeds in 1530 staat hij beschreven als lid van de Utrechtse ridderschap.[28]) Zijn wapen was een rood veld met een zilveren keper.[29]) Graaf Floris verkoopt hem op 3 januari 1532, ten overstaan van schepenen van 's-Hertogenbosch, een rente groot 180 keurvorster-guldens jaarlijks, gevestigd op het land en de heerlijkheid van Kranendonk, de stad Eindhoven en de dorpen Woensel, Budel, Maarheeze en Soerendonk.[30]) Hij huwde circa 1523 met *Elisabeth Turck,* oudste dochter van Willem Turck, lid van de ridderschap van Utrecht,[31]) en van Josina van Nijenrode, vrouwe van Nijenrode, de hoge heerlijkheid Ter Lucht, een ambachtsheerlijkheid bij Langevelt, een huis te Velsen, half De Lier en Zouteveen, Pendrecht en Noordwijkerhout.

Met Josina van Nijenrode stierf in 1537 de hoofdtak van het beroemde geslacht der Van Nijenrodes uit. Hun kasteel ligt aan de Vecht, iets ten zuiden van het dorp Breukelen. Het is vermoedelijk rond de helft van de 13e eeuw gebouwd. De naam betekent *nye* of nieuwe en *rode* of ontginning. De Van Nijenrodes hebben aan veel oorlogen deelgenomen. Hun wapenspreuk luidde *Cedo nulli* (Ik wijk voor niemand), zoals op de poort van het kasteel nog te lezen staat. Het kasteel is meermalen verwoest, het laatst door de Fransen in het jaar 1673, doch is steeds weer opgebouwd.

Josina van Nijenrode was een rijke erfdochter en een hoofdfiguur in een drama dat zich in februari 1504 afspeelde. Zij en haar jongere zuster Johanna, beiden nog onmondig, werden door Willem Turck met geweld van het kasteel Nijenrode ontvoerd en bij zijn oom, de heer van IJsselstein, ondergebracht. Bloedverwanten hebben tevergeefs geprobeerd de bisschop en de Staten van Utrecht bij dit misdrijf te laten ingrijpen, maar omdat Willem Turck niet onder het rechtsgebied van de bisschop viel en geen ingezetene was van het Sticht van Utrecht, bleven hun pogingen zonder resultaat. Daar Willem Turck en Josina in 1504 trouwden,[32]) kan het geboortejaar van hun dochter Elisa-

26) S. W. A. Drossaers. Het archief van de Nassause domeinraad (hierna geciteerd als Drossaers). Deel II-4. Regestenlijst van brieven I (1467-1542). 's-Gravenhage 1955, regest 304.

27) Drossaers, II-5. Regestenlijst van brieven II (1543-1548). 's-Gravenhage 1955, regest 1079.

28) Groot Placaatboek ... der ... Staten 's Lands van Utrecht; mitsgaders van de ... Stad Utrecht ... door J. van de Water. Deel I. Utrecht 1729, blz. 283. (hierna geciteerd als Groot Placaatboek Utrecht).

29) Collectie Muschart. Verwijst naar W. J. d'Ablaing van Giessenburg. Wapenboeken der ridders van de Duitsche Orde, Balye van Utrecht, sedert 1581. 's-Gravenhage 1871, fol. 25.

N.B. De collectie Muschart is gesplitst; het deel van de collectie dat toegankelijk is via de wapenfiguren bevindt zich bij het Centraal Bureau voor Genealogie te 's-Gravenhage, dat wat gerangschikt is volgens familienaam is in het bezit van de heer dr. A. R. Kleyn te Zeist.

30) Drossaers, II-3. Regestenlijst van oorkonden II (1460-1580). 's-Gravenhage 1955, regest 1628.

31) Groot Placaatboek Utrecht. Deel I, blz. 283.

32) J. J. de Geer. Proeve eener geschiedenis van het geslacht van Nijenrode. Uit de

beth op 1505 worden gesteld, zo niet eerder. Zij overleed in 1577; de klokken van de Utrechtse Domtoren werden voor haar geluid.[33]) Dit luiden geschiedde doorgaans bij het overlijden of begraven van in Utrecht of daarbuiten wonende belangrijke personen. Op 27 augustus 1539 werd Elisabeth door keizer Karel V, als graaf van Holland, beleend met het huis Nijenrode, de hoge heerlijkheid Ter Lucht, de ambachtsheerlijkheid bij Langevelt en het huis te Velsen.[34]) Drie dagen later ontving zij onder hulderschap van haar man, van het domkapittel te Utrecht twee hoeven land in Achtersloot, bij IJsselstein, in leen.[35]) Door Reinold heer van Brederode, werd zij op 10 juli 1540 beleend met de goederen van het Hof van Vianen, die haar van haar moeder waren aanbestorven.[36])

Op 21 mei 1545 schreef Elisabeth aan Maximiliaan van Egmond, zoon van Floris van Egmond en latere schoonvader van Willem van Oranje, dat zij hem volgens een vroegere toezegging geld zal lenen. Zij zal het aan haar zwager Van den Bongart vragen, die het voor haar kinderen in bewaring heeft. Zij zou het aan niemand in de wereld liever geven dan aan graaf Maximiliaan, van wie zij hoopt dat hij haar en haar vier kinderen altijd zal helpen om de diensten hem door wijlen haar man bewezen.[37]) In een brief van 29 juli schrijft zij van haar zwager antwoord te hebben gekregen, waaruit bleek dat hij over zijn aandeel van het bewuste bedrag reeds had beschikt. Hij zou graag zien dat Elisabeth haar aandeel en dat van haar kinderen bij graaf Maximiliaan belegt.[38]) De uitvoering hiervan ondervond vertraging, tot ongenoegen van Maximiliaan. Op 4 augustus verontschuldigde zij zich in een brief en noemt als oorzaak het meerderjarig worden van een dochter van Van den Bongart.[39]) Zijn verzoek om het geld dat hij van haar kinderen zou ontvangen te verhogen tot 3200 goudguldens, zal zij aan haar zwager Van den Bongart overbrengen en verzoekt hem het op de stad IJsselstein te vestigen. Daar hij de schuld die hij aan wijlen haar man had, heeft afgelost, zal zij hem de schuldbekentenis zenden zodra zij bij haar koffer in IJsselstein kan komen.[40]) Met de schuldbekentenis is blijkbaar een fout gebeurd, want op 2 januari 1546 verontschuldigt Elisabeth zich omdat deze aan Maximiliaan ter betaling is aangeboden. In dezelfde brief vraagt zij de rente over het geld van haar kinderen dat zij hem heeft geleend, te verhogen tot 6%.

oorspronkelijke stukken bewerkt. (Overgedrukt uit de Berigten van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, deel IV, 1e stuk). Utrecht 1851, blz. 52 e.v.

33) Rijksarchief te Utrecht (hierna geciteerd als RAU). Afschrift van de overluidingen van de Dom 1562-1614 uit: Archief van het domkapittel te Utrecht, inv. 651. Rekeningen van de ontvangsten en uitgaven der Fabriek, en RAU Archief van het domkapittel, inv. 702. Rekeningen van de ontvangsten en uitgaven van de vereenigde kamers.
N.B. Alle hierna genoemde overluidingen zijn aan deze bronnen ontleend.

34) De Geer, a.w. blz. 120.

35) A. J. Maris. Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak. Deel I. De Nederstichtse leenacten (1394-1581). 's-Gravenhage 1956, blz. 468.

36) De Geer, a.w. blz. 120.

37) Drossaers, II-5, regest 1304.

38) Ibidem, regest 1312.

39) Ibidem, regest 1323.

40) Ibidem, regest 1324.

Ook vraagt zij hem een deel van de schuld af te lossen die hij aan wijlen haar vader had en waarvan haar nu een deel toekomt.[41])
Van de meerderjarig geworden dochter mag worden aangenomen dat dit Josina betreft die dan in 1524 geboren zou zijn. Het lijkt, gezien de leeftijd van Elisabeth, niet waarschijnlijk dat Floris eerder dan Josina geboren zou zijn, zoals wordt aangenomen.[42]) Floris zal vermoedelijk in 1526 zijn geboren.
Op 30 maart 1561 wordt door het Hof van Utrecht vonnis geveld over een geschil dat Elisabeth had met jonkheer Jacob van Nijenrode over de twee hoeven land in Achtersloot.[43]) Een som van 2063 pond werd haar in 1562 door de Staten van Utrecht betaald als aflossing van een lening.[44])
In 1567 staat zij genoteerd als collatrice van een vicarie op het altaar van St. Pieter in de kerk van Breukelen.[45])
Elisabeth hertrouwde tussen 24 augustus en 18 september 1556[46]) met jonkheer *Ghijsbert van Coevorden*, zoon van Ghijsbert van Coevorden en Berta Willemsdr. van Wijck, geboren circa 1516 en vermoedelijk in 1561 overleden.[47]) Zij bezat een huis aan het St. Janskerkhof te Utrecht, waar zij althans haar laatste levensjaren had gewoond.[48])

Uit het eerste huwelijk:

1 Josina van den Bongard ook genoemd Jodoca, geboren circa 1524 en op 3 juni 1596 door de Dom te Utrecht overluid. Zij huwde in 1560 met jonkheer *Philips van Spangen*, zoon van Cornelis van der Spangen en Maria van Lier genaamd Immerzeel.[49]) Hij overleed kort voor 21 juli 1575 toen zijn onmondige zoon Johan hem in het leen van de hofstede Van der Spangen opvolgde.[50])
Josina hertrouwde met jonkheer *Gillis de Creton*, heer van Hulsbeek,[51]) die haar overleefde.[52]) Josina bezat als leen van Nijenrode 21 morgen en

41) Ibidem, regest 1344.
42) Wittert van Hoogland, Nyenrode, blz. 319.
43) RAU. Rechterlijke archieven (hierna geciteerd als RA), inv. 188. Register van civiele sententiën van het Hof van Utrecht.
44) Gemeentelijk archief van Utrecht (hierna geciteerd als GAU). Inv. I 568. Rekeningen van de kameraar der drie Staten van Utrecht over de ontvangst en uitgaven van verschillende gelden en renten.
45) RAU. RA, inv. 2042. Repertorium op het leenregister van het huis Nijenrode, fol. 11.
N.B. Bij herhaling van een archiefbron is deze hierna alleen met het inventarisnummer aangegeven.
46) RAU. RA, inv. 2041. Leenregister van het huis Nijenrode, deel VII, fol. 70.
47) J. Belonje. Het „Adellijke Gesees" de Poll bij Huissen. Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie, deel XII, 's-Gravenhage 1958, blz. 29.
48) RAU. RA, inv. 2042, fol. 69.
49) W. Bezemer. Eenige aanteekeningen betreffende het oude geslacht van der Spangen. Rotterdamsch jaarboekje, Rotterdam 1894, blz. 138 en 139.
50) C. Hoek en J. H. Prakke. Repertorium op de lenen van Matenesse 1344-1798. 3e Jaarboek van Ons Voorgeslacht, Rotterdam 1956, blz. 68.
51) RAU. RA, inv. 2042, fol. 86.
52) A. van Buchell. Diarium. Uitgegeven door G. Brom en L. A. van Langeraad. Werken uitgegeven door het Historisch genootschap, gevestigd te Utrecht, derde serie nr. 21, Amsterdam 1907, blz. 417.

4½ hont land in het gerecht van Niemandsvriend in het ambacht van Sliedrecht, met het vierendeel van het schoutambt.[53])

2 *Johan van den Bongard,* heer van Bongard, behoorde tot de circa 200 edelen die op 5 april 1566 te Brussel het smeekschrift aan de landvoogdes Margaretha van Parma aanboden. Hij huwde met *Johanna van Reede tot Saesveld,* geboren circa 1550, dochter van Goert van Reede, ridder, en van Geertruyd van Nijenrode. Hij hertrouwde met *Anna van Maschereel,* dochter van Johan van Maschereel en Hildegond van Neerijnen.[54]) Johan is in 1598 overleden; hij had een jongere zoon genaamd Johan Werner.[55]) Fahne noemt twee zonen, Wilhelm en Johan Wilhelm.[56]) Anna van Maschereel treedt nog op 30 maart 1601 in Kesteren op.[57])

3 *Jan van den Bongaert,* bastaard, volgt onder V-1.

4 *Floris van den Bongard,* volgt onder V-2.

5 *Goert van den Bongaert,* bastaard, schepen van Nijenrode. Op 4 februri 1559 trad hij te Breukelen op als voogd van Aertgen Ghijsbertsdr., weduwe van Aert Kievit.[58]) Hij was toen dus meerderjarig en zijn geboortejaar zal 1538 zijn of eerder. Als schepen komt hij slechts voor in de periode van 4 april tot en met 6 juni 1559.[59]) Hij huwde met *Cornelis Roelofsdr. de Leeuw;* zij lijftochtten elkaar voor schepenen van Utrecht in januari 1563.[60]) Op 26 maart 1573 stelde Goert zich borg voor Adriaen Roeloffsz., vermoedelijk een zwager van hem.[61]) Goert en zijn vrouw, met haar broer Dirck de Leeuw, erkenden op 17 oktober 1573 een schuldbrief van 17 november 1550, groot 150 gulden, ten laste van hun vader en schoonvader Roeloff de Leeuw.[62]) Op 10 mei 1574 stelde Jan van den Bongaert voor zijn broer Goert en diens vrouw, als onderpand voor een schuldbekentenis groot 200 gulden zijn huis aan de oostzijde van de Oudegracht bij de St. Jacobsbrug.[63])

6 *Bernard van den Bongard,* volgt onder V-3.

V-1 Jan van den Bongaert, bastaard, vermoedelijk in 1526 geboren, daar hij in 1547 voor het eerst als schout van Nijenrode optrad.[64]) Hij leefde nog

53) RAU. RA, inv. 2042, fol. 86.
54) E. B. F. F. Wittert van Hoogland. De Van Reede's van Amerongen, Graven van Athlone. Genealogische en Heraldische Bladen, 7e jrg., 1912, blz. 140, 141 en 146.
55) Strange, a.w. blz. 34.
56) Fahne, a.w. blz. 42.
57) Rijksarchief te Arnhem (hierna geciteerd als RAA). Gerichtssignaat van de Bank van Kesteren.
58) RAU. RA, inv. 2041, deel VII, fol. 23.
59) Ibidem, fol. 73, 158 en 52.
60) GAU. Inv. I 712. Lap van ontwerpen van schepenbrieven.
61) GAU. Inv. I 706. Plechtboeck.
62) GAU. Inv. I 705. Register van transporten en plechten.
63) Ibidem.
64) RAU. RA, inv. 2041, deel VII, fol. 10.

Afbeelding van het zegel van de schout Jan van den Bongaert, zoals zich dat aan een hypotheekakte bevindt van 14 januari 1568, uit het archief van het huis Oudaen te Breukelen.
(Foto van het Rijksarchief te Utrecht.)

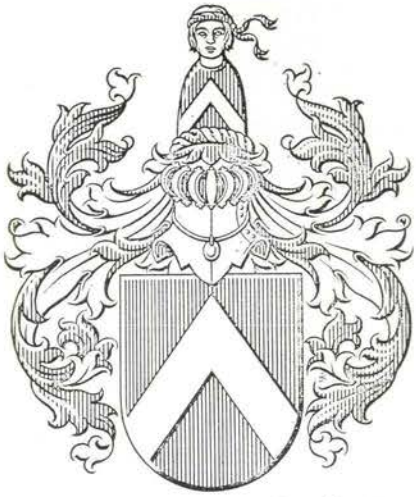

Tekening van het wapen Van den Bongaert naar het zegel van 1568 van Jan van den Bongaert. De heraldische beschrijving luidt: In rood een zilveren keper, met als helmteken een volgens het schild gekleed mansborstbeeld van natuurlijke kleur, met rode haarband, de uiteinden naar links.
(Tekening van K. van den Sigtenhorst.)

op 29 februari 1588 toen hij een hypotheek op zijn huis afsloot.[65]) Zijn zegel hangt aan een hypotheekakte van 14 januari 1568, waarin hij optreedt als schout van Breukelen-St.Pietersgerecht.[66]) Het zegel vertoont een keper met als helmteken een mannenborstbeeld met afgehouwen armen en beladen met een keper; om het hoofd een naar links wapperend lint. Het randschrift luidt: *S. Jan van den Bongaert.*
Hij huwde met *Cunera Cornelisdr. van Lichtenberch,* die na hem is overleden.[67]) Zij woonden te Utrecht aan de oostzijde van de Oudegracht bij de St. Jacobsbrug, in een huis dat op 20 november 1570 aan hen werd getransporteerd door Gerrit Rijcken van Neerden.[68]) Het tegenwoordige huis op die plaats is genummerd 44.[69]) Op 31 januari 1578 werd Jan door zijn halfbroer jonkheer Johan van den Bongard aangesteld om alle gelden en pachten in de stad en het Sticht van Utrecht te innen.[70]) Op 13 april 1579 werd hij opnieuw tot schout van Breukelen aangesteld.[71])

65) GAU. Transportregister Oudegracht.
66) RAU. Archief van het huis Oudaen te Breukelen.
67) Universiteitsbibliotheek te Utrecht. Inv. Handschriften. Kast VII A 27-32. Genealogische aantekeningen enz. door C. en E. Booth (hierna geciteerd als UBU. Handschriften VII A 27-32), nr. 32.
68) GAU. Inv. I 705.
69) GAU. Transportregister Oudegracht.
70) GAU. Inv. I 707. Procuratieboeck.
71) RAU. RA, inv. 377. Register van acten en commissiën, uitgaande van de Rekenkamer, fol. 145.

Uit dit huwelijk:

1 Johan van den Bongaert, volgt onder VI-1.

2 Cornelis van den Bongaert, volgt onder VI-2.

3 Cornelis van den Bongaert, volgt onder VI-3.

4 Beernt van den Bongaert. Hij was vermoedelijk *Jan van den Bongaerdts kyndt* die in 1574/5 in de St. Jacobskerk te Utrecht werd begraven.[72])

5 Geertruyt van den Bongaert, ondertrouwde op 4 september 1614, blijkbaar op latere leeftijd, als jongedochter van Breukelen, met *Willem Cornelisz.,* schout van Portengen-Ruwielsgerecht, weduwnaar van Marritgen Petersdr.[73]) In het jaar 1600 staat hij genoteerd als eigenaar van 30½ morgen land in Ruwiel-Aernolt van Aeswijnen gerecht.[74]) Hij is vermoedelijk in 1633 overleden, daar op 11 januari 1634 Johan van den Bongardt, schout te Breukelen, namens Geertgen van den Bongardt, ingevolge akte van 18 september 1633 voor het gerecht van Breukelen gepasseerd, de nagelaten boedel aan de erfgenamen overdraagt voor 1600 gulden.[75])
Op 22 november 1634 liquideren Geertruyt en Jan van den Bongaert een niet nader genoemd akkoord.[76]) Geertruyt maakte haar testament op 11 mei 1636, ten huize van Cornelis Gerritss. te Breukelen.[77]) Zij maakte later een nieuw, want op 1 maart verzocht zij het Hof van Utrecht octrooi om te mogen testeren.[78]) Dit testament zal gepasseerd zijn voor notaris Cornelis van Asch, wiens protocol blijkbaar verloren is gegaan.

V-2 Floris van den Bongard, heer van Nijenrode, Breukelen, Ter Lucht en Ruwiel. Geboren vermoedelijk in 1526, zoals hiervoor werd uiteengezet. In 1580 werd hij bij herhaling in de ridderschap van Utrecht beschreven.[79]) Op 31 december 1602 werd hij door de Dom van Utrecht overluid. Zijn wapen was een keper met als helmteken een bekleed mansborstbeeld met breedgerande hoed op het hoofd en de borst beladen met een keper.[80]) Hij huwde met *Agnes van Aeswijn,* dochter van Reinier van Aeswijn en Josina van Broeckhuysen. Zij was weduwe van Johan Schellard van

72) GAU. Bij het stadsarchief bewaarde archieven, inv. II 423. Archief van de St. Jacobskerk te Utrecht. Rekeningen van de 1e kameraar.
73) Archief van de Nederlands Hervormde Gemeente te Ter Aa. Trouwboek.
74) RAU. Archief van de Staten van Utrecht, inv. 971. Blaffaard van het oudschildgeld over het Nederkwartier enz. 1600.
75) RAU. RA, inv. 227. Archief van het Hof van Utrecht. Protocollen van willekeuren enz.
76) Ibidem.
77) GAU. Inv. S 209. Protocol van notaris Gerard Vastert te Utrecht.
78) RAU. RA, inv. 230. Requesten aan het Hof van Utrecht om octrooi om te mogen testeren.
79) Groot Placaatboek Utrecht. Deel I, blz. 283.
80) Collectie Muschart. Verwijst naar een charter van 1565 in het familiearchief Heerman van Zuijdwijk in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage.

Obbendorf. Op 31 januari 1608 overleed zij te Hernen bij haar dochter Josina en werd 7 februari aldaar begraven.[81]) Op 2 februari werd zij door de Dom overluid.

Agniese van Aeswijn deed op 12 november 1563, onder hulderschap van haar man, opdracht van een jaarlijkse rente van 636 carolusguldens, 16½ stuiver en ½ penning Hollands, de carolusguldens gerekend van 20 stuivers Hollands, uit het huis van Ruwiel, ten behoeve van Cornelis van Amstel van Mijnden. Op 20 december 1563, eveneens met haar man, een jaarlijkse rente van 120 gulden van 20 stuivers de gulden, eveneens uit het huis van Ruwiel, ten behoeve van Jan Botter van Snellenberch.[82]) In 1578 betaalde Floris 12 pond wegens het dragen van kostbare kleding.[83]) Op 31 januari van hetzelfde jaar stelde Jan van Reynault van Aeswijn zich borg voor Floris.[84]) Eveneens in 1578 was Floris getuige bij het huwelijk van Arnt van Aeswijn. Deze werd op 8 maart 1591 door de Staten van Utrecht beleend met het huis Ruwiel, na opdracht door mr. Frederick Boogaert, advocaat te Utrecht, als gemachtige van jonkheer Floris en zijn vrouw.[85])

Na de dood van zijn moeder werd Floris op 26 november 1578 beleend met de twee hoeven land in Achtersloot, die zij in 1539 in leen had ontvangen.[86]) Op 24 december 1578 volgde de belening met het huis Nijenrode. Door de politieke en godsdienstige veranderingen leidde Floris een teruggetrokken leven. Hij werd door de nieuwe overheid blijkbaar niet geheel vertrouwd en naar Utrecht ontboden. Op zijn kasteel werden krijgslieden gelegerd.[87]) In 1584 trad Floris op als getuige bij het huwelijk van Eustachius van Aeswijn. Op 7 maart 1585 werd Floris door Geertruid van Bronkhorst en Batenburg, vrijvrouwe van Vianen, beleend met de goederen die leenroerig waren aan het Hof van Vianen, zoals die hem van zijn moeder waren aanbestorven.[88]) In 1594 staan Floris en zijn zoon vermeld op de lijst van degenen die in het Sticht mogen jagen. Van Jonkheer Wessel van Loo kocht Floris op 19 maart van dat jaar een molen met erf gelegen aan de westzijde van de Vecht tussen Zuilen en Maarssen, recht tegenover Oostwaard.[89])

Op 18 juni 1595 gaf Floris machtiging de leengoederen van Vianen aan zijn zoon Bernard over te dragen.[90]) In het register van de grondbelasting van het jaar 1600 [91]) staat genoteerd dat Floris in het gerecht van Breukelen-Nijenrode 25 morgen land had; daarvan waren 19 morgen indertijd eigendom

81) De Navorscher, 46e jrg., 1896, blz. 39.
82) Maris, a.w. blz. 294, 295, 297 en 298.
83) RAU. Archief van het kapittel van St. Pieter te Utrecht, inv. 1234. Rekening van de kameraar der Staten van Utrecht over de quotisatie, uitgezet door de Staten van Utrecht in plaats van de belasting op het dragen van zijden en fluwelen lakenen, volgens besluit van 18 augustus 1578.
84) GAU. Inv. I 706.
85) RAU. RA, inv. 1874. Repertorium op het leenregister der Stichtsche leenen en op het leenregister der Gaasbeeksche leenen, fol. 358v.
86) Maris, a.w. blz. 468.
87) Nederlandsche kasteelen. Deel III, blz. 226.
88) De Geer, a.w. blz. 121.
89) GAU. Inv. S 188. Protocol van notaris Jacob van Herwaerden te Utrecht.
90) Archief van het kasteel Nijenrode te Breukelen. Charter nr. 7.
91) RAU. Archief van de Staten van Utrecht, inv. 971.

Gravure uit 1744 naar Jan de Beyer van het dorp Breukelen. De kerk waarin velen van de familie Van den Bongaert werden gedoopt, waar zij trouwden en waar zij werden begraven, dateert uit de 15e eeuw. In 1702 werd de toren door een zware storm vernield, doch in 1705 was deze herbouwd.

van zijn grootvader Willem Turck. Schouten, schepenen en buren van Breukelen-Nijenrodes gerecht, Breukelen-St. Pietersgerecht en Breukelen-St. Mariesgerecht bekennen op 7 december 1617 gezamenlijk schuldig te zijn een losrente, groot 31 carolusguldens en 5 stuivers, af te lossen met 600 guldens welke indertijd door Floris en zijn vrouw toegezegd waren aan het H. Geesthuis te Breukelen tot onderhoud van de huisarmen.[92])
Fahne die Floris abusievelijk Michael noemt, schrijft aan het echtpaar zes kinderen toe, waarvan vermoedelijk drie dochters jong zijn overleden.[93]) Hij noemt:

1 Bernard van den Bongard, volgt onder VI-4.

2 Josina van den Bongard. Huwde in 1581 met *Joachim van Wijhe*, heer van Hernen, in de ridderschap van Utrecht, zoon van Reinier van Wijhe en Margriet van Egeren tot Disdonck. Op 28 maart 1572 werd hij na de

92) RAU. RA, inv. 747. Protocollen van transporten enz. van Breukelen-Nijenrodes-gerecht.
93) Fahne, a.w. blz. 42.

dood van zijn vader met Hernen beleend.[94]) Hij overleed in 1591 en werd met acht kwartieren in de kerk te Hernen begraven. Dit geslacht was katholiek gebleven waardoor Joachim geen openbaar ambt kon bekleden. Josina hertrouwde met *Willem van Bronckhorst*. Zij werd als vrouwe van Hernen op 18 oktober 1624 door de Dom te Utrecht overluid en staat op 20 oktober te Utrecht ingeschreven als begraven.[95])

3 Joachima van den Bongard. Deze naam wordt door Wittert van Hoogland genoemd,[96]) maar is verder nergens aangetroffen.

V-3 Bernard van den Bongard, heer van Niemandsvriend, een der Verbonden Edelen. Zijn zegel toont een keper met als helmteken een mansborstbeeld met lange puntbaard en twee hoorns op het hoofd, bekleed met een kleed dat om de hals is dichtgetrokken, met een naar links uitwaaiend koord en op de borst met een keper beladen.[97]) Hij werd circa 1540 geboren en door de Dom van Utrecht overluid op 19 september 1617.
Hij huwde met *Maria van Reede tot Nederhorst,* eveneens dochter van Goert van Reede en Geertruyd van Nijenrode, voor 3 juli 1576, op welke datum hij optrad als haar man en voogd.[98]) Zij werd op 23 mei 1602 door de Dom overluid. Bernard droeg op 18 november van dat jaar, namens zichzelf en zijn overleden vrouw, een erf en boomgaard te IJsselstein over aan Henrich van Nijenrode Gijsbertss.[99])
Bernard hertrouwde na 1609 met *Alexandrina van Brederode,* bastaarddochter van Reinoud III van Brederode. Haar moeder was een zekere Catharina Goossens van Holten.[100]) Op haar zerk in de Nederlands Hervormde kerk te Wijk bij Duurstede is te lezen dat zij op 21 maart 1617 stierf, oud 78 jaar.[101]) Zij zal dus in 1538 of 1539 zijn geboren. Zij was reeds weduwe van 1e Albert van Presikhoven, houtvester van Holland; 2e Maximiliaan Wtter Leminge, uit Vlaanderen; 3e Maximiliaan Tordesilas, kornet onder Alva; en 4e van Maximiliaan Lignaro, generaal der artillerie, die bij Oostende sneuvelde.[102]) In 1578 is Bernard evenals zijn vader belastingplichtig aan de Staten van Utrecht, hij voor een bedrag van 6 pond. Deze aanslag hield verband met een vroegere belastingwet op het dragen van zijden en fluwelen lakenen. Als zijn woonplaats staat dan Vleuten genoteerd.[103]) Bernard en zijn

94) Nederlandsche kasteelen. Deel II, blz. 194.
95) GAU. Register van overledenen.
96) Wittert van Hoogland, Nyenrode, blz. 319.
97) Collectie Muschart. Deze verwijst naar het RAA, charters 1887 en 1428 van de Rekenkamer Gelderland.
98) GAU. Inv. I 707.
99) RAU. RA, inv. 648. Protocollen van transporten der stad IJsselstein. Vriendelijke mededeling van de heer J. G. M. Boon.
100) A. W. E. Dek. Genealogie der Heren van Brederode. Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie, deel XIII, 's-Gravenhage 1959, blz. 124.
101) P. C. Bloys van Treslong Prins. Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Utrecht. Utrecht 1919, blz. 290.
102) A. W. E. Dek, a.w. blz. 124.
103) RAU. Archief van St. Pieter, inv. 1234.

broer Johan erkennen op 18 maart 1578 300 gulden schuldig te zijn aan Cecilia van Thuyl.[104])
Op verzoek van Bernard leggen in de periode van 31 oktober tot 11 november 1580 verschillende personen verklaringen af over de grote schade in 1578 door storm veroorzaakt aan een huis en hof gelegen te Maarssen, welke hij gekocht had van Heylwich Bogaert, weduwe van Job van Suylen van Nyevelt.[105]) Na haar overlijden was er op 14 juli 1584 een borgstelling inzake een proces tussen de executeurs van haar testament en Bernard van den Bongard.[106]) Op 12 februari 1585 droeg hij enige goederen, gelegen onder IJsselstein, over aan haar executeurs.[107])
Bernard en zijn vrouw werden op 29 december 1591 door de Staten van Utrecht beleend met het Gaasbeekse leengoed *eenen weerdt geheten dat Cleyne weertgen, soo die gelegen is in den gerechte van Wijck buyten die Leutertoorn* en zulks na opdracht door Jan Janss. van den Bongaert, als gemachtigde van vrouwe Geertruydt van Nijenrode, weduwe van Goert van Rhede, ridder.[108]) Op 13 juni 1604 compareren *joncker Beernt van den Bongardt, den oude, Jouffrouwe Margareta, huysvrou van joncker Johan van Oostrum, scholtus tot Wyck, jouffrauwen Elysabeth, Maria en Barnadijn, dochters van de voorn. 1e comparant,* die samen machtigden jonkheer Johan van Oostrum, hun respectievelijke zwager en man, om voor het gerecht van IJsselstein 4½ morgen land te transporteren.[109]) In 1607 woonde Beernt in Beverwijk.[110])

Uit het eerste huwelijk:

1 Margareta van den Bongard, geboren circa 1 januari 1577, overleden op 30 april 1652 als weduwe Van Oostrum en begraven in de Nederlands Hervormde kerk te Wijk bij Duurstede waar op haar grafzerk met haar kwartieren vermeld staat dat zij 75 jaren en 4 maanden oud werd.[111]) Op 3 mei 1652 werd zij door de Dom van Utrecht overluid. Zij was 10 juli 1601 getrouwd met jonkheer *Johan van Oostrum,*[112]) schout van Wijk bij Duurstede, geboren in 1571,[113]) zoon van jonkheer Johan van Oostrum en Maria van Oostrum.
Hij werd in 1604 beleend met het huis te Wijk bij Duurstede, met tienden onder Schalkwijk bij opdracht van zijn vader in 1577, en met de Eliasweerd in 1604.[114]) Op 7 mei 1607 trad Johan van Oostrum op als gemachtigde van

104) GAU. Inv. I 706.
105) GAU. Inv. S 188.
106) RAU. RA, inv. 233. Protocollen van acten van borgtocht en van procuratiën voor het Hof van Utrecht.
107) RAU. RA, inv. 648.
108) RAU. RA, inv. 1891. Leenregister van de heeren van Gaasbeek.
109) RAU. RA. inv. 648.
110) Ibidem.
111) Bloys van Treslong Prins, a.w. blz. 295.
112) RAA. Familiearchief Van Rhemen, inv. Handschriften, nr. 7, letter B (hierna geciteerd als Van Rhemen), fol. 1025v.
113) Van Meurs, a.w. blz. 37.
114) E. B. F. F. Wittert van Hoogland. Broeckhuisen. Genealogische en Heraldische Bladen, 8e jrg., 1913, blz. 266 en 267.

zijn schoonvader en ook namens zijn eigen vrouw en haar drie zusters, Elisabeth, Maria en Barnardijn, om een huis in IJsselstein te transporteren.[115]) Op zijn zerk in de kerk te Wijk bij Duurstede staat vermeld dat hij op 13 oktober 1609 is overleden, oud zijnde 38 jaar, 3 maanden en 21 dagen.[116]) Hij overleed te Wijk bij Duurstede en werd 21 september 1609 door de Dom van Utrecht overluid.

2 *Elisabeth van den Bongard,* overleden na 11 september 1642.[117]) Zij huwde met *Willem van Bronckhorst* tot Hulsen, zoon van Willem van Bronckhorst en Willemina van Herwijnen. Hij was op 9 oktober 1629 hulder voor de onmondige Johan van Raesveld bij de belening van de hofstede te Hien.[118])

3 *Maria van den Bongard,* geboren in 1584, overleden 7 januari 1641 [119]) en op 8 januari door de Dom te Utrecht overluid. Zij huwde in november 1610 met jonkheer *Willem van Oostrum,* geboren in 1582, eveneens een zoon van jonkheer Johan van Oostrum en Maria van Oostrum. Hij was schout van Wijk bij Duurstede en staat 10 februari 1629 beschreven in de ridderschap van Utrecht. Hij overleed op 10 november 1639, oud 57 jaar en werd begraven in de Dom te Utrecht.[120])
Op 22 oktober 1611 deponeerde het echtpaar hun gesloten testament bij notaris Jacob van Herwaerden te Utrecht.[121]) In 1614 droeg Willem, als voogd van de kinderen van Frederik van Rhede, een huis aan de Nieuwegracht te Utrecht op aan de St. Stevensabdij in Oudwijk.[122]) Op 16 januari 1624 blijkt hij in geschil te zijn met Franchois van den Bogert, wonende te Amsterdam.[123])

4 *Bernardina van den Bongard,* overleden in 1652 of 1653.[124]) Zij huwde in oktober 1616 te Wijk bij Duurstede met jonkheer *Adolf van Raesfelt,* kornet in het Staatse leger,[125]) zoon van jonkheer Jan van Raesfelt en Lucia van Heiden.[126]) Hij werd op 27 augustus 1626, was inmiddels kapitein, beleend met de hofstede te Hien in de Over-Betuwe, doch stierf reeds in het jaar daarop, kort voor 11 oktober 1627.[127])

115) RAU. RA, inv. 648.
116) Bloys van Treslong Prins, a.w. blz. 295. Op de steen is een verkeerde datum gebeiteld; de rekening van de Dom geeft duidelijk 21 september als datum van overluiding.
117) De Nederlandsche Leeuw, 34e jrg., 1916, kol. 286.
118) Ibidem, kol. 156.
119) Collectie Muschart. Verwijst naar d'Ablaing van Giessenburg, a.w. fol. 25.
120) E. B. F. F. Wittert van Hoogland. Broeckhuisen, a.w. blz. 267.
121) GAU. Inv. S 188.
122) RAU. Archieven van de kleine kapittelen en kloosters, inv. 799. Archief van de St. Stevensabdij in Oudwijk.
123) RAU. RA, inv. 233.
124) De Nederlandsche Leeuw, 34e jrg., 1916, kol. 286.
125) RAU. Doop-, trouw- en begraafboeken (hierna geciteerd als DTB), inv. 569a. Huwelijksregister der Gereformeerde Gemeente te Wijk bij Duurstede.
126) RAA. Van Rhemen, fol. 1025v.
127) De Nederlandsche Leeuw, 34e jrg., 1916, kol. 286.

VI-1 Johan van den Bongaert, was rentmeester van de heer van Nijenrode [128]) en stadhouder van de lenen van Nijenrode.[129]) Op 26 mei 1590 trouwde hij in de Hervormde kerk te Utrecht met *Maria van Merkerck,*[130]) dochter van Jacob van Merkerck en Jannichje van Niendaal.[131]) Zij werd door de Dom overluid op 18 augustus 1624 en de volgende dag begraven.[132]) Johan werd 23 december 1625 overluid en staat op 2 januari 1626 ingeschreven als begraven in de St Jacobskerk.[133])

Als gevolg van het verbod van uitoefening van de katholieke eredienst dat in 1580 door de Staten van Utrecht werd uitgevaardigd, werden alle kerkelijke bezittingen geseculariseerd. Op 23 maart 1588 werd Johan van den Bongaert door de Staten van Utrecht aangesteld als rentmeester van de goederen van de St. Stevensabdij in Oudwijk, het Vrouwenklooster van Oostbroek en het Wittevrouwenklooster te Utrecht.[134]) Op 23 mei 1593 betaalde hij aan de stad Utrecht 100 pond voor een oud, vervallen huis, met plaats en uitgang in de Jacobijnenstraat, dat vroeger aan het Predikherenklooster had behoord. Het pand lag aan de zuidkant van zijn erf.[135]) Het echtpaar bewoonde het huis aan de Oudegracht dat in 1570 door zijn vader was gekocht en die dan rond 1590 kan zijn overleden.

In 1600 staat Johan genoteerd als eigenaar van twee stukken grond, elk een morgen groot, in Breukelen-Statengerecht, die in 1536 behoord hadden aan heer Gerrit van der Wall, pastoor van Breukelen. Verder nog een morgen in Ruwielsgerecht, vroeger bezit van de kerk te Breukelen en dan nog acht morgen in het Zuideinde van Portengen.[136]) Het echtpaar laat op 9 september 1602 een mutueel testament maken.[137]) Toen haar moeder was overleden, legden zij op 16 maart 1614 een verklaring af haar te hebben begraven, zonder de erfenis te aanvaarden.[138]) In 1615 staat Jan van den Bongert genoteerd als procurator van de Onze Lieve Vrouwenbroederschap in de Predikherenkerk.[139]) In dat zelfde jaar verkoopt hij het huis op de Oudegracht aan Evert Aelbertsz. van Boeckelt, waarvan het transport op 25 augustus plaatsvindt.[140]) In Otterspoorbroek had hij twee morgen land, de helft van vier morgen die genoemd werden *de Roode camp.* De andere helft werd op 1 februari 1616 aan hem getransporteerd.[141])

128) GAU. Inv. S 190. Akten van 8 april en 8 december 1601.
129) Archief van het kasteel Nijenrode te Breukelen. Charters nr. 16 en 17, en RAU, RA. inv. 747 akte van 1619.
130) GAU. DTB, inv. 454. Register van aantekening der huwelijksgeboden en van voltrekking der huwelijken voor de dienaren der Gereformeerde Kerk te Utrecht.
131) GAU. Inv. S 190. Akte van 16 maart 1614.
132) GAU. Register van overledenen.
133) UBU. Handschriften VII A 27-32, nr. 32.
134) J. de Hullu en S. A. Waller Zeper. Catalogus van de archieven der kleine kapittelen en kloosters, Utrecht 1950, blz. 121.
135) GAU. Inv. II 1259. Kameraarsrekening 1593/94, fol. 57.
136) RAU. Archief van de Staten van Utrecht, inv. 971.
137) GAU. Inv. S 189. Protocol van notaris Joannes Antonius Wtenwaell te Utrecht.
138) GAU. Inv. S 190. Akte van 16 maart 1614.
139) J. H. Hofman. De Priester-broederschap in de vijf hoofdkerken te Utrecht. Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, deel 4, 1877, blz. 397.
140) GAU. Transportregister Oudegracht.
141) RAU. RA, inv. 747.

Op 8 mei 1617 machtigde hij Rijck van Mulenborch en Johan van Ingen om voor het gerecht van Amersfoort huwelijkse proclamatiën aan te vragen voor zijn dochter Adriana met Bruno van Westervelt.[142]) De functie van rentmeester van het Vrouwenklooster schijnt hij tot zijn overlijden te hebben uitgeoefend.[143]) In 1620, 1621 en 1623 treedt hij herhaaldelijk als zodanig op voor notaris Wtenwael [144]) en op 18 april 1625 voor notaris Steven Pelt, in welke akte hij ook nog heemraad van Maarn wordt genoemd.[145]) Ook was hij blijkens een akte van 10 oktober 1623 leenman van het Sticht van Utrecht.[146]) Voor notaris Wtenwael verleende hij herhaaldelijk goede diensten om als getuige op te treden, doorgaans bij het maken van testamenten.[147]) Zijn eigen testament werd op 3 december 1625 gemaakt.[148]) De inhoud daarvan is niet bekend, de akte is blijkbaar verloren gegaan.

Uit dit huwelijk:

1 N. N. van den Bongaert. De naam is niet meer bekend. Het kind werd in 1594/5 in de Buurkerk te Utrecht begraven.[149])

2 Elisabeth van den Bongaert. Van haar is niet meer bekend dan dat zij in april 1602 in de Buurkerk werd begraven.[150])

3 Jacob van den Bongaert, geboren circa 1597. Luitenant te paard [151]) ten dienste van de Staten Generaal en uit dien hoofde het predikaat jonker voerende. Verder was hij hoogheemraad van de Lopikerwaard, op 5 oktober 1639 als zodanig vermeld.[152]) Hij werd op 12 juli 1642 door de Dom te Utrecht overluid en op 18 juli ingeschreven als begraven in de St. Jacobskerk.[153]) Hij was gehuwd met *Maria van den Berch,* dochter van de auditeur van Prins [154]) Maurits. Na op het Predikherenkerkhof te hebben gewoond, hetgeen blijkt uit verschillende akten van mei 1628,[155]) verhuisde hij blijkbaar naar de Herenstraat, want op 23 maart 1636 maakt hij een akkoord met Tijman van Weede over het afbreken en wederopbouwen van een muur tussen hun huizen an de zuidzijde van die straat.[156])
Op 12 juni 1637 treedt Jacob op als administrerend voogd over de nagelaten kinderen van zijn zuster Adriana.[157]) Op 2 augustus 1637 gaf hij algehele

142) GAU. Inv. S 189.
143) GAU. Register van overledenen.
144) GAU. Inv. S 189.
145) GAU. Inv. S 190.
146) GAU. Inv. S 193. Protocol van notaris Niclaes van Lostadt te Utrecht.
147) GAU. Inv. S 189.
148) GAU. Inv. S 209, vermeld in akte van 23 juli 1636.
149) GAU. Bij het stadsarchief bewaarde archieven, inv. I 47. Archief van de Buurkerk te Utrecht. Rekeningen van kerkmeesters.
150) Ibidem.
151) UBU. Handschriften VII A 27-32, nr. 32.
152) GAU. Inv. S 196. Protocol van notaris Willem van Galen te Utrecht.
153) GAU. Register van overledenen.
154) UBU. Handschriften VII A 27-32, nr. 32.
155) GAU. Inv. S 200. Protocol van notaris Wolfhard Zwaerdecroon te Utrecht.
156) GAU. Inv. S 209.
157) Ibidem.

machtiging aan zijn vrouw,[158]) en 1 april 1639, dan wonende te Lopik, machtigden zij samen Peter Joosten van Houtum om enige goederen te verkopen.[159])
De erfgenamen van Lubbertus Heurnius transporteren hun op 7 mei 1639 een huis aan de zuidzijde van de Herenstraat.[160]) Hier zal verband mee houden de machtiging die het echtpaar op dezelfde dag gaf aan Peter Joosten van Houtum om een schuldbrief te kopen.[161]) Op 17 april 1641 machtigden zij Niclaes van Merkerck om een huis in de Herenstraat te transporteren.[162])
Gezien de administratieve maatregelen, krijgt men de indruk dat de gezondheidstoestand van Jacob ongunstig was. Wegens schuld aan hem zijn er de volgende borgstellingen: 28 januari 1640 Sebastiaen Obijn voor zijn schoonvader Nicolaes van der Molen, 11 februari 1640 Willem Corneliss., burger te Utrecht, voor Margareta van Meerlo, 6 juli 1640 Cornelis van Portengen voor Lowies de Roy, 18 september 1640 Jan Laurenss. van Everdingen voor Joachim Janss. van Heymenberch en 9 december 1641 Cornelis van Coesvelt voor Carel van Linden.[163]) Huybert Jacobss. van Hogendoorn erkende 23 juni 1642 schuldig te zijn een som, groot 140 gulden, voor landpacht.[164]) Jacob van den Bongaert zelf verklaarde op 12 juni 1642 120 gulden schuldig te zijn aan jonkheer Frerick van Suylen, eveneens wegens landpacht.[165]) Begin juli 1642, even voor zijn dood, probeerde het echtpaar nog een testament te maken, doch het is bij een concept gebleven.[166])
De erfgenamen van Cornelis van Aelst transporteerden eind mei 1643 4½ morgen land in Otterspoorbroek aan de weduwe.[167]) Met de kinderen Johan, Jacob, Hillegunda en Maria Westervelt en Gerrit van Reumpst, samen erfgenamen van hun oom Jacob, gaf zij op 1 augustus 1653 machtiging aan Herbert Janss. Blanckert om 5½ morgen land in Lopik te transporteren.[168]) Op 2 januari 1644 gaf zij met Johan en Jacob van Westervelt en verdere erfgenamen van Jacob van den Bongardt, machtiging aan Jacob Gosenss. van Hern om, ten overstaan van vrouwe Wilhelmina van Bronckhorst, weduwe van jonkheer Bernard van den Bongardt, 15 morgen land gelegen onder Lopik te transporteren.[169]) Met Johan en Jacob van Westervelt en Gerrit van Reumpst, gaf zij op 20 juli en 12 september 1646 machtiging aan Hillebrant van Rossum.[170]) En op 20 december van hetzelfde jaar machtigde zij Gerardt Vastert om twee uiterwaarden, gelegen bij Lexmond, te transporteren.[171])
Maria van den Berg hertrouwde in augustus 1649 in de Hervormde kerk

158) Ibidem.
159) Ibidem.
160) Ibidem.
161) Ibidem.
162) Ibidem.
163) RAU. RA, inv. 234. Protocollen van acten van borgtocht voor het Hof van Utrecht.
164) GAU. Inv. S 218. Protocol van notaris Henrick Schaep te Utrecht.
165) GAU. Inv. S 202. Protocol van notaris Jan van Vechoven te Utrecht.
166) GAU. Inv. S 192. Protocol van notaris Claes Verduyn te Utrecht.
167) GAU. Inv. S 209.
168) Ibidem.
169) Ibidem.
170) Ibidem.
171) GAU. Inv. S 220. Protocol van notaris Nicolaes de Cruyff te Utrecht.

te Lopik met Alexander Wishartt, vaandrig onder kapitein Kier in het garnizoen te Den Bosch.[172]) Op 14 oktober daaropvolgend gaven zij machtiging aan zijn moeder Ida Lucretia d'Ursina om een huis, gelegen te Grave, te transporteren.[173]) De afwikkeling van de nalatenschap van Jacob van den Bongaert heeft wel lang moeten duren, want eerst op 14 mei 1670 werd Gijsbert van Bijlevelt door Jacobus, Maria en Hillegonda van Westervelt gemachtigd om met de weduwe hiertoe te komen.[174])

4 *Adriana van den Bongaert,* ondertrouwde op 10 mei 1617 te Amersfoort [175]) en trouwde voor schepenen te Utrecht op 17 mei 1617 met *Bruno Cornelisz. van Westervelt* uit Amersfoort,[176]) rentmeester van de heer van Nijenrode. Hij werd door de Dom van Utrecht overluid op 6 september 1626. Op 15 maart 1628 legde Jan Rutgerss. de Bruyn een verklaring af op verzoek van Adriana over Bruno's goed beheer als rentmeester van het Vrouwenklooster.[177]) Zij hertrouwde voor schepenen te Utrecht op 6 februari 1631 met *Aernt van Reumpst,*[178]) zoon van Gerrit van Reumpst en Anna Verheul. Zijn vader, die secretaris was van het kapittel van St Marie, overleed spoedig en werd op 4 maart 1632 door de Dom overluid. Aernt volgde hem toen in dat ambt op.
Op 28 februari 1633 dienden Aernt en Adriana een rekwest in bij het Hof van Utrecht om te mogen testeren.[179]) Zij transporteerden op 29 maart 1634 aan Symon Reyerss. te Portengen, 8 morgen land, gelegen in het Zuideinde van Portengen.[180]) Op 11 juli daaropvolgend werd door hen machtiging verleend aan Rudolphus van Zuylen van Natewisch, procureur te Vianen.[181]) Aan Niclaes van Merkerck gaven zij, als erfgenamen van haar vader, op 3 juni 1635, machtiging tot transport van een huis aan de westzijde van de Walsche straat ofwel het Prekerskerkhof.[182])
Adriana maakte op 20 september 1635 haar testament. Tot voogden over haar na te laten onmondige kinderen benoemde zij haar man, haar broer Jacob en jonkheer Bernardt van den Bongardt, heer tot Nijenrode.[183]) Reeds drie dagen later, op 23 september, werd zij door de Dom overluid. Op 5 oktober staat zij ingeschreven als begraven in de Buurkerk te Utrecht.[184]) Van Buchell vertelt hierover op 28 september [185]) dat, toen Adriana in de

172) Archief van de Nederlands Hervormde Gemeente te Lopik. Trouwboek.
173) GAU. Inv. S 209.
174) Ibidem.
175) J. G. Smit. Huwelijken voor schepenen van Amersfoort. Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie, deel 28, 's-Gravenhage 1974, blz. 176.
176) GAU. DTB, inv. 475a. Register van huwelijksvoltrekking voor schepenen der stad Utrecht.
177) GAU. Inv. S 202.
178) GAU. DTB, inv. 475a.
179) RAU. RA, inv. 230.
180) RAU. RA, inv. 840*. Gerechtsrol van het Zuideinde van Portengen enz.; met transporten e.a. scabinale akten.
181) GAU. Inv. S 209.
182) Ibidem.
183) Ibidem.
184) GAU. Register van overledenen.
185) A. van Buchell. Notae quotidianae. Uitgegeven door J. W. C. van Campen. Werken

laatste dagen van haar zwangerschap was, er een noodweer losbrak met zoveel donder en hagel als men zich niet kon herinneren. Hierdoor kreeg zij een ziekte, waaraan zij is gestorven en naar men zei in de kist nog een dood kind voortgebracht zou hebben.
In het bezit van de familie was o.a. een hofstede met 16 morgen land, genaamd *De Guldenhoeve,* gelegen in Kortrijk bij Breukelen. Jan Hendrick Janss. te Nieuwerbrug machtigde op 18 februari 1633 de procureur Cornelis de Cruyff om voor het Hof van Utrecht een huurbrief van deze hoeve te erkennen.[186]) Op 21 februari verklaarde hij voor het Hof de verschuldigde huur te zullen betalen.[187]) Dirck Fredericxs. van Harmelen schonk op 30 mei 1636 aan de voogden over de nagelaten kinderen van Adriana, al zijn rechten op het land en de hofstede die hij in pacht had.[188]) Op 26 juni 1636 werd Dirck van Lommidtzum gemachtigd om ten behoeve van vrouwe Adriana van Schagen de hofstede in leen te vragen.[189]) En op 12 juli 1637 verklaarde Jacob van den Bongardt als administrerend voogd 300 carolusguldens te hebben ontvangen als rest van de verkoopsom van deze *Guldenhoeve.*[190])
Na het overlijden van Adriana werden door de voogden over de nagelaten kinderen via notaris Vastert verschillende zaken afgehandeld:[191]) op 4 december 1635 werd Niclaes van Merkerck gemachtigd om twee kameren gelegen in het Ververspoortje aan de oostzijde van de Oudegracht tussen de Weerd- en St. Jacobsbrug te verkopen. Op 11 maart 1636 werd dezelfde gemachtigd om de scheiding van de boedel te verzorgen. Jacob van den Bongardt werd 23 juli 1636 gemachtigd om Johan van Westervelt te belenen met een hoeve land in Otterspoorbroek. Deze hoeve had Adriana geërfd van haar broer Floris, die ze op zijn beurt had verkregen van zijn vader volgens diens testament van 3 december 1625.[192]) Aernt van Reumpst zorgde volgens akte van 21 maart 1638 als mede-crediteur van wijlen Jan Boll voor de incasso van 150 gulden die op veenland te Heerenveen waren gevestigd. Hij en de drie voogden gaven op 8 mei 1638 machtiging aan Arent Dircxss. om 6 morgen land, gelegen te Westbroek, te verkopen. Ten slotte werd op 28 september 1638 Jacob Janss. Brouwer te Breukelen gemachtigd voor de verkoop van de 4 morgen land, genaamd *de Roode kamp.*
Aernt van Reumpst maakte op 12 oktober 1638 zijn testament [193]) en werd reeds op 29 oktober overluid door de Dom. Ook na dit overlijden bleef notaris Vastert bij de familiezaken betrokken. 11 maart 1640 verkochten Jacob van den Bongardt, oom, en mr. Arent van Hornhoven, neef, 3 morgen land gelegen in Lopik, aan mr. Nicolaes van Berck. Johan en Jacob van Westervelt maakten 10 augustus 1643 een overeenkomst tot boedelscheiding met Gerrit van Reumpst aangaande hun moeders eerste huwelijk. Op 13 februari

uitgegeven door het Historisch genootschap, gevestigd te Utrecht, derde serie nr 70, Utrecht 1940, blz. 50.
186) GAU. Inv. S 209.
187) RAU. RA, inv. 227.
188) GAU. Inv. S 209.
189) GAU. Inv. S 200.
190) GAU. Inv. S 209.
191) Ibidem.
192) GAU, Inv. S 209, vermeld in akte van 23 juli 1636.
193) GAU. Inv. S 209.

1654 ontsloegen Hillegonda en Maria van Westervelt, Hendrick van Meerkerk uit de administratie van de nalatenschap van hun oom Jacob van den Bongardt. En tenslotte verklaarde Michiel Masius op 13 maart 1665 voor negen jaar gehuurd te hebben van de vier voorkinderen van wijlen Adriana van den Bongardt een hofstede gelegen te Lopik en afkomstig van hun oom Jacob van den Bongardt.[194])

5 *Johan van den Bongaert,* was student en had een bochel.[195])

6 *Floris van den Bongaert,* geboren in 1603 of later. In mei 1628 bleef hij met zijn zuster Adriana borg voor zijn broer Jacob die van Claes Hendrixz. van Oosterholt 200 gulden had ontvangen en hem daarvoor een losrentebrief had gegeven.[196]) Floris testeerde op 7 november 1628 volgens hem verleend octrooi door het Hof van Utrecht en door jonkheer Bernard van den Bongaert, heer van Nijenrode. Als erfgenaam benoemde hij zijn zuster Adriana en zijn broer Jacob.[197]) Op 10 november 1628 werd hij door de Dom overluid Hij staat op 17 november ingeschreven als begraven in de Buurkerk.[198])

VI-2 Cornelis van den Bongaert, geboren circa 1550. Schout van Nijenrode. Huwde circa 1575 met *Catharina Andriesdr. van der Hagen.* Hij overleed tussen 7 december 1617, de datum van zijn laatste optreden als schout, en 13 mei 1618, toen zijn zoon als zodanig optrad.[199]) Floris van Dael, koopman te Amsterdam, legde op 4 augustus 1595 een verklaring af over het verkopen door Cornelis van den Bongaert van een baal supra-fijne grofgreine, die Cornelis gekocht had van een koopman te Keulen, welke stof blijkt vol te zitten met stippeltjes van wit garen.[200]) Grofgrein was een grof halfzijden weefsel. Op 20 maart 1600 is Cornelis getuige bij een verklaring ten behoeve van Evert Munsterman, geboren bij Essen en wonende bij Joest Jansz. bakker te Utrecht.[201])
Na het overlijden van haar man laat Catharina haar testament maken. Zij vroeg op 23 juli 1618 daarvoor octrooi aan bij het Hof van Utrecht.[202]) Dit testament zal verleden zijn voor notaris Anthonis van Deuticum, maar zijn protocol is verloren gegaan. Nadat zij op 26 oktober 1622 Evert van Weede procuratie had verleend, op 16 juni 1624 Mijnden en op 4 september van hetzelfde jaar Jan van Aller,[203]) liet zij op 5 september 1624 een nieuw testament maken door notaris Wolfhard Zwaerdecroon te Utrecht.[204]) Tot erfgenamen benoemde zij haar zoon Johan en haar dochter Marichen. Op

194) Ibidem.
195) UBU. Handschriften VII A 27-32, nr 32.
196) GAU. Inv. S 200.
197) Ibidem.
198) GAU. Register van overledenen.
199) RAU. RA, inv. 747.
200) GAU. Inv. S 188.
201) GAU. Inv. S 190.
202) RAU. RA, inv. 230.
203) RAU. RA, inv. 233.
204) GAU. Inv. S 200.

24 april 1628 maakte zij nogmaals een testament, met benoeming van dezelfde erfgenamen.[205])

Uit dit huwelijk:

1 Jan van den Bongaert, volgt onder VII-1.

2 Maria van den Bongaert. Zij was gehuwd met *Jan Frederixs. van den Brynck.* Op 21 juni 1627 maakten zij een mutueel testament.[206])
Maria werd op 6 augustus 1631 door haar man gemachtigd om enige gelden te innen. Zij woonden toen in de Weerd buiten Utrecht.[207])

VI-3 Cornelis van den Bongaert. Zijn beroep was lutinist ofwel luitspeler.[208]) Hij werd door de Dom van Utrecht overluid op 27 juli 1619. Hij was getrouwd met *Sophia Nicolaesdr.* Het kwam vaker voor dat twee kinderen in een gezin dezelfde naam hadden. Een direct bewijs dat deze Cornelis van den Bongaert, die meestal als Cornelis Jansz. van den Bongaert wordt vermeld, de tweede Cornelis uit dit gezin zou zijn, is niet gevonden. Slechts enkele gegevens kunnen een aanwijzing zijn, zoals dezelfde hypotheekhouder als die van zijn vader Jan van den Bongaert, de namen van de kinderen, de relatie met een zelfde notaris, de in de familie gebruikelijke Domoverluiding en zijn handtekening waarin hij dezelfde spelling volgt als zijn broer Cornelis. Het uitvoerige onderzoek heeft geen enkele aanwijzing in een andere richting gegeven.
Het echtpaar verklaarde op 2 september 1600 schuldig te zijn aan Frans Gerartsz. Wtenbogaert, ook genaamd Bogaert, brouwer te Utrecht, een som groot 200 carolusguldens, gevestigd op een huis en kameren gelegen te Utrecht aan de noordzijde van het Kerkstraatje achter de Buurkerk aan de Donkerstraat,[209]) in welk huis zij woonden. 22 juli 1606 is Cornelis getuige bij het passeren van het testament van Hans Peterss. van Brussel, harpspeler, en diens vrouw Catharina van den Berch, waaronder zijn handtekening.[210])
Sophia Claesdr. maakte haar testament op 11 april 1626 waarin zij haar dochters en een van de kleinkinderen tot erfgenamen benoemde. Josina werd de oudste dochter genoemd.[211]) Op 4 juli 1633 deed zij dit nogmaals doch met benoeming van twee voogden, nl. Matheus de Pauw te Amsterdam en Johan Bogaert, zilversmid te Utrecht.[212]) Op 17 juni 1637 erkenden de gezusters Van den Bongaert met hun respectievelijke echtgenoten schuldig te zijn aan Maria van Reede, weduwe van Lubbertus van Pallaes, een losrente groot 150 carolusguldens, welke lening op 20 november 1638 werd afgelost.[213])

205) GAU. Inv. S 196.
206) Ibidem.
207) GAU. Inv. S 200.
208) GAU. Inv. S 192. akten van 12 november 1638 en 2 mei 1640.
209) GAU. Inv. II 3243. Registers van transporten en plechten.
210) GAU. Inv. S 189.
211) GAU. Inv. S 196.
212) Ibidem.
213) GAU. Inv. S 201. Protocol van notaris Willem Brecht te Utrecht.

De familie machtigde op 12 november 1638 Adolf van der Poel om aan Maria van den Bongaert en haar man Wilhelmus Roo de huizen in het Kerkstraatje te transporteren.[214]) Het transport vond plaats op 20 november daaropvolgend, waarbij ook de hypotheek van 200 gulden ten behoeve van Maria van Sompeken, de weduwe van Frans Gerritss. Bogaert werd genoemd. Deze hypotheek werd blijkens een marginale aantekening op de akte van 2 september 1600, op 5 januari 1639 afgelost.[215])
Sophia Claesdr. is in de ochtend van dinsdag 28 april 1640 overleden[216]) en staat op 11 mei 1640 ingeschreven als begraven in de St. Catharijnekerk.[217])

Uit dit huwelijk:

1 Josina van den Bongaert. Zij huwde voor schepenen te Utrecht op 10 februari 1621 met *Steven Janss. van Soestdijck;* zij woonden beiden in Utrecht.[218]) Op 31 augustus 1621 maakten zij een mutueel testament[219]) en op 17 oktober 1621 nogmaals, maar toen met benoeming van haar moeder als erfgename. Zij hertrouwde voor schepenen te Utrecht op 10 januari 1624 met *Cornelis Bogaert,*[220]) zoon van Willem Jansz. Bogaert en Mechtelt Pontiaensdr. van Ruyteveld[221]) en weduwnaar van Jacomijntgen Willemsdr. van den Berch.[222]) In 1601 was hij leerling en in 1614 meester goud- en zilversmid.[223]) Op een koperen plaat van het goudsmedengilde staan zijn naam en merk met het jaar 1614 gegraveerd.[224])
Als oudste zoon en erfgenaam van zijn moeder gaf hij op 11 december 1615 procuratie aan Ewout Ewoutsz., burger van Schoonhoven, en aan Ewout Adriaenss., bode, om land gelegen te Bonrepas bij Schoonhoven te verkopen.[225]) Op 31 januari 1618 gaf hij machtiging aan zijn broer Floris tot het lichten van een rentebrief van 100 gulden bij de procureur van Schoonhoven, mr. Peter van Hemert.[226]) Op 22 oktober 1618 ontmoeten wij hem in een akte voor notaris W. Cluyt te Amsterdam, waarin hij een compagnonschap sluit met verschillende Amsterdamse zilversmeden over het gezamenlijk gebruik van patronen en vormen.[227])
Alvorens hij hertrouwde, werd op 30 december 1623 een akte van uitkoop

214) GAU. Inv. S 192.
215) GAU. Inv. II 3243.
216) GAU. Inv. S 192, akte van 2 mei 1640.
217) GAU. Register van overledenen.
218) GAU. DTB, inv. 475a.
219) GAU. Inv. S 196.
220) GAU. DTB, inv. 475a.
221) RAU. Inv. Handschriften 378. Genealogische aantekeningen van Van Buchel, vervolgd door C. Booth.
222) GAU. DTB, inv. 475a, akte van 10 januari 1624.
223) GAU. Dossier Zilvermuseum te Utrecht, samengesteld uit de Utrechtse gildeboeken.
224) Centraal Museum te Utrecht. Catalogus van het Historisch Museum, nr 3407.
225) GAU. Inv. S 190.
226) Ibidem.
227) J. G. van Dillen. Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam. Deel II, blz. 310 en 311. Rijks geschiedkundige publicatiën, deel 78, 's-Gravenhage 1933.

gepasseerd ten behoeve van zijn kinderen.[228]) Cornelis en Josina machtigden op 9 oktober 1624 Gerardt van Woerden te 's-Gravenhage om van Godtschalck een som van 5 gulden en 2 stuivers te vorderen.[229]) Op 1 juli 1626 trad Cornelis op als getuige bij het passeren van een akte van huwelijkstrouw tussen Anthonis Sweerss. van Santhen en Adriaentgen Woutersdr. van Helberch.[230])
Ook Cornelis is spoedig overleden; op 25 september 1626 staat in de begraafboeken ingeschreven: *Cornelis Bogaert op St. Marien plaets, nalatende zijn huysfrouw bevrucht, mitsgaders noch een onmundich kynt.* Hij werd in de St. Catharijnekerk begraven.[231]) Cornelis was een halfbroer van de bekende Everardus Bogardus, predikant in Nieuw Nederland.[232])
Josina met haar moeder, als enige erfgenamen van Steven Janss. van Soestdijck, transporteerden op 28 juli 1637 aan Frans Martenss. van Movert van Wiert, twee kameren onder één dak, gelegen te Utrecht aan de zuidzijde van de Molensteeg, welke van de stadswal naar de Springweg loopt.[233]) Op 2 mei 1640 verklaarde Joosgen haar moeder uit piëteit te zullen laten begraven.[234]) De financiële toestand van Josina was blijkbaar ook niet rooskleurig, want na haar overlijden verklaarde haar ongetrouwde zuster Janneken op 13 oktober 1652 haar, eveneens uit piëteit, te zullen laten begraven, zonder verplichting tot aanvaarding van haar nalatenschap.[235]) Onder de overledenen staat zij op 18 oktober 1652 ingeschreven als *Joosgen van den Bongart laest wede van Cornelis Bogert aan 't Buerkerckhoff, nalatende echte mundige dochters.* Ook zij werd in de St. Catharijnekerk begraven.[236])

2 Anna van den Bongaert, trouwde 20 november 1614 in de Hervormde kerk te Utrecht met *Abel van Russel.* Zij woonden voor hun huwelijk beiden te Nijmegen.[237]) Anna werd op 24 december 1638 in de St. Jacobskerk begraven, *nalatende echte mundige ende onmundige kynderen mit een desolaten boedel.* Haar man staat reeds op 1 december 1634 ingeschreven als begraven.[238]) Zij woonden op de Veengraft, dat is zeer waarschijnlijk het tegenwoordige Zwarte Water.

3 Jannichgen van den Bongaert, stierf ongehuwd. Op 18 april 1664 staat in het begrafenisregister ingeschreven: *Jannichgen van den Bongardt, bejaarde dochter aen de Reguliersbruch, naerlatende collaterale mundige erfgenamen. Vast goet, begraven in St. Catharijnen. 12 dragers.*[239]) Zij had haar vijf zusters overleefd en was blijkbaar in goeden doen.

228) GAU. Inv. S 190.
229) GAU. Inv. S 196.
230) GAU. Inv. S 201.
231) GAU. Register van overledenen.
232) De Halve Maen. Vol. XLVI nr 4. New York January 1972. blz. 14.
233) GAU. Inv. II 3243.
234) GAU. Inv. S 192.
235) GAU. Inv. S 206. Protocol van notaris Gerrit Houtman te Utrecht.
236) GAU. Register van overledenen.
237) GAU. DTB, inv. 454.
238) GAU. Register van overledenen.
239) Ibidem.

4 Maria van den Bongaert, trouwde op 18 september 1631 voor de predikant te Amsterdam met *Wilhelmus Roo* die uit Engeland afkomstig was. De inschrijving te Utrecht vond plaats op 14 augustus 1631.[240]) Op 4 augustus 1641 verzochten zij het Hof te Utrecht om te mogen testeren.[241]) Zij maakten hun testament op dezelfde dag en benoemden daarbij als hun erfgenamen: Cornelis Booguaerd, zoon van haar zuster; Sophia, dochter van haar zuster Truntgen van den Bongaert; zijn halve zuster Dartres Eeten te Londen; haar zuster Joosgen van den Bonguard wed. Cornelis Boogaerd; haar zuster Truntgen van den Bongaerd; Yda van Russell, dochter van haar overleden zuster Anna van den Bonguerdt; haar zuster Jannichgen van den Bongaerd.[242])
Op 6 januari 1647 gaf Wilhelmus Roo machtiging aan zijn vrouw Maria van den Bongaerd om een schuldbekentenis groot 500 carolusgulden ten name van Maria van Reede wed. Lubbert van Pallaes, gevestigd op twee huisjes gelegen te Utrecht in de Kerkstraat achter de Buurkerk bij de Donkerstraat, te verkopen.[243]) Hij machtigde haar nogmaals op 2 juli 1647 om 400 gulden op te nemen en die te vestigen op hun huis aan de noordzijde van de Kerkstraat voor het huis Soudenbalch bij de Buurkerk.[244]) En op 7 maart 1653 vernieuwde hij de lijftocht tussen hem en zijn vrouw opgericht 4 augustus 1641.[245]) Het echtpaar verklaarde op 2 februari 1656 dat de schuldbekentenis van 6 januari 1647 aan Maria van Reede nog niet was afgelost.[246]) Wilhelmus Roo werd op 3 februari 1662 ingeschreven als begraven en Maria op 3 augustus 1663, nalatende haar mondige zuster.[747])

5 Catharina van den Bongaert, trouwde 28 juni 1618 in de Hervormde kerk te Utrecht met *Melis Janssen van Croonenburgh,* jonggezel van Heerjansdam,[248]) schipper op Develsluys.[249]) Zij hebben zich vermoedelijk te Heerjansdam gevestigd.

6 Margaretha van den Bongaert. Zij werd op 26 oktober 1629 ingeschreven als begraven in de St. Catharijnekerk.[250])

VI-4 Bernard van den Bongard, geboren circa 1560, heer van Nijenrode en Ter Lucht, erfmaarschalk van Gooiland, patroon van de kerk te Breukelen en overste kerkmeester.[251]) Zijn zegel bevindt zich aan een charter van 18 oktober 1606; het toont een keper, met als helmteken een bekleed mansborstbeeld, waarvan de borst beladen met een keper.[252]) Hij trad daarin op

240) GAU. DTB, inv. 454.
241) RAU. RA, inv. 230.
242) GAU. Inv. S 192.
243) Ibidem.
244) GAU. Inv. S 206.
245) Ibidem.
246) GAU. Inv. S 209.
247) GAU. Register van overledenen.
248) GAU. DTB, inv. 454.
249) GAU. Inv. S 192, akte van 12 november 1638.
250) GAU. Register van overledenen.
251) RAU. RA, inv. 747.
252) Collectie Muschart.

als voogd van zijn neef Otto van Arkel, zoon van George van Arkel en Anna van Lokhorst.[253]) Op 24 juni 1595 trouwde hij voor schepenen te Utrecht met *Maria van Lockhorst*,[254]) dochter van Vincent van Lockhorst en Anna van Schoonhoven.[255]) Haar vader die een vermogend man was, was kort tevoren overleden, waardoor de huwelijksplechtigheid zonder feestelijkheden plaatsvond.[256])
Door Walraven van Brederode werd Bernard op 26 december 1606 beleend met de goederen te Breukelen, leenroerig aan het Hof van Vianen.[257]) Op 1 februari 1608 gaf hij vanuit Hernen kennis van het overlijden van zijn moeder; zij zou op 7 februari begraven worden.[258]) Voor Jan van den Bongardt, schout te Breukelen, en voor schepenen, werd 4 mei 1619 een procuratie gepasseerd waarbij Bernard zijn rentmeester Johan van den Bongardt machtigde om van de Domproosdij in leen te vragen het huis Blommerweerd met 12 morgen land, gelegen onder Cothen.[259]) Het echtpaar maakte op 15 mei 1622 hun testament voor notaris Joannes Antonius Wttenwael te Utrecht, waarin zij hun drie kinderen tot erfgenaam benoemden.[260])
In het bezit van de familie was een drieluik van de schilder Cornelis Engebrechtsz. (1468-1533) dat door Carel van Mander werd beschouwd als *Het alderweerdighste en uijtnemenste, dat van zijn gheleerde constighe handt te sien oft te vinden is . . . dit stuck plaght men te sien te Leijden in 't huijs van Lockhorst; maer is nu vervoert en is teghenwoordigh binnen Utrecht, ten huijse van den Heer van den Boogaert, als getrouwt hebbende een dochter van den Heer van Lockhorst. De Tafel van dit seer edel stuck is een historie uijt d'Openbaringhe Joannis, daer het Lam voor den Throon Gods opdoet het Boeck met den seven seghelen.*[261]) Van Mander heeft het stuk daar gezien. Het middenpaneel is verloren gegaan, maar de beide luiken bevinden zich thans in het Stedelijk Museum De Lakenhal te Leiden.[262])
Maria van Lockhorst werd op 8 februari 1624 door de Dom te Utrecht overluid, haar echtgenoot op 10 november 1629. Hij was, gezond zijnde, plotseling aan een beroerte gestorven.[263]).

Uit dit huwelijk:

1 Vincent van den Bongard, geboren in 1596 en in hetzelfde jaar overleden.[264])

253) RAA. Archief van de Heerlijkheid Ammerzoden, inv. 187.
254) GAU. DTB, inv. 475a.
255) E. B. F. F. Wittert van Hoogland. Lievendael. Genealogische en Heraldische Bladen, 3e jrg., 1908, blz. 117 en 119.
256) Van Buchell. Diarium, blz. 394.
257) De Geer, a.w. blz. 121.
258) De Navorscher, 46e jrg., 1896, blz. 39.
259) RAU. Archief van het domkapittel te Utrecht, inv. 2368. Leen- en tijnsregister van de proosdij.
260) GAU. Inv. S 189.
261) C. van Mander. Het Schilder-Boeck. Haerlem 1604, fol. 210v.
262) Vriendelijke mededeling van de heer P. T. A. Swillens †
263) Van Buchell. Notae quotidianae, blz. 12.
264) RAA. Van Rhemen, fol. 1025.

2 *Bernard van den Bongard,* zou in 1598 zijn geboren. Heer van Nijenrode, Ter Lucht enz., erfmaarschalk van Gooiland.[265]) Hij trouwde op 7 juli 1632 voor schepenen te Utrecht met *Wilhelmina van Bronckhorst,* vrouwe van Stad aan het Haringvliet, dochter van Nicolaas van Bronckhorst en Josina van Amstel van Mijnden. Zij was weduwe van Adolf van Ruytenbergh.[266]) Bernard werd op 1 november 1630 met Nijenrode beleend. Hij liet het kasteel verbouwen en verfraaien. Om redenen van godsdienstige aard bekleedde hij geen hoge ambten of waardigheden.[267])

Als erfgenaam van zijn moeder gaf Bernard op 11 juni 1632 machtiging aan Jacob Gosensz. van Hernen om land te Lopik te transporteren.[268]) Op 2 maart 1633 gaf hij als patroon van de kerk te Breukelen procuratie aan Johan van den Bongaert, schout en secretaris van Breukelen, om 7 morgen land te Breukelen te transporteren.[269]) Ook machtigde hij op 22 september 1634 Cornelis van Sijpenesse om aan zijn zuster Anna van den Bongardt uit hun ouders goederen over te dragen de waard genaamd *de Hoge Rootvoet,* gelegen onder Wijk bij Duurstede, leengoed van de Staten van Utrecht.[270]) Verder gaven Bernard en zijn vrouw op 23 januari 1635 machtiging aan Baltasar Coets, procureur voor het Hof van Utrecht.[271]) Op 23 juli 1636 trad Bernard op als voogd over de nagelaten kinderen van Adriana van den Bongardt.[272]) Voor het gerecht van Bunnik transporteerde hij op 27 maart 1641 aan de executeurs van het testament van jonkheer Evert van de Poll, een hofstede met 10 morgen land gelegen onder Vechten aan de Kerkweg.[273]) Van Buchell noteerde van hem op 4 maart 1641 [274]) dat hij *op sijn coetze sittende,* dus op bed, de vier folianten las van Jacques Auguste de Thou (Thuanus, 1533-1617), getiteld *Historiae sui temporis.* Hieruit en uit het feit dat het echtpaar op 11 april 1641 een testament liet maken,[275]) kan geconcludeerd worden dat zijn gezondheidstoestand niet best was. Hij overleed dan ook spoedig daarna op huize Oudt Teylingen, genaamd Lockhorst, onder Warmond bij Leiden. Op 22 oktober van dat jaar werd hij door de Dom van Utrecht overluid.

Wilhelmina van Bronckhorst en haar schoonzuster Anna van den Bongardt, vrouwe van Hazerswoude, gaven op 27 april 1643 machtiging aan Dirck Petersz. Coppell om een hoeve land onder Tull en 't Waal, genaamd *de Coeckenhoeve* te transporteren.[276]) Als vervolg daarop is er een akte van 29 augustus 1644, waarbij Wilhelmina door haar schoonzuster werd gemachtigd om de hoeve aan Dirk Mode te transporteren.[277]) Op 12 maart 1644 verklaarde

265) De Navorscher, 46e jrg., 1896, blz. 124.
266) GAU. DTB, inv. 475a.
267) Nederlandsche kasteelen. Deel III, blz. 227.
268) GAU. Inv. S 209.
269) GAU. Inv. S 196.
270) GAU. Inv. S 209.
271) Ibidem.
272) Ibidem.
273) RAU. RA, inv. 1347. Protocollen van transporten, plechten enz. van Bunnik en Vechten.
274) Van Buchell. Notae quotidianae, blz. 118.
275) GAU. Inv. S 209.
276) Ibidem.
277) Ibidem.

Jacob Gosensz. van Hernen, te Utrecht, oud 74 jaar, op verzoek van Wilhelmina, dat het visrecht in de Vecht aan Oudaen tot de Vechtbrug, steeds behoord had aan de heer van Nijenrode.[278])
Wilhelmina van Bronckhorst werd voor de derde maal in de echt verbonden met Willem Vincent van Wittenhorst, heer van Horst.[279]) Het echtpaar was partij in een geding met Johan van den Bongard, secretaris van het gerecht Nijenrode, betreffende de ontvangst van de koptienden van Gooiland, in welk geding op 20 december 1649 door het Hof van Utrecht vonnis werd gewezen.[280]) Op 7 maart 1653 gaf Willem Vincent van Wittenhorst procuratie aan Rudolf van Aken.[281])
Wilhelmina van Bronckhorst overleed 25 mei 1669 en werd te Horst in Limburg begraven. Haar man vond daar in 1674 eveneens zijn laatste rustplaats.[282]) Tot juni 1669 had hij lenen uitgegeven.[283])

3 Floris van den Bongard, geboren circa 1600 en op 22 juli 1624 door de Dom van Utrecht overluid. Hij was ongehuwd [284])

4 Anna van den Bongard. Zij huwde op 27 september 1634 voor schepenen te Utrecht met jonkheer *Cornelis van Mathenesse,* heer van Hazerswoude,[285]) zoon van Nicolaas van Mathenesse en Geertruyd van Lockhorst. Op 5 november 1634 vroeg Anna octrooi aan het Hof van Utrecht om te mogen testeren.[286]) Haar echtgenoot werd op 23 oktober 1640 door de Dom van Utrecht overluid. Na het overlijden van haar broer Bernard in oktober 1641 [287]) werd zij vrouwe van Nijenrode.
Op 21 september 1642 werd Anna door Johan Wolphard van Brederode beleend met de goederen van Vianen [288]) en op dezelfde dag met het gerecht van Otterspoorbroek enz.[289]) Ook werd zij beleend met het huis te Velsen. Zij hertrouwde voor 19 september 1646 [290]) met *Johan van Raesfelt,* heer van Doodewaard en Hien, zoon van Adolf van Raesfelt en Berendina van den Bongard, haar achterneef dus. Het echtpaar machtigde op 9 oktober 1646 Evert Gijsbertsz. van Wijck om 5 morgen land in Themaat te verkopen.[291]) Op 13 mei 1656 werd door hen procuratie gegeven aan notaris Gijsbert van Bijlevelt.[292])

278) Ibidem.
279) Nederlandsche kasteelen. Deel III, blz. 227.
280) De Geer, a.w. blz. 122.
281) RAU. Archief van het domkapittel, inv. 2368.
282) Nederlandsche Kasteelen. Deel III, blz. 227.
283) P.W.L. [othes]. Ridderhofstad Nijenrode. Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht, 3e jrg. 1837, blz. 403.
284) RAA. Van Rhemen, fol. 1025.
285) GAU. DTB. inv. 475a.
286) RAU. RA, inv. 230.
287) De Navorscher, 46e jrg., 1896, blz. 124.
288) De Geer, a.w. blz. 121 en 122.
289) Archief van het kasteel Nijenrode te Breukelen. Charter nr 8.
290) De Nederlandsche Leeuw, 34e jrg., 1916, kol. 286.
291) GAU. Inv. S 209.
292) Ibidem.

Johan van Raesfelt overleed op 5 augustus 1657 te Hien en werd daar ook begraven. Hij was door de boeren doodgeslagen. Op 25 juni 1659 zien wij dat mr. Jacob van Sijpenesse optrad als rentmeester van Anna van den Bongaert.[293]) De uiterwaard *de Hooge Rootvoet* die zij in 1634 van haar ouders had geërfd, was volgens verklaring van Lenart Cornelisz. op 10 januari 1660 voor zes jaar door hem van John van Raesfelt gehuurd.[294])
Anna van den Bongaard maakte haar testament op 20 augustus 1661 op huize Oudt Teylingen voor notaris Jan Hanneman uit 's-Gravenhage,[295]) dat besloten aan notaris Johannes van Campen uit Leiden werd aangeboden. Bij dit testament behoorden codicillen, waarvan de laatste, van 15 december 1662, op 2 januari 1663 toen Anna *zieckelick te bedde leggende* was, in bewaring werd gegeven. Zij overleed kort voor 8 oktober 1663 op Oudt Teylingen, aangezien op die datum haar besloten testament werd geopend.[296]) Notaris Hanneman was haar rentmeester en trad in 1664 en 1665 op als haar executeur.[297]) Op 24 januari 1665 hield hij een publieke verkoping van de onroerende goederen.[298])

VII-1 Jan van den Bongaert, geboren circa 1590, overleden tussen 26 september 1671 en 30 juli 1674.[299]) Op 4 februari 1621 trouwde hij als jonggezel van Breukelen en daar wonende in de Domkerk te Utrecht met *Claesje Collaerts,* jongedochter van Zaltbommel en wonende op de Neude te Utrecht.[300]) Reeds op 1 oktober 1626 hertrouwde hij in de Hervormde kerk te Utrecht met *Petronella Pietersdr. van Portengen,* jongedochter van Utrecht, wonende op de Ganzenmarkt.[301]) Zij overleed na 30 juli 1674.[302]) Zij woonden in de Klapstraat te Breukelen.[303]) In 1618 werd Jan van Bongaerdt benoemd tot schout te Breukelen.[304]) Zijn zegel toonde een keper met als helmteken een bekleed mansborstbeeld, waarvan de borst beladen met een keper.[305])
Op 24 juli 1618 deed hij afstand van een morgen land op Otterspoorbroek, gelegen in 4 morgen, erfpacht van de vicarie op het St. Peters altaar te Breukelen, ten behoeve van Barbara Aerts weduwe.[306]) Hij vervulde ook de

293) GAU. Inv. S 220.
294) RAU. RA, inv. 227.
295) Gemeente-archief te 's-Gravenhage. Protocol van notaris Jan Hanneman te 's-Gravenhage.
296) Gemeente-archief van Leiden. Notarieel archief, inv. 884. Protocol van notaris Johannes van Campen te Leiden.
297) GAU. Inv. S 209.
298) Zie noot 296.
299) RAU. RA, inv. 2042, fol. 23.
300) GAU. DTB, inv. 454.
301) Ibidem.
302) RAU. RA, inv. 2042, fol. 23.
303) RAU. RA, inv. 2042, fol. 58.
304) RAU. Archief van het kapittel van St. Marie, inv. 685.
305) Collectie Muschart. Verwijst naar een lakafdruk in de volmachten van de Gelderse Leenkamer. Het Rijksarchief te Arnhem bericht dat het een opgedrukt zegel is op een volmacht van 25 september 1619, Leenkamer, inv. 136.
306) RAU. RA, inv. 2042, fol. 5.

functie van kerkmeester in welke kwaliteit hij op 8 mei 1629 optrad bij het transport van 3 morgen en 2 hont land in Portengen.[307]) [308]) Zoals in zijn positie gebruikelijk trad hij herhaaldelijk in allerlei zaken als gemachtigde op. Hij stelde zich voor anderen borg, en anderen stelden zich borg voor hem. Ook trad hij op als getuige bij het passeren van testamenten enz. Zijn naam komt in de oude registers vaak voor, ook als eigenaar van bepaalde stukken grond. Op 3 maart 1627 droeg hij aan Henrick Woutersz. van Groll, stratemaker te Utrecht op, het opnieuw bestraten van een straat te Breukelen, lang 40 roeden.[389]) Op 12 mei 1630 verklaarden hij en zijn vrouw Petronella uit de boedel van Maria Bruyn van Raephorst ontvangen te hebben een som, groot 1521 gulden, 17 stuivers en 8 penningen.
In zijn functie heeft hij echter fouten gemaakt die in eerste instantie geleid hebben tot zijn ontslag als schout. Toen hij op 2 maart 1633 van jonkheer Bernard van den Bongaert, als patroon van de kerk te Breukelen, procuratie kreeg om 7 morgen land van de kerk te transporteren,[310]) had hij aan de koopster, Geertruyt Huydecopers te Maarssen, de voorwaarde gesteld dat hem een zilveren beker ter waarde van 40 gulden zou worden aangeboden.[311]) Wel bleef hij secretaris, maar het schoutambt ging over aan Johan van der Schuer, zoals uit een akte van 27 september 1634 blijkt.[312])
Op 15 april 1648 gaven Johan van Raesfelt en zijn vrouw Anna van den Bongardt, als erfgenamen van Bernard van den Bongardt, heer van Nijenrode, machtiging aan Peter van Sompeecken tot afhandeling van de zaak tegen Jan van den Bongardt aangaande de cassatie van het secretariaatschap van Breukelen.[313]) Dit zou misschien verband kunnen houden met het hiervoor genoemde vonnis van het Hof van Utrecht van 20 december 1649 betreffende de ontvangst van koptienden van Gooiland.[314]) Op 2 december 1663 geeft Johan van den Bongert, secretaris van Breukelen en bezitter van de vicarie op het St. Anna-altaar in de kerk aldaar, toestemming aan de ingelanden van de polder Kortrijk om 6 morgen land aan de Schinckeldijk langs het water, genaamd Heykop, af te graven tot verhoging van de kade langs de Heykop, van de Schinckeldijk tot de Portengensebrug toe, tegen betaling van 637 gulden en 10 stuivers.[315])
Petronella van Portengen maakte op 1 april 1667 een afzonderlijk testament waarin zij als haar erfgenamen benoemde haar zoon Floris die een prelegaat van tweehonderd gulden werd toebedeeld, evenals zijn zuster Maria die bovendien nog al haar kleren en goud en zilver zou ontvangen. Haar kleindochter Petronella, oudste nagelaten dochter van haar overleden zoon Peter, zou uit haar boedel de grootste zilveren beker krijgen. De kinderen of kleinkin-

307) RAU. RA, inv. 840*.
308) RAU. RA, inv. 842. Protocol van transporten enz. van het Zuideinde van Portengen enz.
309) GAU. Inv. S 193.
310) GAU. Inv. S 196.
311) GAU. Inv. S 209.
312) GAU. Inv. S 200.
313) GAU. Inv. S 209.
314) De Geer, a.w. blz. 122.
315) RAU. RA, inv. 747.

T'DORP BREUKELEN.

Gravure naar Jan de Beyer van 1744 van het dorp Breukelen, met rechts daarop afgebeeld het Rechthuis, dat aan verschillende generaties Van den Bongaert goed bekend was. Het gebouw staat er nog steeds.

deren uit het eerste huwelijk van haar man werden niet genoemd.[316])
Op 2 november 1669 maakte het echtpaar gezamenlijk een testament waarin allereerst Petronella, dochter van hun overleden zoon, de grootste zilveren beker kreeg toebedeeld; aan Jan van den Bongardt, hun overleden zoons zoon, de som van vijftig gulden en aan hun dochter Maijcken van den Bongardt al het goud- en zilverwerk en al haar kleding. Hun zoon Floris zou vijfhonderd gulden ontvangen met daarbij de kleren van zijn vader. Johan van den Bongardt, testateur, verklaarde verder dat zijn zoon Cornelis van den Bongardt de som van vijfentwintig gulden zou ontvangen, evenals Evert Vijffhuizen, de nagelaten zoon van zijn overleden dochter Maria. Hij wilde dat beiden daarmee zouden afzien van de overige nalatenschap *om redenen hem daer toe moverende.* Alle verdere roerende en onroerende goederen werden voor de helft toegewezen aan hun dochter Maijcken en de andere helft aan de gezamenlijke kinderen van hun overleden zoon Peter. Een onwillige erfgenaam zou van de gehele erfenis verstoken blijven.[317])

316) GAU. Inv. S 222. Protocol van notaris Lucas van Vuyren.
317) Ibidem.

De oorzaak waarom de kinderen uit het eerste huwelijk zo misdeeld werden, is vermoedelijk dat zij het met hun stiefmoeder niet goed konden vinden. Misschien zouden zij om die reden het huis van hun vader zo spoedig mogelijk hebben willen verlaten. Het feit dat de dochter Maria reeds als zestienjarige wilde testeren en ook de emigratie van haar broer Cornelis kunnen in die richting wijzen.

Uit het eerste huwelijk:

1 Cornelis van den Bongaert, volgt onder VIII-1.

2 Maria van den Bongaert, diende reeds als zestienjarige op 15 mei 1638 een verzoek in bij het Hof van Utrecht om te mogen testeren.[318]) Het protocol van de betreffende notaris Cornelis van Asch is verloren gegaan. Maria zal dus vermoedelijk in 1622 zijn geboren. Op 2 juni 1650 trouwde zij in de Hervormde kerk te Utrecht met *Geraert Vijffhuysen,* jonggezel van Utrecht, wonende aan de Steenweg.[319]) Op 18 oktober 1650 staat hun dochter Sara ingeschreven als gedoopt in de Buurkerk.[320]) Maria zal vermoedelijk in het kraambed zijn gestorven, want zij staat op 11 november 1650 ingeschreven als begraven in de Buurkerk, *nalatende haer man mit echte onmundige kynderen.*[321]) Hun zoon Evert die in het testament van 2 november 1669 van zijn grootvader Jan van den Bongaert als erfgenaam voorkomt,[322]) zal dus vóór hun huwelijk zijn geboren. Geraert Vijffhuysen hertrouwde in 1656 in de Hervormde kerk te Utrecht met Adriana Catharina van Heert, weduwe van Joost Roelant van der Beeck.[323])

Uit het tweede huwelijk:

3 Peter van den Bongaert, volgt onder VIII-2.

4 Maychje van den Bongaert. Zij trouwde met *Jan Vogel* en is vermoedelijk kort voor 27 mei 1681 overleden, op welke datum op verzoek van de erfgenamen de waarde werd geschat van het huis in de Klapstraat waarin zij had gewoond.[324]) Haar man was kerkmeester in welke functie hij begin 1676 optrad bij de verkoop van een morgen land gelegen in Breukelen-Nijenrode.[325]) Op 26 september 1671 ging het huis in de Klapstraat, leengoed van Nijenrode, in zijn bezit over na opdracht van zijn schoonvader.[326]) Henricus Ribbius stelde zich op 23 juli 1681 borg voor de erfgenamen van

318) RAU. RA, inv. 230.
319) GAU. DTB, inv. 454.
320) GAU. Alfabetisch register van gedoopten.
321) GAU. Register van overledenen.
322) GAU. Inv. S 222.
323) GAU. DTB, inv. 454.
324) RAU. RA, inv. 747.
325) GAU. Inv. S 232. Protocol van notaris Willem van der Houve te Utrecht.
326) RAU. RA, inv. 2042, fol. 58.

Johan Vogel en Maria van den Bongaert.[327]) Jan Vogel is dus overleden tussen 16 mei 1676 en 27 mei 1681.

5 *Floris van den Bongaert,* volgt onder VIII-3.

VIII-1 Cornelis van den Bongaert, geboren te Breukelen, waarschijnlijk in 1621 en vermoedelijk in 1641 getrouwd met *Geesje Willems.* Het echtpaar emigreerde naar Nieuw-Nederland, waarschijlijk tussen 1644 en 1651. Hij overleed in 1681, zijn vrouw in 1683. Op 30 oktober 1654 werd hij in een akte vermeld als eigenaar van een boerderij in Flatbush, Long Island, die circa 1652 was gebouwd.[328])

Uit dit huwelijk:

1 Claesje van den Bongaert, vermoedelijk in 1641 of 1642 in Nederland geboren. Zij huwde met *Hendrick Brinkerhoff,* zoon van Joris Brinkerhoff en Susanna Dubbels, gedoopt te Amsterdam in 1629. Zij zijn beiden circa 1708 overleden.

2 Jan van den Bongaert, vermoedelijk in Nederland geboren circa 1644. Er wordt ook gesteld dat hij in Flatbush, Long Island, geboren zou zijn. Later woonde hij in Hackensack, New Jersey. Hij trouwde met *Angenietje Strycker,* dochter van Jacob Gerritse Strycker en Lambertje Sembering. Jan is circa 1712 overleden. Dit echtpaar had elf kinderen, waaruit een zeer talrijk nageslacht.

3 Cornelis van den Bongaert, woonde in Flatbush, Long Island, waar hij in 1663 is overleden.

4 Wyntje van den Bongaert, gedoopt op 18 juli 1651 in de Hervormde kerk te Nieuw Amsterdam. Zij overleed in 1700. Trouwde in december 1673 met *Gerret Stryker* van Flatlands, Long Island, zoon van Jacob Gerretse Stryker en Ida Huybrechts. In 1688 was hij sheriff van Kings County, N.Y. In 1693 maakte hij een testament. Hij overleed in 1695.

VIII-2 Peter van den Bongaert. Hij was voor 1 april 1667 overleden. Zijn naam komt alleen voor in het testament van zijn moeder van die datum,[329]) in dat van zijn vader en moeder van 2 december 1669 [330]) en in de hierna te noemen akte van 8 februari 1694. Hij was getrouwd met *N.N.*

327) RAU. RA, inv. 234.
328) De gegevens betreffende dit gezin zijn goeddeels afkomstig van de heer Cornelius V. R. Bogert uit Oreland, Pennsylvania, U.S.A., een nakomeling van deze Cornelis van den Bongaert.
329) GAU. Inv. S 222.
330) Ibidem.

Uit dit huwelijk:

1 Jan van den Bongaert, voor 8 februari 1694 overleden, blijkens een akte van uitkoop van die datum tussen Gijsbertje Barents Nes (van Es), weduwe van Floris van den Bongart en de nagelaten kinderen van diens broer Peter van den Bongaert. Floris en zijn vrouw hadden de boedels tot dan beheerd, maar na het overlijden van Floris is Gijsbertje tot uitkoop overgegaan. De gehele nalatenschap van Peter, inclusief de schulden, werd aan haar toegewezen, tegen betaling van een som van 350 gulden, binnen zes maanden aan de erfgenamen te voldoen.[331])

2 Pieter van den Bongaert, voor 8 februari 1694 overleden; zijn weduwe was *Elisabeth Esdre.*[332])

3 Petronella van den Bongaert. Wordt genoemd in het testament van haar grootouders van 1 april 1667 en 2 december 1669.[333]) Zij was gehuwd met *N. N. Blomsaat.* Op 26 september 1694 verklaarde Jakob Blomsaat, oom en voogd van Hendrik Blomsaat, Gijsbertje Barents van Nes ontslagen van alle verplichtingen van verantwoording ten aanzien van de erfenis van Jan en Maaygje van den Bongaert, tegenover de onmondige en overige erfgenamen, zoals beschreven in de akte van uitkoop van 8 februari 1694.[334])

4 Maria van den Bongaert. In de akte van uitkoop staat zij vermeld als weduwe van *Boy Pietersz. Kuyl.*[335])

5 Maaygje van den Bongaert, voor 8 februari 1694 overleden.[336]

6 Catharina van den Bongaert.[337])

VIII-3 Floris van den Bongaert, zal circa 1640 zijn geboren en komt voor in de testamenten van zijn vader en moeder.[338]) Hij werd op 16 november 1693 in de kerk te Breukelen begraven.[339]) Op 28 mei 1676 trouwde hij in de Hervormde kerk te Breukelen met *Gijsbertje Barents van Es.*[340]) Zij woonden toen beiden te Breukelen. Gijsbertje zal circa 1652 zijn geboren en werd op 14 maart 1703 te Breukelen begraven.[341]) In 1669 staat Floris genoteerd als bezitter van een vicarie in de kapel van het huis van Ruwiel.[342])

331) RAU. RA, inv. 1775. Protocol van notaris Hendrik Verwoert te Breukelen.
332) Ibidem.
333) GAU. Inv. S 222.
334) RAU. RA, inv. 1775.
335) Ibidem.
336) Ibidem.
337) Ibidem.
338) GAU. Inv. S 222, akten van 1 april 1667 en 2 november 1669.
339) RAU. DTB, inv. 93. Register der Gereformeerde Gemeente te Breukelen van ontvangst van rechten voor het openen der graven, het overluiden enz.
340) Archieven van de Nederlands Hervormde Gemeente te Breukelen. A. Kerkeraad (en diaconie) (hierna geciteerd als NHG Breukelen), inv. 7. Trouwboek.
341) RAU. DTB, inv. 93.
342) H. Verloren van Themaat. Geschiedenis der vicarien in de Provincie Utrecht en der geestelijke- en gebenificieerde goederen in het algemeen, na de Reformatie. Bijlage

Hij was gerechtsbode, zoals blijkt uit de akte van de gerechtelijke verkoop aan hem op 19 juni 1683 van een erf met een ruïne, gelegen aan het einde van de Klapstraat.[343]) In de jaren 1684, 1687 en 1688 trad hij herhaaldelijk op als plaatsvervangend schout. Op 23 juni 1695 gaf Gijsbertje procuratie aan Johannes Wees, procureur voor het Hof van Utrecht.[344]) 30 November 1697 was er een geding tussen haar als mede-erfgename van Maychje van den Bongaard, en Aris Cornelisz. van de Weert over verschuldigde huishuur tot een bedrag van 23 gulden.[345])
Het erf aan het einde van de Klapstraat werd op 31 oktober 1698 door Gijsbertje verkocht aan Hendrick Hendricksz. Biksteen.[346]) Op 24 februari 1699 verhuurde zij aan Frederick van der Horst, gerechtsbode van Nijenrode, en Maria van Bosweerde, echtlieden, een huis en erf gelegen in de Klapstraat, *waar de Keizers Kroon uithangt,* voor de duur van tien jaar, voor een jaarlijkse huur van 140 carolusguldens, benevens de accijns op de tabak, en jaarlijks vijf gulden voor de vijf kinderen van de verhuurster.[347]) Marritje Lamberts, weduwe van Anthoni van Geyn, stelde zich op 25 september 1703 borg voor haar zoon Willem van Geyn, die op 6 september het huis in de Klapstraat van de erven gekocht had voor de som van 1000 gulden.[348])

Uit dit huwelijk:

1 Peternella van den Bongaert, gedoopt in de Hervormde kerk te Breukelen op 21 april 1678.[349]) Woonde in 1703 in Amsterdam.[350]) Zij trouwde op 15 augustus 1706 in de kerk te Breukelen met *Jan Gerritsz. van Beusekom,* jongeman van Breukelen, doch toen te Ter Aa wonende,[351]) zoon van Gerret Thunesz. van Beusekom en Neeltie Jans Oucoop.[352])

2 Pieter van den Bongaert, gedoopt in de Hervormde kerk te Ter Aa op 24 augustus 1679 [353]) en voor 19 september 1686 gestorven.

3 Maria van den Bongaert, gedoopt in de Hervormde kerk te Breukelen op 3 april 1681.[354]) Zij trouwde op 4 april 1697 te Wilnis met *Maarten Jansz. van Rossum,* jongeman uit Oud Aa. Zij woonden toen beiden te Breukelen.[355]) Op 25 september 1699 was zij doopgetuige te Breukelen voor Aart, zoon van Cornelis Teunisz. en Hendrikje Jans.[356]) Deze laatste was waarschijnlijk haar schoonzuster.

K. Bijdragen en mededeelingen van het Historisch genootschap gevestigd te Utrecht, deel 4. Utrecht 1881, blz. 591.
343) RAU. RA, inv. 747.
344) RAU. RA, inv. 1775.
345) RAU. RA, inv. 741. Gerechtsrol van Breukelen-Nijenrode.
346) RAU. RA, inv. 1775.
347) Ibidem.
348) Ibidem.
349) NHG Breukelen, A, inv. 3. Doopboek.
350) RAU, RA, inv. 1775.
351) NHG, Breukelen, A, inv. 7. Trouwboek.
352) Ibidem.
353) Archief van de Nederlands Hervormde Gemeente te Ter Aa. Doopboek.
354) NHG Breukelen, A, inv. 3. Doopboek.
355) NHG Breukelen, A. inv. 7. Trouwboek.
356) NHG Breukelen, A, inv. 3. Doopboek.

Na het overlijden van Gijsbertje Barents van Es, gaven op 25 mei 1703 Maarten Jansz. van Rossen, herbergier te Ter Aa, gehuwd met Maria Floris van den Bongard, en Cornelis Barentsen van Nes, als oom en voogd over Maygje, Annitje en Barnardus van den Bongard, voor zichzelf en voor Nellitje van den Bongard, wonende te Amsterdam, procuratie aan Thomas Vosch van Avesaed, procureur voor het Hof van Utrecht.[357])
Op 22 september 1740 lieten Maarten en Maria een mutueel testament maken.[358]) Op dezelfde datum treedt hij op in een akte van uitkoop als voogd over Manis van den Bogaard, minderjarige zoon van Ari van den Bogaard en Gijsje van Rossum, zijn overleden zuster.[359])

4 Maygje van den Bongaert, geboren in 1682/3?

5 Anna van den Bongaert, gedoopt in de Hervormde kerk te Breukelen op 25 mei 1684 met de naam Annamargriet,[360]) en in dezelfde kerk begraven op 9 mei 1729.[361]) Op 11 april 1714 verhuurde Hendrik van Tol aan Willem Jansz. van der Horst zijn woning te Breukelen aan de Klapstraat, waar Anna van den Bongaert toen in woonde.[362]) Zij trouwde op 9 augustus 1716 in de kerk te Breukelen met *Hendrik Jansz. Bonekamp,* jongeman van Vriezenveen, oud 40 jaar en wonende te Breukelen. Haar zwager Maarten van Rossum was getuige.[363]) Haar man is na haar overleden.

6 Pieter van den Bongaert, gedoopt in de Hervormde kerk te Breukelen op 19 september 1686 [364]) en in dezelfde kerk begraven op 31 augustus 1693.[365])

7 Barnard van den Bongaert, volgt onder IX-1.

8 Catharina van den Bongaert, gedoopt in de Hervormde kerk te Breukelen op 29 mei 1692 met haar zuster Maria als peet.[366]) Zij werd in dezelfde kerk begraven op 30 oktober 1696.[367])

IX-1 Barnard van den Bongaert, geboren te Breukelen en aldaar gedoopt op 24 februari 1689.[368]) Op 25 september 1707 trouwde hij in de Hervormde kerk te Breukelen met *Jacoba van der Horst,*[369]) dochter van Jan Willemsz. van der Horst en Cornelia Reyers Cromhout, [370]) gedoopt te Breukelen op

357) RAU. RA, inv. 1775.
358) RAU. RA, inv. 1178. Protocol van notaris Joan Stoesak te Breukelen.
359) Ibidem.
360) NHG Breukelen, A, inv. 3. Doopboek.
361) RAU. DTB, inv. 93.
362) RAU. RA, inv. 1775.
363) RAU. DTB, inv. 88. Huwelijksregister der Gereformeerde Gemeente te Breukelen.
364) NHG Breukelen, A, inv. 3. Doopboek.
365) RAU. DTB, inv. 93.
366) NHG Breukelen, A, inv. 3. Doopboek.
367) RAU. DTB, inv. 93.
368) NHG Breukelen, A, inv. 3. Doopboek.
369) NHG Breukelen, A, inv. 7. Trouwboek.
370) Ibidem.

15 juli 1683.[371]) Voor hem waren getuigen Kornelis Barentsz. van Nes en Maarten van Rossum, voor haar was het haar vader.[372])
Barnard is in 1715 met het schip de *Elisabeth* als ondertimmerman van Amsterdam naar Oost-Indië gevaren. Op 30 september 1716 kreeg zijn vrouw *Jakomijntje Barents of Jaapje Jans van der Horst,* van de diaconie 25 gulden voor levensonderhoud voorgeschoten. Dit zou drie maanden van zijn verdiende gage zijn. Verdere uitkeringen staan niet genoteerd. Op 23 november 1717 werden de 25 gulden terugbetaald.[373]) Is Barnard in Oost-Indië overleden? Zijn naam komt in de Breukelse registers niet meer voor. Weliswaar wordt Jacobje op 26 december 1719 bij een inschrijving als doopgetuige vermeld als de huisvrouw, dus niet de weduwe, van Barnard van den Bongert,[374]) maar daar staat tegenover dat er op 21 oktober 1722 een officiële verklaring van schout en schepenen van Breukelen is dat Jacomijntje Barents de wettige echtgenote was van Barent van den Bongaert en dat zij en haar drie kinderen zijn universele erfgenamen zijn.[375]) Een dergelijke verklaring zou niet nodig zijn geweest als Barnard kort te voren in Breukelen zou zijn overleden.
In het doopregister komt Jacobje herhaaldelijk voor als getuige bij de doop van de kinderen van haar dochters Cornelia en Jannetje.[376]) Op 17 mei 1748 zag zij af van haar deel in de erfenis van Gougje van der Swaan, ten gunste van de kerk van Breukelen.[377]) Zij werd daar op 18 december 1772 begraven.[378])

Uit dit huwelijk:

1 Floris van den Bongaert, gedoopt in de Hervormde kerk te Breukelen op 16 oktober 1707, waarbij getuige was Anna van den Bongaerdt.[379]) Hij is vermoedelijk jong gestorven, in elk geval voor de genoemde verklaring van 21 oktober 1722.

2 Gijsbertje van den Bongaert, gedoopt in de Hervormde kerk te Breukelen op 21 juli 1709, waarbij Anna van den Bongaerdt getuige was.[380]) Zij werd in de kerk begraven op 22 april 1738.[381]) Er is in de kerk een grafsteen aanwezig waarop vermeld staat *Yacoba van den Bongaert 1738* en daaronder *Arij Eland 1773.*[382]) Deze naam Yacoba is raadselachtig. Een doopdatum is niet te vinden en ook geen inschrijving in het begrafenisregister. Wel werd een familielid, Arij Eland, in hetzelfde graf begraven. Bovendien

371) NHG Breukelen, A, inv. 3. Doopboek.
372) NHG Breukelen, A, inv. 7. Trouwboek.
373) NHG Breukelen, A, inv. 28a. Register van obligatiën en plechtbrieven, vrijwillige giften, erven, versterven, contracten etc. der Diaconie.
374) RAU. DTB, inv. 86. Doopregister der Gereformeerde Gemeente te Breukelen.
375) RAU. RA, inv. 747.
376) RAU. DTB, inv. 86.
377) RAU. RA, inv. 1178.
378) RAU. DTB, inv. 93.
379) RAU. DTB, inv. 86.
380) Ibidem.
381) RAU. DTB, inv. 93.
382) Bloys van Treslong Prins, a.w. blz. 50.

is er de verklaring van 21 oktober 1722 waarin sprake is van drie kinderen, zodat het haast niet anders kan zijn dan dat de steenhouwer per vergissing de naam van de moeder in plaats van die van haar dochter Gijsbertje heeft gebeiteld. Of was Jacoba misschien de roepnaam?

3 Cornelia van den Bongaert, gedoopt in de Hervormde kerk te Breukelen op 14 augustus 1712. Getuige was Annetje van Kesteren, huisvrouw van Jakob Meynsz.[383]) Zij werd begraven te Breukelen op 26 oktober 1751.[384]) Op Paasdag 1 april 1736 trouwde zij in de Hervormde kerk te Breukelen met *Gerrit van Leersum,* geboren te Eck en wonende te Breukelen. Zij werd geassisteerd door haar moeder.[385])

4 Jannetje van den Bongaert, trouwde op 5 februari 1741 als jongedochter, met als getuige haar moeder, in de Hervormde kerk te Breukelen met *Cornelis van Nieukerk,*[386]) zoon van Paulus van Nieukerk en Neeltje Jans Scheer. Hij was weduwnaar van Elizabeth van der Horst en afkomstig uit Nieuwersluis. Zij woonden te Breukelen.[387]) Tevoren, op 17 januari, waren hun huwelijksvoorwaarden opgesteld. De bruid, die toen meerderjarig was, bracht haar bezittingen in ter waarde van 500 gulden. Getuigen waren Peter Massenier en Jan van Vassen.[388])
Cornelis overleed op 25 juni 1747 [389]) en staat op 3 juli ingeschreven als begraven in de kerk te Breukelen.[390]) Op 22 maart 1748 werd op verzoek van Jan Diepgrond, voogd over de kinderen uit het vorige huwelijk van Cornelis, een inventaris van de goederen opgesteld.[391]) De boedelscheiding vond plaats op 29 april 1748, waarbij de boedel ter waarde van 871 gulden en 11 stuivers in zeven porties werd verdeeld, nl. vier voor Jannetje en haar drie kinderen en drie voor de drie voorkinderen.[392])
Jannetje hertrouwde in de Hervormde kerk te Breukelen op 3 oktober 1751 met *Arij Eland,* jongeman geboortig van Amsterdam, geassisteerd door zijn moeder en wonende te Breukelen.[393]) Hij werd in 1773 in dezelfde kerk begraven.[394]) Jannetje volgde hem op 10 augustus 1782.[395])

383) RAU. DTB, inv. 86.
384) RAU. DTB, inv. 93.
385) RAU. DTB, inv. 88.
386) Ibidem.
387) Ibidem, fol. 19.
388) RAU. RA, inv. 1178.
389) Ibidem.
390) RAU. DTB, inv. 93.
391) RAU. RA, inv. 1178.
392) Ibidem.
393) RAU. DTB, inv. 88.
394) Bloys van Treslong Prins, a.w. blz. 50.
395) RAU. DTB, inv. 93.

Hoe oud is het Grote Gild van Soest

E. Heupers

Het St. Aegten Schutters- of Groot Gaesbeeker Gilde

Te Soest bestaan nog altijd twee verenigingen - liever gezegd corporaties - die beiden kunnen bogen op een respectabele leeftijd, n.l. het St. Aegten Schutters- of Groot Gaesbeeker Gilde en het Sint Annagilde, onderscheiden in de volksmond als het Grote- en Kleine Gild.
Er is in de loop der tijden door verschillende auteurs gevorst en getracht de leeftijd of het bestaan van deze gilden vast te stellen of bij benadering te bepalen, in het bijzonder wat het Grote Gild betreft, dat een bijzonder interessante geschiedenis heeft.
Niettegenstaande de pogingen de leeftijd van dit Gild exact te bepalen, bleef tot nu toe resultaat achterwege.
Ook wij hebben niet de hoop hierin te slagen, al zijn er veranderde gezichtspunten aan te wijzen, die interessant genoeg zijn, om ze nog eens te bestuderen. De tradities en gewoonten, die in de vorige eeuw nog bij het gilde in zwang waren, wijzen er ons inziens op, dat het Grote Gild van Soest tot één van de oudste gilden boven de grote rivieren in ons land behoort.
In het oud-archief van de gemeente Soest wordt een copie bewaard van de fundatiebrief uit het jaar 1560, gezien het handschrift afgeschreven in de 18e eeuw of later. Hierin wordt melding gemaakt, dat „het ghilde ons ghefundeert ghegund en gemaakt is van den Eerweerdigen Heeren heer van Gaesbeek". Jacob van Gaesbeek zou een bijzondere rol hebben gespeeld in de geschiedenis van het oude gild. Het charter vermeldt verder: „overmijds onsen olden bryef en fundatie vande ghilde is verdonkert getraffelert en uythandich gemaakt door oorlocht ende duuren tijden". Hieruit blijkt wel dat de oorspronkelijke stichtingsbrief verloren is geraakt.
Officieel bestond dus in 1960 het Sint Aegten Schutters- of Groot Gaesbeeker Gilde 400 jaar, een feit, dat in dat jaar heugelijk werd herdacht en gevierd.[1])

Heer Jacob van Gaesbeek (1400-1459)

Het Grote Gild eert de Heer van Gaesbeek als stichter van het gilde, doch of hij werkelijk de stichter van het gild is, is zeer twijfelachtig. Hoogstens

1) E. Heupers, Vierhonderd jaar St. Aegten Schutters- of Groot Gaesbeeker Gilde van Soest, in het maandblad van Oud-Utrecht jrg. 1960, blz. 46 e.v..

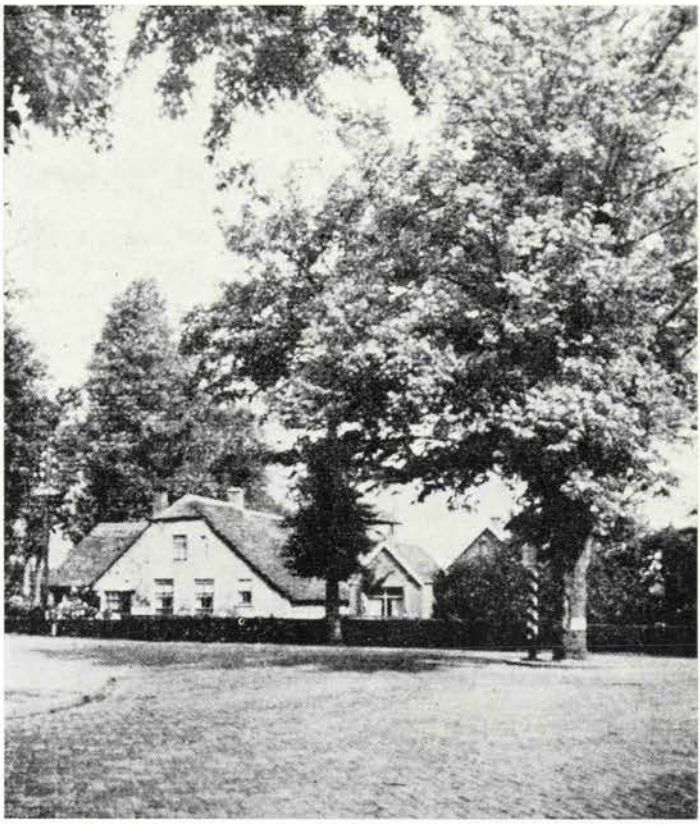

De Gildsboom in de F. C. Kuyperstraat te Soest.
Deze boom werd omgehakt in 1952 t.b.v. het verkeer.

zou men in hem een weldoener of beschermer van het gilde kunnen zien. Wat is namelijk het geval! Heer Jacob van Gaesbeek maakte met zijn enige zoon Anton een rijtoer te paard. De overlevering wil dat dit te Soest gebeurde, maar hiervoor is geen enkel bewijs aan te voeren. Tijdens de rit maakte de vader zijn zoon er herhaalde malen op attent, dat hij een weinig fiere houding had. In ruiterkringen noemt men dit een „slechte zit". Van Gaesbeek - tijdgenoten typeren hem als een opvliegend en driftig personage - was hierover verstoord en gaf zijn zoon een slag met de rijzweep op het hoofd, zodat de jongeman dodelijk gewond van zijn paard stortte.
Van de bekende Gelderse geschiedschrijver Arend van Slichtenhorst is het verhaal, dat Jacob van Gaesbeek zijn zoon Anton „onverhoeds met een spitsroede op den dun-egh (= slaap aan het hoofd) vant hooft dootgeslagen" zou hebben.
Dat de Heer van Gaesbeek de zo noodlottige gevolgen van zijn in drift uitgevoerde daad betreurde, zou worden bevestigd door zijn schenkingen, bestaande uit landerijen, aan het Sint Aegtenschuttersgilde. Uit dankbaarheid hierover zou het schuttersgilde de naam „Groot Gaesbeek" aan de oor-

spronkelijke naam hebben toegevoegd en mede hierdoor het recht hebben verkregen een „vendel" (= vlag) te mogen voeren, met het wapen van de Heer van Gaesbeek. De Soestenaren, d.w.z. de gildebroeders verplichten zich door het aannemen van deze beneficiën voor het zieleheil van Anton van Gaesbeek en zijn vader te bidden.
Hoewel het verband met de Heer van Gaesbeek hieruit wel blijkt, is niet met aan juistheid grenzende zekerheid vast te stellen of dit inderdaad zo geweest is. Er zijn geen aanwijzingen, dat het Grote Gild aan het gebeurde, dat omstreeks 1429 zou zijn voorgevallen, in dat jaar of later de rechten van naam en vlag ontleend zou hebben.
Een andere, meer betrouwbare lezing vermeldt, dat Van Gaesbeek zijn toestemming heeft gegeven tot stichting en uitbreiding van het Klooster Mariënburg te Soest. De broeders en zusters van de Orde der Birgittijnen, die zich blijkbaar reeds te Soest gevestigd hadden, kregen de beschikking over zijn kasteel, om dit in te richten als klooster en kapel.[2])
Of dit een gevolg was van de gepleegde manslag en gezien moet worden als een daad van boetedoening en berouw, is niet zeker. De Heer van Gaesbeek bevorderde wel meer de bouw en oprichting van kloosters.[3]) Zeer zeker zijn er geen aanwijzingen, dat n.a.v. het omstreeks 1429 voorgevallene, het Groot Gaesbeeker Gilde is opgericht.
De verwikkelingen en oorlogsavonturen, waarin de Heer Jacob van Gaesbeek was betrokken, zijn vele geweest en herhaalde malen wordt zijn dapperheid geprezen. Hij nam het echter niet nauw met zijn trouw, als hij voor zich zelf voordeel meende te kunnen verkrijgen. List en intrige waren hem beslist niet vreemd.
Jacob van Gaesbeek, overleed op 4 februari 1459 te Brussel. Hij werd op 15 februari daaraanvolgend begraven in het Karthuizerklooster Ten Nieuwlicht buiten Utrecht.

De oude buurgilden

Tot de genootschappen, die de oude tradities voortzetten, behoorden de plaatselijke gilden; te Soest was dit het St. Aegten Schuttersgilde. Het oude schuttersgilde behoorde tot de zogenaamde buurgilden, die onderlinge hulpverlening en bescherming ten doel hadden. De buurgilden bestonden reeds in heidense of liever gezegd in Germaanse tijden. „Gilt" of gelt" (de oude naam voor het latere gilde) heeft hier de betekenis van „offer".[4]) Volgens dr. J. de Vries in zijn Etymologisch Woordenboek betekent gilde, in het oudfries „jelde" en in het oudnoors „gildi": betaling, feestmaal, broederschap, allereerst de bijdrage tot een gemeenschappelijk maal, dat oorspronkelijk van cultische aard was, allengs geseculariseerd.[5])

2) Dr. Tore Nyberg, Birgittinische Klostergrundungen des Mittelalters. Leiden, 1965, blz. 195 e.v..
3) Dr. W. van Iterson, De merkwaardige geschiedenis van een Kleefs leen onder Woudenberg, in Jaarboekje van Oud-Utrecht, 1969, blz. 27 e.v..
4) F. E. Farwerck, Noordeuropese mysteriën en hun sporen tot heden, Deventer, 1970, blz. 413.
5) Dr. J. de Vries, Etymologisch Woordenboek (Aula-Boeken), Utrecht/Antwerpen, z.j., blz. 94.

Gildebroeders en zusters om de boom na de wijn.
Opname van het gildefeest in 1927.

Het gildewezen is dus wel zeer oud. Zij is een voortzetting van de oude mannenbonden, die behalve hulpverlening en broederschap ook nog andere plichten en rechten overnamen. Ook de eet- en drinkgelagen zijn blijven voortleven in de gilden, als verplichte bijeenkomsten. Het was die geest onder de Germaanse volkeren, die de Christenpredikers aantroffen in ons land en elders in Europa.

De oude buurgilden, waaronder wij in de eerste plaats het Grote Gild van Soest kunnen rangschikken, hebben drie vormen gekend, die wij nu nog terug kunnen vinden in de oude gilden van Soest, zowel in het Grote- als het Kleine Gild.

De eerste is die van in elkanders nabijheid wonende plattelandsbewoners, zoals in Soest zeer zeker het geval was. De tweede is die van dorpsgemeenschap, waarbij alle bewoners tot één buurgilde behoren. Dit komt duidelijk naar voren bij de voorwaarden, die door het Groot Gaesbeeker Gild worden gesteld, om als lid van hun corporatie te worden toegelaten. Men moet geboren en getogen Soestenaar zijn, d.w.z. in Soest geboren zijn en in Soest wonen. Dit zijn de voornaamste voorwaarden. Als secundaire voorwaarde geldt, voor beide gilden, dat men rooms-katholiek moet zijn. Deze voorwaarde is er na de reformatie aan toegevoegd.

Tenslotte de derde vorm, hierbij bestond het gilde uit bewoners van een bepaalde buurt. Dit is zeer zeker het geval bij het Sint Anna- of Kleine Gild, waar niet als voornaamste voorwaarde geldt, dat men te Soest geboren moet zijn, maar dat men te Soest moet wonen. Het Kleine Gild is meer een broederschap ter ere Gods en de patroonheilige.

Vroeger waren de boeren van Soest en ook anderen lid van beide verenigingen. Dit kon samengaan. Het lidmaatschap van het Grote Gild stelde men echter boven dat van het St. Annagilde, dat veel minder in aanzien was.

De oudste tijden

De oudste berichten over gilden in christelijke tijden reiken tot in de Karolingische tijd (800-911). Zij stelden zich o.a. ten doel, het vervolgen van rovers, maar ook het verbeteren van de positie der onvrijen en horigen. Zij streefden tegelijkertijd naar bescherming tegen willekeur en onderdrukking van de landheren.
Keizer Karel de Grote vaardigde, misschien op deze gronden, strenge verboden tegen de gilden uit, niet alleen als zij „onwettige" handelingen verrichtten, maar ook als zij bescherming tegen gewelddadigheid ten doel hadden.[6])
Alleen als het een onderlinge steun betrof bij rampen: brand, overstroming e.d., dan zouden zij geduld worden, maar alleen, als de leden zich hiertoe onder ede hadden verbonden en verplicht.

De schuttersgilden

Over het ontstaan van de schuttersgilden zijn weinig gegevens bekend.
In het jaar 1266 is er voor het eerst sprake van de oprichting van een schuttersgilde te Leiden. In kleinere plaatsen bestond in de regel slechts één schuttersgilde, dat dan ook gezien kon worden als een soort stads- of dorpslegertje. Dit was het geval in Soest, waar inderdaad het schuttersgilde een klein legertje vormde.[7]) Misschien moet het belang van gemeenschappelijke weerbaarheid al heel vroeg tot gildenorganisatie hebben geleid.
Bij de invoering van de Reformatie (voor Soest in 1580) verdwenen vele gilden in ons land. De meeste gilden, die de hervorming overleefden, waren de ambachtsgilden, die niet alleen een sociaal doel nastreefden, maar ook economisch aan hun stad of dorp waren gebonden en om die reden moeilijk gemist konden worden.
De oude schuttersgilden bleven als schutterijen bestaan.[8]) Veelal verdween de term „gilde" voor de verenigingen.
Te Soest zijn, merkwaardig genoeg, beide gilden blijven bestaan, ondanks de stormen van de Reformatie en de Franse Revolutie, toen vele gilden als

6) F. E. Farwerck, a.w., blz. 414.
7) E. Heupers, Grensgeschillen tussen Soest en Zeist, in „De Gilden van Soest", Soest, 1960, blz. 56 en 57.
8) Bij de Unie van Utrecht (1579) werden de schutterijen erkend. Art 25 der Unie luidt aldus: „Insghelijcx sullen de selve (Heren Stadthouders der Provincien enz. . . .) by Eede moeten beloven t' onderhouden alle Schutterijen, Broederschappen en Collegien (die) in eenige Steden ofte Vlecken van deze Unie zijn".
Opgenomen in: „Historie: t eerste Deel van alle de Nederlandsche Gheschiedenissen, Oorloghe en de veranderingen in de Religie ende des lants Regieringe, onder Philippo den tweeden . . ." (Dordr., 1597), pag 360.

het ware werden weggevaagd. Zij waren echter te zeer in het volksleven verankerd, om ze geheel te doen verdwijnen.
Dat het Grote en Kleine Gild zijn blijven bestaan, hebben zij waarschijnlijk mede te danken aan het feit, dat de Soester bevolking trouw bleef aan de oude godsdienst en niet overging tot de hervorming, zoals dit op zovele plaatsen in het Sticht het geval was. Het Grote Gild heeft zijn voortbestaan vermoedelijk ook te danken aan zijn grondbezit. Beide gilden vormden als het ware een bolwerk tegen de opdringende hervorming. Men neemt aan, dat het ontstaan der schuttersgilden gegrond was op het recht van iedere vrije, weerbare man om wapens te mogen dragen en op de plicht zichzelf en de zijnen te beschermen en te verdedigen.
Later werden de schuttersgilden verenigingen van vermaak en oefende men zich in het schieten met de boog op de vogel of de papegaai. Zoals op veel plaatsen werd te Soest op of in de week na Pinksteren op de vogel geschoten, die geplaatst was op een houten paal of stand „van enen hoeghen steingh".
Sommigen beweren dat „steingh" hier „steen" zou betekenen. Dit lijkt twijfelachtig, een steen van dien aard is nooit gevonden. In de oude gildeboeken, beginnende in het jaar 1682 tot 1782 en vervolgens tot en met het jaar 1907, wordt hierover met geen woord gesproken.
Na de Reformatie werd op meerdere plaatsen in ons land, dit vogelschieten verboden en als van heidense oorsprong afgeschaft. Van een verbod te Soest dienaangaande is niets bekend; hierbij zij echter opgemerkt, dat in de hier bovenaangehaalde gildeboeken nooit iets wordt vermeld met betrekking tot het vogel- of papegaaischieten, hoewel het de oude Soestenaren wel bekend was. De gildebroeders stonden bekend als goede boogschutters.

De teerdagen

De eet- en drinkgelagen, ook wel de teerdagen genoemd, speelden een voorname rol bij de gilden. Uiteraard was de Kerk fel gekant tegen de in hun ogen heidense eet- en drinkgelagen, die zich kenmerkten door onmatig veel eten en drinken, vaak gepaard gaande, niet alleen met zang, dans en vrolijkheid, maar ook met twist en onderlinge strijd, waarbij het mes werd getrokken. Wel trachtte men hier van wereldlijke, zowel als van kerkelijke zijde verandering in te brengen en de gilden in meer christelijke zin om te buigen, maar dit is nooit gelukt. De oude heidense gebruiken werden voortgezet, de gildegeest was niet uit te roeien. Het vieren van de gildemaaltijd was niet slechts genot, maar ook plicht. Alle leden van het Grote- zowel als van het Kleine Gild moesten op de teerdagen van hun gild aanwezig zijn, om de onderlinge banden te doen versterken. Er was geen beter middel „tot continuatie van goede buurschap ende vermeerdering van vriendschap", dan gezamenlijk eten, drinken en vrolijk zijn.
Niettegenstaande alle verbodsbepalingen, uitgevaardigd tegen de gilden zijn de gildemaaltijden met hun overdaad aan spijzen en dranken blijven bestaan, al behoren de wilde braspartijen wel tot het verleden.

De dans om de Gildsboom
Naar een oude ansichtkaart uit 1906.

De kovel of de puntmuts

Kenmerkend voor de kleding van de gildebroeders van het Grote Gild van Soest, in de 17e en 18e eeuw, was het dragen van een kovel of kaper, een attribuut waar veel waarde aan werd gehecht en waaraan het recht van opvolging van de vader, als deze was overleden, kon worden ontleend. Hoe deze kovel er heeft uitgezien, is niet meer na te gaan. Gen enkel kledingstuk van dien aard is bewaard gebleven.
Zeer waarschijnlijk was de kovel een soort van kraagmuts. De oudste betekenis is „kap", die het hoofd bedekt met een aanhangsel over nek en schouders: een kraaglap, of: kap met kleed, of zelfs ook: kiel. Zonder meer is niet recht duidelijk wat de Soester gildebroeders in die tijd droegen.
De kovels werden vervaardigd van laken, in twee gestreepte kleuren: het ene jaar rood en wit, het tweede jaar blauw en wit en het derde jaar en vervolgens groen en wit. Zeer waarschijnlijk kon men aan de onderscheiden kleuren van het hoofddeksel zien, hoe lang men lid was van het Grote Gild. Droeg men een groen-witte kovel, dan behoorde men tot de oudste of oudere leden.
De benaming kovel veranderde in die van „Caper" of „Kaper". Dit hoofddeksel of kledingstuk of wat het dan ook geweest mag zijn, werd door het gildebestuur bewaard. Kwam er een gildebroeder te overlijden, dan eist één van zijn zonen, in vele gevallen de oudste zoon, de kovel op. Hij volgde zijn vader als gildebroeder op en trad onmiddellijk in zijn rechten en plichten ten aanzien van het gild. Tegen een verminderd tarief aan inleggeld werd hij terstond toegelaten als lid. In de oude rekeningen, voorkomende in de gildeboeken,[9]) wordt dit herhaalde malen vermeld:

9) Notities voorkomende in de gildeboeken van het St. Aegten Schutters- of Groot Gaesbeeker Gilde van Soest, beginnende in het jaar 1682 tot 1782 en vervolgens tot 1907. Oud-archief van de gemeente Soest.

In 1690: *Die haer Vaders Caper Eijsten en hebben de Leges vande kerck en Boije betaelt sijn dese*
Cornelis petersz Ruycht
Seger Jans Schouten
Gijsbert Jansz Cock
Hendrick Jansz Spruijdt

Anno 1710 den 24 en Septemb:
Die Haar Vaders kapers hebben geeijst hebben allen het gilt die keur voldaan Sijn dese na volgende
Pieter Reyersz met de somme van *f 1-0-0*

In 1713: *nogh betaelt aan de Kerkmeester voor de Leges van 4 persoone die haar vaders kaper hebben geeijst de somma van* *f 2-8-0*

Is het dragen van deze kovel of kaper van heidense origine? Het is immers een bekend feit, dat de Kerk de heidenen bewust de wind uit de zeilen heeft willen nemen, maar tradities en gebruiken zijn bij de oude gilden blijven bestaan. Zij waren een voortzetting van voor-christelijke gebruiken en gewoonten. Bekend is dat de Germanen als hoofdbedekking een spitse muts of kapje droegen. Oude afbeeldingen van Goden, die gevonden zijn in de Scandinavische landen bevestigen dit.
Bij het beroemd geworden veenlijk van Tollund, gevonden in een afgelegen veengebied in het centrum van het Deense schiereiland Jutland heeft men een leren riem gevonden en een puntig hoofdkapje, uit acht stukjes leer samengesteld, dat met kinbandjes werd vastgehouden.[10]) Waarschijnlijk werd deze man door zijn stamgenoten geofferd. Zo zijn er meer afbeeldingen en voorstellingen waarbij een puntmuts wordt gedragen, b.v. bij „sterrezangers", kinderen die op Driekoningen (6 januari) met een ronddraaiende ster langs de huizen gingen.
Dit versterkt de opvatting - onder het nodige voorbehoud - dat de gildebroeders van Soest voorgangers hebben gehad, die wellicht teruggaan tot in de heidense tijden, al is dit niet te bewijzen.

De dans om de gildsboom

Aan de Lange Brinkweg te Soest, vroeger kortweg de Brink geheten, staat de gildsboom. Een nog jonge spruit en eigenlijk geen boom met een machtige wijdvertakte kruin, die diep geworteld is in Moeder Aarde.
Maar dit boompje had illustre voorgangers, die alle in de loop der tijden zijn verdwenen. De voorlaatste machtige gildsboom stond in de F. C. Kuyperstraat en moest in 1952 ruimte maken voor het snelverkeer. Maar op-

10) Knud Thorvildsen, The Tollund Man, Silkeborg Museum, 1962.

nieuw werd een gildsboom geplant en weer was het een lindeboom, als symbool van eensgezindheid.
Waarom een lindeboom? De lindeboom is wel de meest vereerde boom. Zij was gewijd aan Freya, de Moedergodin, die de Godin van de dood en de wedergeboorte was.
Onder de lindeboom werd ook recht gesproken.[11])
De boomverering is door de tijden heen telkens opnieuw weer teruggekeerd in verschillende vormen. Ondanks het ingrijpen van de christelijke kerk is deze verering blijven bestaan.
Zelfs in het Oude Testament wordt vermeld, dat de priesters van Jahwe de Heilige bomen moesten omhakken omdat de verering daarvan een gruwel was in het oog van Jahwe.[12])
Ook het Grote Gild van Soest hield vast aan een oude traditie. Bij ieder gildefeest was het de gewoonte, dat de gildebroeders met hun vrouwen, gezamenlijk optrokken naar de Gildsboom. Men schaarde zich gearmd om de boom en maakte een paar keer een rondedans, onder het zingen van het bekende gildelied: „O, Babyloontje". Daarna werden de gildeleden getrakteerd op wijn.

1724:	*nog betaalt Aen buyte Verteringe int gilt*	*f 13-0-0*
1811:	*Aan wijn na de boom*	*f 10-16-0*

Na de rondedans om de boom ging men terug naar de herberg waar het gildefeest werd gevierd en werd voortgezet met een overvloedige maaltijd. Het gildemaal bestond uit soep, grauwe erwten, gebraden vlees en in zoete melk gekookte rijst met boter en suiker. Een op zich wel wonderlijk menu, maar volgens overlevering hoorde het zo.
Het eigenlijke middelpunt van de feestviering was het gaan naar de boom, na de kerkgang. Mogen en kunnen wij hierin nog een „survival" van de Oudgermaanse boomverering in zien? Dr. Jos Schrijnen, in zijn boek Nederlandsche Volkskunde [13]) ziet het als een vorm van boomverering maar z.i. is het slechts een vaag begrip van een „boomziel".
De zang herinnert meer aan religieuze uitingen, hoewel het oude gildelied beslist niet als een godsdienstig gezang kan worden opgevat. In het gaan naar de boom, het zingen en dansen, onderkennen wij zowel heidense als christelijke invloeden.

De landerijen

Nog altijd is het Groot Gaesbeeker Gilde in het bezit van landerijen, uitsluitend hooi- en weilanden. In de vorige eeuw stonden zij bekend als de Gildslanden. Zij lagen tussen de rivier de Eem en de Brink. Voor de invoering van kadastrale omschrijvingen werden zij met name genoemd: o.a. „het grote

11) F. E. Farwerck, a.w., blz. 388.
12) Ir. F. de Fremery, Oude en nieuwe Heiligdommen, in Nehalennia, jrg. 1956.
13) Dr. Jos. Schrijnen, Nederlandsche Volkskunde, Zutphen, z.j., blz. 65.

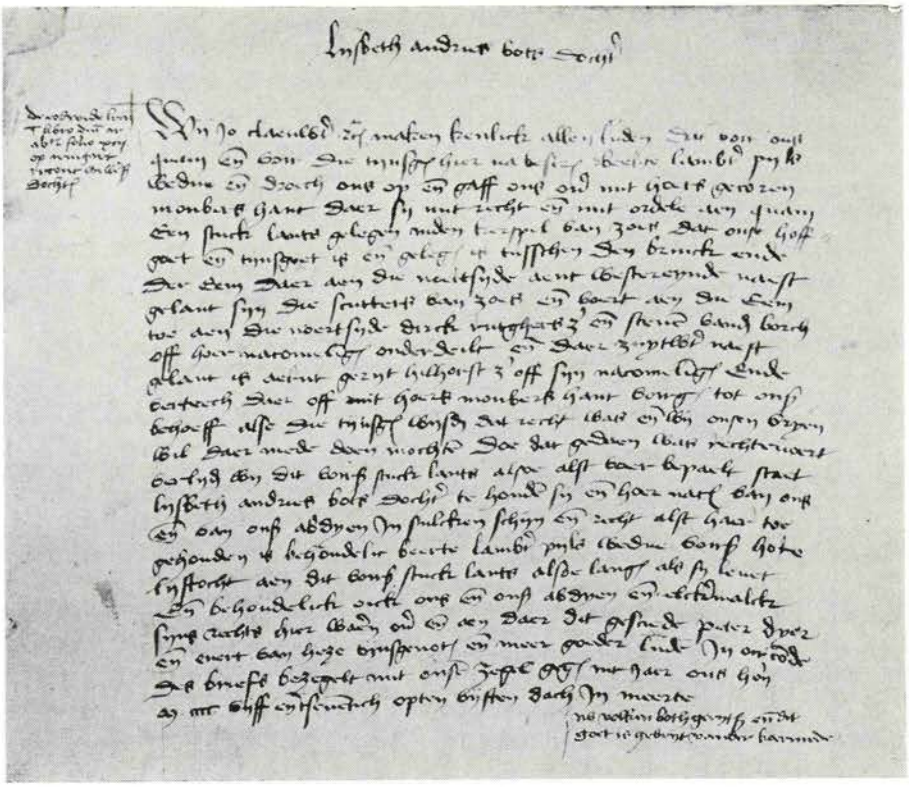

Een acte uit 1475 waarin het schuttersgilde wordt benoemd in 1475. Origineel in het Rijksarchief te Utrecht.

Gildsland; de Horrelaar; het voorste Wekeland; het achterste Wekeland; de Langenhoff; het Hofje en de grote Hoef".
Deze hooi- en weilanden werden alleen verhuurd aan ingezetenen, die lid waren van het Grote Gild, anderen kwamen niet als huurder in aanmerking.

> *Idem niemant anders dese Landen sullen*
> *moogen hueren als ingesetenen ofte gildebroeders*
> *Dat oock mede de huyrders gene anderen borgen*
> *en sullen moegen stellen als gildebroeders*
> *tot Soest*

Deze voorwaarden zijn gesteld in het jaar 1682. Wanneer men hieraan niet kon voldoen of geen borgen kon aanwijzen, dan stond hierop een boete, die met het vendel en de trom kon worden geëxcuteerd.

> *. . . op peene soo wij dat dese artijculen niet en voldoet ende daer van in gebreeke blyeft sal verbueren een tonne biers op Ider reyse ofte acht gulden daer voor te betaelen*

tot profijt vande gildebroeders ende de selve boeten met den vendel ende trom geexcuteert te worden tot haer luyden Costen

Idem in dien dat de huijrders alle soodanyghe borghen als vooren verhaelt is niet datelyck en conde stellen soo salmen het selve gehuyrde landt wederom op nyew mooghen verhuyren ende soo het minder gelt als het eenmael - gehuyrt is salmen het selve aen den eersten mijnder sijn persoon ende sijn gereedste goederen met het vendel ende tromme mooghen uyt panden ende excuteren ende al wat het meerder gelt sal comen tot profijt van de gemeene giltbroeders

Het excuteren van een straf aan een gildebroeder opgelegd met vaandel en trom betekent, dat daarbij het vaandel werd ontplooid en de trom werd geslagen; één en ander om nadruk te leggen op de ernst van de straf.[14])
De landerijen waren het gezamenlijk eigendom van de gildeleden, maar ook blijkt, dat de corporatie bestaat door de leden. Wat of er met die leden gebeurt, of ze in aantal verminderen of toenemen, of ze overlijden of uittreden, het Gilde blijft bestaan als rechtspersoon.
In de leenboeken van de Sint Paulus Abdij te Utrecht (Rijks Archief Utrecht) komen verscheiden transporten, of acten van overdracht voor waarin de landerijen van het schuttersgilde, zonder toevoeging van de naam Sint Aegten en/of Groot Gaesbeeker Gilde, worden genoemd:

K K + K 505[1] fol. 240
d.d. 1403 op Sinte scholastica dach, een stuck land op die Beke van den Brenck neder streckende an den Turfwech, aen die naestsijde die Schutte van Zoes

op folio 146, zowel op folio 146 K K + K 505= en op folio 146[20]

op Sinte Pauwels avont Conversium 1463 en saterdag na Sinte Pouwels conversium 1463 die scut van Zoes . . .

deel K K + K 505[3] folio 218 van 1420-1485

Beerte Lamberts Pijl droeg op een stuck lants gelegen in de kerspel van Zoest dat gelegen is tussen de Brinck en de Eem, daer aen die noert-sijde aan t westereijnde naest gelant sijn die Scutters van Zoes en voert aen de Eem toe aen die noertsijde Dirck Rutgers en Steven van den Borch off hoer nacomelingen onderdeylt en daer zuytwert naest geland is Arnt Geryt Hilhorst of sijn nacomelingen

14) Mededelingen van de Centrale Commissie voor Onderzoek van het Nederlandse Volkseigen. Afd. Volkskunde, Keizersgracht 569-571 te Amsterdam.

folio 227 *Zaterdach na Remigiusdach draagt Herman Andries Bot op: acht schaer weyen gelegen in een stuck lants geheten Kricscamp strekkende uit die Eem tot aen des Bisschopswech toe daer noertwest naest ghelegen is Beerte Rijcouts Willams dochter met dat derden deel van den selven camp en aen die zuytsijde die Schut en Peter Willams (8 oktober 1475)*

Tenslotte een acte uit 1475:

Lysbeth andries bots dochter
Wij jo clauwert zij maken kenlick allen luden die van outs quam en een die tynsen enhier na besitten welck lambert pijls weduwe en droech ons op en gaff ons en met hare gecoren monbers hant daer sij met recht en met ordele aen quam en een die tynsen hier na besitten welck lambert onse hoff goet en tynsgoet is en gelegen is tusschen den brinck ende den Eem daer aen die naestsijde aent westereijnde naest gelant sijn die scutters van Zoes en voert aen die Eem toe aen die noertsijde Dirck rutghersz' en steven vanden borch off hoer nacomelingen onderdeelt en daer zuytwert naest gelant is aernt geryt Hilhorstz' off sijn nacomelingen . . . . . enz..

Uit de inhoud van deze middeleeuwse acten is er slechts sprake van het land van „die scutters" of „schutte". Er wordt noch de naam Sint Aegten, noch die van het Groot Gaesbeeker Gilde genoemd.
Het blijft moeilijk aan de hand van deze gegevens vast te stellen of in die tijd de oude schutterij van Soest al hun huidige namen voerde. In de „Costuymen ende Usantien van Soest, anno XV c LXIX den IX Decembris", onder de titel „Ordre van 't Gilt" wordt St. Aegten als de schutspatrones van Soest vermeld [15]):

Noch soe kommen dye gildebroeders oeck op Heylich-Sackramentsdach ende op Sint-Aechtendach altesamen te kercken, ende hoeren die mijsse . . .
Noch seggen zy getuygen, dat men op deese dagen hoechtyden binnen den doerpe van Soest vyerdt, ende Sijnt Aechtendach woordt van den pastoor verkundicht te vyeren als den Paesdach ende als weesende patronisse van den dorpe . . . .

Verder, onder paragraaf 3 no 9, lezen wij:

Item noch is in den voernoemden dorpe van Soest een schutterie van hantboghen ende is genaempt Gaesbeecks

15) R. Fruin Th. Azn, Costumen en Usantiën van Soest, z.j. (passim).

schutterye, hebbende een ordonnancie apert van Coninclijck Majesteyt; ende dye alle huer kueren ende boeten uytrichtende sijndt by dye van dat schuttersgilde, ende dat soe lange ditselve gilde sjaers terende is ende langer nyet . . .

Op last van de Hertog van Alva werden deze „Costumen en Usantiën van Soest" samengesteld. Zij zijn afgedrukt in het eerste deel van het Placcaatboek van Utrecht (bladz. 426). Hiervan is een eerste en een tweede bewerking, die naderhand wordt gevolgd door een derde, waarin uitvoeriger over het gilde wordt uitgewijd, maar waarin ook verwarring wekkende noties worden geschreven. Er is wel sprake van een schutterij, Gaesbeecks schutterij, maar de aanduiding Sint Aegten ontbreekt, hoewel wel weer wordt vermeld, dat de gildebroeders op Sint Aegtendag (5 februari) naar de kerk gaan.

Hoe oud is nu het Grote Gild?

Hoe oud is nu het Grote Gild van Soest? Is het wel geoorloofd een conclusie te trekken, wanneer men in feite over weinig exacte gegevens beschikt, die een interpretatie bijzonder moeilijk maken, ofschoon niet kan worden ontkend, dat het ongemeen interessant en boeiend is? In 1960 is het 400 jarig bestaan van het Gild gevierd. Direct moet hieraan worden toegevoegd, dat in het oude charter van 1560 blijkt, dat het gilde reeds langer heeft bestaan, daar vermeld wordt dat de eigenlijke fundatiebrief is verloren geraakt. Het jaar 1560 wordt genoemd als het jaar van weder-oprichting.
In 1569 zo lezen wij, was de naam van Van Gaesbeek verbonden aan het Grote Gild. In 1429, zou dit volgens velen reeds een feit geworden zijn, naar aanleiding van de doodslag door de Heer van Gaesbeek op zijn zoon Anton. Hoewel prominente geschiedschrijvers in die tijd de doodslag vermeldden, blijkt nergens uit, dat het voorgevallene bijgedragen heeft tot de oprichting van het Gilde. Evenwel kan niet worden ontkend, dat er relaties hebben bestaan met de Heeren van Gaesbeek. Dit blijkt uit het voeren van het wapen van de Heeren van Gaesbeek in het vendel of de vlag van het gilde. Meer houvast geeft de interpretatie, dat het Groot Gaesbeeker Gilde is voortgekomen uit een zogenaamd „buurgild".
De onderlinge hulpverlening en bescherming, die zo'n genootschap zich ten doel had gesteld, wijst onmiskenbaar in die richting, evenals de verplichte bijeenkomsten: de eet- en drinkgelagen. Ook de aaneensluiting van een aantal plattelandsbewoners tot de corporatie, wijst hierop.
Het dragen van een kovel of puntmuts kan het idee doen versterken, dat het Grote Gild van Soest, zou zijn ontstaan uit de oude Germaanse mannenbonden, hoewel hierover allerminst zekerheid bestaat.
De dans om de gildeboom zou herinneren aan boomverering en heidense ommegangen. Dit is echter ook aan twijfel onderhevig, wanneer wij vaststellen, dat de gildebroeders en zusters hierbij een gezang aanheffen, dat van een profane inhoud getuigt. Het lied verhaalt van een liefde tussen een man

en een vrouw en is geen kerkelijk of gewijd gezang.[16]) Dan hebben wij nog de landerijen, die aanleiding geven te veronderstellen, dat deze sinds onheugelijke tijden in het bezit zijn geweest van een groep Soestenaren, die door hun onderlinge samenhorigheid en verbondenheid, hierop hun collectieve rechten konden doen laten gelden.
Op welke manier en hoe deze rechten zijn ontstaan zal altijd wel een onbeantwoorde vraag blijven.
Wij zijn geneigd - onder voorbehoud natuurlijk - dat het ontstaan van het Sint Aegten Schutters- of Groot Gaesbeeker Gilde van Soest te zoeken is in heidense of liever gezegd in Germaanse tijden. In verschillende volksgebruiken zijn nog allerlei symptonen aan te treffen, die op heidense of voor-christelijke gebruiken wijzen of daarmee nauw verwant zijn. De heidense tijd ligt echter zover achter ons, dat het niet mogelijk meer is in onze tijd na te gaan of een dergelijk gebruik of gewoonte werkelijk daarmee verband houdt. Tijdens de Middeleeuwen en later bespeurt men christelijke invloeden. Exacte gegevens om de juiste leeftijd van het oude schuttersgilde van Soest te kunnen bepalen of slechts maar bij benadering te schatten, zijn niet aanwezig. Ten slotte zijn wij er ons terdege van bewust, dat dit relaas slechts een schuchtere poging is een tip van de sluier van de geschiedenis van het Groot Gaesbeeker Gilde op te lichten.

16) J. ter Wou, „De Nederlandsche Volksvermaken" (1871) veronderstelt, dat in de Middeleeuwen tijdens het Pinksterfeest het spel van Pyramus en Thisbe zal zijn opgevoerd, niet alleen in de kerken, maar ook op de kerkhoven en marktpleinen. Het is ons inziens niet al te gewaagd te veronderstellen, dat een dergelijk spel ook zal zijn opgevoerd, tijdens een schuttersfestijn en dat het lied „O, Babyloontje", dat nog steeds door de gildebroeders en -zusters wordt gezongen daar zijn ontstaan aan heeft te danken.

Kroniek

1974

Januari 1974

2. De heer C. S. van Doesburg wordt door burgemeester H. G. I. van Tuyll geïnstalleerd als hoofdcommissaris van politie in de gemeente Utrecht.

2. De heer M. Hulst, lid van de Utrechtse gemeenteraad voor de S.G.P. wordt benoemd tot burgemeester van Renswoude, nadat dit ambt gedurende 27 jaar door de heer J. A. Hosang was waargenomen. De installatie is op 19 januari gehouden.

7. Een werkgroep „Behoudt de Utrecht" heeft de Kroon verzocht het raadsbesluit tot het slopen van de in „Jugendstil" opgetrokken gebouwen van de verzekeringsmaatschappij „De Utrecht" aan de Leidseweg, te vernietigen.

8. Van heden af wordt in Utrecht behalve op maandag en donderdag ook op dinsdag veemarkt gehouden, zulks in verband met de opheffing van de Rotterdamse veemarkt.

8. Mevrouw mr. A. S. Verhoef-Hartman wordt benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau ter gelegenheid van haar zilveren jubileum als bestuurslid van de Vereniging tot bevordering van het Algemeen Voortgezet Onderwijs en het Beroepsonderwijs (voorheen de Utrechtse Industrie- en Huishoudschool).

9. Het Rijk verleent de gemeente Utrecht een bijdrage van 1,6 miljoen gulden voor de aankoop van het z.g. Prozeeterrein aan de Jutphaseweg, 2,6 miljoen gulden worden gevoteerd voor het reconstructieplan Boekhoven aan de Breedstraat en 3,6 miljoen gulden voor de aankoop van het voormalige warenhuis van V. en D. aan de Stadhuisbrug.

10. Tot president van de Raad van Beroep en het Ambtenarengerecht in Utrecht is benoemd mevrouw mr. C. J. M. Mulders (50).

10. In het Informatie Centrum van de gemeente Utrecht in de Lange Jansstraat wordt voor de eerste maal een „architektenspreekuur" gehouden.

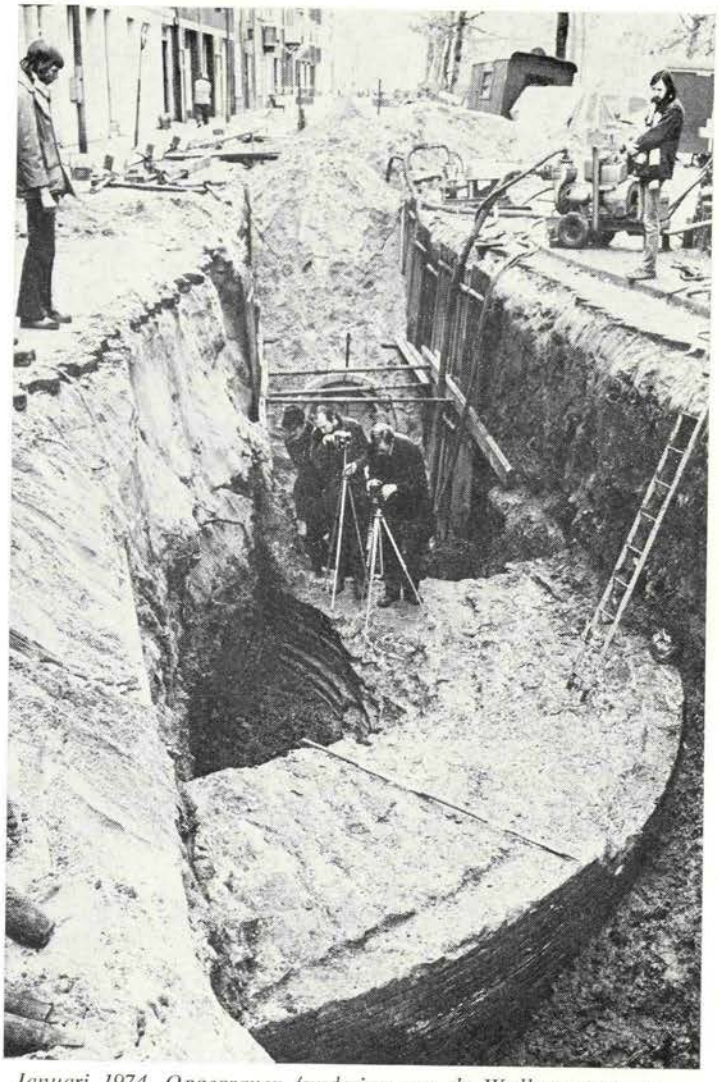

Januari 1974. Opgegraven fundering van de Wolleweverstoren.
(Fotobureau 't Sticht)

januari 1974

21. Prof. mr. A. L. M. Soons slaat als voorzitter van de Stichting Katholiek Utrechts voortgezet onderwijs de laatste paal voor het nieuwe gebouw van het Niels Stensen College aan de Churchilllaan.

28. De panden Mariaplaats 22, Voor Clarenburg 7 en Achter Clarenburg 2, zomede de 17e eeuwse boederij „Hof ter Weide" zijn op de definitieve Monumentenlijst geplaatst. Ook het gebouw van de Sociëteit „De Vereeniging" op de Mariaplaats komt nu op deze lijst voor.

januari 1974

30. Een spectaculair karwei wordt aan de Domtoren verricht: gedurende drie dagen zijn werklieden bezig met het voorzichtig naar beneden halen van alle klokken en klokjes van het Domcarillon. Dit in verband met de volledige restauratie van de beiaard, hetgeen o.m. resulteert in het aanbrengen van een nieuwe (houten) klokkestoel, een nieuwe kabine voor de beiaardier en aanvulling van het klokkenspel tot de oorspronkelijk door de gebr. Hemony bedoelde vijftig klokken. De klokken worden voor reparatie c.q. op stemming brengen, naar de klokkengieterij van de firma Eysbouts te Asten overgebracht.

februari 1974

5. Burgemeester mr. A. G. Smallenbroek van Harmelen slaat de eerste paal voor Huize nieuw Batenstein, een gezinsvervangend tehuis voor volwassen lichamelijk gehandicapten.

14. De Johan Wagenaar Stichting in Den Haag kent de Norbert Loeserprijs toe aan de muziekcriticus Wouter Paap voor zijn publikaties over de Nederlandse muziek.

20. Burgemeerster H. G. I. Baron van Tuyll van Serooskerken verzoekt de koningin om gezondheidsredenen om per 1 juni van zijn ambt te mogen worden ontheven.

28. De Utrechtse gemeenteraad aanvaardt het plan-Oosting voor de bouw van 25 huizen aan de Lange Jansstraat en stemt eveneens in met het voorstel het terrein van de voormalige dakpannenfabriek Van Arkel in Hoograven te bestemmen voor sportaccomodaties en andere recreatieve voorzieningen.

maart 1974

1. De gemeente Utrecht krijgt een speciale hartambulancedienst.

7. Staatssecretaris mr. dr. A. Veerman van Onderwijs en Wetenschappen opent de R.K. Technische School „Lunenborch" aan de Europalaan te Utrecht.

8. Te Maarssen is overleden de bekende schilder en graficus Willem van Leusden, oud-voorzitter vn het Genootschap Kunstliefde (87 jaar).

21. De gemeenteraad van Utrecht gaat akkoord met de verkoop van grond in wijk C ten behoeve van de bouw van een nieuw kantoor van de Nederlandsche Bank.

24. In De Bilt is overleden de heer Jac. Ponten, bekend organist-cantor van de St. Gerardus Majella parochie en van de St. Michaelsparochie in De Bilt (69 jaar).

26-28. De Utrechtse Vrouwelijke Studenten Vereniging UVSV viert haar 15e lustrum o.m. met de gebruikelijke intocht-met-reunie en met een markt op het Domplein van allerlei zaken die herinneringen oproepen aan de dertiger jaren.

maart 1974

27. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten komt de volgende zetelverdeling uit de bus: PKU (Pv.d.A, PPR en D'66): 20 zetels; KVP 8; VVD 15; ARP 4; CHU 5; CPN 1; SGP 1; Boerenpartij 1 en DS'70 1 zetel. In de stad Utrecht maakte slechts 72,1% van de kiezers gebruik van hun stemrecht. In de hele provincie bedroeg dit percentage 76,3%.

april 1974

2. Prins Bernhard neemt in Achterveld deel aan de TV-opnamen voor een documentatie over de conferentie inzake de verdeling van de voedselvoorraden, welke vlak voor de bevrijding boven het westen des lands door de geallieerden werden afgeworpen.

4. Het Nederlands Spoorwegmuseum zal belangrijk worden uitgebreid en worden uitgebouwd tot een museum van het Openbaar Vervoer. Er wordt begonnen met de bouw van een nieuw overdekt perron en een voetgangersbrug over de Maliebaansporen, die - hoofdzakelijk voor goederenvervoer - in gebruik blijven bij de Nederlandse Spoorwegen.

6. In Hilversum is op 89-jarige leeftijd overleden de bouwmeester W. M. Dudok, o.m. schepper van het Hilversumse Raadhuis en van de Stadsschouwburg te Utrecht.

8. Te Zeist is overleden prof. dr. J. Ph. de Monté VerLoren, oudhooglerlaar aan de Rijksuniversiteit (82 jaar).

10. Op het Pieterskerkhof is aan de zuidzijde van de kerk een in achttiende eeuwse stijl vervaardigde waterpomp geplaatst.

17. Gedeputeerde Staten gaan akkoord met de aanleg van de noordelijke rondweg (S23) als verbinding tussen Overvecht en Maarssenbroek.

17. Het pand Zadelstraat 33 blijft definitief op de Monumentenlijst staan.

24. Wethouder mr. A. Looten opent in het vm. V. en D.-pand aan de Stadhuisbrug de „Mammoetboekhandel", die wordt geëxploteerd door de boekhandels Broese, Kemink, Stam en Dekker & van de Vegt.

25. Het Provinciaal Bestuur neemt de grote, door de gemeente Utrecht gebouwde en geëxploteerde rioolwaterzuiveringsinrichting aan het Zandpad over. Dit is een gevolg van de nieuwe wet verontreiniging oppervlaktewateren, waarbij het kwaliteitsbeheer over de oppervlaktewateren wordt opgedragen aan de provinciale besturen. Een ander gevolg is ook, dat iedereen sinds 1-1-1973 een verontreinigingsbelasting moet betalen.

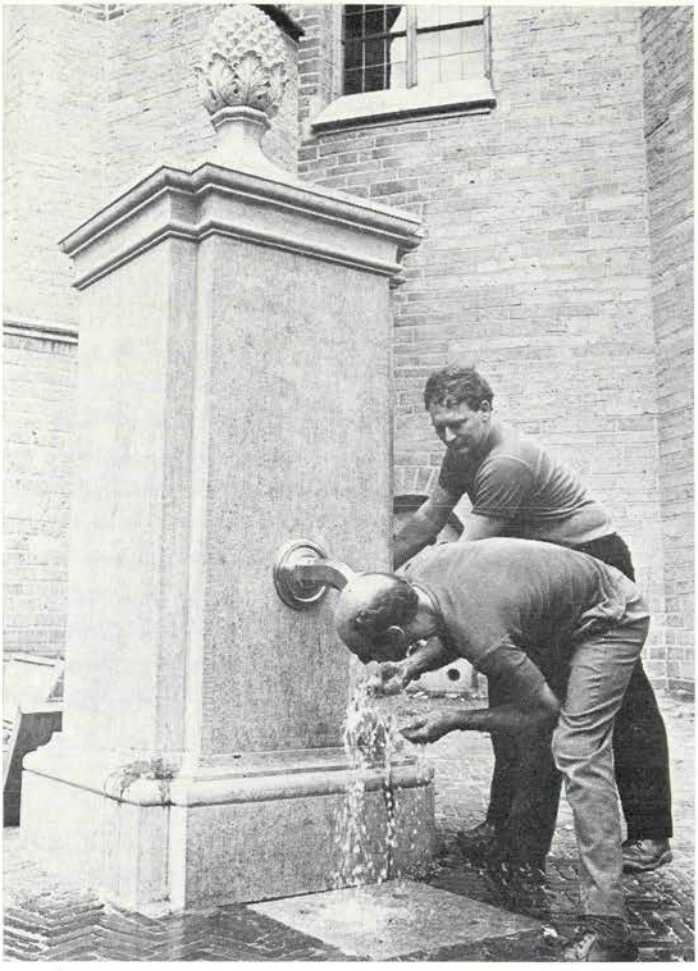

April 1974: De waterpomp op het Pieterskerkhof.
(Fotobureau 't Sticht)

april 1974

29. Er worden 25 Utrechters onderscheiden. Onder hen bevinden zich o.m. burgemeester van Tuyll (ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw); H. J. Hogendoorn, hoofddirecteur van de Dienst van Openbare Werken (bij bevordering tot officier in de Orde van Oranje Nassau); de burgemeester van Zeist mr. dr. A. H. Stolk tot Officier in de Orde van Oranje Nassau.

29. De heer W. H. van Dijk, medisch adjunct-directeur en wnd. directeur van de GG en GD te Rotterdam wordt benoemd tot directeur van de Utrechtse GG en GD als opvolger van de heer P. D. van Leeuwen. De benoeming gaat op 1 september in.

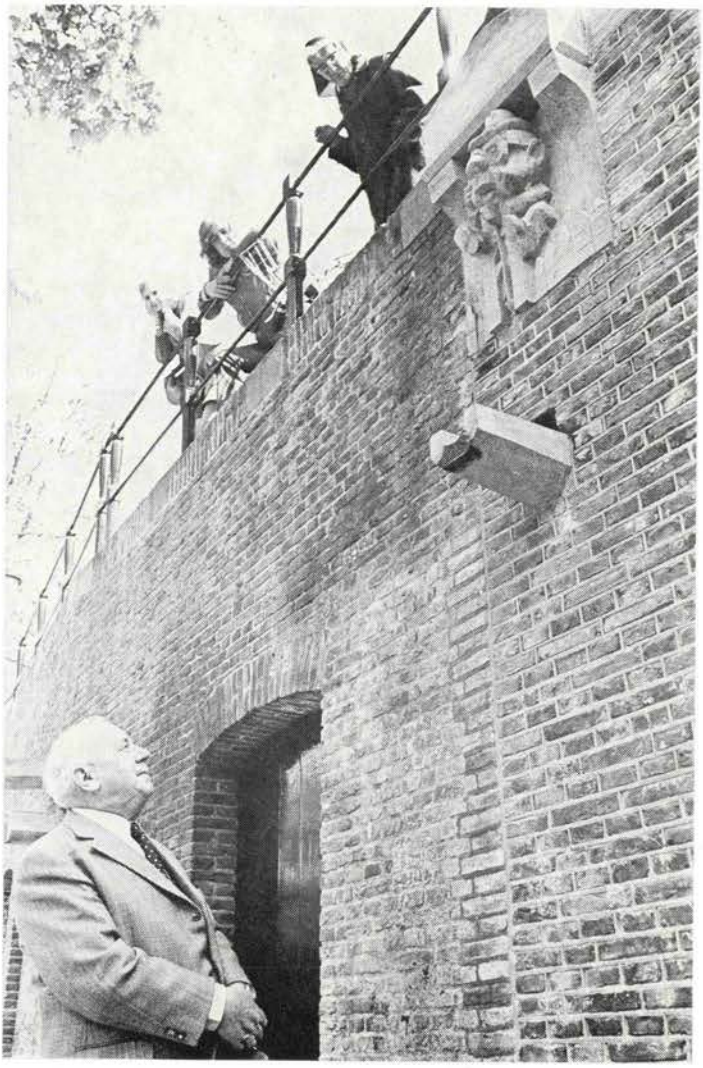

Mei 1974: De heer Stooker bij de lantaarnconsole met zijn caricaturale beeltenis. (Fotobureau 't Sticht)

mei 1974

2. De heer W. Stooker erelid van Oud Utrecht, oudgemeentearchitekt en pionier op het gebied van de restauratie van de werven en werfmuren onthult op de werfpromenade aan de oostelijke zijde van de Oudegracht een door Jeanot Bürgi gehouwen lantaarnconsole met zijn (caricaturale) beeltenis.

5. Wethouder mr. H. J. Zeevalking opent de wandelpromenade langs de Oudegracht tussen de Viebrug en de Bakkerbrug.

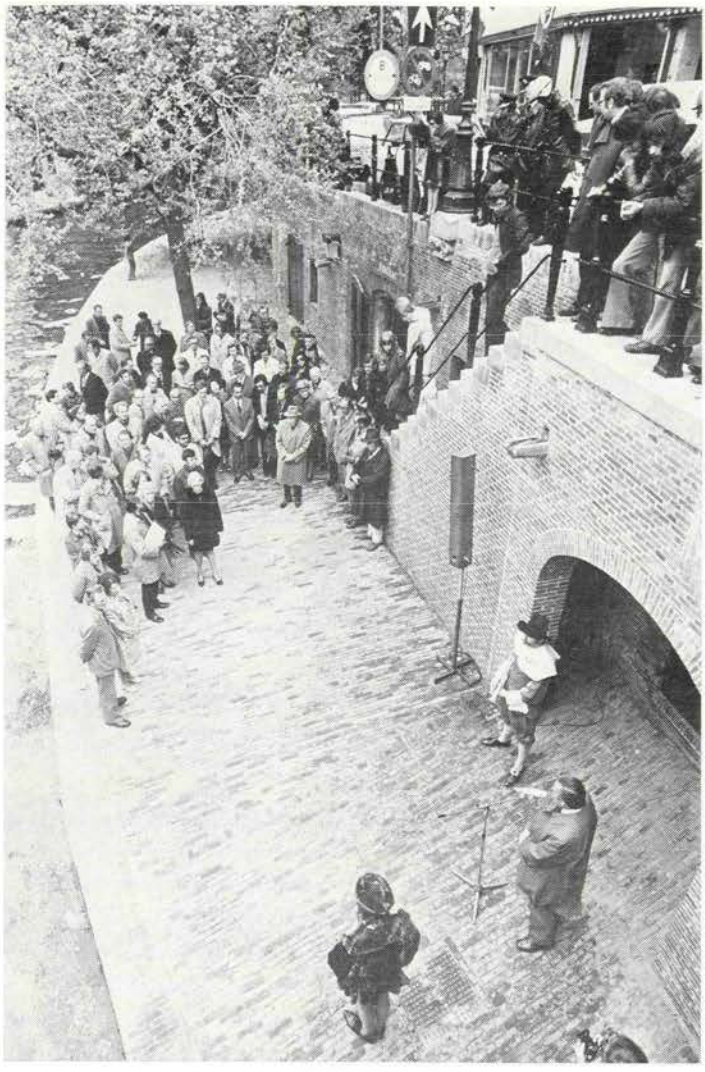

Mei 1974: Officiële ingebruikneming van de werfpromenade langs de Oudegracht. (Fotobureau 't Sticht)

mei 1974

8. Na een staking van veertien dagen wordt het werk bij de B.V. Bronswerk Apparatenfabriek hervat. Het geschil is ontstaan door de ongelijkheid van de lonen in de Amsterdamse en Utrechtse vestigingen van de Verenigde Machinefabrieken, tot welk concern Bronswerk behoort.
8. Majoor H. C. Lancee en zijn vrouw majoor C. Lancee-Paulus nemen afscheid van het Leger des Heils wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd. Het echtpaar is zeer nauw betrokken geweest bij het jeugd- en clubhuiswerk in de Utrechtse binnenstad.

Mei 1974: Afscheid burgemeester H. G. I. baron van Tuyll van Serooskerken. (Foto C. A. Otten)

mei 1974

9. Op de Grebbeberg bij Rhenen wordt een documentatie- en informatiecentrum geopend waar de bezoekers een beeld kunnen krijgen van de zware strijd, die de Nederlandse strijdkrachten in de meidagen van 1940 aldaar tegen de Duitse invallers hebben gevoerd.
10. De ministerraad besluit dat er tussen Utrecht en Nieuwegein/IJsselstein een tramlijn zal worden aangelegd via een tracé over het Kanaleneiland.
17. Wethouder W. A. Kieboom opent het volledig gemoderniseerde Dienstencentrum voor bejaarden aan de Bernadottelaan.
18. Kardinaal Alfrink verricht de plechtige consacratie van de nieuwe kerk van O.L. Vrouwe ten Hemelopneming aan de Biltstraat.
21. De violiste Emmy Verhey (25) wordt benoemd tot eerste concertmeester van het Utrechts Symfonie Orkest.
21. De St. Gregoriusschool in het Hieronymusplantsoen viert het honderdjarig bestaan.
29. De belangstelling voor de gemeenteraadsverkiezingen is, vergeleken bij die voor Provinciale Staten, teruggelopen van 72,1% naar 61% van de kiesgerechtigden die hun stem kwamen uitbrengen. De volgende zetelverdeling kwam uit de bus: PvdA 17 zetels; CDA (KVP, CHU en ARP): 13 zetels; VVD 9; PPR 3; D'66, PSP en CPN elk 1 zetel. Er waren 113.300 kiesgerechtigden in de gemeente Utrecht.

mei 1974

30. Wethouder C. Pot reikt de eerste exemplaren van het boekje Oud- en Nieuw-Amelisweerd en Rhijnauwen uit aan de vertegenwoordigers van de directie van de Zwolsche Algemeene Verzekeringsmaatschappij, die mede door een gift de uitgave van dit gidsje voor de drie landgoederen heeft mogelijk gemaakt.

30. In de tuin van het Centraal Museum nemen burgemeester en mevrouw van Tuyll - na een bijzondere zitting van de gemeenteraad in het Stadhuis - afscheid van de burgerij tijdens een druk bezochte receptie.

31 mei-2 juni. Op de terreinen van het sportveldencomplex Maarschalkerweerd worden de door de Utrechtse hockeyvereniging Kampong georganiseerde Europese kampioenschappen gespeeld.

juni 1974

4. In de Sint Jacobsstraat is men begonnen met het slopen van het voormalige warenhuis van Vroom en Dreesmann.

5. Het college van Gedeputeerde Staten van Utrecht wordt als volgt samengesteld: M. de Bruijne (VVD), dr. B. Hofman (VVD), C. H. Letschert (PKU), ir. F. N. Sikkes (KVP), mr. W. R. van der Sluis (ARP) en mevrouw mr. C. Venzelaar-de Boer (PKU).

6. Staatssecretaris dr. G. Klein van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen stelt het Transistorium III (o.m. voor „natte" chemie) en het gebouw voor experimentele fysica in de Uithof in gebruik.

7. Stadsarcheoloog drs. P. J. Hoekstra vindt bij het oudheidkundig bodemonderzoek op een bouwterrein in Wijk C de resten van twee houten schepen, die vermoedelijk uit de twaalfde eeuw zijn. Ook werden resten van een vrij groot 15e eeuws huis aangetroffen.

13. In Maarssenbroek wordt het gezondheidscentrum „Open Hof" in gebruik gesteld.

14. B. en W. van Utrecht besluiten de Vismarkt volledig in het voetgangersgebied in de binnenstad op te nemen.

26. De Universiteitsraad verklaart zich akkoord met de bouw van een nieuw Academisch Ziekenhuis in De Uithof.

28. De gemeenteraad van Utrecht besluit het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te verhuren aan de Stichting het Utrechts Conservatorium.

29. De oude stalen Galecopperbrug wordt over een afstand van twee kilometer noordwaarts verplaatst naar zijn nieuwe bestemming naast de reeds jarenlang veel te smal geworden Oudenrijnsebrug.

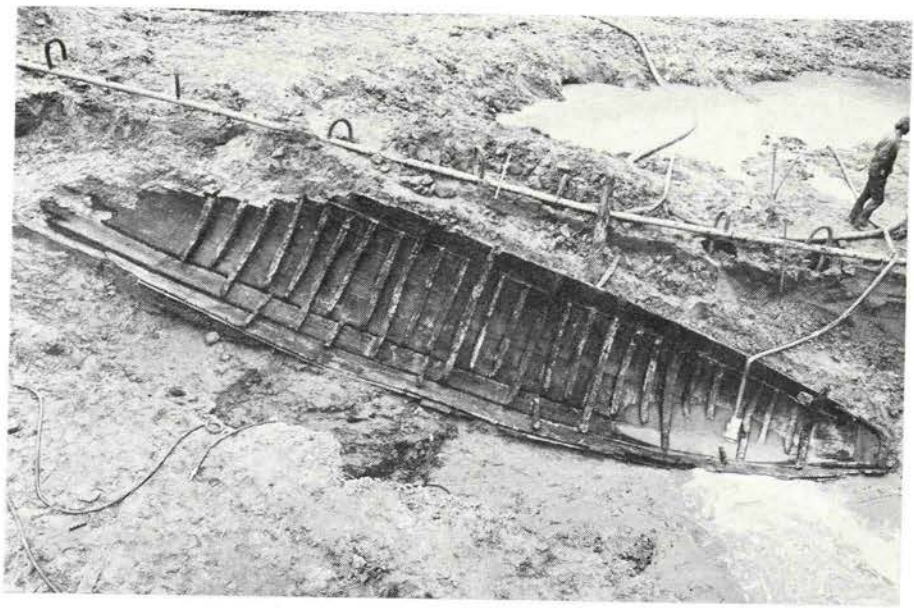

Maart/juni 1974. Eén der resultaten van de opgravingen in wijk C.
(Foto- en Filmdienst Gem. Utrecht)

juni 1974

30. In de St. Catharinakathedraal leidt kardinaal Alfrink de eucharistieviering ter gelegenheid van de kroning van paus Paulus VI, zijn eigen vijftigjarig priesterschap en het veertigjarig priesterfeest van bisschop mgr. Th. Zwartkruis van Haarlem.

juli 1974

1. Tot opvolger van de heer J. H. van der Heide wordt tot burgemeester van Vleuten-De Meern benoemd mr. H. A. C. Middelweerd, eerder burgemeester van Montfoort en Willeskop..

2. Een reeds lang slepend conflict in de leiding van de zwakzinnigeninrichting „Dennendal" in Den Dolder, behorend bij de Willem Arntsz Stichting, komt met een gewelddadige ontruiming door de politie van het Lorentzpaviljoen tot een einde.

4. Pastoor J. B. Niënhuis van de St. Martinus Parochie maakt bekend, dat de St. Martinuskerk aan de Oudegracht met ingang van 1 september voorgoed gesloten zal worden.

8. In de Margriethal opent wethouder W. A. Kieboom het vijfde „Jeugdspektakel" dat gedurende de vakantieperiode vele duizenden kinderen veel plezier belooft.

11. In het gemeentelijk Archief wordt een tentoonstelling geopend van werken van de achttiende eeuwse tekenaar Dirk Verrijk. De expositie duurt tot 23 augustus.

juli 1974

11. Het gemeentebestuur van Vleuten-De Meern zoekt een bestemming voor de Hamtoren te Vleuten, die thans bijna geheel is gerestaureerd. Er wordt gedacht aan een culturele bestemming.

12. Het Kabinet besluit de heer H. J. L. Vonhoff (43), oud-staatssecretaris van CRM en lid van de Tweede Kamer voor de VVD, te benoemen tot burgemeester van Utrecht. De benoeming gaat op 16 augustus in.

23 juli-10 augustus. De Stichting Stadsontspanning bestaat vijfentwintig jaar; ter gelegenheid hiervan worden overal in de stad muziek-, zang-, cabaret-, toneel- en variété-uitvoeringen gegeven.

25. Prof. dr. J. Jongbloed, oud-hoogleraar in de geneeskunde aan de Rijksuniversiteit en drager van vele hoge binnen- en buitenlandse onderscheidingen, overleden (79 jaar).

30. De NV Koninklijke Beheer De Bijenkorf verleent aan de Weense architekt Wilhelm Holzbauer (43) opdracht tot het ontwerpen van een nieuw gebouw voor De Bijenkorf, dat op de plaats van Vroom en Dreesmann aan de Lange Viestraat-St. Jacobstraat zal verrijzen.

31. Op 102-jarige leeftijd is te Bilthoven overleden dr. W. R. H. Kranenburg, rustend arts en oud-medisch adviseur bij de Arbeidsinspectie.

31. Uit Huize Doorn zijn voor miljoenen guldens aan antieke voorwerpen ontvreemd.

augustus 1974

1. Onder grote belangstelling wordt in het Centraal Museum de tentoonstelling „De Dom in puin" geopend. De expositie geeft een beeld van de ontzaglijke verwoestingen, die de orkaan van 1 augustus 1674 in stad en land aanrichtte. Tijdens de officiële opening wordt de oprichting bekend gemaakt van de „Stichting Onderzoek Herstel Domkerk Utrecht".

5. De oudste inwoner van Utrecht, de heer J. van Putten overleden (102 jaar).

5. B. en W. van Utrecht verlenen de Amsterdamse architekt prof. Herman Hertzberger opdracht voor het maken van een definitief ontwerp voor een muziekcentrum op het Vredenburg.

5. Er is een begin gemaakt met de totale vernieuwing van de raadzaal in het Stadhuis. De verbouwing zal tegen het einde van dit jaar gereed moeten zijn. De gemeenteraad komt gedurende de herstelperiode bijeen in de Statenzaal van het Provinciehuis.

Augustus 1974: Intrede burgemeester Vonhoff.
(Fotobureau 't Sticht)

augustus 1974

10. In het Stadion Galgenwaard wordt een demonstratie van plm. 25.000 ontevreden agrariërs gehouden. Er doen zich geen ongeregeldheden voor.
19. Burgemeester H. J. L. Vonhoff wordt in een bijzondere zitting van de gemeenteraad in de grote zaal van Tivoli door loco-burgemeester wethouder T. Harteveld geïnstalleerd.
23. Tijdens zijn officiële kennismaking met het politiekorps installeert de heer Vonhoff de pas benoemde commissarissen van politie de heren M. van Dosselaar (Verkeersdienst) (42) en J. Karssenberg (Surveillancedienst) (47).

augustus 1974

24. Het bestuur van het Cultureel Centrum 't Hoogt maakt bekend, dat het wegens financiële moeilijkheden gedwongen zal zijn de exploitatie per 1 september te staken. Enkele dagen later deelt wethouder W. A. Kieboom mede, dat het centrum in ieder geval nog tot eind december zal kunnen blijven functioneren.

24. Premier drs. J. den Uyl overhandigt namens de regering de versierselen van het Grootkruis in de Orde van de Nederlandse Leeuw aan Kardinaal Alfrink tijdens diens gouden jubileumreceptie. Burgemeester Vonhoff vereert de kerkvorst met de gouden stadsmedaille.

25 augustus-1 september. In Achterveld wordt het 300-jarig bestaan van de RK St. Joseph parochie op luisterrijke wijze gevierd.

26. Tijdens een informele bijeenkomst luidt wethouder W. A. Kieboom het begin in van een omvangrijke restauratie en verbouwing van het voormalige Catharijne Convent en het voormalige St. Catharijne Gasthuis tot een aaneengesloten museumcomplex waarin straks de verzamelingen van het Aartsbisschoppelijk Museum van Utrecht, het Oud-katholiek museum van Utrecht en het Bisschoppelijk museum van Haarlem bijeen zullen worden gebracht in een Rijksmuseum voor religieuze kunst.

30. De gemeenteraad van Utrecht stemt in met de aanleg van de noordelijke randweg, die a.h.w. het sluitstuk zal gaan vormen van de „ruit" van verkeerswegen om de stad. De weg zal tevens dienen tot een betere ontsluiting van het Industriegebied Lage Weide. Er wordt een krediet van 11,7 miljoen gulden voor gevoteerd. In dezelfde zitting worden o.m. het reconstructieplan voor het Domplein e.o. (kosten 1,2 miljoen) en de restauratie van het z.g. Schröderhuis aan de Prins Hendriklaan 50, goedgekeurd.

september 1974

2. Wethouder mr. A. Looten, die acht jaar lang de portefeuille van financiën heeft beheerd, neemt afscheid als zodanig en wordt door de burgemeester begiftigd met de zilveren stadsmedaille. Mr. H. J. Zeevalking, die de portefeuille van Openbare werken onder zich heeft gehad, neemt eveneens afscheid als wethouder. Beide heren keren als gewone raadsleden in de nieuwe raad terug, resp. voor de VVD en voor D'66.

3-5. Op het Janskerkhof houdt de Stichting Stadsontspanning haar 22ste Kunstmarkt.

september 1974

10. Twee branden richten voor enkele tonnen schade aan in de gebouwen van de Werkplaats Kindergemeenschap aan De Kees Boekelaan en in de kampwinkel van de Camping De Biltse Duinen te Bilthoven.
12. In het Slot-Museum Zuylen wordt een tentoonstelling, gewijd aan Belle van Zuylen, geopend. De werkgroep Achttiende Eeuw wijdt een driedaags congres aan deze opmerkelijke schrijfster, die in 1740 op dit kasteel werd geboren en het precies 200 jaar geleden voor het laatst bezocht. De expositie duurt tot 20 oktober en trekt veel bezoekers.
17. Prins Bernhard opent het reusachtige nieuwe kantorencomplex van de AMEV verzekeringengroep in de voormalige Johannapolder.
19. Ondanks felle critiek op het tot nu toe gevolgde financiële beleid, besluit de gemeenteraad toch een aanvullende subsidie van ruim *f* 430.000,— aan de Stichting Cultureel Centrum 't Hoogt te verlenen.
24. Burgemeester Vonhoff opent de nieuwe „winkelpier" met dertien nieuwe winkels aan het Vredenburg in Hoog Catharijne.
24. B. en W. van Utrecht besluiten de vroegere Galecopperbrug, die nu naast de Oudenrijnsebrug is gelegen, de naam „Hommelbrug" te geven.
27. B. en W. stellen de raad voor de molen „Rijn en Zon" aan de Merelstraat aan te kopen.

oktober 1974

1. De oude Roomsche Katholieke Aalmoezenierskamer op de Mariaplaats bestaat driehonderd jaar.
2. Na 110 jaar te hebben bestaan, wordt de herenkapperszaak van Kippersluis, Biltstraat 73, voorgoed gesloten.
5. Wethouder mr. S. Torensma neemt op de Bakkerbrug de eerste exemplaren van het boekwerkje „Reliefs in blauw", dat over de gebeeldhouwde lantaarnconsoles langs de grachten handelt, in ontvangst.
5. Te Laren is overleden dr. A. J. van de Ven, oud-rijksarchivaris in de provincie Utrecht.
7. Het 25-jarig bestaan van de gemeentelijke HTS voor Mechanische Technologie, Metallurgie en Elektrotechniek aan de Oudenoord wordt o.m. met een kunstmanifestatie „Kunst en Techniek" en andere festiviteiten gevierd.
17. In het Informatie Centrum van de gemeente installeert de burgemeester de Kerngroep Stadsvernieuwing.
18. Een zeldzaam jubileum in een uitstervend beroep wordt in Zuilen gevierd door melkslijter C. Stoet (65), die zijn vele klanten reeds vijftig jaar bedient.

oktober 1974

22. Op het Stationsplein te Utrecht wordt het nieuwe z.g. autoplat in gebruik genomen. Hierop vinden veertien taxi's en een beperkt aantal particuliere „afhalers" en „wegbrengers" een plaats. Tevens neemt de UTAX hier zijn nieuwe mobilofooncentrale in gebruik.

23. In het Provinciehuis wordt tot 8 november de tentoonstelling „Kaartmakers van het Sticht" gehouden, georganiseerd door Oud-Utrecht op initiatief van haar ere-lid ir. J. D. M. Bardet. De inrichting geschiedde door een team onder leiding van prof. dr. ir. C. Koeman.

26. In het voormalige NV-huis aan de Oudegracht wordt een trefpunt voor Surinamers geopend.

31. De Juliana van Stolbergschool - beter bekend als de Daltonschool - op het Pieterskerkhof, bestaat 150 jaar.

31. De gemeenteraad gaat akkoord met de aankoop van de molen „Rijn en Zon" aan de Merelstraat te Utrecht.

november 1974

1. Bij de invoering van de nieuwe wet op het drankgebruik door automobilisten doen zich ongeregeldheden voor tussen taxi-chauffeurs en de leden van de „Drivers Club", een groepje studenten dat zich ten doel stelt eigenaren van auto's tegen betaling in hun eigen wagen naar huis te brengen.

4. De Tweede Kamer keurt zonder enig debat een grenswijziging goed waarbij de gemeentegrenzen van Utrecht zodanig worden verlegd, dat het Universiteitscentrum „De Uithof" met uitzondering van het fort Rhijnauwen bij de gemeente Utrecht wordt getrokken.

6. De Verkeersdienst publiceert een ontwerp-verkeerscirculatieplan voor de stad, waarin speciaal aandacht wordt besteed aan de bevordering van het openbaar vervoer en het (brom)fietsverkeer. De particuliere auto wordt nog verder teruggedrongen.

12. Minister drs. H. Gruijters van Volkshuisvesting en ruimtelijke ordening geeft het startsein voor het bouwplan Batau in de gemeente Nieuwegein.

18. Het Economisch Technologisch Instituut voor de provincie Utrecht bestaat 25 jaar.

19. De heer A. C. Verhoef, oud-lid van Gedeputeerde Staten opent in het bijzijn van o.m. de commissaris van de Koningin en de burgemeesters van Utrecht, Nieuwegein en IJsselstein en vele anderen de naar hem genoemde nieuwe verbindingsweg tussen Utrecht, Nieuwegein en IJsselstein-noord. Deze weg - de S 15 - is zeven kilometer lang en heeft ongeveer 35 miljoen gulden gekost.

December 1974: Terugkeer van de klokken van het Domcarillon uit de klokkengieterij te Asten. (Fotobureau 't Sticht)

november 1974

21. Het Rijk verstrekt de gemeente Utrecht een bijdrage van zes ton voor de reconstructie van het Domplein e.o., d.w.z. de helft van het voor dit project uitgetrokken bedrag.
22. In Zeist ontstaat onrust door de bekendmaking dat de GERO-fabrieken (met plm. 300 werknemers) zullen moeten worden gesloten.
23. Tijdens de viering van het tachtigjarig bestaan van het Koninklijk Utrechts Dilettanten Orkest (KUDO) wordt burgemeester Vonhoff tot ere-voorzitter geïnstalleerd.

december 1974

2. De vier openbare bibliotheken in Utrecht t.w. de Centrale Bibliotheek Voetiusstraat, de bibliotheek Nieuwegracht, de Muziekbibliotheek Achter de Dom en de Jeugdbibliotheek in de voormalige Grote Vleeshal aan het Jansveld, beginnen met een mammoetverhuizing: alle boekerijen zullen worden geconcentreerd in het voormalige warenhuis van Vroom en Dreesman aan de Stadhuisbrug.
4. Leerlingen van het Stedelijk Gymnasium trekken in historische kledij gestoken door de stad. Dat is het begin van een reeks van festiviteiten ter gelegenheid van het vijfhonderd jarig bestaan van de school. Des middags opent de burgemeester in het Universiteitsmuseum aan de Trans een aan dit zeldzame jubileum gewijde tentoonstelling, die tot 11 januari duurt.

December 1974: Historische optocht leerlingen 500-jarig Sted. Gymnasium. (Fotobureau 't Sticht)

december 1974

6. De gemeenteraad van Utrecht neemt officieel de vernieuwde raadzaal in gebruik.
10. Het Utrechts Monumenten Fonds maakt de aankoop bekend van het Bruntenhofje aan het Lepelenburg.
10. De oostelijke rijbaan van de rondweg om Utrecht tussen de Berenkuil en een punt ten noorden van het Prins Hendrikviaduct wordt afgesloten. Tegelijkertijd wordt de verbinding opengesteld tussen deze rondweg en de reeds gereed gekomen gedeelten van de rijkswegen 27 (Hilversum-Utrecht) en 28 (Utrecht-Zeist). Een en ander dient om het verkeer om de Berenkuil te ontlasten.
12. De gemeenteraad besluit Huize Oudaen van het Utrechts Monumenten Fonds te kopen. Een definitieve bestemming voor dit gebouw is nog niet bekend.
14. De Utrechtse Rederijkerskamer Nicolaas Beets installeert burgemeester Vonhoff tot ere-voorzitter.
14. Aan de Lagedijk in IJsselstein wordt het nieuwe gebouw van de Provinciale Bibliotheek Centrale Utrecht door de commissaris van de Koningin officieel in gebruik gesteld. De centrale was eerder in De Bilt gevestigd.
18. Prins Claus reikt als ere-president van het Nationaal Comité Monumentenjaar 1975 tijdens een plechtige bijeenkomst in het Zeister Slot ere-penningen uit aan veertien burgemeesters in wier gemeenten een bijzonder actief monumentenbeleid

december 1974

is gevoerd. Onder hen bevindt zich de burgemeester van Loenen aan de Vecht.

19. De Utrechtse gemeenteraad neemt de begroting voor 1975 met algemene stemmen aan. Vooral met de kwestie van het erfpachtcanon van Hoog Catharijne hebben verschillende fracties nogal moeite.
23. Minister van Doorn van CRM besluit het z.g. Schröderhuis, dat in 1924 door Gerrit Rietveld aan de Prins Hendriklaan werd gebouwd, op de aanvullende Monumentenlijst te plaatsen.
24. Met ingang van 16 januari is mr. H. M. de Jonge (37) uit Odijk benoemd tot burgemeester van Montfoort en Willeskop. Hij volgt als zodanig mr. H. A. C. Middelweerd op, die burgemeester van Vleuten-De Meern werd.
28. Het Nationaal Museum van Speeldoos tot Pierement ontvangt de 50.000ste bezoeker van het jaar 1974, deze was tevens de 150.000ste sedert de verhuizing van het museum van het Catharijneconvent naar Achter de Dom, in 1972.
30. B. en W. besluiten het bekende café van Dikke Dries op de hoek van de Willemstraat en de Waterstraat in het voor dit gebied te vervaardigen bestemmingsplan, te handhaven.
31. Uit een bekendmaking van Gedeputeerde Staten blijkt, dat in 1974 de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten en de Stichting het Utrechts Landschap vier natuurgebieden met een oppervlakte van rond 45 ha hebben verworven.

Jaarverslag 1974

Sinds enige tijd valt een stabilisatie van het ledenaantal van de vereniging waar te nemen. Na een grondige sanering van het totale bestand, waarbij de hardnekkige wanbetalers na aangemaand te zijn van de lijst werden afgevoerd, bleef het totaal tussen de 1500 en 1550 schommelen. De noodzakelijke contributieverhogingen van de laatste jaren kunnen hiervoor een belangrijke verklaring geven, maar er zijn ongetwijfeld ook andere oorzaken aan te wijzen. In het besef, dat hiermede geenszins de bron van belangstellenden binnen en buiten de provincie is opgedroogd, zint het bestuur op maatregelen deze impasse te doorbreken. Een goede basis hiertoe zijn de nieuwe statuten, die tijdens twee moeizame avonden, de najaarsledenvergadering op 14 november 1974, voortgezet op 23 januari 1975, werden goedgekeurd. De procedure van de benodigde Koninklijke goedkeuring is op dit moment gaande.
Het jaar 1974 was ook het jaar van de herdenking van het feit dat 100 jaar geleden Samuel Muller Fz. benoemd werd tot archivaris van de stad Utrecht. Op 27 februari werden voor de leden van Oud-Utrecht door prof. dr. F. W. N. Hugenholtz Mullers verdiensten als historicus en voor de geschiedbeoefening uit de doeken gedaan, waarna mr. F. C. J. Ketelaar diens relatie tot de geschiedwetenschap behandelde, bij welke gelegenheid nog een van diens medewerkers, de heer G. Brinkhuis, mocht worden verwelkomd. Het Gemeentelijk Archief had - uit de aard der zaak moet men zeggen - een overzichtstentoonstelling aan hem gewijd, welke op 4 juni 's avonds door zijn huidige opvolger dr. J. E. A. L. Struick in het kader van een excursie voor de aanwezige leden werd toegelicht.
Ook de overige excursies werden over het geheel enthousiast bezocht en toegelicht en waren, zoals men dat nu eenmaal van de huidige excursie-commissie kan verwachten, uitstekend gepland en georganiseerd. Op 20 april werd o.l.v. de heer Hoogervest kennis genomen van de aan de gang zijnde restauraties aan de Nicolai- en Jacobi-kerken. De boottocht langs de Vecht, die het jaar daarvoor zo'n succes bleek, werd herhaald op 25 mei, terwijl een tocht naar Rhenen op 8 juni plaatsvond met bezichtiging van de net gereedgekomen restauratie van de Cunerakerk o.l.v. mevr. A. v. d. Bunt, conservatrice van het streekmuseum. De rondvaart door de Utrechtse grachten op 21 augustus viel - de uitdrukking kan verwarring scheppen, doch is puur overdrachtelijk - enigszins in het water door de weinige intekenaren, vermoedelijk verband houdend met het einde van de vakantieperiode. Toch moet

zij volgens de aanwezigen iets bijzonders geweest zijn, waarmee het ongelijk der afwezigen maar weer eens is aangetoond. Exclusief was zij in ieder geval! Het bezoek aan de in restauratie zijnde Jacobi- en Nicolaikerken werd op 14 september herhaald om tegemoet te komen aan de vele teleurgestelden, die de eerste keer moesten worden afgewezen. Op 5 oktober volgde in slot Zuylen bezichtiging van de tentoonstelling Belle van Zuylen. Dat tentoonstellingen blijvende aandacht weten te trekken van onze leden bewees ook de grote opkomst bij het bezoek aan het Rijksarchief op 9 november, waar ondergetekende, naar hij hoopt, de aanwezigen aan de hand van de tentoonstelling „Erfgoed van Herrnhut" heeft kunnen duidelijk maken welke betekenis de Evangelische Broedergemeente of Hernhutters hebben gehad zowel internationaal als voor Nederland. De gelukkige omstandigheid deed zich voor, dat het in afbeelding en geschrift vertoonde kon worden bekeken in de werkelijkheid van heden: prof. C. L. Temminck Groll leidde het gezelschap rond langs het gebouwencomplex van de Zeister broedergemeente, iets wat hem door zijn betrokkenheid bij de restauratie ervan ten zeerste was toevertrouwd. Vermeld moet ook nog worden de introductie van het Monumentenjaar 1975 tijdens de voorjaarsledenvergadering op 23 april door mevr. M. Prins-Schimmel, waarbij de kleurenfilm „A future for the past" werd vertoond. In het Provinciaal Comité Monumentenjaar '75 wordt onze vereniging vertegenwoordigd door de voorzitter.

Activiteiten waarmee de vereniging naar buiten trad, en waarlijk niet van gering gehalte, waren op de eerste plaats de tentoonstelling „Kaartmakers van het Sticht". Deze overzichtstentoonstelling in het Provinciehuis, van 5 oktober - 8 november, kreeg van alle kanten lof en moest, toen na een moeizaam begin de belangstelling bleef groeien, met een week verlengd worden. De op de tentoonstelling geëxposeerde kaart van Cornelius Anthonisz. Hornhovius in een uitgave van Clement de Jonge werd in reproduktie door de vereniging ten verkoop aangeboden. Voorts werd in 1974 op initiatief van de vereniging de basis gelegd van de verwezenlijking van de idee van mej. v. Tongerloo: een historische reeks voor de provincie Utrecht. In het verzoek van de Provincie aan Oud-Utrecht de uitgave van een bundel historische opstellen t.g.v. het 600-jarig bestaan van de Staten van Utrecht (1375-1975) op zich te nemen, werd een uitstekende gelegenheid gevonden om deze reeks van idee tot werkelijkheid te promoveren. In nauw overleg met de overige historische verenigingen in de provincie en het Provinciaal Utrechts Genootschap (P.U.G.) werd besloten over te gaan tot oprichting van een stichting, die zich tot doel stelt, het doen uitgeven van wetenschappelijke historische studies betreffende de provincie Utrecht: de Stichting Stichtse Historische Reeks. Deel 1 zal begin mei 1975 verschijnen.

Ander redaktioneel werk werd verzet voor het Maandblad en het Jaarboek. Het experiment van de gesubsidieerde bijdragen van het Utrechtse Monumentenfonds in het Maandblad werd omgezet in een definitieve overeenkomst. Twee keer per jaar zal een uitvoerig artikel over aan de gang zijnde of voltooide restauraties van het Monumentenfonds worden geplaatst. Het jaar 1974 had direkt al een uitstekende start door drie van dergelijke bijlagen. Het Jaarboek werd tot ieders tevredenheid (inclusief die van de penning-

meester) wederom door een 30-tal vrijwilligers bij de mensen thuis bezorgd. Al naar gelang de bezorging dichter tegen St. Nicolaas of Kerstmis uitviel, kon worden ingehaakt op de euforie van het surprisepakket of die van het pakje onder de kerstboom, maar in goede aarde viel het meestal.
Bestuurlijk vonden er afgelopen jaar geen wijzigingen plaats. Er waren geen periodiek aftredende bestuursleden: 1974 bracht dus een optimale continuïteit op bestuurlijk niveau. De boven reeds genoemde statutenwijziging bevestigde deels een reeds lang bestaande toestand, opende anderzijds de mogelijkheid voor de vereniging nieuwe activiteiten te ontwikkelen, afgestemd op een actieve monumenten (in de ruimste zin van het woord) -bewaking en zelfwerkzaamheid der leden. In de nabije toekomst zal dit dan ook beslist nadere gestalte behoren te krijgen. In bepaalde opzichten is de vereniging op het eerstgenoemde terrein al jaren werkzaam. Het kritische geluid, het alarm slaan wanneer al te luchthartig met ons cultureel verleden wordt omgesprongen, is een duidelijke taak in de ogen van de vereniging. Dat het uiterste middel waartoe de werkgroep „Behoud de panden de Utrecht" greep, nl. een bezwaarschrift bij de kroon om sloping van deze panden in Jugendstil te voorkomen, geen succes had, zal wel niet gelegen hebben aan de wat verlate aansluiting bij dit bezwaarschrift door de vereniging Oud-Utrecht. Zo hoogmoedig zijn wij ook weer niet. Dat daarentegen een krachtig protest tegen de verhuur van Oud-Amelisweerd aan de Nederlandse Jeugdherberg Centrale er toe leidde dat de gemeente Utrecht hiervan af zag, mag wellicht gedeeltelijk op het konto van de vereniging worden geschreven.
Al met al een jaar met een gevarieerd optreden zowel naar binnen als naar buiten. Een bewijs dat de vereniging een levende vereniging is, bereid en in staat de zich telkens wijzigende eisen van de tijd te volgen.

De secretaris,
H. L. Ph. Leeuwenberg

Statuten van de vereniging „Oud-Utrecht"

vastgesteld door de ledenvergadering van 23 jan. 1975 en goedgekeurd bij Koninklijk Besluit van 13 juni 1975.

NAAM EN ZETEL

Artikel 1

De vereniging draagt de naam: „Oud-Utrecht". Zij is gevestigd te Utrecht.

DUUR

Artikel 2

De vereniging, welke is opgericht op 12 maart 1923 en welker statuten laatstelijk zijn gewijzigd in de ledenvergadering van 18 januari 1949 goedgekeurd bij Koninklijk Besluit van 14 juni 1949, nummer 28, wordt opnieuw aangegaan voor de tijd van negen en twintig jaren en elf maanden, aanvangende op 1 januari 1976.

DOEL EN MIDDELEN

Artikel 3

De vereniging heeft ten doel het bevorderen van:

a. de kennis van en de belangstelling in de geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht;
b. het behouden en herstel van de in de stad en provincie aanwezige monumenten van geschiedenis, kunst en landschap;
c. het behoud van voorwerpen, belangrijk voor de plaatselijke en provinciale geschiedenis en kunstgeschiedenis;
d. de waakzaamheid van officiële instanties, belast met zaken op het gebied van beheer en behoud van het culturele erfgoed in de stad en de provincie Utrecht;
e. al hetgeen met het voorgaande in verband staat, in de ruimste zin des woords.

Artikel 4

De vereniging tracht dit doel te bereiken door:

a. het houden van voordrachten, excursies en tentoonstellingen, het uitgeven van een periodiek en van andere geschriften en het steunen van door anderen ondernomen activiteiten in de geest van de vereniging;

b. het samenwerken met in de stad en de provincie werkzame overheidsorganen en organisaties, belast met, dan wel zich toeleggende op taken op het gebied van inventarisatie, behoud en beheer van het culturele erfgoed in de stad en de provincie Utrecht;
c. het geven van publiciteit aan positieve of negatieve ontwikkeling ten aanzien van monumenten of historisch landschapsschoon;
d. het stimuleren van het verzamelen van gegevens over in de stad en de provincie nog aanwezige oude gebouwen en historische voorwerpen;
e. alle andere wettige middelen, die aan het doel bevorderlijk zijn.

Artikel 5

1. Ten einde deze doelstellingen zo goed mogelijk te verwezenlijken kent de vereniging vaste commissies en commissies ad hoc.
2. De instelling, taken, samenstelling en werkwijze van deze commissies worden bij huishoudelijk reglement geregeld.

LEDEN

Artikel 6

1. De vereniging bestaat uit gewone leden, ereleden en begunstigers.
2. Gewoon lid is de natuurlijke of rechtspersoon, die zich daarvoor bij het bestuur der vereniging opgeeft en als zodanig door het bestuur is aangenomen.
3. Door zich als lid op te geven verbindt men zich tot betaling van een jaarlijkse, door de algemene ledenvergadering vast te stellen contributie.
4. Begunstiger is ieder, die - als zodanig toegelaten door het bestuur - zich bereid heeft verklaard een door de algemene ledenvergadering vast te stellen, al dan niet jaarlijkse, bijdrage te betalen.
5. Erelid is ieder, die daartoe door de algemene ledenvergadering is benoemd wegens bijzondere verdiensten voor de vereniging.
6. Waar in deze statuten of huishoudelijk reglement zonder nadere aanduiding wordt gesproken van „lid" respectievelijk „leden", wordt daaronder verstaan zowel een gewoon lid als een erelid, respectievelijk zodanige leden.

Artikel 7

1. Het lidmaatschap eindigt:
   a. door het overlijden van een lid, indien dit een natuurlijk persoon is of - indien het lid een rechtspersoon is - doordat deze ophoudt te bestaan;
   b. door opzegging door het lid;
   c. door royement, wanneer een lid handelt in strijd met de statuten, reglementen of besluiten der vereniging, of de vereniging op enigerlei wijze benadeelt.
2. Opzegging van het lidmaatschap kan slechts geschieden tegen het einde van een kalenderjaar en met inachtneming van een opzegtermijn van tenminste een maand.

3. a. Royement van een lid geschiedt op voorstel van het bestuur door de algemene ledenvergadering. De betrokkene wordt ten spoedigste schriftelijk van het besluit - met opgaaf van redenen - in kennis gesteld;
   b. Hem staat binnen een maand na kennisgeving van het besluit schriftelijk beroep op de ledenvergadering open;
   c. Hij moet in de gelegenheid worden gesteld zich in die vergadering te verantwoorden. Het bestuur is verplicht te zorgen, dat binnen zes maanden na verzending van het beroepschrift zodanige ledenvergadering wordt gehouden.

BESTUUR

Artikel 8

1. Het bestuur der vereniging bestaat uit een dagelijks bestuur van tenminste drie leden, aangevuld met tenminste evenveel leden als er vaste commissies zijn.
2. Lid van het bestuur kunnen slechts zijn leden van de vereniging, die meerderjarig zijn.

Artikel 9

Het bestuur is belast met de leiding der vereniging, de handhaving van de statuten en het huishoudelijk reglement en de uitvoering van de besluiten der ledenvergadering.

Artikel 10

De algemene ledenvergadering kiest de leden van het bestuur, waarvan de leden van het dagelijks bestuur in functie.
De verdeling van de overige bestuursfuncties geschiedt door het bestuur in onderling overleg.

Artikel 11

Bestuursbesluiten worden genomen met volstrekte meerderheid van de uitgebrachte stemmen. Bij staking van stemmen beslit de voorzitter.

Artikel 12

1. Ieder lid van het bestuur heeft drie jaren zitting. Hij/zij is twee maal in successie als zodanig terstond herkiesbaar.
2. Ten aanzien van de leden van het dagelijks bestuur wordt bij huishoudelijk reglement bepaald in welke jaren het aftreden plaats vindt.
3. De overige bestuursleden treden af volgens een door het bestuur op te maken rooster.
4. Degeen die tussentijds tot lid van het bestuur wordt gekozen, treedt af op het tijdstip, vastgesteld voor degeen, die door hem/haar wordt opgevolgd.
5. De kandidaten voor ontstane vacatures worden door het bestuur voorgesteld, voor elke vacature één kandidaat.

6. De namen van deze kandidaten worden bij de oproep voor de algemene ledenvergadering, waarin een besluit tot benoeming van een nieuw bestuurslid moet worden genomen, aan de leden bekendgemaakt.
7. Ten aanzien van de overige bestuursleden kunnen bij huishoudelijk reglement nadere regelen worden vastgesteld met betrekking tot hun rechten en verplichtingen ten opzichte van de vereniging.
8. Tegenkandidaten kunnen worden gesteld door tenminste tien leden. De namen van de tegenkandidaten moeten tenminste drie dagen vóór de aanvang der vergadering, waarin de vacature zal worden vervuld, schriftelijk aan het bestuur zijn meegedeeld.

Artikel 13

1. Een bestuurslid kan op eenparig voorstel van zijn medebestuurders aan de algemene vergadering schriftelijk en met redenen omkleed voor ontslag of schorsing worden voorgedragen.
2. Alvorens hiertoe wordt overgegaan zal de betrokkene ten spoedigste door of namens de overige leden van het bestuur bij aangetekend schrijven in kennis worden gesteld van de redenen, die tot het voorstel tot ontslag of schorsing hebben geleid.
3. Binnen drie maanden na dagtekening van voormeld aangetekend schrijven moet een algemene ledenvergadering worden gehouden, waarin de betrokkene in de gelegenheid wordt gesteld zich te verantwoorden.
4. In deze algemene ledenvergadering zal worden beslist of al dan niet tot schorsing of ontslag zal worden overgegaan.

Artikel 14

1. Het dagelijks bestuur der vereniging bestaat uit tenminste voorzitter, secretaris en penningmeester.
2. Het is bevoegd tot alle handelingen binnen de werkkring der vereniging voorzover bij deze statuten en het huishoudelijk reglement niet anders is bepaald.

VERTEGENWOORDIGING

Artikel 15

Het dagelijks bestuur der vereniging vertegenwoordigt de vereniging in en buiten rechte.

GELDMIDDELEN

Artikel 16

De geldmiddelen der vereniging bestaan uit:

a. de door de algemene ledenvergadering vast te stellen contributies van de gewone leden en bijdragen van de begunstigers;
b. erfstellingen, legaten, schenkingen en andere toevallende baten.

BOEKJAAR, REKENING EN VERANTWOORDING, JAARVERSLAG

Artikel 17

Het boekjaar der vereniging valt samen met het kalenderjaar.

Artikel 18

De algemene ledenvergadering benoemt telken jare een register-accountant, die de jaarrekening controleert en certificeert. De door hem jaarlijks af te geven verklaring wordt tijdig vóór de jaarlijks te houden algemene voorjaarsvergadering als bedoeld in art. 20 in het Maandblad gepubliceerd.

Artikel 19

1. a. In de jaarlijkse algemene voorjaarsvergadering als bedoeld in art. 20 brengt de secretaris verslag uit over de werkzaamheden van de vereniging gedurende het afgelopen kalenderjaar, en doet de penningmeester rekening en verantwoording van het door hem over dat jaar gevoerde beheer.
   b. Goedkeuring door de algemene ledenvergadering van dit verslag en van deze rekening en verantwoording strekt het bestuur tot décharge wegens al zijn handelingen gedurende het kalenderjaar waarop dit verslag en die rekening en verantwoording betrekking hebben, voorzover die handelingen daaruit kunnen worden gekend.
2. In de jaarlijkse algemene najaarsvergadering als bedoeld in art. 20 worden de begroting van baten en lasten en de contributie voor het komende kalenderjaar vastgesteld.

ALGEMENE LEDENVERGADERING

Artikel 20

1. Tenminste twee maal in het kalenderjaar wordt een algemene ledenvergadering gehouden, de voorjaarsvergadering niet later dan 31 mei, de najaarsvergadering niet later dan 30 november.
2. Buitengewone algemene ledenvergaderingen worden gehouden als de statuten dit noodzakelijk maken, als de voorzitter of twee andere leden van het bestuur dit nodig achten en voorts als tenminste tien leden of - wanneer het aantal gewone leden minder dan honderd bedraagt - een/tiende gedeelte der leden zulks wenst.

Artikel 21

1. De algemene ledenvergaderingen worden bijeengeroepen bij oproep in het maandblad of - indien het bestuur dit nodig acht - bij advertentie in één of meer te Utrecht verschijnende (dag)bladen, of bij convocatie.
2. De termijn van oproeping bedraagt tenminste veertien dagen, die der oproeping en der vergadering niet medegerekend.
3. De agenda van de algemene ledenvergadering dient eveneens veertien dagen voor de vergadering ter kennis van de leden gebracht te zijn.

Artikel 22

In de algemene ledenvergaderingen wordt - tenzij in deze statuten anders is bepaald - omtrent alle onderwerpen bij volstrekte meerderheid der uitgebrachte stemmen beslist.

Artikel 23

Alle leden hebben stemrecht. Elk lid heeft één stem. Stemmen bij volmacht is niet toegestaan.

REGLEMENTEN

Artikel 24

1. Het bestuur stelt een huishoudelijk reglement vast en kan ter regeling van hetgeen naar zijn oordeel nadere regeling behoeft reglementen vaststellen of wijzigen.
2. De reglementen en wijzigingen daarvan behoeven om van kracht te zijn de goedkeuring van de algemene ledenvergadering.

WIJZIGING DER STATUTEN. ONTBINDING, VEREFFENING

Artikel 25

1. Besluiten tot wijziging der statuten of ontbinding der vereniging kunnen slechts worden genomen in een daartoe opzettelijk belegde algemene ledenvergadering waarin tenminste drie/vierde gedeelte van het aantal leden aanwezig is en met tenminste twee/derde der in die vergadering uitgebrachte stemmen. Indien in zodanige vergadering het vereiste aantal stemmen niet aanwezig is, wordt een nieuwe algemene ledenvergadering bijeengeroepen tegen een datum, vallende uiterlijk vier weken na de voorafgaande. In deze tweede vergadering zal ongeacht het aantal aanwezige leden het besluit kunnen worden genomen met tenminste twee/derde der uitgebrachte stemmen.
2. Geen besluiten als in het eerste lid van dit artikel bedoeld kunnen worden genomen, als in de oproeping het voorstel tot wijziging der statuten niet textueel is opgenomen of het voorstel tot opheffing niet is vermeld.

Artikel 26

1. Bij ontbinding der vereniging geschiedt de vereffening door het bestuur of door personen, die ingevolge een besluit van de algemene ledenvergadering het bestuur vervangen.
2. De liquidatierekening wordt aan de algemene ledenvergadering voorgelegd en aan de goedkeuring dier vergadering onderworpen. De goedkeuring brengt volledige décharge van de liquidateuren mede voor hun handelingen voorzover die handelingen uit de liquidatierekening kunnen worden gekend.

Artikel 27

Aan hetgeen bij de vereffening van de bezittingen der vereniging overblijft wordt op voorstel van de liquidateuren door de algemene ledenvergadering een bestemming gegeven, welke zoveel mogelijk overeenstemt met het doel der vereniging.

SLOTBEPALINGEN

Artikel 28

Voor ieder lid van het bestuur, dat bij het totstandkomen van deze statuten zitting heeft, zullen de termijnen, als bedoeld bij artikel 12, geacht worden te zijn aangevangen met de datum van het passeren der notariële akte, houdende de wijziging dezer statuten.

Artikel 29

Over niet in de statuten of in nader vastgestelde reglementen voorziene gevallen beslist het bestuur.

Artikel 30

Deze gewijzigde statuten treden, nadat ze vooraf bij Koninklijk Besluit zijn goedgekeurd, in werking op 1 januari 1976.

Naamlijst der leden

Beschermvrouwe: Hare Majesteit de Koningin.

Ere-voorzitter: De Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht mr. P. J. Verdam.

Ere-leden: W. Stooker.
Mr. J. W. C. van Campen

Bestuur:

Voorzitter: A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen. Tel. 03462 - 23 62.

Secretaris: Drs. H. L. P. Leeuwenberg, p/a Rijksarchief, Alex. Numankade 201, Utrecht. Tel 71 00 44.

2e Secretaris: G. J. Röhner, p/a Gemeentelijk Archief, Alex. Numankade 199, Utrecht. Tel. 71 18 14.

Penningmeester: D. A. Belderbos, Kromme Nieuwegracht 19, Utrecht.
(postrek. no. 575520 t.n.v. Penningmeester Oud-Utrecht).

Leden: W. Uittenbogaard. Prof. Titus Brandsmalaan 17, Vleuten.
Tel. 03407 - 19 86.
Mevr. E. L. S. Offringa-Boom, Karel Doormanlaan 204, Utrecht,
Tel. 71 22 35.
Mej. drs. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht.
Tel. 62 12 26.
F. Kipp, Nieuwegracht 101, Utrecht. Tel. 31 53 32.
Dr. P. H. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71, Utrecht.
Tel. 51 29 40.
Mevr. J. C. Jongbloed-Gerritsen, Breitnerlaan 16, Utrecht.
Tel. 51 09 97.
Mevr. drs. B. E. Buys-de Geus, v. d. Leelaan 15, Doorn.
Tel. 03430 - 45 09.
Mevr. S. Hooykaas v. d. Berg, v. Goyenlaan 2, Bilthoven.
Tel. 78 63 46.

Red. Jaarboek: Dr. J. E. A. L. Struick, Stolberglaan 25, Utrecht. Tel. 51 64 88.

Red. Maandblad: H. Sneijder, Oasedreef 2, Utrecht. Tel. 61 60 91.

Administratrice: Mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Prof. Titus Brandsmalaan 17, Vleuten. Tel. 03407 - 19 86.

P. Aantjes, Utrecht
Aartsbisschoppelijk Museum, Utrecht
S. H. Achterop, Amersfoort
Mevr. J. A. Acket-van Riemsdijk, Utrecht
Mevr. C. Adelaar, Utrecht
Mevr. I. Adriaans, Culemborg
E. L. Ahlrichs, Utrecht
J. Albersen, Utrecht
Mevr. J. H. Alberts-Oets, Utrecht
Mgr. Dr. B. J. Alfrink, Utrecht
Algemene Bank Nederland, Utrecht
Mevr. A. S. Ali Cohen-Vos, Utrecht
Jvr. J. J. G. Alting van Geusau-
v. d. Sluijs Veer, Wijk bij Duurstede
Mevr. E. Altorffer-Simon, Utrecht
Ambachtschool, Utrecht
J. W. M. Ambaum, Utrecht
A. van Amerongen, Utrecht
Amersfoortse Courant, Amersfoort
N.V. Amev, Utrecht
J. van den Andel, Utrecht
Mevr. J. M. Anten-Nieuwland, Utrecht
R. Apell, Utrecht
A. W. F. C. Appelman, Zeist
Mej. Mr. M. B. Appelman, Utrecht
J. Appels, Driebergen
Archeologisch Instituut
Rijks Universiteit, Utrecht

Archief:
Gemeente Archief, Amersfoort
Gemeente Archief, Amsterdam
Gemeente Archief, Delft
Gemeente Archief, Rotterdam
Gemeente Archief, Utrecht
Rijksarchief in Gelderland, Arnhem
Rijksarchief, Den Haag
Rijksarchief, Utrecht
Mevr. J. van Arkel,
Jutphaas-Nieuwegein
Ir. J. B. baron van Asbeck, Driebergen
Mevr. I. van Asch van Wijck-Insinger,
Rhenen
Jhr. Mr. Th. M. van Asch van Wijck,
Zeist
Mej. M. A. Asselberghs, Utrecht
Mej. Drs. Y. Attema, Utrecht
Mej. W. Assink, Utrecht
Mr. A. J. H. Athmer, Utrecht
A. Augustinus, Utrecht

J. van Baak, Utrecht
Mevr. M. G. van Baak-v. d. Lee,
Harmelen
A. A. de Baar, Utrecht
G. van Baaren, Utrecht
H. D. Baars, Velp
C. A. Baart de la Faille, Utrecht
Jhr. J. A. F. Backer, Overlangbroek
Prof. O. Backer Dirks, Bilthoven
J. Bak, Utrecht
Mej. A. Bakker, Utrecht
D. Bakkes, de Bilt
Mej. F. W. Barbé, Utrecht
C. J. Bardet, Zeist
Mevr. A. M. Bardet-Hupkes, Utrecht
J. P. Barentsen, Utrecht
J. C. Barnard, Utrecht
A. F. Barnhoorn, Utrecht
G. J. Bastiaan, Maarssen
Mevr. A. M. Beauchampet-Lorwa,
Egmond aan Zee
Jhr. W. H. de Beaufort, Maarn
H. E. Becherer, Utrecht
R. M. A. Bedaux, Utrecht
Mr. A. W. J. van Beeck Calkoen,
Dongen
Mevr. J. Th. van Beeck Calkoen-
Leembruggen, Maartensdijk
Mevr. M. van Beek-van Wijk, Utrecht
Drs. G. H. Bekkering, Utrecht
D. A. Belderbos, Utrecht
F. A. M. Belderbos, Amsterdam
Mr. Dr. J. Belonje, Alkmaar
Mr. P. J. W. Beltjes, Arnhem
W. J. Bemer, Utrecht
C. F. Bennink Bolt, Woerden
Mr. S. P. Baron Bentinck, Soest
Mevr. J. A. Berdenis van Berlekom-
Bunte, Bilthoven
Drs. D. A. Berents, Utrecht
W. C. A. ten Berg, Utrecht
B. O. v. d. Berg, Maarssen
G. J. M. v. d. Berg, Utrecht
Mevr. Dr. H. A. v. d. Berg-Noë, Utrecht
Mej. Drs. H. M. v. d. Berg, Utrecht
J. v. d. Berg, Utrecht
Mevr. J. v. d. Berg-v. d. Tempel,
Utrecht
C. J. A. M. Bergé, Utrecht
A. J. v. d. Bergh, Utrecht
H. F. A. M. van Berkel, Leusden
Drs. L. Berk, de Bilt
K. van Berkel, Utrecht
Mej. Drs. T. M. Berlage, Rotterdam
Mr. A. M. G. Bernard, Utrecht
Drs. A. Bertoen, Bilthoven
Mej. J. A. Bertoen, Utrecht
Mevr. E. M. Besier-Sloet van Marxveld,
Utrecht
J. W. in de Betouw, Utrecht
J. Bettman, zenuwarts, Hilversum
A. A. Beukema, Utrecht
H. P. D. Beulens, Hilversum

Dr. H. M. Beumer, Utrecht
H. J. E. van Beuningen, Langbroek
Mevr. M. T. C. van Beurden-Moerer, Utrecht
B. C. van Beusekom, Den Haag
W. van Beusekom, Utrecht
Dr. F. H. L. Beyaert, Utrecht
Mej. L. Beyaert, Utrecht
Mej. L. Beijers, Utrecht
F. van Beynum, Utrecht
Mej. P. C. Bezemer, Utrecht
D. Bezemer, Utrecht

Bibliotheken:
Arnhem; Bibliotheek
Amersfoort; Bibl. Kruisherenklooster
Amersfoort; Ver. Open. Bibliotheek
Amsterdam; Bibl. Vrije Universiteit
de Bilt; Openb. Bibliotheek
de Bilt/Bilthoven; Openb. Biblotheek
Deventer; Atheneum Bibliotheek
Den Haag:
Kon. Biblioth., Afd. Aanwinsten
Kon. Biblioth., Depôt Nederlandse Publicaties
Openb. Bibliotheek
Jutphaas; Openb. Bibliotheek
Leiden; Bibl. Mij der Ned. Letterkunde
de Meern; Openb. Bibliotheek
Soest; Openb. Bibliotheek
IJsselstein; Openb. Bibliotheek
Het Goede Boek
Utrecht; Bibl. Rijksuniversiteit
Utrecht; *Stichting Openb. Bibliotheken:*
Openb. Bibl. Postbus 80
Openb. Bibl. (v/h Nieuwe Gracht), Postbus 80
Openb. Bibl. fil. 't Goylaan 90
Openb. Bibl. fil. Smaragdplein 252
Openb. Bibl. fil. Bernadottelaan 3
Openb. Bibl. fil. Kanaalstraat 199a
Openb. Bibl. fil. M. v. Hongarijedr. 164
Openb. Bibl. fil. Vader Rijndreef 84
Openb. Bibl. fil. Park Oog inAl 1a
Openb. Bibl. fil. Ingenhouszstraat 8
Openb. Bibl. fil. Burg. Norbruisl.1
Openb. Bibl. fil. A'damsestraatweg 540
Veenendaal; Openbare Bibliotheek
Vleuten; Openb. Bibliotheek
Woudenberg; Openb. Bibliotheek
Wijk bij Duurstede; Openb. Bibliotheek
Biegelaar en Jansen, Graf. Kunstinr. Utrecht
Mr. K. S. Bieger, Bilthoven
J. H. A. Biekart, Utrecht
C. L. Bilars, Utrecht
Mevr. D. Biro-Das, Utrecht
Mr. J. van Binsbergen, Bilthoven
Mevr. J. F. Bisschop, Utrecht
W. M. Bitter, Utrecht
A. Blankert, Den Haag
W. R. Blankert, Utrecht
Mevr. Drs. B. E. P. Bleecker-Eeuwens, de Bilt
Ir. W. P. van den Blink, Utrecht
H. Bloebaum, Utrecht
Mr. E. Bloembergen, Bilthoven
A. H. Bloemsma, Haaften
Mr. P. A. Blok, Nieuwegein
Dr. D. P. Blok, Amsterdam
Mr. A. Blom, Utrecht
D. Blom, Utrecht
H. Bobbink-de Wilde, Soest
Ir. R. J. Boddé, Zeist
W. Boddé, Utrecht
Drs. A. van Boecop, Utrecht
J. H. Boele, Utrecht
Chris Boer, Utrecht
J. G. de Boer, Bosch en Duin
M. Boerdam, Gramsbergen
J. Boerdam, Utrecht
J. Ch. Barones van Boetzelaer, Zeist
R. W. C. Baron van Boetzelaer, Laren NH
P. H. Bogaard, de Meern
L. D. Bogerd, Utrecht
F. Bogers, Utrecht
K. van Boggelen, Utrecht
Mr. J. P. Bol, Bosch en Duin
N. E. Bol, Arnhem
Mevr. J. M. Bolkenstein-Kraft, Utrecht
Drs. J. B. J. Bollerman, Rotterdam
J. H. Bomer, Utrecht
Bond Heemschut, Amsterdam
Mevr. L. J. Bongaardt-Rietdijk, Maarn
Mevr. G. de Bont, Utrecht
E. P. Boode, Utrecht
Apotheek Boogaerd, Utrecht
Mevr. H. Boogman-Wesselo, Utrecht
Ir. H. J. Boon, Utrecht
J. G. M. Boon, Lopik
Mevr. G. Boon-Vroegop, Utrecht
Dr. W. J. de Boone, Amersfoort
M. M. S. Boot, Utrecht
Mevr. Drs. E. P. de Booy, Bilthoven
H. D. Borgers, Oostburg
A. Borgstein, Utrecht
C. J. Boerleffs, Utrecht
P. H. Borra, Utrecht
Mevr. V. Borrias-van Tongeren, Utrecht
W. H. Borst, Apeldoorn
Mevr. G. J. Borst-de Breuk, Apeldoorn
Chris Bos, Utrecht

Mr. W. S. Bos, Driebergen
Mej. Ir. A. E. M. Bosch, Den Haag
J. F. H. Bosch, Bilthoven
Mevr. E. Bosch-v. d. Kolk, Amersfoort
Jhr. Mr. L. H. N. F. M. v. Bosch Ridder van Rosenthal, Rhenen
Ir. G. Boschloo, Utrecht
Mej. L. W Bosman, IJsselstein
D. D. Bosscher, de Bilt
P. C. Bosselaar Sr., Utrecht
J. P. W. Bostelaar, Utrecht
D. G. Boswijk, Utrecht
Els de Bouter, Groenekan
Dr. D. P. R. A. Bouvy, Bussum
A. J. Braak, Utrecht
A. J. Braak, Driebergen
Mej. Drs. J. Braam, Ommen
M. Braam, Utrecht
J. Braat, Utrecht
Mr. Ph. M. de Brabander, Utrecht
C. van den Braber, Utrecht
F. S. L. Bracht, Utrecht
Mevr. G. Brands, Hoensbroek (L)
Mevr. J. Brandt-v. d. Veer, Utrecht
J. D. Branger, Bilthoven
Mr. A. J. Bransen, Utrecht
Dr. A. H. Bredero, Dongen
Bredero's Bouwbedrijven, Utrecht
Mr. J. J. Bredius, Aerdenhout
Drs. P. den Breejen, Utrecht
J. P. Briedé, Maarn
Ir. P. H. N. Briët, Hilversum
A. v. d. Brink, Bilthoven
G. Brinkhuis, Utrecht
J. A. Brinkhuis, Zeist
Mevr. A. G. M. den Broeder, Utrecht
H. J. Broekman, Utrecht
J. M. Broekman, Utrecht
Mevr. H. Brom-Fisher, Utrecht
J. Broos, Nieuwegein
M. G. Brouwer, Utrecht
P. Brouwer, Utrecht
Mej. H. Brouwer Nijhoff, Utrecht
Dr. G. de Bruin, Utrecht
Mr. M. G. de Bruin, Zeist
Mevr. L. H. de Bruin-Tapperman, Utrecht
G. J. R. Bruinsma, Utrecht
J. Bruinsveld, Bilthoven
Prof. Dr. V. Brümmer, Bilthoven
B. de Bruijn, Schoonhoven
Mevr. W. G. de Bruyn-Wachter, Utrecht
W. K. de Bruijn, Utrecht
P. W. Buisman, Utrecht
A. Buitenhuis, Utrecht
Mevr. J. C. Buitenweg-Mourits, de Meern
Mevr. A. W. v. d. Bunt, Wageningen
Dr. A. P. J. van der Burg, Rijswijk
J. H. van der Burg jr., Utrecht
Burgem. en Wethouders Gemeente Utrecht
B. Burger, Utrecht
Ir. H. Burger, Utrecht
Mevr. E. Busink-Scharis, Jutphaas
Mevr. B. E. Buys-de Geus, Doorn
E. Buysman, Utrecht
Dr. M. P. van Buijtenen, Utrecht
Mej. Dr. E. A. C. Buyze, Utrecht
T. T. M. H. Bijleveld, Rhenen
H. Bijlma, Utrecht

Drs. G. J. van Campen, Malden (Gld)
Mr. J. W. C. van Campen, Utrecht
Mevr. W. S. Capetti-Veenendaal, Maarn
Mr. J. Caro, Bilthoven
Ir. E. D. Cartier van Dissel, Laren
C. J. Casteleijn, Utrecht
C. L. ten Cate, Utrecht
Centraal Museum, Utrecht
Mr. F. J. M. Cerutti, Heythuysen (L)
J. F. Choufoer, Utrecht
Mevr. Dr. J. G. van Cittert-Eymers, Utrecht
J. Clay, Culemborg
J. van Cleef, Utrecht
Mevr. J. A. de Cock-Borren, Utrecht
Mevr. J. M. Colenbrander-Donkers, Utrecht
H. J. A. Collette, Utrecht
Commanderije de Kloosterhoeve, Harmelen
Commissie Modernisering Leerplan Geschiedenis, Bloemendaal
A. G. Cool, IJsselstein
D. J. de Coole van Stroe, Zeist
Mej. A. C. Coolsma, Utrecht
C. J. Cornet, Utrecht
C. T. van Craaikamp, Utrecht
W. F. Cramer, Utrecht
Crediet- en Effectenbank, Utrecht
O. J. Crommelin, Utrecht
Ir. J. L. A. Cuperus, Huis ter Heide

P. van Daal, Tilburg
G. A. den Daas, Utrecht
Dr. G. J. W van Dam, Zeist
Ir. H. Dam, Utrecht
Mej. C. J. Dambrink, Utrecht
Mr. P. H. Damsté, Utrecht
J. Das, Bilthoven
F. D. I..Deana, Utrecht
A. Dekker, Jutphaas, (Nieuwegein)
A. M. M. Dekker, Utrecht

P. R. Dekker, Utrecht
Drs. W. H. J. Dekker, Utrecht
E. J. Demoed, Amersfoort
Mr. W. H. J. Derks, Bosch en Duin
A. A. D. Derksen, Groenekan
Mej. J. Desplanque, Utrecht
Detam, Utrecht
C. A. van Deventer, Utrecht
Mej. C. M. van Deventer, Drachten
Dienst v. Openbare Werken, Utrecht
C. v. Dieren v. Karstbergen, Utrecht
G. H. van Diest, Nuenen
H. W. van Diest, Utrecht
C. N. Dieters, Utrecht
Drs. H. J. D. Ditters, Utrecht
Directeur Repertoire d'Art et d'Archéologie, Parijs
Mevr. S. Doeksen-Ringeling, Maarn
Mr. F. Doelman, Utrecht
Jkvr. R. v. d. Does de Willebois, Utrecht
G. C. van Doesburg, Utrecht
M. H. H. Doesburg, IJsselstein
Mevr. A. A. ten Doesschate-Ameling, Zeist
H. van Dokkum, Utrecht
Mevr. C. H. Donker-van Ollefen, Bussum
Y. M. Donkersloot-de Vrij, Odijk
P. Dons, de Bilt
C. H. van Donselaar, de Bilt
W. H. Doorman, Zandvoort
A. G. M. van Doorn, Utrecht
G. C. van Dorpe, Zeist
M. Dorrestein, Utrecht
T. Dorrestein, Utrecht
D. S. van Dorsser Keus, Utrecht
J. A. Dortmond, Bilthoven
Mr. F. A. Doude van Troostwijk, Bussum
J. Draak, Utrecht
J. E. C. Drabbe, Utrecht
J. G. Drewes, Utrecht
F. L. Driessen, Utrecht
J. v. d. Drift, Utrecht
Mej. C. Drok, Utrecht
B. Droste, Utrecht
Drukkerij Van Rossum, Utrecht
Drukkerij De Boer-Cuperus, Utrecht
J. A. Dubois, Utrecht
Mr. M. N. G. Dukes, Breukelen
Mevr. M. G. B. Duitemeyer-Meffort, Utrecht
Mevr. M. W. Dur-Lotter, Utrecht
Zr. E. M. F. van Duren, Utrecht
Mevr. E. P. Duvekot-de Lint, Doorn
Prof. J. A. C. Duyzings, Badhoeverdorp
C. van Dijk, Utrecht
Mej. J. J. van Dijk, Utrecht
P. van Dijk, Nieuwenhoorn (post Hellevoetsluis)
Th. van Dijk, Utrecht
Mej. M. J. A. van Dijk van Altena, Wijk bij Duurstede
Mevr. T. van Dijk-Doornebal, de Meern
Mevr. van Dijk-de Vroede, Noordwijk
Mr. G. H. C. van Dijken, Utrecht
Prof. Dr. J. H. Dijkhuis, Utrecht
Mr. L. A. Dijkman, Utrecht
S. Dijkstra, Utrecht

F. H. Ebell, Utrecht
Drs. H. van Eck, Giessendam
Mr. W. Th. D. A. van Eck, Voorburg
W. A. van Ede, Veenendaal
Mevr. G. J. Eekhoff-Blits, Utrecht
G. J. Eggink, Utrecht
Mevr. G. J. Ehrenfeld-ten Bosch, Utrecht
Mej. G. W. Ekeris, Utrecht
Dr. P. F. Elbers, Tuil
A. Elderson, Utrecht
J. Elsenaar, Utrecht
Mej. N. Elsenaar, Utrecht
H. F. van Elk, Utrecht
Fa. G. v. d. Elst, Scherpenzeel
Mr. P. v. d. Elst, Utrecht
J. D. A. van Embden, Utrecht
Mr. P. J. Emmelot, Utrecht
P. W. Emmelot, Utrecht
G. H. van Empel, Utrecht
H. Endlich, Haarlem
Ds. C. M. van Endt, Utrecht
Prof. Dr. P. M. van Endt, de Bilt
Mr. H. W. Engelbrecht, Utrecht
L. B. Engelen, Utrecht
A. J. Engelsman, Utrecht
G. C. den Engelsman, Nieuwegein
A. Enklaar, Utrecht
Ir. F. E. D. Enschedé, den Haag
Mej. M. A. H. van Es, den Haag
Mevr. N. van Es-Floor, Utrecht
Mr. Dr. H. J. Ewoudt Vermeulen, Utrecht
Mevr. Chr. van Eyseren-Broer, Utrecht
G. J. Th. Eyzenbach, Utrecht

B. Faasse, Utrecht
F. P. R. Falet, Culemborg
Mevr. F. van der Feen de Lille-Voet van Formizeele, Utrecht
Mevr. N. C. ten Feld-Kercher, Utrecht
J. Felderhof, den Haag
Mevr. W. J. Feikema-Bout, Utrecht
H. Ferwerda, Maarn
A. P. M. Festen, Utrecht
Mevr. M. M. Feije, Utrecht
Mevr. A. Figee-Alta, Zeist

I. A. S. Fischer, Amerongen
Mr. A. P. J. Fortuin, Utrecht
Mej. M. J. Francken, Huizen
Drs. F. P. M. Francissen, Maarn
Mr. A. M. Fransen, Harmelen
Prof. Dr. M. Freudenthal, Utrecht
J. Frowijn, Utrecht
K. A. Frowijn, Culemborg
Mej. J. Fukkink, Utrecht

Mevr. S. v. d. Gaast-Bakker Schut, Utrecht
Mevr. A. H. L. Gadella-Hornix, Utrecht
Mevr. E. van Galen, Utrecht
Mr. J. van Galen Last, Doorn
P. van Geelen, Utrecht
Jhr. Mr. L. E. de Geer van Oudegein, Jutphaas
Mgr. Dr. J. Geerdinck, Utrecht
Mej. F. Geerlofs, Utrecht
Prof. Dr. J. G. van Gelder, Utrecht
Gemeente Kockengen
Gemeente Montfoort
Gemeente Mijdrecht
Gemeente Utrecht
Gemeente Veenendaal
Gemeente Wijk bij Duurstede
Gemeente Politie, Utrecht
GEVU, Utrecht
Genealogie, Centraal Bureau van, den Haag
Genealogical Society, Salt Lake City
A. van Gent, Bergschenhoek
H. Geraerts, Utrecht
E. M. G. Gerards, Montfoort
Mevr. E. S. v. Geuns-Ingen Housz, Utrecht
Sjoerd van Geuns, Utrecht
L. W. H. de Geus, Linschoten
Mevr. A. de Geus-Schuurman, Utrecht
Mevr. M. A. C. de Geus-Viëtor, Bilthoven
W. Th. Geveke, de Bilt
Ds. B. van Ginkel, Utrecht
J. Godschalk, R'dam-Ommoord
S. A. Goedegebuure, Utrecht
M. Goedhart, Utrecht
J. C. B. Goemans, Zeist
Dr. A. B. van Gool, Utrecht
J. van Goors, Bilthoven
Mej. Dr. M. K. E. Gottschalk, Amsterdam
Dr. D. A. de Graaf, Goes
R. G. J. Graadt van Roggen, Soest
M. J. de Graaff, Utrecht
A. Graafhuis, Utrecht
E. Graafstal Paasche, Vleuten
Mej. W. W. H. Graner, Utrecht
N.V. Schildersbedr. Ph. J. Greep, Utrecht
Ph. J. Greep, Bilthoven
Directeur St. Gregoriushuis, Utrecht
Mej. H. C. Gremmée, Utrecht
H. W. Gresnigt, Utrecht
N. A. J. Gresnigt, Bilthoven
A. Greve, Utrecht
Jac. L. Griep, Utrecht
H. A. v. d. Grind, Houten
L. M. J. A. v. d. Grinten, Utrecht
F. A. Groen, Doorn
Mr. W. Ch. Groen, Utrecht
J. H. Groenen, Utrecht
Ans Groener, Utrecht
Mej. D. Groeneveld, Utrecht
G. Groeneveld, Utrecht
H. P. Groeneveld, Wijk bij Duurstede
J. Groeneveld, Utrecht
Mevr. J. Groeneweg-Papavoine, Amsterdam
G. J. van Groningen, Utrecht
A. de Groot, Utrecht
Mr. A. W. J. de Groot, Utrecht
Ir. C. de Groot, Utrecht
C. P. de Groot, Utrecht
G. de Groot, Maastricht
Mej. P. de Groot, Utrecht
Mevr. T. C. G. de Groot-Haanschoten, Hilversum
W. J. v. d. Grootheveen, Hoogland
Dr. D. Grosheide, Utrecht
Th. C. Gruter, Holl. Rading
C. D. Grijns, Utrecht
C. P. Gülcher, Maartensdijk
H. L. Gumbert, Utrecht
Th. H. v. d. Gun, Aduard
J. M. Gunneman, Utrecht

Th. Haakma Wagenaar, Utrecht
G. C. de Haan, Doorn
G. v. d. Haar, Utrecht
J. van der Haar, Utrecht
P. A. Haars, Utrecht
Mevr. E. S. de Haas-Tuymelaar, Utrecht
A. Haazevoet, Utrecht
R. W. Haentjes Dekker, Utrecht
H. G. de Haer-v. d. Heuvel, Utrecht
Prof. Dr. C. B. van Haeringen, Utrecht
Mej. M. Hageman, Utrecht
H. F. van Hallem, Utrecht
A. J. Hallebeek, Driebergen
Mevr. C. L. R. Hallewas-Falger, de Bilt
J. N. Halverhout, Utrecht
Mevr. H. W. E. Hamel-Visser, Utrecht

L. Hamerslag, IJsselstein
Mej. A. M. Hana, Utrecht
Mej. M. Hardebol, de Bilt
H. W. van Hardeveld, Utrecht
Drs. J. Harms, Maartensdijk
M. P. H. Harmsen, Linschoten
B. van Harn, Utrecht
K. L. M. Harsveld, Utrecht
P. D. 't Hart, de Meern
Mej. N. Harte, Bilthoven
T. Harteveld, Utrecht
J. R. den Hartog, Utrecht
J. C. van Hasselt, Breukeleveen
W. A. M. Harzing, Driebergen
Mr. G. P. Hauer, Utrecht
Mevr. A. E. Haverkamp-van Temmen, Malaga, Spanje
Mevr. Joh. H. Haverkorn v. Rysewijk-Wackie Eysten, Utrecht
Th. van Hazel, Amsterdam-Oost
J. L. Heeg, Utrecht
C. van Hees, Utrecht
Drs. P. van Hees, Utrecht
Mej. Mr. J. Hefting, Utrecht
W. J. Hefting, Utrecht
G. Heilema, Utrecht
A. Heins, Utrecht
B. J. Hekket, Hengelo
J. Helder, Zeist
J. M. Hellenberg Hubar, Utrecht
L. Hempelman, Utrecht
Mevr. M. L. C. Hendrickx-v. d. Avert, Amersfoort
A. P. J. Hendriks, Utrecht
Pastoor W. A. Hendriks, Warga
Drs. J. J. S. van Hengel-Tendeloo, Utrecht
Mevr. A. J. M. Heniger Koenheim Vianen
H. Henrotte, Utrecht
N. Hermans, Utrecht
H. Herni, Nunspeet
E. den Hertog, Utrecht
Prof. Dr. M. W. Heslinga, Bilthoven
W. Hessel, Utrecht
S. S. Hesselink, Houten
S. Hesselink, Utrecht
J. G. van Hessen, de Bilt
Mej. W. Hessing, Utrecht
E. Heupers, Soest
H. van Heuven, Utrecht
Mevr. M. W. Heyenger-Klomp, Amersfoort
Th. F. de Heijer, Hilversum
P. Heijmerink, Utrecht
Aannemingsbedr. Heijmerink, Utrecht
P. M. Heijmink Liesert, Schalkwijk
Ir. G. J. T. Heyning, Doorn
P. van Heyningen, Utrecht
Dr. H. Heyster, Utrecht
A. J. Hilbers, Utrecht
C. Hilhorst, Utrecht
J. G. Hilhorst, Soest
Dr. J. W. Hingst, Zeist
J. Th. M. van Hintum, Utrecht
B. J. Hipke, den Haag
Historische Ver. „Oud Renswoude", Renswoude
Mevr. M. E. Hoejenbos-van Kalken, Utrecht
C. J. v. d. Hoek, Leersum
Drs. T. J. Hoekstra, Bennekom
Mevr. A. J. J. 't Hoen-Elsendoorn, Utrecht
Mevr. G. A. Hoeneveld-Röhner, R'dam
Mej. A. Hoestra, Utrecht
Mevr. E. M. Hoestra-Buitenweg, Doorn
Mej. Drs. M. B. van der Hoeven, Zeist
J. C. van Hoffen, Groenekan
F. M. A. Hofhuis, Utrecht
H. Hofsté, Utrecht
Mej. C. J. Hofstee, Utrecht
J. Hogendoorn, Utrecht
A. Hogeweg, Utrecht
H. Hol jr., Utrecht
J. G. Hol, Utrecht
Mr. H. Hollestelle, Utrecht
Ben Holtkamp, Culemborg
Mevr. N. Holtkamp-Vellinga, Utrecht
Dr. A. H. Holtz, de Bilt
Jhr. F. F. Hooft Graafland, Utrecht
Mr. Th. A. Hoog, Bilthoven
C. Hoogendoorn, Utrecht
Mej. M. Hoogendoorn, Utrecht
Mr. H. L. L. van Hoogenhuyze, Zeist
J. Hoogenraad, Bilthoven
Drs. W. H. v. h. Hoogerhuijs, Utrecht
Ir. T. van Hoogevest, Amersfoort
A. H. R. Hoogezand, Breukelen
Fa. J. R. Hoogezand, Utrecht
R. A. Hoogland, Bilthoven
Dr. G. A. Hoogland, Arnhem
H. J. Hoogland, Zeist
Mevr. J. J. C. v. Hoorn-Groneman Utrecht
Mevr. S. Hooykaas-v. d. Berg, Bilthoven
Th. Hopman, Nieuwkuyk
Mevr. L. A. M. A. Hopman-van Weelderen, Utrecht
Mej. J. E. v. d. Horst, Utrecht
Ad. Hosman, Utrecht
Mej. Th. M. Hougée, Utrecht

J. W. v. d. Hout, Utrecht
Mej. K. E. v. d. Hout, Utrecht
Th. H. A. v. d. Hout, Jutphaas (Gem. Oudegein)
D. van Houten, Huizen
Mej. Dr. M. E. Houtzager, Utrecht
Dr. J. Hovy, Amersfoort
Prof. Dr. W. F. N. Hugenholz, Bilthove
C. J. Huging, Vlijmen
D. van den Hul, Utrecht
M. C. van 't Hullenaar, Utrecht
Dr. A. van Hulzen, Utrecht
E. M. Hupkes v. d. Elst, Amersfoort
J. v. d. Hurk, Utrecht
J. C. v. d. Hurk, Utrecht
Mevr. C. A. v. d. Hurk-v. d. Bovenkamp, Driebergen
U. F. Hylkema, Utrecht

Mevr. L. Icke Weber, Utrecht
W. A. van Impelen, Utrecht
Ir. A. M. van Ingen, Jutphaas
Intern. Instituut voor Landaanwinning Cultuurtechniek, Wageningen
Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis, Utrecht
Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam
Instituut voor Rechtsgeschiedenis, Utrecht
Mevr. C. M. d'Isendoorn-Baartmans, Utrecht
Mevr. M. van Iterson-van Soeren, Zeist
Mr. D. H. C. Ittman, Utrecht

Prof. Mr. E. H. 's Jacob, Groningen
T. de Jager, Utrecht
J. Jalvingh, Utrecht
H. Janmaat, Vinkeveen
D. Jans, Utrecht
C. Jansen, Warnsveld
Eveline M. Jansen, Utrecht
G. H. Jansen, Utrecht
Prof. Dr. Jac. Jansen, Utrecht
Dr. Jac. Jansen jr., Utrecht
J. B. L. Jansen, Utrecht
Louis H. Jansen, Woudenberg
Mej. S. K. Jansen, Utrecht
Mevr. A. M. Jansen-Straatman, Utrecht
Mevr. B. Jansen-Hessing, Utrecht
Mevr. S. Jansma-Dwars, Utrecht
H. L. Janssen, Utrecht
J. C. Janssen, Nieuwegein
Drs. J. W. Janssen, Lage Vuursche
Mevr. A. M. Jaring-Fresen, Doorn
A. H. Jas, Utrecht
Mevr. J. H. Jekel-Damen, Utrecht
Mevr. W. Jobse, Utrecht
J. B. Jonasse, Eefde (Gld)
Mej. A. de Jong, Vianen
H. de Jong, Utrecht
J. de Jong, Utrecht
P. de Jong, Utrecht
Mevr. M. J. de Jong-Suurmond, Utrecht
Mevr. J. C. Jongbloed-Gerritsen, Utrecht
J. Jongenelen, Utrecht
W. Jongerius, Utrecht
Mr. H. A. de Jongh, Utrecht
Dr. J. Jongh, Maarn
Mevr. F. de Jong Swemer-Hettema, Utrecht
Prof. Dr. A. G. Jongkees, Annen gem. Anloo
Mevr. Dr. M. F. Jongkees-Vos, Utrecht
Zr. A. M. Jongma, Utrecht
Ir. G. J. Jonker, Utrecht
Mevr. A. M. E. Jonker-Verhoef, Utrecht
Ir. H. G. Joosten, Gorinchem
Mevr. A. C. Jordan-Breukink, Zeist
J. Th. R. Jorna, Utrecht
Ir. J. P. Josephus Jitta, den Haag
Jan Juffermans, Utrecht
W. H. F. Jurgens, Doorn
Mevr. M. Jurling-van Wijland, Nijkerk
Fa. H. J. Jurriëns, Utrecht

H. J. P. G. Kaajan, Utrecht
W. F. Kaldenberg, Amersfoort
Drs. C. van Kalveen, Amersfoort
Mej. N. F. Kamerbeek, Utrecht
Mevr. A. A. S. Kamerling-van Haersma Buma, Doorn
Mevr. H. E. Kamerling-Lintner, Hilversum
H. A. Kamper, Utrecht
Mr. Dr. N. J. C. M. Kappeyne v. d. Coppello, Loenen a. d. Vecht
Dr. H. A. C. Kamphuysen, Utrecht
C. Karres, Utrecht
Kath. Scholengemeenschap voor meisjes, Utrecht
H. F. Keetell, Amersfoort
A. J. Keizer, 't Harde
Th. Kelder, Utrecht
A. P. F. M. Kemme, IJsselstein
M. S. F. Kemp, Ried
Prof. Dr. G. Th. Kempe, Utrecht
A. J. van Kempen, Bunnik
H. F. Kemper, Utrecht
R. M. Kemperink, Amersfoort
Th. E. Kempers, Utrecht
Prof. Dr. G. J. M. v. d. Kerk, Utrecht
H. H. W. Kernkamp, Utrecht
Prof. Dr. J. H. Kernkamp, Bilthoven

J. Kerskes, Utrecht
J. Kervezee, Utrecht
P. van Kesteren, Utrecht
Dr. F. Ketner, Utrecht
Mevr. C. H. Ketner-Bol, Utrecht
H. Kettlitz-Schmitz, Utrecht
Mr. G. Keunig, Amsterdam
Ir. J. S. Keyser, Bilthoven
B. Kieboom, Utrecht
Mevr. Mr. D. Kieboom-Jansen, Pijnacker
Drs. C. J. Kievit, Poortugaal
A. F. E. Kipp, Utrecht
J. B. A. Kipp, Amsterdam
Dr. P. J. Kipp, Utrecht
F. Kist, Utrecht
H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp, Doorn
A. A. Klarenbeek, Utrecht
J. N. v. d. Klashorst, Utrecht
P. J. Kleinwee, Utrecht
Mevr. F. Klop-Veenstra, Utrecht
Ds. W. Tj. Klumper, Utrecht
Dpl. Ing. P. Kluyver, Groenekan
Mej. M. v. d. Knoop, Utrecht
J. van der Knijf, Utrecht
H. M. J. Koch, IJsselstein
Mr. J. A. M. Koch, Utrecht
P. F. C. Koch, Utrecht
J. G. Kocken, Asperen
W. C. A. Kocken, Utrecht
G. Koefoed, Utrecht
J. Koehorst, Utrecht
Mej. Mr. E. Koek, Utrecht
Mevr. J. H. F. Koelman, Utrecht
Mej. J. W. Koenderink, Utrecht
H. J. Koeneman, Utrecht
J. de Kogel, Katwijk aan Zee
Mgr. M. Kok, Utrecht
Th. C. L. Kok, Utrecht
Mevr. J. C. Kok-v. Macklenbergh, Utrecht
J. Kokje Jzn, Zeist
H. te Kolsté, Utrecht
Mej. E. A. Komproe, Utrecht
Mr. C. Koning, Bilthoven
Dr. W. G. Kooistra, Utrecht
R. L. Koolstra, Utrecht
R. O. Koop, Harmelen
J. H. Koopman, Utrecht
Mej. S. Koopman, Zeist
Mej. V. Koopman, Utrecht
Mevr. L. J. Koot-van Deventer, Utrecht
A. H. van Kooten Niekerk, Zeist
G. Koppert, Utrecht
F. G. Koren, Utrecht
G. Koren, Utrecht
C. A. W. Korenhof, Utrecht
Mr. J. Korf, St. Johannesga
Mr. J. F. J. de Kort, Utrecht
J. Th. de Korte jr., Houten
Mevr. Mr. B. Kortenhoff-Nepperus, Utrecht
Mej. A. H. Korteweg, Utrecht
M. C. Korteweg, Utrecht
Mr. A. P. Korthals Altes, Markelo
Drs. W. Kotte, Vianen
J. W. Kraal, Driebergen
Mej. F. P. Kramer, Utrecht
Mevr. Drs. A. C. Kranenburg-Vos, Vaassen
D. A. J. Kroes, Utrecht
Mr. A. J. Kronenberg, Utrecht
R. Krooshof, Utrecht
Mej. Drs. F. H. M. Kruimel, Leiden
J. H. Kruit, Bilthoven
G. Krijgsman, Utrecht
R. v. d. Kuijlen, Breukelen
William Kuik, Utrecht
G. v. d. Kuilen, Breukelen
J. Kuipers, Soest
Prof. Mr. A. J. M. Kunst, Utrecht
J. Küppers, Utrecht
I. C. van Kuyk, Utrecht
Mej. H. W. Kuyvenhoven, Utrecht
Dr. P. H. Kylstra, Utrecht

J. C. van der Laan, Maarn
Mevr. A. M. H. van Laar-Casander, Utrecht
R. Ladrak, Utrecht
L. P. Lagendijk, Utrecht
Jan J. Lahmeyer, Utrecht
J. van Lambalgen, Woudenberg
J. Laméris, Zeist
Mevr. C. Laméris-de Vries, Bilthoven
Dr. N. Lamme, Utrecht
N.V. Landbouwbank, Utrecht
A. L. Landeweer, Utrecht
J. Landré, den Dolder
J. Langebeeke, Utrecht
L. P. Langendijk, Utrecht
J. Langeveld, Utrecht
H. de Lanoy Meyer, Driebergen
H. P. Lansberg, Bilthoven
R. Lebbink, Utrecht
Chr. Leeflang, Utrecht
Mevr. Mr. E. C. M. Leemans-Prins, Arnhem
G. C. van Leersum, Utrecht
A.H. van Leeuwen, Utrecht
E. H. van Leeuwen, Utrecht
Mevr. Cath. M. van Leeuwen-Hamers, Amerongen
J. J. H. van Leeuwen, Utrecht
M. J. S. van Leeuwen, Utrecht

P. D. van Leeuwen, Utrecht
Drs. Th. J. A. van Leeuwen, Utrecht
H. L. Th. Leeuwenberg, Vianen
A. C. van Leeuwenhoek, de Bilt
Mevr. B. Leker-van Boggelen, Utrecht
J. W. Lemaier, Utrecht
Drs. W. H. Lenselink, Amersfoort
Mevr. P. Lenselink-Willemsen, Utrecht
P. S. Lettinck, Utrecht
Mevr. D. Leyenaar-Bol, Doorn
Drs. J. H. Lichtenbelt, Utrecht
Mej. D. van Lier, Utrecht
W. van Lieshout, Utrecht
Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, Maastricht
Prof. Dr. J. M. van der Linde, Zeist
Prof. Dr. S. van der Linde, Utrecht
A. van der Linden, Utrecht
H. van der Linden, Oegstgeest
R. v. d. Linden, Maarssen
Mevr. J. v. d. Linden-van Baren, de Bilt
J. J. Linnenbank, de Meern
C. van Lint, Utrecht
A. J. Lisman, Thonon les Bains, Frankrijk
Ir. A. J. M. Lisman, Zeist
A. J. A. M. Lisman, Groenekan
J. C. Lissenberg, Zaltbommel
Dr. H. Loeb, Laren (Z.H.)
C. P. van Londen, Utrecht
H. J. van Loon, Utrecht
Mr. A. Looten, Utrecht
K. G. Lorier, Utrecht
P. A. Lourens, Utrecht
H. L. B. Lubbers, Utrecht
H. v. d. Lugt, Utrecht
Mr. F. B. Lunsingh Scheurleer, Utrecht
P. J. E. Luykx, Utrecht
Mr. O. van Luyn, Utrecht
P. van Luyn, Maartensdijk
Mr. C. Th. E. Graaf van Lynden van Sandenburg, Neerlangbroek

R. C. J. van Maanen, Leiden
Mevr. E. van Maarseveen, Utrecht
J. A. J. van Maarseveen, Utrecht
C. A. van der Made, Bilthoven
Ir. H. van der Made, Utrecht
Mevr. L. W. L. van Malsen-Eissens, Utrecht
J. C. de Man, Utrecht
A. M. Manten, Utrecht
K. Marang, Utrecht
Ir. A. Maris, Groenekan
Mej. Dr. A. J. Maris, Arnhem
G. v. d. Mark, de Bilt
Mr. J. A. Markus, Alkmaar
Jhr. P. H. A. Martini Buys, Rotterdam
Mevr. M. J. Maters-Ponten, Utrecht
Drs. A. H. H. M. Mathijsen, Bilthoven
A. F. van Maurik, Odijk
J. v. d. Meer, Bunschoten
Mej. J. G. v. d. Meer, Utrecht
P. v. d. Meer, Utrecht
Mevr. J. v. d. Meer-Hendriks, Rotterdam
J. A. P. Meere, Utrecht
J. van Meerten, Utrecht
Ir. G. L. Meesters, Utrecht
L. J. Meiresonne, Utrecht
Drs. L. S. Meihuizen, Haren
A. W. Mellema, Rotterdam
Mevr. H. C. N. Mengelberg, Utrecht
A. C. v. d. Mersch, Baarn
Ir. H. F. Mertens, Breukelen
Drs. A. P. Messer, Maarssen
J. Methorst, Utrecht
Mej. J. N. v. d. Meulen, Bilthoven
F. Meulenbelt, Utrecht
J. C. Meulenbelt, Utrecht
C. v. d. Meijden, de Bilt
Mr. F. H. von Meijenfeldt, Baarn
J. W. H. Meyer, de Bilt
A. K. de Meyer, Utrecht
J. A. L. de Meijere, Utrecht
J. D. Meyers, Utrecht
W. Meynen, Utrecht
E. G. Middag, Hilversum
Prof. Dr. H. T. J. Miedema, de Bilt
H. J. M. A. Mieras, Utrecht
G. Mik, Utrecht
Drs. J. T. Minderaa, Utrecht
J. Th. T. Modderman, Renkum
H. H. Moers jr., Utrecht
Mr. D. Moojen, Zeist
M. R. van der Molen, Zeist
J. J. M. Molenbeek, Oudewater
Mej. H. Moll, Utrecht
Mr. H. J. Moltmaker, Utrecht
Mevr. C. G. E. Mommersteeg-Harbord, Amsteradm
Prof. Mr. A. J. Mondria, Utrecht
Mr. G. F. Monnereau, Utrecht
W. P. Mönnich, de Bilt
Mej. C. E. Moorrees, Rhenen
Tom van Mourik, Dordrecht
Ir. J. M. de Muinck Keizer, Bilthoven
W. F. Mulckhuyse, Lange Ruige Weide
Mr. A. A. Mulder, Utrecht
C. F. Mulder, Utrecht
J. C. Mulder, Utrecht
Hotze Mulder, Utrecht
Mevr. B. Mulder-de Vries, Utrecht
G. L. Muller, Maartensdijk
W. Th. Munster, Bilthoven

C. M. H. Muyser, Utrecht
Drs. H. J. Mijer, Groningen

S. J. Nagtegaal, Breukelen
K. B. Nanning, Vleuten
Drs. Z. Narath, Bromma Zweden
G. M. E. Nauta, Utrecht
Nederlandse Bank, Utrecht
Ned. Historisch Instituut, Rome
Ned. Openlucht Museum, Arnhem
G. E. Nederhorst, Amsterdam
M. W. N. Neerincx, Amsterdam
Mevr. S. Neerincx-Esselink, Utrecht
Mej. A. H. M. van Nesselrooij, de Bilt
H. C. van Nesselrooij, Nijmegen
B. J. Nichting, Utrecht
J. P. Nichting, Utrecht
Dr. C. A. Nierstrasz, Bilthoven
Mej. C. P. Nieulanden, Utrecht
A. Nieuwenhoven jr., Utrecht
W. L. van Nieuwenhuijsen, Zeist
G. C. Nieuwenhuizen, Meerkerk (Z.H.)
Mr. J. J. Nieuwenhuyzen, Amsterdam
A. van Nimwegen, Utrecht
Mevr. E. M. van Nispen, Utrecht
Jhr. F. C. C. M. T. van Nispen tot Sevenaer, Bilthoven
Ds. J. Nooter, de Bilt
Dr. J. de Nooy, Utrecht
Martinus Nijhoff, den Haag
P. Nijhoff, Utrecht
R. Nijland, Bilthoven
Mevr. M. P. de Nijs-v. d. Meijden, Maurik

J. Offerhaus, Utrecht
Mevr. E. L. S. Offringa-Boom, Utrecht
A. P. Öfner, Bilthoven
W. H. L. Ogrinô, Utrecht
Mevr. J. v. Ogtrop-v. Erven Dorens, Utreccht
W. A. Okhuijsen, Utrecht
E. Oldenhof, Utrecht
Mr. T. Olthoff, Bilthoven
S. M. van Ommeren, Elst
G. W. Onderstal, Utrecht
J. van Oord, de Bilt
Th. H. van Oort, de Bilt
A. van Oosten, de Bilt
B. Oostenbruggen, Maarssen
D. Th. J. C. Oosterman, Utrecht
Chr. Oosterveen, Utrecht
H. Oostveen, Utrecht
W. G. van Oostveen, Rijswijk (Z.H.)
R. J. Ooyevaar, IJsselstein
J. G. B. Ording, Utrecht
Drs. J. M. S. Oremus, Sittard

Mevr. G. van Os, Utrecht
Dr. H. J. Oskam, Bilthoven
J. Oskam, Utrecht
Het Oude Ambacht, de Bilt
Mej. Dr. Joh. K. Oudendijk
Oudheidkundig Genootschap, Kon., Amsterdam
Oudheidkundig Genootschap Niftarlake, Baambrugge (U)
Oudheidkundige Vereniging Flehite, Amersfoort
Oudheidkundige Kring Die Goude, Gouda
W. H. Overbeek, Utrecht
Th. A. van Overbeek, Soest
Mevr. A. G. Overdiep-Dijkstra, Utrecht
Ir. G. A. Overdijkink, Bilthoven
A. van Overhagen, Naarden
Mevr. B. Overkleeft, de Meern
Mevr. W. L. A. Ozinga-Ozinga, Vianen

W. Paap, Lage Vuursche
J. Pama, Utrecht
Mevr. A. van Panhuys-Waller, Utrecht
Mej. J. M. Papavoine, Amersfoort
H. H. Paris, Laren
H. T. R. van Parreeren, Utrecht
A. Pastoors, Utrecht
Mej. J. Pater, Utrecht
J. C. Patist, Utrecht
W. Peddemors, Utrecht
H. Peer, Utrecht
Mr. G. G. Pekelharing, Hilversum
G. S. Pelt, Utrecht
M. A. Perdon, Breukelen
Prof. Mr. A. A. G. Peters, Utrecht
J. P. Peters-Schouten, Amerongen
W. A. G. Perks, Bilthoven
J. P. W. Philipsen, Zeist
Mevr. E. A. Pieper, Utrecht
H. J. Pieters, de Bilt
H. J. C. Pieters, Utrecht
Fa. H. J. C. Pieters en Zn., Utrecht
Mej. G. N. v. d. Plaat, Utrecht
Mevr. F. v. d. Plank-Evers, Utrecht
J. F. v. d. Plassche Visser, Utrecht
H. Ploeg, Utrecht
H. J. v. d. Ploeg, Utrecht
T. Ploeger, de Bilt
P. Plokker, Utrecht
N. Plomp, Zegveld
R. Plomp, Maarssen
H. J. Ploos van Amstel, Bilthoven
Prof. Dr. J. J. Poelhekke, Nijmegen
Van de Poll-Wolters-Quina Stichting, Zeist
Van de Poll Stichting, Zeist

Ir. W. A. M. Pompe, den Dolder
J. A. Ponsen, Utrecht
Frank Ponten, Utrecht
Mr. J. A. W. M. Ponten, Arnhem
Ir. J. H. Pontier, Utrecht
Dr. C. Poort, de Bilt
Mej. I. Poort, Bilthoven
J. W. A. Poortermans, Utrecht
Mevr. M. A. Poortman-Verkade, Utrecht
R. Pos, Maarssen
Mevr. A. Pos-van Cleef, Hilversum
Mevr. M. F. Post-Sjamaar, Utrecht
Mr. H. J. G. Postel, Utrecht
Mevr. S. Posthumus-Pieren, Utrecht
C. Pot, Utrecht
Tj. Pot, Utrecht
K. Potjewijd, Utrecht
Prof. Mr. W. F. Prins, Bilthoven
Mevr. Drs. M. A. Prins-Schimmel, Putten
Dr. F. J. A. Prop, Utrecht
Provinciaal Bestuur Prov. Utrecht
Provinciale Griffie, Utrecht
Provinciaal Utr. Genootschap v. Kunsten en Wetenschappen, Huis ter Heide
N.V. PEGUS, Utrecht
Mevr. W. H. Pruis-Lindner, Utrecht
J. van Putten, Utrecht
R. L. H. M. Pijls, Utrecht

Jkvr. M. Quarles van Ufford, Zeist

Drs. J. M. Raaijmakers, Utrecht
Mevr. G. Rabbie-Lambert, Utrecht
Rabobank; Centrale, Utrecht
I. E. Ragay, Utrecht
E. C. Rahms, Zeist
Mej. J. M. Th. E. Rahr, Utrecht
Jkvr. J. L. C. Ram, Bilthoven
A. van Ramshorst, Doorn
Mevr. G. Ramshorst, Driebergen
Jhr. Mr. C. J. A. de Ranitz, Driebergen
Ratax Touringcarbedrijf, Utrecht
Mr. A. Ravelli, Bilthoven
Mevr. R. Ravensloot-Heubers, Utrecht
Mr. F. P. van Ravenswaaij, Utrecht
Mej. G. H. P. Ravestijn, Utrecht
H. Th. Reder, Utrecht
Prof. Dr. E. Reeser, Bilthoven
E. W. C. Reeskamp, Utrecht
A. H. van Reeuwijk, Odijk
D. A. Regenboog, Bilthoven
Mr. D. A. van Regteren Altena, Bergen
„Rehoboth"; Chr. Kweekschool, Utrecht
Mr. G. D. Rehorst, Utrecht
A. A. Reichwein, Zeist
Dr. Mr. A. W. Reinink, Utrecht
J. M. Reinbout, Hilversum
P. G. F. Reith, Utrecht
D. Reits, Utrecht
M. Remijnse, Maarssen
E. A. van Renswouw, Utrecht
Jhr. H. Reuchlin, Dedemsvaart (gem. Avereest)
Jhr. Mr. M. N. Reuchlin, Avon Frankrijk
A. Reurink, Utrecht
M. A. F. Reuser, Groenlo
C. I. M. Reijkers, Utrecht
Dr. F. E. Revers, Utrecht
Prof. Dr. E. K. J. Reznicek, Bilthoven
J. M. de Ridder, Bunnik
Dr. G. J. M. te Riele, Utrecht
A. G. van Riet, Linschoten
J. H. B. M. van Riet, Utrecht
B. H. M. Rietmeijer, Utrecht
C. W. F. Rietveld, Harderwijk
Mej. A. de Ringh de Vries, Utrecht
Mgr. Dr. A. Rinkel, Utrecht
Mej. H. M. Rinkel, Utrecht
Mej. J. G. Riphagen, Utrecht
Mej. A. E. Ritsema van Eck, Utrecht
G. J. Röhner, Utrecht
Dr. J. C. Röhner, Zierikzee
R. L. Röhner, Utrecht
R. Roks, Driebergen
Mr. J. H. Rombach, Alkmaar
J. W. Rommerts, Zeist
Dr. J. W. M. Roodenburg, Doorn
Mej. M. C. Roodenburg, Utrecht
Mr. F. Roos, Bilthoven
J. de Roos, Vreeswijk
F. X. Roosmalen, Utrecht
J. W. van Roosmalen, Utrecht
J. de Rooy, Eindhoven
W. J. Royaards, Leusden
D A. Roozemond, Utrecht
A. M. Rosenbaum, Utrecht
Van Rossum; Drukkerij, Utrecht
A. van Rossum, Maarssen
K. W. J. van Rossum, Nijmegen
M. F. M. van Rossum, Utrecht
Th. J. A. van Rossum, de Bilt
W. J. C. van Rossum, de Bilt
J. de Ru, Utrecht
Ir. J. J. de Ruiter, Delft
Mevr. F. T. Ruiters-Harms, Utrecht
M. Ruppert, Wassenaar
A. Rutgers, Utrecht
Jhr. Mr. L. M. Rutgers v. Rozenburg, Zeist
J. W. G. M. Rutten, Schiedam

Th. W. Ruijgrok, Bilthoven
A. W. G. M. Ruys, Utrecht
Mr. L. de Ruyter, Jutphaas
J. de Ruyter Korver, Utrecht
B. M. van Rij, Utrecht
G. van Rijbroek, Utrecht
G. W. de Rijk, Utrecht
Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, den Haag
Rijksdienst v. d. Monumentenzorg, Zeist
Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
Prof. Mr. Dr. R. Rijksen, Zwiep (gem. Lochem)
Rijksuniversiteit, Afd. Voorlichting, Utrecht
H. J. A. van Rijswijk, Urecht

A. Salet, Gorinchem
A. Sandberg, Zeist
D. Sandbrink, Rhenen
P. A. A. v. Santen, Utrecht
Mevr. A. W. Saur-Ten Have, Zeist
M. K. F. Scager, Utrecht
J. van der Schaar, Utrecht
C. G. Schaareman, den Dolder
Mr. P. J. Schadé, Amstelveen
Drs. A. H. M. van Schaik, Utrecht
Mr. Dr.Th. E. E. v. Schaik, Utrecht
Mevr. D. P. Schat-Mellinck, Utrecht
W. F. van Schaverbeke, Utrecht
Ir. E. J. G. Scheffer, Bilthoven
Drs. J. G. S. Schemmekes, Houten
J. A. Schenkenveld, Utrecht
J. Scherjon, Utrecht
H. W. Scherpenhuyzen, Utrecht
W. van Schie-Jansen, Utrecht
C. A. Schilp, Utrecht
C. F. M. J. Barones Schimmelpenninck van der Oye-van Dam van Isselt, Utrecht
Mevr. A. J. Schipper-de Nie, Schalkwijk
P. Schipper, Utrecht
Mevr. Drs. G. Schipper-de Nie, Machakos Kenia
Mej. T. Schippers, Utrecht
J. J. Schmalhausen, Vianen
A. F. Schmidt, Bunnik
W. A. M. Schoenmakers, Utrecht
Mevr. Tr. Schok, Utrecht
Mr. Dr. J. B. M. Scholten, Utrecht
Mevr. J. Scholtus-Ming, Utrecht
Schooladviescentrum, Utrecht
A. Schoonhoven, Utrecht
Mej. H. Ch. Schoonhoven, Soesterberg
W. J. van Schoonhoven, Utrecht

Mevr. C. Schouten, Gouda
Mevr. Drs. E. N. Schouten, Hengelo (O)
J. C. Schouten, Oudewater
J. N. Schouten, Achterveld
W. J. A. Schouten, Utrecht
W. J. Schrader, Utrecht
Mevr. K. A. L. Schuckink Kool-Oudendal, Utrecht
Mevr. M. A. Schuitemaker-Koster, Utrecht
J. Schut, Jutphaas (gem. Nieuwegein)
Mr. J. Schuttevaer, Utrecht
Mej. Mr. A. A. Schwartz, Loenen a. d. Vecht
Hr. Schwietert, Bilthoven
L. J. A. van Schijndel, Utrecht
Dr. J. H. Sebus, Utrecht
H. L. W. Serné, Driebergen-Rijsenburg
B. J. Serrée, Utrecht
Mevr. H. Serton-Meyer, Utrecht
J. N. Servaas, Maarssen
M. F. M. van Seumeren, Maarssen
A. D. Severijn, Utrecht
Mej. J. A. Severijn, de Bilt
S. H. Severijn, Utrecht
Mr. B. F. J. Simon, Utrecht
Mej. G. Simonis, Utrecht
T.M. A. Simonis, Woerden
H. H. Singelenberg, Utrecht
P. Singelenberg, Utrecht
C. Singerling, Utrecht
Mr. C. van Slagmaat, Utrecht
F. J. Sloof, Utrecht
Mej. G. C. v. d. Sluys, Utrecht
L. J. M. G. Sluyters, Utrecht
L. L. C. F. Sluyters, Leeuwarden
H. J. de Smedt, Utrecht
G. Smilda, Utrecht
P. R. Smink, Hoogland
Drs. F. Smit, Rotterdam
H. C. Smit, Utrecht
Dr. P. Smit, Nieuwegein
Mevr. G. Smits-Otten, Utrecht
Mej. W. Smithuysen, Utrecht
D. Smorenburg, Driebergen
E. Smorenburg, Zandvoort
Mevr. M. Th. Snel, Utrecht
Dr. H. A. M. Snelders, Bilthoven
Mevr. H. C. Snetlage-Hornstra, Utrecht
Mevr. M. L. Sneyder, Utrecht
H. R. Snijder, Utrecht
Mej. Drs. I. J. Soer, Zegveld
G. H. de Soeten, Utrecht
H. J. de Soeten, Utrecht
Mr. E. Spanjaard, Utrecht
Mevr. v. Spanje-van 't Hullenaar, Naarden

W. Spans, Utrecht
Mej. A. P. H. M. Speet, Utrecht
G. Spekking, Tunis
G. H. F. Spitsbaard, Utrecht
Mevr. A. Spoelstra-v. d. Meulen, Utrecht
C. H. Staal, Utrecht
Mr. J. J. Stael, Utrecht
Staatsbosbeheer, Utrecht
R. J. F. Staffhorst, Utrecht
H. J. C. Stängel, Gouda
A. Starrenburg, Utrecht
J. van Staveren, Utrecht
Mej. Ellen v. d. Steen, Maarssen
Mej. W. van Steenbergen, Utrecht
Mr. H. P. M. Steenberghe, Utrecht
Steenkolenhandelsvereeniging, Utrecht
H. J. J. Steins, Utrecht
J. F. Steenman, Den Helder
J. C. Stekelenburg, Nieuwegein-Z
R. A. Serk, Utrecht
J. F. van Sterkenburg, Utrecht
Mej. D. Steur, Utrecht
Dr. W. Stigter, Utrecht
F. J. M. Stokhof de Jong, Utrecht
W. H. M. Stokman, Wijk bij Duurstede
Drs. A. H. Stolk, Utrecht
Chr. Stooker, Vleuten
W. Stooker, Utrecht
W. A. Stooker, Utrecht
Dr. J. A. Stoop, Utrecht
C. Stoops, Utrecht
W. A. Storm de Grave, Huis ter Heide
Ir. J. A. Storm van Leeuwen, Utrecht
Mr. J. D. M. van Straten, Utrecht
A. van Straten, Utrecht
Streekarchivariaat, Z.W.-Utrecht
H. J. Stringa, Utrecht
Dr. J. E. A. L. Struick, Utrecht
J. J. van Stuyvesant Meijen, Utrecht
A. J. Swaak, Utrecht
J. W. Swane, Utrecht
W. C. J. Swanenburg, Utrecht
C. G. Swart, Utrecht
Mr. J. Swart, Rotterdam
Mevr. M. Swertz-van Wychgel, Utrecht
H. Sijthof, Amersfoort
M. J. Sypkes Smit, Utrecht

H. J. Taalman, Utrecht
J. J. C. baron Taets van Amerongen, Renswoude
W. E. barones Taets van Amerongen-Rutgers van Rozenburg, Bilthoven
W. Takken, Amersfoort
F. Tap, Utrecht
W. A. Tap, Bilthoven
I. Tarnoczy, Zeist
Mr. J. W. Tellegen, Utrecht
Dr. Ir. C. L. Temminck Groll, Utrecht
Drs. W. J. van Tent, Hoevelaken
Th. W. K. Terbruggen-Hugenholtz, Utrecht
J. Terlingen, Utrecht
J. J. Terpstra, Utrecht
J. Th. Teunis, Utrecht
H. B. Teunis, Utrecht
Mr. P. den Tex, Bilthoven
E. M. van Thienen, Bussum
L. H. Tholen, Utrecht
H. W. Thomassen, Utrecht
W. Thoomes, St. Johannesga (Fr)
Dr. W. J. Thijssen, Utrecht
„Tiel-Utrecht" Brandverz. 1811, Utrecht
B. C. Tieman, Utrecht
G. Timmer, Utrecht
Mej. A. A. M. Timmerman, Utrecht
Mr. P. Timmermans, Wassenaar
Mr. W. A. J. Timmermans, Amsterdam-Buitenveldert
P. F. Tjepkema, Utrecht
A. G. Toet, Utrecht
A. A. van der Tol, Bunnik
G. P. M. Tollenaar, Utrecht
Mr. J. H. des Tombe, Utrecht
J. P. van Tongeren, Utrecht
C. B. van Tongerloo, Bilthoven
Mej. Drs. L. van Tongerloo, Utrecht
Mevr. W. van Tongerloo-Charls, Zeist
Mej. A. H. Toonen, Utrecht
M. J. Top, Nunspeet
M. J. Top, Utrecht
Mej. Drs. J. E. Toussaint Raven, Bilthoven
H. G. I. baron van Tuyll van Serooskerken, Utrecht
R. Tweehuysen, Utrecht
Jhr. Drs. A. A. Twiss Quarles van Ufford, Vught
Twijnstra's Oliefabrieken, Maarssen

W. Uittenbogaard, Vleuten
Mej. A. H. Ulbrich, Bilthoven
Dr. P. Ullersma, Driebergen
Mevr. M. Ullman-Coebergh, Utrecht
Universiteit van Amsterdam, Amsterdam
Universiteitsmuseum, Utrecht
Utr. Loodgieterscombinatie, Utrecht
Utr. Monumentenfonds, Utrecht
Utrechts Nieuwsblad, Utrecht
Utrechts Studentencorps, Utrecht
Drs. H. M. den Uyl, Gorinchem
Ir. R. G. den Uyl, Zoetermeer

H. J. J. Uijterwaal, Utrecht

Mevr. Mr. M. J. Vaags-Kluitman, Utrecht
Th. v. d. Vathorst, Utrecht
Mr. C. J. Veder, Leeuwarden
Mej. M. C. van Veen, Utrecht
P. M. van Veen, Utrecht
Dr. T. van Veen, Utrecht
A. Veer, Lopik
Th. J. v. d. Veer, Utrecht
Dr. J. A. G. v. d. Veer, Utrecht
Mej. R. C. A. J. ter Veer, Utrecht
D. Veersema, Aalst
Mej. Mr. E. M. v. d. Vegt, Zeist
Mej. J. C. van de Vegt, Utrecht
J. van der Vegt, Utrecht
U. W. Vegter, Doorn
W. H. v. d. Velde, Utrecht
Mevr. M. v. d. Velde-Nebbeling, Utrecht
Mevr. C. A. Velderman-Wienecke, Utrecht
Drs. J. Veldman, Utrecht
H. Veldman, Utrecht
S. Vellenga, Utrecht
H. J. Velo, Maartensdijk
Dr. M. A. Vente, Utrecht
P. Verbist, Utrecht
F. Verbrugge, Utrecht
A. W. M. Verburg, Utrecht
Prof. Mr. P. J. Verdam, Zeist
Prof. F. Verdoorn, Utrecht
Ver. „Oud Leyden", Leiden
Ver. „Rhenen en Omstreken", Oudheidkamer, Rhenen
V.V.V., Utrecht
W. C. A. Verhaar, Utrecht
G. Verhoef, de Meern
Dr. J. G. Verhoeven, Utrecht
O. M. Verhorst, Herpt
A. C. Verkaik, Zeist
H. D. Verkruysse, Utrecht
A. Verlaan, Ter Aar (ZH)
Mevr. J. A. Verloop-Hesta, Huis ter Heide
Mr. W. H. Verloop, Zeist
Mevr. J. L. Verloop-Nijssens, Oudewater
A. J. Vermeulen, Huis ter Heide
J. Vermeulen, Utrecht
Mr. W. J. G. Vermeulen, Utrecht
Mr. W. R. F. Vermeulen, Utrecht
M. Vermooten, Utrecht
Prof. Mr. O. A. C. Verpaalen, Breda
P. R. W. Versloot, Bunnik
Mevr. M. M. Versnel-Schmitz, Utrecht
Versteeg B.V., Aannemersbedrijf, Utrecht
G. Versteeg, Utrecht
P. B. J. Verwei, Utrecht
J. Verwer, Utrecht
Mevr. L. C. Verwer-Rinse, Utrecht
C. Verwers, Utrecht
Kapelaan C. Th. Verwey, Waddinxveen
Verwey B.V.; Electr. Techn. Bureau, Utrecht
G. Verwey, Utrecht
Verzekeringsbank Moira N.V., Utrecht
W. J. van Viersen, Oosterbeek
J. Vink, den Dolder
S. A. Vink, Amsterdam
Mej. Mr. Dr. J. C. H. H. de Vink, Utrecht
B. W. Vinke, Utrecht
D. J. Vinkenborg, Yerseke
J. Vinkenborg, Utrecht
B. J. Visschedijk, Utrecht
Dr. C. Ch. G. Visser, Utrecht
Mej. D. G. P. Visser, Utrecht
Drs. R. P. W. Visser, Maarn
E. E. de Visser, Bilthoven
W. W. M. Visser, Loosdrecht
A. van Vliet, Zeist
J. M. van Vliet, Bilthoven
P. van Vliet, Hilversum
P. D. van Vliet, Utrecht
Ir. Ch. C. van der Vlis, Haarlem
Mej. A. M. C. Vlug, Utrecht
Mevr. T. P. Voermans-Jurriëns, Utrecht
Mej. M. Volmer, Utrecht
H. W. J. Volmuller, Utrecht
Mej. B. Vondeling, Utrecht
J. Vonk, Utrecht
F. C. van de Vooren, Utrecht
Mevr. H. M. Voorhoeve-Bender, Utrecht
Mevr. A. C. F. Vorstius Kruyff-Dames Visser, Utrecht
Ir. F. E. Vos, Bilthoven
G. J. Vos, Utrecht
P. Vos, Utrecht
L. de Vos, Hilversum
Mevr. R. Vos-Beijerman, Utrecht
G. Voskamp, Utrecht
C. A. Vosmeer, Utrecht
C. M. Vreeswijk, Utrecht
Mevr. P. S. Vreugdenhil, Utrecht
A. B. R. de Vries, Utrecht
Mevr. G. de Vries, Utrecht
J. de Vries, Vinkeveen
M. H. de Vries, Nijkerk
N.V. de Vries en Co, Utrecht
Mevr. G. D. de Vries-Bosschaart, Zeist

Mevr. Mr. J. de Vries-Nebbeling, Eindhoven
Ir. R. Vriesendorp, de Meern
N. H. Vroege, Haarlem
Dr. I. Vijlbrief, Utrecht
P. Vijverberg, Utrecht

W. G. A. de Waal, Utrecht
Waalsteenfabr.; B.V. tot exploitatie van, Wijk bij Duurstede
J. van Waay, Maarssen
C. A. Wagenaar, Driebergen
Dr. J. Wagenaar, Amerfoort
Pianohandel Wagenaar, Utrecht
Van Wageningen en de Lange, Utrecht
Prof. Dr. C. A. Wagenvoort, Amsterdam-Buitenveldert
Prof. Dr. H. Wagenvoort, Utrecht
A. J. O. v. d. Wal, Utrecht
Mevr. v. d. Wal-Overbeek, Utrecht
A. H. van Walbeek, Utrecht
Mevr. D. A. P. v. Wallene-Sweers, Kockengen
Prof. Dr. H. T. Wallinga, Utrecht
H. A. Wammes, Utrecht
P. Walma-v. d. Molen, Velp
Mevr. J. C. Warnaar, Utrecht
P. van der Wart, Utrecht
M. v. d. Water, Utrecht
Drs. G. M. van Waveren, Amerongen
E. H. Weber, Amsterdam
Dr. A. G. Wellen, Utrecht
D. Wellerdieck, Utrecht
Drs. A. H. M. Welp, Utrecht
Léon v. d. Werf, Vleuten
Mej. M. L. A. v. d. Werf, Bilthoven
P. J. K. v. Werkhooven, Hilversum
C. H. G. M. Westbroek, Utrecht
Mr. F. H. Westermann, Bilthoven
W. H. Westerval, Utrecht
Drs. Mr. A. M. Wetselaar, Utrecht
F. C. H. Weytens, de Bilt
Mej. A. van Wezel, Utrecht
A. W. Wicart, Utrecht
Ir. G. Wiechers, Utrecht
Peter Wienand, Belecke-Möhne, Duitsland
J. H. Wieringa, Bunnik
A. A. Wiesman, Bilthoven
Mevr. P. H. A. Willekes-Roskam, Utrecht
G. A. Wildschut, Utrecht
Ir. J. Wildschut, Utrecht
Dr. C. H. Willemse, Zaandam
W. Willemse, Utrecht
A. v. d. Willige Hummel, Utrecht
P. Wilmink, Utrecht
M. Wilmsen, Bilthoven
W. v. d. Wilt, Utrecht
J. J. H. A. Wilten, de Bilt
Mr. G. J. J. v. Wimersma Greidanus, Eindhoven
Dr. Tj. B. v. Wimersma Greidanus, Doorn
J. Wind, Utrecht
W. L. A. Wind, Utrecht
C. de Winter, Utrecht
Dr. J. M. van Winter, Utrecht
H. Wisman, de Bilt
Dr. H. Wissink, Oud Zuilen (post Maarssen)
H. Wit, Amsterdam-Z
Mevr. W. J. H. M. de Wit, Amsterdam-C
E. Witjens, Utrecht
Mej. Drs. S. F. Witstein, Nieuwegein
Mej. P. C. M. Witte, Utrecht
A. Witteveen, Utrecht
G. Witteveen, Bilthoven
Mevr. A. Witvliet-v. d. Berg, Utrecht
F. Witzel, Nijkerkerveen
Mej. L. van Woerden, Utrecht
J. D. Wolters, Utrecht
J. P. L. Wolters, Utrecht
Mevr. A. R. Wolters-de Jong, Utrecht
Dr. D. Wolvius, Utrecht
B. van der Woord, Bilthoven
H. L. van der Woord, Baarn
Annette Wouda, Utrecht
C. J. Wouda, Utrecht
D. van Woudenberg, Utrecht
O. J. Wouters, Utrecht
W. A. Wijburg jr., Utrecht
Mevr. A. Wijers-Gies, de Meern
Mevr. van Wijk, Utrecht
Drs. D. van Wijk, Utrecht
G. van Wijk, Bilthoven
Mevr. G. L. van Wijk-de Ruiter, Utrecht
H. J. van Wijk, Utrecht
G. Wijnand, Utrecht
Drs. J. S. Wijne, Utrecht
Mej. F. de Wijs, Delft

J. Zandleven, Utrecht
Ing. Th. Zandleven, Baarn
Mr. P. van Zanten, Utrecht
Dr. F. A. de Zeeuw, de Bilt
J. P. de Zeeuw, Bussum
H. L. van Zelm, de Bilt
Ir. H. Zeydner, Schaville-Frankrijk
Mevr. M. Zeylemaker-de Goeij, Utrecht
C. J. Ziermans, Utrecht
Drs. S. B. G. Zilverberg, Amsterdam-Z
Th. J. A. Zoetelief, Utrecht
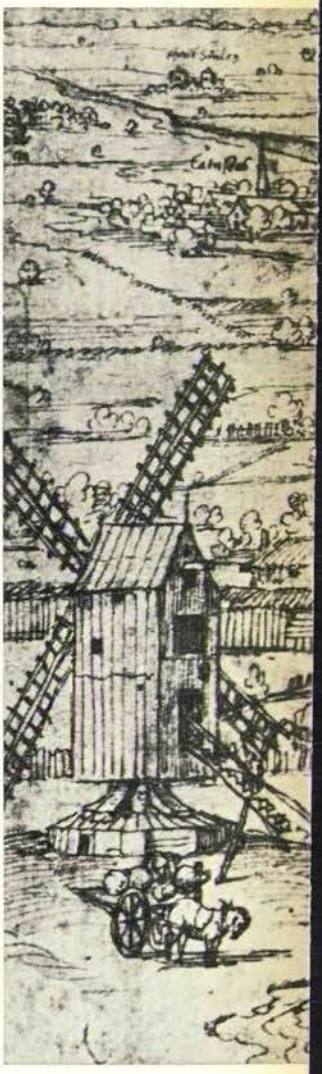
M. H. Z. Zuidersma, Veenendaal
C. L. Zuidervaart, Utrecht
P. J. Zuidervaart, Utrecht
Fred. van Zutphen, Vreeswijk
H. van Zuylen, Utrecht
H. Zwaagman, Utrecht
Mevr. E. J. Zwager-Gehner, Utrecht
W. Zwanikken, Utrecht
K. Zweije de Bilt
R. Zwolschen, Hei en Boeicop (ZH)
J. G. Zijffers, Bilthoven
Mevr. A. B. B. Zijlstra-Loojen, Utrecht